

С.Ахметжанов

АҚЫНЖАНОВ ОҚУЛАРЫ 2024

Студенттер мен жас ғалымдардың
Халықаралық ғылыми конференциясы
материалдары

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

АҚЫНЖАНОВ ОҚУЛАРЫ – 2024

студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция материалдары

Алматы қ., 24–26 сәуір 2024 ж.

Алматы
2024

ӘОЖ 001
КБЖ 72
А 38

Жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің
2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламасы аясында,
ЖТН BR20280993 шығарылды

Баспаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Бас редактор
А.Д. Касенова, тарих ғылымдарының кандидаты

Жауапты редактор
Р.С. Мусаева

Рецензенттер:
И.В. Шевнина, тарих ғылымдарының кандидаты
Т.Б. Мамиров, тарих ғылымдарының кандидаты

Редакциялық алқа:
А.Ш. Аққалиева, Ж.Т. Аққошқарова, Р.Ж. Жанұзақ, Г. С. Закиряева, Г.А. Калдыбаева,
Р.С. Мусаева, Н.Б. Нұрғали, М.С. Шағырбаев, А.Х. Шаяхметов

А 38 Ақынжанов оқулары – 2024: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық
ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 24–26 сәуір 2024 ж.). Алматы:
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2024. 312 б.

ISBN 978-601-7106-91-1

*Жинаққа археология, этнология, мәдени мұраны қорғау және музейтану саласындағы
студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің нәтижелері кірді. Жаңа деректер
ғылыми айналымға енгізіледі.*

*Басылым археологтарға, тарихшыларға, этнологтарға, музейтанушыларға, сонымен
қатар Қазақстан мен көршілес өңірлердің материалдық және рухани мәдениетін зерттеуге
қызығушыларға арналған.*

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-7106-91-1

© Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
© Мақала авторлары, 2024

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМЕНИ А.Х. МАРГУЛАНА

АХИНЖАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2024

материалы международной научной конференции
студентов и молодых учёных

г. Алматы, 24–26 апреля 2024 г.

Алматы
2024

УДК 001
ББК 72
А 38

Сборник издается в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
ИРН проекта BR20280993

Рекомендовано к печати Ученым советом Института археологии имени А.Х. Маргулана
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор
А.Д. Касенова, кандидат исторических наук

Ответственный редактор
Р.С. Мусаева

Рецензенты:
И.В. Шевнина, кандидат исторических наук
Т.Б. Мамиров, кандидат исторических наук

Редакционная коллегия:
А.Ш. Аккалиева, Ж.Т. Аккошкарова, Р.Ж. Жанузак, Г. С. Закиряева, Г.А. Калдыбаева,
Р.С. Мусаева, Н.Б. Нұрғали, М.С. Шагирбаев, А.Х. Шаяхметов

А 38 Ахинжановские чтения – 2024: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 24–26 апреля 2024 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. 312 с.

ISBN 978-601-7106-91-1

В сборник вошли результаты научных исследований студентов и молодых ученых по археологии, этнологии, охране культурного наследия и музееведению. В научный оборот вводятся новые данные.

Издание адресовано археологам, историкам, этнологам, музееведам, а также всем интересующимся вопросами изучения материальной и духовной культуры Казахстана и сопредельных регионов.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-7106-91-1

© Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
© Авторы статей, 2024

Редакция алқасынан

Жинақта Қазақстанның Астана, Алматы, Ақтөбе, Есік, Қостанай, Қызылорда, Павлодар, Петропавл, Өскемен қалаларының, сондай-ақ Әзірбайжан (Баку, Акстафа, Қазақ), Ресей (Кемерово, Новосибирск, Уфа, Якутск), Тәжікстан (Душанбе), Өзбекстан (Нукус) секілді шет елдердің түрлі университеттері, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен музейлерінің студенттері, жас ғалымдары жариялауға ұсынған 61 ғылыми мақала беріліп отыр.

Жинақтағы мақалалар зерттеу ерекшеліктеріне сәйкес бөлімдерге топтастырылған.

Бірінші бөлімге археологиялық зерттеулерге арналған 39 мақала еніп отыр. Авторлар Қазақстанның әртүрлі өңірлері мен тарихи кезеңдері және іргелес аумақтардың археологиясы бойынша жекелеген мәселелерді зерттеу нәтижелерін ұсынады. Жас ғалымдар материалдық мәдениет мәселелерін қарастыра отырып, соңғы жылдардағы далалық зерттеулердің алдын ала қорытындыларын келтіреді және ғылыми айналымға жаңа материалдар енгізіп отыр.

Екінші бөлім археологиядағы пәнаралық зерттеулерге арналған 15 жарияланымды құрайды. Мақалалар Қазақстандағы пәнаралық зерттеулердің даму тарихы, жәдігерлерді қалпына келтіру және сақтау, археозоологиялық және антропологиялық зерттеулердің әдістемелерін пайдалану, сондай-ақ археологиялық артефактілер мен ескерткіштерді шолу және картаға түсіру әдістерін қарастырумен байланысты зерттеулердің нәтижелерін қамтиды.

Үшінші бөлім этнологияның өзекті аспектілерін зерттеуге арналған. Жарияланымға ұсынылған 4 мақалада қазақтар мен Шығыс Сібір халықтарының материалдық және рухани мәдениетінің жекелеген элементтерін зерттеу нәтижелері көрсетіледі.

Төртінші бөлімде музей экспозициялары мен туристік бағдарлар шеңберінде тарихи-мәдени мұраны сақтау, насихаттау және таныстыру мәселелері қарастырылған.

Жинақ 2023 жылы студенттер қатысқан Ақбауыр кешеніндегі халықаралық далалық мектептің, 2024 жылғы студенттер мен жас ғалымдар қатысқан LVI Орал-Еділ археологиялық конференциясының (УПАСК) жұмысына арналған екі хабарламамен аяқталады.

Мақалалар қосымша иллюстрациялық материал, диаграмма және кестелермен рәсімделген.

Жинақта баяндалған ғылыми қорытындылар мен пікірлер, сондай-ақ ұсынылған материалдар авторлардың жеке жауапкершілігінде.

Олай болса, жинақта жарияланған жұмыстар қазіргі заманғы археология, этнология, Қазақстан және шектес аумақтардың тарихи-мәдени мұрасын сақтаудың әртүрлі аспектілерін қамтиды, сондай-ақ аталған бағыттардың дамуына үлкен ықпал етері сөзсіз.

Басылымға үлес қосқаны үшін авторларға шын жүректен алғысымызды білдіреміз!

От редколлегии

В данном сборнике сосредоточены 61 научные статьи, представленные для публикации студентами и молодыми учеными из различных университетов, научно-исследовательских организации и музеев Казахстана – Астаны, Алматы, Актобе, Есика, Костаная, Кызылорды, Павлодара, Петропавловска, Усть-Каменогорска, стран ближнего зарубежья – Азербайджана (Актафа, Баку, Казах), Россия (Кемерово, Новосибирск, Уфа, Якутск), Таджикистана (Душанбе) и Узбекистана (Нукус).

Статьи в сборнике организованы в разделы согласно специфике исследования.

В первый раздел, посвященный исследованиям по археологии, вошли 39 статей. Авторами представлены результаты изучения отдельных проблем по археологии различных регионов и исторических периодов Казахстана и сопредельных территорий. Молодыми учеными анализируются различные аспекты материальной культуры; приводятся предварительные итоги полевых исследований последних лет, в научный оборот вводятся новые материалы.

Второй раздел посвящен междисциплинарным исследованиям в археологии, включающим 15 публикаций. Статьи отражают результаты работ по изучению истории развития междисциплинарных исследований в Казахстане, реставрации и консервации артефактов, использованию методик палеозоологических и антропологических исследований, а также рассмотрению методов визуализации и картографирования археологических артефактов и памятников.

Третий раздел посвящен исследованию вопросов этнологии. В 4 статьях нашли отражение результаты изучения отдельных элементов материальной и духовной культуры казахов и народов Восточной Сибири.

В четвертом разделе отражены вопросы сохранения, популяризации и презентации историко-культурного наследия в рамках музейных экспозиций и туристических маршрутов.

Завершает сборник 2 хроники, посвященные участию студентов в Международной полевой школе на комплексе Акбаур в 2023 году и LVI Урало-Поволжская археологической конференции студентов и молодых учёных (УПАСК) в 2024 году.

Статьи сопровождаются иллюстративным материалом, диаграммами и таблицами.

Выводы и мнения, изложенные в настоящем сборнике, а также представленный материал остаются на персональной ответственности авторов.

Таким образом, публикуемые в настоящем сборнике работы охватывают различные аспекты современной археологии, этнологии, сохранения историко-культурного наследия Казахстана и сопредельных территорий, и, несомненно, вносят существенный вклад в развитие данных направлений.

Выражаем искреннюю благодарность авторам за участие в издании!

АРХЕОЛОГИЯ

A. İSMAİLOVA

Aida İsmailova

National History Museum of Azerbaijan,
Baku, Azerbaijan;
aidaismailova4@gmail.com

ABOUT the FUNCTION of CERAMICS FOUND in the MEDIEVAL CITY of GANJA

The article discusses about two ceramic items found in 1938–1940 in the medieval Azerbaijani city-site of Ganja. No special research on their purpose was carried out; only a brief description of their use as decoration of the walls of buildings was written. These materials, preserved in the Archaeological Fund of the National Museum of History of Azerbaijan, are unique for their form and among the samples of these shaped tiles of the XII–XIII centuries from other medieval cities of Azerbaijan, they remain exactly like this. During looking for similarities, we have found almost identical specimens in the Islamic collection of the Metropolitan Museum of Art. In their catalogue it is stated that these materials were used to remove dead skin in the bath. It is interesting that the period of these materials is the same, it dates to the Seljuk period.

Key words: ceramics, middle ages, ancient Ganja, destination, historical museum, archaeological Fund.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ГАНДЖА ҚАЛАСЫНДА ТАБЫЛҒАН КЕРАМИКАНЫ ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ

Мақалада 1938–1940 жж. ортағасырлық Әзірбайжанның Ганджа қаласынан табылған екі керамикалық заттар туралы айтылады. Олардың қолданылуын анықтау үшін арнайы зерттеулер жүргізілген жоқ, алдынала ғимараттардың қабырғаларын безендіру ретінде пайдаланудың қысқаша сипаттамасы ғана жазылды. Әзірбайжан Ұлттық тарих музейінің Археологиялық қорында сақталған бұл материалдар Әзірбайжанның басқа ортағасырлық қалаларынан табылған XII–XIII ғғ. ұқсас үлгілер арасында ерекше. Ұқсастықтарды іздеу кезінде Метрополитен өнер музейінің Ислам коллекциясынан Ираннан табылған бірдей үлгілер анықталды. Бір қызығы, бұл материалдардың кезеңі бірдей Селжұқ кезеңіне жатады. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде автор бұл артефактілер моншаларда өлі теріні кетіру үшін қолданылған деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: керамика, орта ғасырлар, ежелгі Ганджа, баратын жері, тарихи музей, археологиялық қор

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ КЕРАМИКИ, НАЙДЕННОЙ в СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДЕ ГАНДЖА

В статье приводятся данные о двух керамических предметах, найденных в 1938–1940 годах в средневековом азербайджанском городе Гянджа. Никаких специальных исследований по их назначению не проводилось, предварительно дано лишь краткое описание их использования в качестве украшения стен зданий. Эти материалы, сохранившиеся в Археологическом фонде Национального музея истории Азербайджана, уникальны по своей форме среди аналогичных образцов XII–XIII вв. из других средневековых городов Азербайджана. В поисках аналогий обнаружены идентичные экземпляры из Ирана в Исламской коллекции Метрополитен-музея. Интересно, что период этих материалов один и тот же, он относится к периоду Сельджуков. В результате проведённых исследований автор приходит к выводу, что данные артефакты использовались для удаления мертвешей кожи в бани.

Ключевые слова: керамика, средневековье, древняя Гянджа, место назначения, исторический музей, археологический фонд

Introduction. The National Museum of the History of Azerbaijan has a rich collection covering various periods of the history of Azerbaijan, in which the archaeological collection occupies a special place. Numerous examples of material culture have been preserved in the museum's archaeological collection. Many of these materials, due to their uniqueness and value, form the basis of museum source studies. Among them, two pieces of particular interest are two ceramic artifacts found in the medieval city of Ganja. In the literature we have come across different approaches to designating materials. In the article we will touch upon the issues of their purpose.

Research Methods. When preparing the article, methods of description, comparative analysis and generalization were used. In article I describe archaeological materials found in the medieval city of Ganja, compares them with samples from the collection of the Metropolitan Museum of Art, and provides generalizations. Samples of ceramics found in the medieval city of Ganja.

Discussion. The city of Ganja is the second largest city of the Republic of Azerbaijan, located on the northeastern side of the Lesser Caucasus, on the Ganja-Kazakh Plain, on both banks of the Ganja River. At different periods of history, Shaddadi, Seljuks, Eldeniz were one of the centers of the Azerbaijan Democratic Republic. The study of the remains of the monument began in the 30s of the 20th centuries. In 1935–1937, the director of the Ganja Museum of Local Lore, Yu. P. Khadarin conducted unmethodical archaeological collection to replenish the museum's funds [Бахşəliyev 2008: 18]. The systematic study of the city of Ganja from an archaeological point of view was started in 1938 by Ishaq Jafarzade. During the archaeological excavations, which continued until 1940, in addition to drawing up a city plan, areas conventionally called the First City, the Second City, as well as the artisans' quarter were studied. It has been established that the city has a cultural layer up to 4 m thick. [Джафарзаде 1947: 110, Бахşəliyev 2008: 50]. The Second World War led to the cessation of archaeological excavations. In 1981, archaeological excavations in the medieval city of Ganja were resumed on the 850th anniversary of the birth of Nizami Ganjavi. As a result of the excavations, a religious building, the remains of residential buildings, a building with a floor heating system, a workshop to produce vegetable oil, a street paved with river stone, and the remains of a kakhriz line were discovered [Бахşəliyev 2008: 50–51].

One of these examples is square in shape and the pottery is red. It depicts two lions facing each other, discovered by Isak Jafarzadeh in 1940 and dating from the twelfth century Seljuk period (AF 26259) (fig. 1). This item was found in square 2 at a depth of 2 meters 50 cm.

Fig. 1. National History Museum of Azerbaijan, Archaeological fund. AF 26259. Photo: Aida İsmailova

On another fragment, discovered in 1940, two birds with a plant in the middle stand face to face, the material is incomplete (AF 2994), (fig. 2). It was found from 8 square, at a depth of 2 meters 50 cm.

Isak Jafarzadeh wrote about these archaeological materials in the book "Historical and Archaeological Essay on Ancient Ganja" that they are intended for decorating walls [Джафарзаде 1949: 79]. Isak Jafarzadeh called them wall decorations without providing any specific evidence. An interesting fact is that examples of ceramics with such inscriptions were not found in other medieval cities of Azerbaijan. Researching these ceramics, we came across an interesting fact: in the section of Islamic art

Fig. 2. National History Museum of Azerbaijan, Archaeological Fund. AF 2994. Photo: Aida İsmailova

Fig 3. Stone capital V–VI centuries. columns of a Christian church (V–VI centuries) with an Albanian inscription. Azerbaijan History Museum. Photo: Aida Ismailova.

of the Metropolitan Museum of Art, they wrote that these materials were used in baths. They noted that people use them to clear away dead skin cells and roughness. The era of these materials is designated XII–XIII centuries [Canby 2016: 107]. They attributed these items to Iran. In their catalogue had written that bath scrapers, used to slough off rough skin, were made in a variety of materials, from carved pumice to molded earthenware to, beginning in the late eleventh century, glazed stonepaste. Earthenware scrapers took the form of flattened triangles, squares, and circles, one side molded with animal or vegetal depictions, the other made coarse with the addition of siliceous grit to the surface. Stonepaste scrapers, by contrast, were molded into the shape of an animal and glazed the bottom side, already abrasive owing to the siliceous component of stonepaste, needed only to be incised with a grid pattern to become more effective. As for the imagery on these objects, lions and birds, often in paired compositions, are the most frequently reproduced motifs. Both have a long iconographic history of beneficial and, in the case of lions, astrological symbolism, although it is difficult to say if they were still read as such during this period [Canby 2016: 107, 108].

Results. The samples preserved in the Metropolitan Museum of Art are almost identical to the materials found in ancient Ganja. In form, although it is not the same as in

Ganja, examples of simple and applied tiles were found in other medieval cities of Azerbaijan. Interestingly, in 2013, at the Galatape settlement of the Agjabedi region of Azerbaijan, dating back to the XII–XIII centuries, two birds were found standing face to face with a plant in the middle, with a green glaze (fig. 3) [Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015: 230–231]. Its shape and surface description are the same as that of Ganja, with the only difference being that the surface is covered with glaze. These tiles have also been interpreted as wall decoration.

It is interesting that examples of similar iconographic forms are also known from other monuments of Azerbaijan. In 1946, during the construction of the Mingachevir hydroelectric power station, an Albanian church complex of the IV–VII centuries was discovered. In 1948, on the territory of a Christian temple in Sudagylan, dating back to the V–VI centuries was discovered lying on the site of the apse was a quadrangular stone capital, on which two peacocks decorated with “royal ribbons” were carved counter on the sides of a stylized tree and an Albanian inscription stretching along the cornice of the capital, encircling it on all four sides [Vahidov 1961: 94] (fig 3).

R.M. Vaidov assumed that this stone was an altar slab on which a wooden cross was erected [Vahidov 1961: 109]. Nowadays this capital is kept in the Museum of History of Azerbaijan in Baku.

The plot and interpretation of the sacred birds make it possible to attribute the depicted motif to the Sasanian artistic circle. The former decoration of the hall is also characterized by fragments of wall paintings and architectural details made of stone and pieces, the style of which is involuntarily associated with the decor of the Bukhar-Khudat palace in Varakhsha. A similar iconographic image of the capital Mingachevir is also found on a silver bowl found in the Bartymisky district of the Perm region. stylized images of peacocks. Tied around their necks, flowing long scarves – a symbol of divinity or royalty in Sassanian art form a series of undulating folds [Бретаницкий, Веймарн 1976:17–19].

In addition, a similar iconographic motif can be found on fragments of sealed pattern earthenware found in the medieval city of Ganja. These fragments date back to the beginning of the XII–XIII centuries. The fragment has an image of a “tree of life” during birds standing face to face [İsmayılova 2022: 61, 82].

Similar iconographic images were found in the wall paintings of the Shekikhanov house, built in the city of Sheki in the 18th century [Əfəndi 2007: 217].

Conclusion. Since no other examples of tiles of this shape have been found in Azerbaijan, we have little opportunity for comparison. Therefore, the question of their purpose remains open. Not discovering the materials in question, whether they are suitable for use in the bathroom or not, are some of the questions that remain relevant. The presentation of the topic at the conference is also subject

to discussion. However, there are other findings with similar, if not quite, iconographic motifs.

REFERENCES

- Baxşəliyev V.* Azərbaycan Arxeologiyası. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb. 2008. 630 s.
- Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014-cü illər. Bakı: Xəzər universiteti, 2015. S. 228-234/
- Əfəndi R.* Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 272 p.
- İsmayılova A.* Azərbaycanın orta əsr basmanaxılı küpləri. Kataloq. Bakı: Təhsil, 2022. 88 s.
- Vahidov R. M.* Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: AzSSR EA. 1961. 160 s.
- Бретаницкий Л.С., Веймарн В.* Искусство Азербайджана IV–XVIII веков. Баку: изд-во «Искусство», 1997. 130 с.
- Джафарзаде И.* Археологические раскопки на родине Низами – в Старой Гандже // Низами Гянджеви. Материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта (г. Баку, 3–6 июня 1947 г.) Баку: Тип. «Красный Восток», 1947. С. 101-113.
- Джафарзаде И.М.* Историко-археологический очерк старой Ганджи. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР. 1949. 101 с.
- Canby S., Beyazit D., Ruzgadi M., Peacock A.C.* Court and cosmos. The great age of Seljuqs. Metropolitan museum of Art. 2016. 365 p.

М.Э. АГАЛАРОВ

Мирджавид Эльшад оглу Агаларов
Институт археологии и антропологии
НАН Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан;
agalarovmircaavid@gmail.com

ТИПОЛОГИЯ СЕЛЬДЖУКСКИХ ФАЯНСОВ с ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Типология Сельджукских фаянсов, найденных на территории Азербайджана, представляет собой важный аспект исследований, направленных на классификацию керамических изделий по различным признакам. В рамках этого исследования применялись методы визуального анализа и описания, что является основой начального этапа изучения керамики. В исследовании представлен анализ средневековых глазурей, подглазурного покрытия и элементов украшения керамики. В результате, использование различных типов покрытия отражает уровень развития ремесла в Сельджукский период и степень урбанизации городов и городских центров средневекового Азербайджана.

Ключевые слова: фаянсы с росписью люстрой, техника минаи, глазурь, города, Азербайджан

ӘЗІРБАЙЖАН АУМАҒЫНАН ТАБЫЛҒАН СЕЛЖҰҚ ФАЯНСТАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Әзірбайжан аумағынан табылған Селжұқ фаянстарының типологиясы керамикалық бұйымдарды әртүрлі белгілер бойынша жіктеуге бағытталған зерттеулердің маңызды аспектісін білдіреді. Бұл зерттеу аясында керамиканы зерттеудің бастапқы кезеңінің негізі болып табылатын визуалды талдау және сипаттау әдістерін қолданды. Зерттеу ортағасырлық глазурьлерді, глазурь астындағы жабынды және керамикалық безендіру элементтерін талдауды ұсынады. Нәтижесінде жабынның бірнеше түрін қолдану Селжұқ кезеңіндегі қолөнердің даму деңгейін және ортағасырлық Әзірбайжанның қалалары мен қала орталықтарының қалалану (урбандалу) дәрежесін көрсетеді.

Түйін сөздер: фаянспен боялған аспашам, минаи техникасы, глазурь, қалалар, Әзірбайжан

TYOLOGY of SELJUK FAIENCE FROM the TERRITORY of AZERBAIJAN

The typology of Seljuk faience found on the territory of Azerbaijan is an important aspect of research aimed at classifying ceramic products according to various characteristics. Within the framework of this study, methods of visual analysis and description were used, which is the basis for the initial stage of studying ceramics. The study presents an analysis of medieval glazes, underglaze coating and ceramic decoration elements. As a result, the use of various types of coating reflects the level of craft development in the Seljuk period and the degree of urbanization of cities and urban centers of medieval Azerbaijan.

Keywords: faience with painted chandelier, mini technique, glaze, cities, Azerbaijan

Введение. Сельджукский период для Азербайджана начался в середине XI в. и продолжался до начала XIII в. В этот период процесс урбанизации на территории Азербайджана достиг своего пика. В этот период на территории Азербайджана существовали такие города, как Барда, Гянджа, Киран, Бейлаган, Шамкир, Дербенд, Шамахи, Баку, Юнана. Помимо того, что эти города были культурными и политическими центрами своего времени, они были местами интенсивного развития ремесел и торговли. Начиная с прошлого века в

Азербайджане возрос научный интерес к средневековым городам и проводятся археологические исследования. В результате проведенных исследований были обнаружены уникальные образцы материальной культуры.

Среди находок из средневековых городов внимание привлекают образцы керамики, металлические и стеклянные посуды, монеты, остатки тканей и кожи. Керамические образцы делятся на две большие группы: глазурованные и неглазурованные. Глазурованная

керамика, в свою очередь, по своей глиняной структуре делится на две группы: белоглиняную и красноглиняную. Самой распространенной группой образцов из белой глины в Азербайджане являются фаянсы.

Методы исследования. Исследование типологии керамики представляет собой фундаментальный аспект археологических исследований, предоставляя возможность ученым классифицировать керамические изделия на основании различных критериев и, таким образом, выявлять культурные, технологические и хронологические особенности. Для достижения этих целей были применены методы визуального анализа и описания, а также классификация изделий по их форме и функции. Кроме того, был проведен анализ техник украшения и орнаментации, что позволило в некоторой степени углубить понимание исследуемой тематики.

Обсуждение. Фаянс – это изделия из белой глины на силикатной основе. Хотя образцы с таким составом впервые были изготовлены в Древнем Египте, позже эта технология была утрачена, но возродилась на мусульманском Востоке в IX–X веках. С появлением сельджуков эта традиция получила еще большее распространение.

Фаянсы сельджукского периода, найденный в Азербайджане, можно разделить на три большие группы: простые, подглазурные и надглазурные. Фаянсы, входящие во все три группы, были найдены в разных городах Азербайджана в результате археологических исследований [Dostiyev и др. 2013: 451].

Согласно образцам, простые фаянсы покрыты бирюзовой, каштановой и кобальтовой глазурью. Эти образцы отличались простой формой и массивностью, по сравнению с другими типами. Соляные чаши, покрытые монокромной бирюзовой глазурью, фрагменты светильников, зооморфные фигурки, чаши, чашки и фрагменты тарелок известны нам из разных регионов. Одним из наиболее ярких примеров являются фаянсовые фигурки. Такие фигурки имели преимущественно зооморфную форму и были покрыты бирюзовой глазурью [Ibrahimov 1964: 215].

Мы знаем несколько технических приемов подглазурного узора. К этим техническим приемам относятся различные способы, такие как штамповые узоры, гравировка, роспись, ажур, выкройка, техника рисового зерна. В целом все методы использовались не только самостоятельно, но и в сочетании друг с другом. Например, одновременно можно использовать и узор басмы, и рисунок процарапывания, или рисунок процарапывания и ажурный узор.

Среди всех этих приемов наиболее распространенным методом является гравировка. Гравировку можно

встретить на образцах, покрытых слоями кобальтовой, бирюзовой и коричневой глазури. Посредством таких рисунков рисовались преимущественно растительные и геометрические узоры. гравировка на фаянсах были тонкими и деликатными. Среди фаянсов, украшенных гравировкой, обнаруженных в городе Шамкире, есть образцы производственных дефектов, что указывает на местное производство [Dostiyev 2017: 105].

Узорчатые образцы имели бирюзовую и кобальтовую глазурь. Пример с таким узором известен нам из Нахчывана. В данном примере антропоморфный образ задается методом изготовления. Это антропоморфное изображение отличалось от подглазурных тем, что антропоморфное изображение здесь носило более мистический характер.

Среди фаянсов с подглазурным узором особое место занимают силуэты и сельджукские беязы. Под термином «фаянс с силуэтным рисунком» подразумеваются сосуды, на основу которых под бирюзовой глазурью наносится слой хромита, а затем часть этого слоя процарапывается для получения рисунка. Сам по себе хромит представляет собой минерал буровато-серого цвета, но под бирюзовой глазурью он чернеет. Кроме того, поскольку черный цвет выглядит как силуэт в оттенках бирюзового, этот тип сосудов называется силуэтом. Различные формы силуэтов были обнаружены в Гяндже, Бейлагане, Шамкире и других городах Азербайджана. Чаши, вазы, рельефные сосуды известны нам по археологическим раскопкам. Сельджукские беязы покрыты белой глазурью поверх слоя ангоба. В таких примерах иногда узоры рисовались под белой глазурью кобальтовой краской, а иногда узоры рисовались методом процарапывания. Сельджукские беязы известны нам по таким городам, как Гянджа, Бейлаган, Шамкир.

Одним из величайших технических новшеств гончаров эпохи Сельджуков является техника «граин де ри», или техника «рисового зерна». Когда горшок был сформирован, зерна риса аккуратно раскладывали по стенкам горшка, после чего его ставили в печь для предварительного обжига. В результате высокой температуры зерна риса сгорают и оставляют следы. После того, как ее первый раз достали из печи, на сосуд наносили узор. Затем сосуд покрывали глазурью и продолжали обжиг.

Среди образцов «зерна риса», обнаруженных в Азербайджане, они делятся на две группы: монокромные и полихромные. Монокромные образцы представлены в основном бирюзовыми глазурями, они просты. Полихромные гораздо нежнее и вкуснее. Такая чаша с полихромной росписью имеет узор рисового зерна

сверху и изображение сирени внизу.

Существует два типа фаянсы с надглазурным узором: фаянсы с росписью люстры и типа минаи. Роспись люстрой рисуется на фаянсе после второго обжига, а затем вкладывается в печь в третий раз [Caiger-Smith 1985: 25]. Слой люстры имеет разные оттенки цвета от золотистого до темно-коричневого. Сосуды такого типа покрывались молочно-белой или кобальтовой глазурью.

В целом по способу художественного оформления фаянсы с росписью люстрой делятся на три большие группы: монументальные, миниатюрные и кашанского типа [Watson 1985: 35]. В монументальном стиле на поверхности сосуда нарисованы крупные изображения. Этот стиль был первым, а позже стал миниатюрным. В миниатюрном стиле изображения рисуются в небольшой, миниатюрной форме. В кашанском стиле нарисованы различные цветочные и геометрические узоры. Люстровые фаянсы, найденные в Азербайджане, выполнены во всех трех стилях [Dostiyev 2018: 125].

Еще один надглазурный метод декорирования фаянсов сельджукского периода – техника минаи. Эта техника сформировалась во второй половине XII в. на территории современного Ирана. Суть этой техники состоит из 7 красочно-эмалевых декоров по белой щелочной и бирюзовой глазури на фаянсе. Такие фаянсы были найдены в таких городах Азербайджана, как Барда, Шамкир, Гянджа и Киран.

Результаты. Имеется очень богатая коллекция фаянсов средневекового Азербайджана. Они разделены на три большие категории: простые, подглазурные и надглазурные. Внутри каждой категории указаны подгруппы. Исходя из такого типологического разделения, решение проблемы происхождения этих фаянсов представляет собой достаточно сложную задачу, поскольку имеющиеся у нас сведения ограничены. Большое количество образцов, наличие производственных дефектов дает основание считать, что данные образцы простых фаянсов местного производства.

Что касается подглазурных узоров, то, учитывая, что азербайджанские гончары знакомы с такими методами, как роспись, гравировка, поэтому можно считать, что эти образцы были местного производства. Что касается метода рисового зерна, некоторые из них местного производства, а некоторые импортные. Искусно изготовленные экземпляры, скорее всего, импортные. Более простые и грубые образцы производились в Азербайджанских городах. Хотя большая часть сельджукских беязов местного производства, а фаянсы типа силуэт импортные.

Ситуация с надглазурными намного сложнее. Все фаянсы типа минаи являются импортными. Главный

показатель этого является их художественное оформление и их малочисленность. Что касается фаянсов с росписью люстрой, то это несколько спорно. Хотя некоторые исследователи считают, что этот тип часть фаянсов этого типа местного производства [Ibrahimov 1965: 212]. Некоторые исследователи считают, что вся фаянсы с росписью люстрой импортные [Шелковников 1959: 322]. Как в Бейлагане, так и в Гяндже обнаружено большое количество фаянсов с росписью люстрой, и известен даже образец из города Гянджи с производственным браком [Джафарзаде 1949: 74–75]. Несмотря на все это, местным производством их назвать несколько сложно.

Заключение. Исследование типологии Сельджукских фаянсов с территории Азербайджана раскрывает культурные связи, технологические инновации, хронологические данные, социально-экономические аспекты и региональные особенности эпохи Сельджуков. Анализ украшений, материалов и техник изготовления фаянса помогает понять культурный обмен, уровень технологического развития и повседневную жизнь населения, а также датировать археологические находки, выявляя уникальные традиции и влияние Сельджукского периода в Азербайджане.

ЛИТЕРАТУРА

Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку: АН Азерб.ССР, 1949. 104 с.

Шелковников Б.А. Фаянсы расписанные люстрой по белой непрозрачной глазури из Орен-кала / МИА. № 67. М.; Л.: Наука, 1959. С. 303-323.

Caiger-Smith A. Lustre pottery: technique, tradition and innovation in Islam and the Western world. London: Faber&Faber, 1985. 246 p.

Dostiyev T., Beşirov R., Mirzeyev R., Hüseyinli N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çəşioğlu, 2013. 516 p.

Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış zərnaxışlı fayans məmulatı haqqında // AMEA-nın xəbərləri, İctimai Elmlər seriyası. 2018. № 2. S. 122-130.

Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərində fayans qablar istehsalına dair // Bakı Universitetinin xəbərləri-Humanitar elmlər seriyası. 2017. № 1. S. 105-113.

Ibrahimov F.Ə. Örenqaladan tapılan zər naxışlı fayans qablar haqqında // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. 1965. Cild VI. S. 119-123.

Ibrahimov F.Ə. Örenqaladan tapılmış fayans fiqurlar // Azərbaycan EA xəbərləri, İctimai elmlər seriyası. 1964. №1. S. 212-223.

Watson O. Persian lustre ware. London: Faber&Faber, 1985. 209 p.

Е.Б. АКШАБАЕВА

Еркежан Бекболатқызы Акшабаева

Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институты,
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан;
yerkezhan.akshabayeva@mail.ru

ШЫҒЫС САРЫАРҚА ӨҢІРІНІҢ ПЕТРОГЛИФТЕР КЕШЕНІ

Мақалада Шығыс Сарыарқа өңірінің тұмса тарихты қойнауына жасырған таулардың аңғарларындағы петроглифтер кешенінің суреттері мен бейнелері жайында баяндалады. Сарыарқа даласындағы жартас суреттерінің зерттелу кезеңі, орналасқан жері туралы мәселелер, сондай-ақ, әлдебір ерекшеліктері және олардың маңызы мен тарихи құндылығы сипатталады. Ежелгі дәуірлерде тарихы тылсымға толы Сарыарқаның сайын даласын мекендеген қауым мен жұртшылықтың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, өнері қарастырылады. Сонымен бірге археологияның түрлі заманауи әдіс-тәсілдері көрсетіледі. Сол арқылы Қазақстанда кешенді туризм саласын дамытуға байланысты жұмыстарға назар аударып, жартас суреттерінің қорғалуы мен сақталуы жөнінде жұмыстар жасалмақ.

Түйін сөздер: Шығыс Сарыарқа, петроглифтер, қола дәуірі, археология, әдістер, зерттеушілер, бейнелеу өнері

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі зерттеулер бағдарламасы, ЖТН BR20280993 аясында даярланды.

ПЕТРОГЛИФИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ВОСТОЧНО-САРЫАРКИНСКОГО РАЙОНА

В статье рассказывается о рисунках и изображениях комплекса петроглифов в долинах гор, скрывающих историю Восточно-Сарыаркинского региона. Описан период изучения наскальных рисунков в Сарыарки, вопросы местонахождения, а также некоторые особенности, их значение и историческая ценность. Будут рассмотрены мировоззрение, быт и культура, искусство людей, населявших степи Сарыарки, история которых полна загадок. Одновременно будут показаны различные современные методы археологии. Тем самым будет уделено внимание работе, связанной с развитием сферы комплексного туризма в Казахстане, и выработаны новые предложения по сохранению и защите наскальных рисунков.

Ключевые слова: Восточная Сарыарка, петроглифы, бронзовый век, археология, методы, исследователи, изобразительное искусство

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

PETROGLYPH COMPLEX of the EAST SARYARKINSKY DISTRICT

The article talks about drawings and images of a complex of petroglyphs in the valleys of ancient mountains, hiding the deep history of the East Saryarka region. The period of study of rock paintings in the mysterious steppe of Saryarka, issues of location, as well as some features, their significance and historical value are described. In ancient times, the worldview, lifestyle and art of the community and people inhabiting the populated steppes of Saryarka, the history of which is full of mysteries, are considered. At the same time, various modern methods of archaeology will be demonstrated. Thanks to this, we will pay attention to work related to the development of integrated tourism in Kazakhstan and give new recommendations for the protection and conservation of rock paintings.

Key words: Eastern Saryarka, petroglyphs, Bronze Age, archeology, methods, researchers, fine arts

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Кіріспе. Шығыс Сарыарқа аумағындағы жартас суреттерін зерттеу мен барлау жұмыстарын жүргізу бірнеше ғылыми жобалар аясында басталып, күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Қазақтың ұсақ шоқысы деп бастағанда әлбетте, Ұлытау, Қарқаралы, Баянауыл, Шыңғыстау көз алдымызға келетіні сөзсіз. Қазақстанның шығысындағы таулы аймақтардан жартас сурет өнерінің туындылары, аз да болса ақпарат беру тұрғысынан басқалардан кем болып тұрған жоқ.

Қазіргі уақыттағы бүкіл қазақтың ұсақ шоқысын алып жатқан аумақтан 28 ірілі-ұсақты жартас суреттерінің кешені белгілі болып отыр [Бедельбаева 2019: 6]. Жартас суреттерінің орналасқан жері: тау сілемдерінің аңғарында, өзен-көлдердің маңайларында. Осы тұстан Шығыс Сарыарқа аумағындағы жартас суреттерінің алар орны ерекше болғандығын аңғаруымызға болады.

Жартас сурет бейнелері – археологиялық дерек ретінде қарастырылып, барлау, зерттеу кезінде негізгі міндеттерді шешуге бағытталған. Негізгі міндеттердің қатарына мыналарды жатқызамыз: толық көлемді талдау жасау, жартас суреттерінің жүйесін жасау, кезеңделуі және мәдени-тарихи құрылымын құрастыру. Петроглифтердің зерттелу тарихы, аталмыш зерттеулердегі мәселелерді ашу әлдебір ғылымның даму жүйесіне, жартас суреттерін зерттеудің әдістемелік және теориялық негіздеріне байланысты екендігін анық көрсетіп отыр [Рогожинский 2011: 28–46].

Археологиялық зерттеу барысындағы табылған ескерткіштердің ішінде петроглифтер жүйесі айрықша мәнге ие болып табылады. Бүгінгі таңда Шығыс Сарыарқа петроглифтерін зерттеу, іздеу, сақтау және оларды іс жүзінде пайдаланып, жетілдіру мәселелері неғұрлым өзекті болып табылады.

Жартас өнері ескерткіштерін зерттеудің ірілі-ұсақты жетістіктері болғанымен, Сарыарқа өңірінің жартас өнерінің картографиясы мен аз да болса жинақталған деректердің, ақпараттардың электронды жүйесінің жоқ болуы қазіргі таңда ауқымды мәселелердің бірі болып саналады [Новоженов 1993: 60]. Соңғы жылдарды алып қарайтын болсақ, археологияны түбегейлі дәстүрлі сипаттау, зерттеу нысандарындағы бір қалыптасқан сала – археологиялық қазба барысында табылған ескерткіштердің мониторингі қосылды. Келесі міндеттердің қатарында танымал жартас өнері суреттерінің өзгеру деңгейін, уақытын анықтап, техникалық жазба, сызбаларын қарастыру, орналасқан аумағын тек жай картамен емес, геоақпараттық жүйесіне енгізу, аталған аймақтың тарихи-мәдени кешендерінің жүйесіне, құрамына қосу секілді негізгі

мәселелердің шешімін табу көзделіп отыр.

Зерттеу әдістері. Бүгінгі таңда жартас өнері ескерткіштерімен жұмыс істеу уақытындағы негізгі алғышарттар: жекелей, топпен және де кешенді сипаттау жүйесі: картографиялық деректерді, ақпараттарды пайдалану арқылы тұрғылықты жердің топографиялық, бейнелеу әдістерінің ерекшеліктерін бекіту жұмыстарын істеу; жартас өнер суреттерінің кішкентай және үлкен топографиясын толыққанды құжаттандыру; жартас өнері ескерткіштерін суретке түсіру және әртүрлі бөліктерін жекелей түсіру; табылған бейне мен суреттердің жазбаша дереккөзін даярлау болып табылады.

Петроглифтерді зерттеу барысында қазіргі заманауи жаратылыстану ғылымдарының бірқатар зерттеу әдістерін пайдалануға болады. Мысалы радиокөміртек әдісі бойынша мерзімін анықтап, геологиялық әдістердің пайдалану арқылы тұжырымдар жасау айрықша маңызды болып табылады [Бедельбаева және т.б. 2019: 9].

Жалпы Шығыс Сарыарқа жартас өнерінің құндылығы мен мерзімі жағынан кезеңделу уақытының ұзақтығы міндетті түрде петроглифтердің фиксациясы мен компьютерленген жүйесін талап етіп отыр.

Сарыарқада көрініс тапқан жартастағы бейнелеу өнері туралы алғашқы мәліметтер ортағасырлық еңбектерде кездеседі. IX ғ. аса көрнекті ғалымы әл-Бируни өз еңбегінде былай деген: «Қимақтар мекен деген жерде Манкур деп аталатын тау бар. Сол тауда үлкен шатқал болатын. Шатқалда адамның бейнесі, алақаны мен саусақтарының, тізесінің іздері кездеседі. Тура бір құлшылық рәсімін орындаушы іспетті. Сонымен бірге осы жерде жігіттің аяқ іздері және де есектің тұяқтарының іздері қалған. Оғыз түркілері бұл жартасты көргенде етпетінен құлап табынатын» [Кумеков 1972: 27]. Шығыстанушы ғалымдар мен бірқатар зерттеушілер жазбада көрсетілгендей Манкур шатқалы қазіргі уақыттағы Ұлытау тауы деп анық айтып, көрсетіп отыр. Әл-Идриси, Исхак ибн әл-Хусейн секілді араб саяхатшылары әрқелкі таулы жартас өнерінің бейнелеріне сипаттама жасаған уақытта Теректі Әулие жартас суреттерінен айнамайтын ұқсастықтардың мол екенін атап көрсеткеніміз жөн. Осы уақытқа дейін бізге келіп жеткен аңыз-әңгімелер бойынша бейнелер мен суреттердің қасиеттілігін көрсететін деректер, бүгінгі кездегі зерттеулермен де сәйкестендіріліп отыр [Самашев және т.б. 2013: 18].

Нәтижелер. Қазақстанның археология ғылымында Шығыс Сарыарқа жартас өнері ескерткіштері салыстырмалы зерттеу нысанына айналды, белгілі бір та-

рихи дәуірдегі ескерткіштерге тән образдар, мотивтер мен сюжеттер айқындалды.

Қазақстанның петроглифтерінің кезеңделуі жайында В.А. Городцовтың салыстырмалы әдіс талдауы, сонымен қатар оның жасаған қортындысы біз үшін әдістемелік тұрғыдан маңызды негізгі дереккөз болып саналады. Қарастырылған сұраққа толыққанды кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы зерттеуші ғалым жартас суреттерінің түстік айырмашылықтарын анықтап, сызықтардың толық, анық түсуін бақылап, әртүрлі уақытқа жатқызылатын бейнелер мен суреттерді ажыратып көрсетті [Байтлеу 2010: 43].

Зерттеу барысында В.А. Городцов жартас суреттерін мерзімдеуде тиімді әдіс жүйесін енгізді. Қазіргі уақытта зерттелетін жартас суреттерін мерзімдеуде жоғарыда көрсетілген әдісті зерттеушілер кеңінен қолданады десек те болады. В.А. Городцовтың тұжырымы бойынша, аталып көрсетілген әдісті пайдалану арқылы зерттеуші жартас суреттерін зерттеуде және де оны құжаттауда тікелей өзі жауапты тұлға болып есептеледі [Беделбаева және т.б. 2019: 19].

Талқылау. Жартас суреттері бар басқа да ескерткіштер Шығыс Сарыарқа аумағын қамтитын Қарқаралы тау бөктерлерінің сілемінде де орналасқан. Жартас суреттерінің біршама шоғырланған тобы кіші Кестелітас шатқалдарында көрініс тапқан. Олар Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Бесоба ауылының төңірегінде, яғни солтүстік-батысқа 9 шақырым қашықтықта Қосшоқы деп аталатын тау сілемінде, Байқожа өзенінен батысқа қарай бірнеше шақырым қашықтықта орналасқан. Сол аумақтың көне ескерткіштері «Қазақстанның Археологиялық картасына» енген. Жамантас шатқалында қола дәуіріне тиесілі қоныстар, ежелгі көшпелілер дәуіріне жатқызылатын ескерткіштер, ортағасырға тиесілі жерлеу орындары мен ғибадат ететін мекендер бар.

1950 жылдары Ә.Х. Марғұланнның жетекшілігімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының далалық зерттеу жұмыстарынан бастап қазіргі таңға дейін И.А. Кукушкиннің жетекшілігімен Сарыарқа археологиялық институтының экспедициясы жалғасып келе жатқан әртүрлі тарихи кезеңдерге жатқызылатын археологиялық ескерткіштерге толыққанды зерттеу жұмыстары өз жалғасын табуда.

Осы жерде зерттеліп қарастырылған ескерткіштердің көп бөлігі б.д.д. дейінгі II мыңж. алғашқы жартысы мен үшінші ширегіне жатқызылады [Кукушкин 2011: 117]. Қола дәуірінің, басқа да тарихи кезеңдерге жатқызылатын ескерткіштерден табылған деректер

мен олжалар сол өңірде мекен еткен тұрғындардың материалдық және рухани мәдениеттердің жоғары деңгейін көрсетеді [Қадырбаев 1966: 303].

Қоңыржон жартас суреттерінің орналасуы туралы белгілі өлкетанушы Т. Әшірбеков жариялап, хабарлаған болатын. Жартас суреттерінің бейнелерімен сол жайлы қысқаша материалдар «Орталық Қазақстан» газетінде жарық көрді. 2008 жылы бұл жартас суреттерін қарап шыққан А.З. Бейсенов жартас суреттерінің орналасқан және табылған жері-қараусыз қалған қыстақтың тұрғыны бар шатқалдың атауымен Қоңыржон деп атады.

Қоңыржон жартас суреттері аз кездесетіндігіне қарамастан бейнелер мен суреттер кезеңделу атрибуциясы тұрғысынан қызықты болып келеді. Көбінесе бұл жерде түйе, иттер, салт аттылар, қаруы бар жауынгерлердің бейнелері кездеседі.

Жекеленген жоғары жазықтықта дөңгелек мүйізі бар жануардың, нақтылап айтатын болсақ жылқының суреті бейнеленген. Жылқының суретіне қарасақ, жануардың бейнесі бірнеше бөлікке бөлініп, тік жолақтармен көрсетілгендігін аңғаруымызға болады. Аяқ жақтары шығыңқы, алға қисайған және олардың бұлшық еттеріне әжептәуір күш түскен, бұл жануардың тұрғысына өзіндік серпін беретін болған. Жылқының суреті скиф-сақ кезіндегі аң стилінде жасалған және ол басқа осы топтың жартас суреттеріне қарағанда биік жазықтықтарда бейнеленіп, орналасқан [Беделбаева және т.б. 2019: 81].

Осы ерекше «мүйізді» жылқы жануарының жанында сәл төменірек көлемі 0,9×0,7 м. үшбұрышты плита түрінде отыз бейнеден тұратын көпбейнелі композиция бар, соның ішінде, белбеуге ілінген садақпен қаруланған үлкен қалқаны бар жауынгер бейнесі; түйедегі адам; ит бейнесі және тағы да басқа бейнелер мен суреттер кездеседі. Композицияның ерекшелігі бүкіл кейіпкерлер әркелкі бейнеленген. Жануарлар мен бірқатар түйелердің кескіндері төрт аяқпен, кішкентай өркештермен бейнеленіп жасалған. Мысалы: адам қолдарының алақандары мен саусақтары, жалбыраған шаштары, мұрын қуысы, табандары және де жыныс мүшелері көрсетіліп бейнеленген; керуен жолына бет алып бара жатқан жануарлардың баулары, жауынгерлердің жебе ұштары мен садақтары, сондай-ақ қалқандары, қару-жарақтар мен ат-әбзелдері, сонымен қатар басқа да ұсақ бөліктері айқын көрінеді [Беделбаева және т.б. 2019: 83].

Жалпы қарастырылып отырған үш бөлімді көркем сюжетті бейне қолдарын жоғары қарай көтерген және

шынтак жағы бүгілген үш адамның кескінінен тұрады.

Қоңыржонның жартас суреттерінде жануарлардың, соның ішінде: қой, ешкі, түйенің кескіні пайыздық жағынан басқа да жануарлармен салыстырып қарағанда дұрыс анықталмаған бейнелер тобын құрайды. Антропоморфты суреттерге түйеге мінетін шабандоздар, садақшыларды жатқыза аламыз. Осы жердің жартас суреттерінің бір бөлігі сақ дәуіріндегі аң стилінің дамыған кезінде пайда болды деседі, ал бейнелердің басқа да бөліктері кейінгі уақытта салынған және ол ортағасыр кезеңіне жатқызылады. Бұл туралы таңбалар мен бейнелерді көркем түрде мәнерлі орындау белгісінен зер салып байқағанымыз жөн [Базылхан 2012: 84].

Жартас суреттері – адамзат қоғамының рухани және материалдық мәдениетінің тарихынан сыр шертетін негізгі дереккөздер. Тас дәуірінен бастап қазіргі заманға дейінгі бірнеше ғасырды қамтитын адамның рухани дамуындағы айрықша құбылыс. Петроглифтер қоршаған ортаның шындығын, жинақталған тәжірибе мен білімді, дүниетаным бағыттары мен өзге де жағдайларды белгілі бір суреттер мен образдар арқылы береді [Самашев 2006: 36].

Шыңғыстаудың негізгі сілемі оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа кесіле созылып жатқандықтан, осы тау жүйесіне жататын параллель басқа да кіші сілемдер Қара адыр, Ақ адыр болса, Жүрек адыр негізгі Шыңғыстың сілемінде жатыр. Жүрекадыр жартас суреттерінің, яғни петроглифтердің көп болуына байланысты осылай аталса керек. Осыған Баймағұл I петроглифіндегі екі адамның аң аулау сәті бейнелеп тұр. Таудың биік шатқалына салынған көлемі 1 метр 50 см болатын тас бетіне көне дәуірдің айшықты бейнесін бейнелеп берген. Олай деуге негіз болып отырған себеп арқарлардың барлығы бастарын оңтүстікке бұрып күйістеп жатқан. Сол жақтан келген адам арқардың құлжасының біреуін жатқан жерінен тұрғызбастан атып өлтірген. Оны жерде аяқтары бүгілген күйінде жатқан арқар құлжасының арқасындағы қадалған садақ оғынан көруге болады [Үмітқалиев 2019: 70].

Осы жартас суретіндегі тарихи құнды дүние аңшылардың киімдері мен бастарындағы айдары және қолдарына ұстаған садағы тарихи ескерткіштің мерзімін анықтауға мүмкіндік береді. Екі аңшының да бастарында айдарының болуы ерте түркі немесе одан да әрі ғұн-сармат кезеңі деп мерзімдеуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Жалпы, Қарағанды аумағында орналасқан петроглифтерге жүргізілген әдістер мен талдаулар нәтижесінде Қарқаралы, Шет аудандарында және тағы да басқа төңіректерде шоғырланған

жартас суреттерінің 27 жерде орналасқандығы жайлы қортындылай кеткеніміз жөн. Осы аты аталып көрсетілген жартас суреттерінің ұзақ уақыт бойы зерттеліп, өзіміздің отандық сонымен қатар, шетелдік зерттеуші ғалымдарға жақсы белгілі болуына қарамастан, петроглифтердің барша отандастарымыздың сана-сезіміне ұлттық нышан, материалдық мәдениет ретінде танылуы, берік және жүйелі нығаюы әлі алда. Көне дәуірлердің қасиетті жазығындағы петроглиф бейнелері мен суреттері болмысын қайта жасау жұмыстары қосымша көптеген ғылыми зерттеулерді керек етеді. Өз тарапымнан бұл, олардың қасиетті және киелі мәндерін ашу, алатын орнын зерттеп анықтауға мол серпін береді десек те болады.

Шығыс Сарыарқа жартас суреттері Қазақстанның көшпелілер қауымының рухани мәдениетінің айтарлықтай дамуының жоғары деңгейін көрсете білді және осы деректерді бірнеше мыңжылдықтың жартастағы шежіресі деп атасақ та болады. Бүгінгі таңдағы құндылықтар жүйесінің негізінде, әлемнің көптеген елдеріндегі көне мәдениеттің бейнелері мен деректері тарихи жадының қуатты көзі, көркемдік тұрғыдан ерекше, сонымен қатар ежелгі заманғы өркениеттер жүйесін заманауи тұрғыдан қабылдаудың таптырмас құралы болып саналады.

Жетекші: т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.

ӘДЕБИЕТ

Базылхан Н. Некоторые историко-источниковедческие проблемы, связанные с традиционной системой тамгопользования казахов // Историко-культурное наследие и современная культура. Сборник материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». 30 ноября 2012 г. Алматы, 2012 // Алматы: «Service Press». 2012. С. 84-90.

Байтлеу Д. Памятники наскального искусства Казахстана. Актобе; АОИКМ, 2010. 180 с.

Бедельбаева М.В., Новоженев В.А., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Сарыарқаның тастағы таңбалары. Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, 2019. 204 б.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-ата: Наука, 1966. С. 303-428.

Кукушкин И.А. Металлические изделия раннеандроновского могильника Ащису // РА. 2011. № 2. С. 110-

116.

Кумекоев Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-ата: Наука, 1972. 156 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-ата: Наука, 1966. 302 с.

Новоженое В.А. Петроглифы Сары-Арки. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2002. 125 с.

Новоженое В.А., Смирнов Д.А., Шер Я.А. Компьютерный банк данных «Петроглифы Центральной и Средней Азии» (общая концепция и основные структуры) // Современные проблемы изучения петроглифов / Отв. ред. А.И. Мартынов, Я.А. Шер. Кемерово: Изд-во КемГУ; Кем.полиграфкомб., 1993. С. 48-60.

Рогожинский А.Е. Памятники наскального искусства как культурные ландшафты // Сб. мат-лов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ (г. Алматы, 19–23 сентября 2011 г.) / Отв. ред. Е.Ж. Жанпеис. Алматы: Аруна, 2011. С. 28-46.

Рогожинский А.Е. Образы и реалии древнеземледельческой цивилизации Средней Азии в наскальном искусстве эпохи бронзы Южного Казахстана и Семиречья // Наскальное искусство в современном общест-

ве. К 290-летию научного открытия Томской писаницы. Мат-лы междунар. научн. конф. (г. Кемерово, 22–26 августа 2011 г.) / Отв.ред. Л.Н. Ермоленко и др. Т. 2. Кемерово: Кузбассвуиздат, 2011. С. 87-99.

Рогожинский А.Е. Тамга-петроглифы средневековых кочевников Казахстана: итоги новейших исследований и перспективы дальнейшего изучения // Историко-культурное наследие и современная культура. Сб. мат-лов междунар. науч.-практ. сем. (г. Алматы, 30 ноября 2012 г.) / Ред. А. Байлдаева, М.К. Семби, Е.Ж. Оразбек. Алматы: Service Press, 2012. С. 91-104.

Самашев З.С. Петроглифы Казахстана. Алматы: Өнер, 2006. 200 с.

Самашев З.С., Байтлеу Д.А., Курманкулов Ж.К. Петроглифы Теректы Аулие / МИАК. Астана: Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. 240 с.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Кенжебаева Е.Ж. Шыңғыстаудағы бір петроглиф хақында // «Ұлы Даланың жеті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері» атты «XI Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конф. мат-ры (Алматы қ., 26–27 сәуір, 2019 ж.) / Жауап. ред. Ә.Т. Төлеубаев. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 70-75 бб.

А.Ш. АҚҚАЛИЕВА

Айбөбек Шыныбекқызы Аққалиева
 Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
 Алматы қ., Қазақстан;
 aybobek.akkaliyeva@gmail.com

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАС МҮСІНДЕРІН ЖҮЙЕЛЕУ

Мақалада Орталық Қазақстан аймағында орналасқан ортағасырлық тас мүсіндерге 1946–1980 жж. аралығында жүргізілген зерттеулер мен олардың жүйеленуі талданады. Осы кезеңде жалпылама және арнайы жұмыстар жарыққа шықты. Соның ішінде, Ө.Х. Марғұланның, Я.А. Шердің, А.А. Чариковтың, В.Д. Кубаревтің типологиясы қарастырылады. Алғашқылардың бірі болып, Ө.Х. Марғұлан Орталық Қазақстан өлкесіндегі тас мүсіндерді «түркілік» және «қыпшақтық» деп екіге бөледі. Сонымен қатар олардың құрылыстарына да ерекше назар аударады. Ал Я.А. Шер Жетісудың тас мүсіндерінің жүйеленуін жасаған кезде Орталық Қазақстанның мүсіндеріне де тоқталып өтеді. А.А. Чариков 1970 ж. бастап 1990 ж. дейін Орталық Қазақстанның бес тас мүсінін ғылыми айналымға енгізсе, В.Д. Кубарев түркі тас қоршауларының классификациясын әзірлейді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, ортағасырлық тас мүсіндер, жүйелеу

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. гранттық қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН АР19579221 жобасы аясында даярланды.

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ КАМЕННЫХ СКУЛЬПТУР ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

В статье проанализированы исследования по систематизации средневековых каменных скульптур Центрально-Казахстанского региона, которые проводились в 1946–1980 гг. К этому периоду относятся опубликованные результаты обобщающих и специальных исследований. В их числе рассматриваются типологии А.Х. Маргулана, Я.А. Шера, А.А. Чарикова, В.Д. Кубарева. Именно А.Х. Маргулан одним из первых разделил каменные скульптуры в Центрально-Казахстанском крае на «тюркские» и «кипчакские». Кроме того, особое внимание уделяется их конструкции. Когда Я.А. Шер разработал систематизацию каменных скульптур Жетысу, он также отдельно остановился на скульптурах Центрального Казахстана. Так А.А. Чариков в период с 1970 г. по 1990 г. ввел в научный оборот пять каменных скульптур Центрального Казахстана, а В.Д. Кубарев разработал классификацию каменных ограждений.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, средневековые каменные изваяния, систематизация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2025, ИРН проекта АР19579221.

SYSTEMATIZATION of STONE SCULPTURES of CENTRAL KAZAKHSTAN

The article analyzes the research on the systematization of medieval stone sculptures of the Central Kazakhstan region, which were conducted in 1946-1980. The published results of generalizing and special studies belong to this period. Among them, the typologies of A.Kh. Margulan, Ya.A. Sher, A.A. Charikov, V.D. Kubarev are considered. A.Kh. Margulan was one of the first to divide stone sculptures in the Central Kazakhstan region into «turkic» and «kipchak» ones. In addition, special attention is paid to their designs. When Ya.A. Sher developed a systematization of Zhetysu stone sculptures, he also focused on sculptures of Central Kazakhstan. Thus, in the period from 1970 to 1990, A.A. Charikov introduced five stone sculptures of Central Kazakhstan into scientific circulation, and V.D. Kubarev developed a classification of Turkic stone fences.

Keywords: Central Kazakhstan, medieval stone sculptures, systematization

Source of funding: The article was prepared within the framework of grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan 2023–2025, IRN AP19579221.

Кіріспе. Орталық Қазақстанның тас мүсіндері мен олардың құрылыстары ежелгі және ортағасырлық көшпелі халықтардың тарихынан сыр шертетін құнды дереккөз болып табылады. Әрқайсысы бірегей болып саналатын тас мүсіндер ежелгі адамдардың бейнелерін, олардың антропологиялық келбетін, этномәдени және әлеуметтік ерекшеліктерін, ғұрыптық атрибуттарын көрсетеді. Жалпы, тас мүсіндер ғұрыптық кешенді құрайтын құрылыстармен тығыз байланысты. Осындай ескерткіштер тұрғындардың этникалық және саяси, рухани өмір тарихын, дүниетанымын, менталитеті мен салт-дәстүрін қайта жаңғыртуға көмектесетін қажетті мәліметтерді қамтиды. Тарихи дереккөз саналатын тас мүсіндердің ақпараттық мүмкіндіктері – ғылыми құжаттардың дұрыстығы мен толықтығына байланысты болып келеді. Яғни, аталмыш ескерткіштерді графикалық және фотографиялық бекіту, сипаттау, картаға түсіру маңызды рөл атқарады.

Сарыарқа аймағындағы ортағасырлық тас мүсіндердің зерттеу тарихы елу жылдан астам уақыт бойы жүзеге асырылып келеді. Осы өлкеде шоғырланған ортағасырлық тас мүсіндер – барлық дәуірлердегі монументалды мүсін ескерткіштерінің едәуір бөлігін құрайды [Касенова 2019]. Сарыарқаның ортағасырлық тас мүсіндерінің зерттелу тарихын үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңде (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бірінші жартысы) тас мүсіндер туралы жалпы мәліметтер жинақталды. Екінші кезеңде (1946–1980 жж.) дереккөз базасы қалыптасып, деректерге ішінара талдаулар жүргізілді. Үшінші кезең XX ғасырдың соңғы онжылдығында басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

Тақырыбымызға сәйкес, Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан тас мүсіндердің жүйеленуі екінші кезеңнен бастап жүзеге асырылады. Ә.Х. Марғұлан, Я.А. Шер, А.А. Чариков, В.Д. Кубарев сынды ғалымдар көршілес аймақтардан табылған тас мүсіндерді жүйелеу барысында Орталық Қазақстанның тас мүсіндеріне де тоқталып өтеді.

Материал сипаттамасы. 1946 ж. ҚазКСР Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология, этнография институында археология бөлімінде Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылады. Бұл экспедицияның басты бағыттарының бірі – тас мүсіндер болды. Зерттеу барысында ежелгі меңгірлердің, тас мүсіндердің, түркі және қыпшақ дәуірімен мерзімделетін ескерткіштердің біразы ашылды. Сонымен қатар, Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстаннан анықталған барлық ортағасырлық тас мүсіндерді екі топқа бөліп қарастырды:

1) Бір қолында ыдысы, келесі қолында қаруы бар (кейде қарусыз) жауынгерлер бейнеленген тас мүсіндер. Олар тас қоршаулардың шығыс жағына балбал тастармен бірге (немесе жеке) орнатылған. Зерттеуші аталмыш тас мүсіндерді «түркілік» деп есептеп, VI–VIII ғғ. кезеңдеді және бұл топқа 22 тас мүсінді кіргізді.

2) Қару-жарағы жоқ, екі қолында да ыдыстары суреттелген әйелдер мен ерлердің тас мүсіндері. Ә.Х. Марғұлан оларды VII–XIII ғғ. мерзімдеп, «қыпшақтық» деп есептеді және екінші топқа 8 тас мүсінді жатқызды [Құрманқұлов және т.б. 2021].

Алғашқылардың бірі болып Ә.Х. Марғұлан тас мүсіндермен қатар, олардың құрылыстарына да тоқталып өтеді. 1946–1948 жж. жүргізілген барлау жұмыстары нәтижесінде қыпшақ тас мүсіндері бар құрылыстардың жоспарын «сопақ» «дөңгелек», «тікбұрышы» не «шаршы» деп бөледі [Марғұлан 1951].

Я.А. Шер Жетісу тас мүсіндерінің жүйесін жасаған кезде Орталық Қазақстан аймағындағы бірнеше мүсіндер туралы да ақпараттар беріп кетеді [Шер 1966]. Зерттеуші Жетісу тас мүсіндерін иконографиясы, яғни, поза (дәлірек айтсақ, қол позициялары) және атрибуттар жиынтығы бойынша 6 топқа бөліп қарастырды. Алғашқы екі топқа жататын ерлер мүсінінің оң қолында ыдыстары бар, тек айырмашылығы – бірінші топ қарулы түрде, екінші топ қарусыз бейнеленген. Үшінші топқа адамның басын немесе бетін ғана бейнелейтін тас мүсіндер кірді. Төртінші топта Я.А. Шер құстар суреттелген тас мүсіндерді анықтады. Ал бесінші және алтыншы топты екі қолында да ыдысы бар тас мүсіндер деп бөлді, бесінші топта – ерлер, алтыншы топта – әйел мүсіндері бейнеленген [Шер 1966: 25, 26].

Орталық Қазақстанның үш мүсіні (Я.А. Шер зерттеген 145 мүсіннің ішінде) бірінші (2 дана) және бесінші (1 дана) топтарға жатады [Шер 1966: 96, табл. XIV, 55, 56, табл. XXIII, 108].

Атрибуттардың ерекшеліктері, соның ішінде, ыдыстардың пішіндері бойынша Я.А. Шер таңдалған топтарды екі түрге біріктірді. Бірінші типке I, II, III, IV топтардың тас мүсіндері, екінші типке V және VI топтардың тас мүсіндері кірді [Шер 1966: 29]. Жалпы зерттеушінің классификациясы хронологиямен ұштасады. Бірінші топтағы (түркі) мүсіндерді VI–VIII ғғ. жатқызады [Шер 1966: 44, рис. 15]. Сондай-ақ, автор иілген ұзын жүзді қару (семсер) бейнеленген мүсіндер VII ғ. дейінгі мерзіммен кезеңделуі мүмкін емес деп есептеген [Шер 1966: 40]. Ал екінші топтағы тас мүсіндерді түркілерден кейін пайда болуы мүмкін

деп санаса да, оларды VIII–IX (XII) ғғ. мерзімдеді [Шер 1966: 10. 44, рис. 15].

Я.А. Шердің классификациясын А.А. Чариков толықтырып дамытты, ол 1970 жылдары Шығыс Қазақстан аймағында шоғырланған тас мүсіндерді зерттеумен айналыса бастады. Осы уақыттан бастап, 1990 жылдарға дейін А.А. Чариков Шығыс және Оңтүстік Қазақстанның, Жетісудың 110-нан астам тас мүсіндерін, сондай-ақ Орталық Қазақстанның бес тас мүсінін ғылыми айналымға енгізді [Чариков 1987: рис. 1, 1, 3–4, 6–7]. Осы бес орталық қазақстандық тас мүсіннің үшеуінің фотосуреттері Ә.Х. Марғұланның қайтыс болғаннан кейінгі жарыққа шыққан еңбегінде жарияланды [Марғұлан 2003: рис. 129, 1–3].

Ф.Х. Арсланова мен А.А. Чариковтың бірлескен мақаласында Шығыс Қазақстаннан анықталған тас мүсіндер екі хронологиялық топқа бөлінген [Арсланова, Чариков 1974: 220–221]. Бірінші топқа Батыс Түрік қағанатымен (VII–VIII ғғ.) мерзімделетін тас мүсіндер, ал, екінші топқа «қимақ-қыпшақ» тайпалары қалдырған мүсіндер (IX–X ғғ.) жатады. Сонымен бірге, тас мүсіндер композициясына қарай да топтарға бөлінеді: оң қолында ыдысы мен қаруы бар мүсіндер және обалар түріндегі құрылыстардың жанына орнатылған «антропоморфты стелалар». Ф.Х. Арсланова мен А.А. Чариков тас мүсіндердің «қимақ-қыпшақтарға» тиесілі болғандығын анықтаған кезде, Ертіс өңірінде осы уақытта Қимақ мемлекеті өмір сүргендігін және оған бағынышты тайпалардың біріне қыпшақтардың жатқандығын атап өткен жөн. Сонымен қатар, мақала авторлары қимақтар туралы «Шығыс қыпшақ тайпалары» деп жазған Г.А. Федоров-Давыдовтың тұжырымдамасына сүйенеді [Федоров-Давыдов 1966: 189; Ермоленко, Курманкулов 2013б: 155].

А.А. Чариков тас мүсіндердің үш түрін (позасы мен атрибуттарына байланысты) анықтап, оларды кіші түрлерге бөліп қарастырды.

I түр. Ыдысы мен қаруы бар немесе жоқ тас мүсіндер. А.А. Чариков құс пен қаруы бар мүсіндерді осы түрге жатқызған. Ал, Я.А. Шер құс бейнеленген тас мүсіндерді жеке топ ретінде анықтаған. Чариков бірінші үлгідегі тас мүсіндерді VI–VIII ғғ. кезеңдеп, оларды «жергілікті түркі тілдес тайпалармен» байланыстырған [Чариков 1979: 181].

II түр. Екі қолында да ыдысы бар мүсіндер. Ғалым екінші типтегі мүсіндерді қимақ-қыпшақ тайпаларының ескерткіштері деп есептеп, оларды IX–XI ғғ. Жатқызады [Чариков 1979: 185].

III түр. Стелла тәрізді тас мүсіндер (адамның басы немесе бетінің кескіндері бейнеленген). А.А. Чариковтың пікірінше, оларды XI–XIII ғасырларда «қыпшақ-половец халқы» жасаған болуы мүмкін [Чариков 1979: 187].

А.А. Чариков Еуразия даласында, соның ішінде, Орталық Қазақстан аймағында шоғырланған тас мүсіндер кіретін, өзіндік эволюциялық схемасы бар хронологиялық классификациясын кеңейтті [Чариков 1979: 188–189, рис. 9]. Бұл жіктеу схемасын, кейінірек, Л.Н. Ермоленко да қолданып толықтырды [Ермоленко 2004: 20–25].

Орталық қазақстандық тас мүсіндерді зерттеу үшін А.А. Чариковтың ұсынған жүйесі өзекті болып табылды. Бұл жүйе бойынша кейбір түркі және қимақ-қыпшақ тайпаларына жататын тас мүсіндері аяқтарының орналасуына байланысты ерекшеленіп тұрады [Чариков 1980: 304].

Ортағасырлық тас мүсіндерден басқа, А.А. Чариков ғылыми айналымға Шығыс Қазақстаннан жалпы еуразиялық типтегі «бұғы тасты» енгізді [Чариков 1979: 158, рис. 6–7] және қазіргі уақытта талқыланып жүрген – тас мүсіндерді қайта пайдалану мәселесін де көтерді.

1970 жылдардың соңындағы түркілік тас мүсіндерді зерттеудегі елеулі жетістіктердің біріне – В.Д. Кубаревтің А.А. Гаврилованың әзірлемелеріне сүйене отырып, Шығыс Алтайдағы түркі тас қоршауларының классификациясын жасағандығы жатады. Классификацияны дайындау барысында ғалым Орталық Қазақстан материалдарын да қарастырған [Кубарев 1979: 135].

Жалпы, В.Д. Кубарев қоршауларды көлемі бойынша кіші және үлкен деп бөлді. Бүйірлік өлшемдері 3 м-ге дейінгі қоршауларды кіші, ал, бүйірлік өлшемдері 4 м-ден асатын қоршауларды үлкен деп жіктеді. Сондай-ақ, құрылысы бойынша қоршаулардың 5 түрін анықтады [Кубарев 1979: 148]:

1) «кундыргиндық» – қабырғалары ортақ қоршаулар кешені;

2) «яконурлық» – бұл түрге негізінен солтүстік-оңтүстік тізбегінің бойында орналасқан (көбінесе үш-төрт) мүсіндер немесе антропоморфтық стеллалар және балбалдар салынған қоршаулар жатады. Сондай-ақ, яконур типіндегі қоршауларды мүсінсіз, стеласыз, балбалсыз, балбалдары бар жалғыз қоршаулар ретінде сипаттаған [Кубарев 1979: 149]. Осы типтегі қоршау құрылыстарына бағана қалдықтарын, «құрбандық тасын» (от шұңқыры) кездестіруге болады [Кубарев 1979: рис. 3, 4];

3) «аютиндық» – тас мүсіндері мен балбалдары бар, ормен қоршалған жалғыз немесе екі-үш жапсарлас қоршаулар;

4) «юстыдтық» – төрт тақтайшадан тұрғызылған, ортасында ағаш діңінің, тас жәшіктің немесе стелланың қалдықтары орналасқан шағын жалғыз қоршаулар. Олардың ішінде, «құрбандық ыдыстар» кездеседі.

5) «уландрық» – ортасы мен бұрыштарында бағаналардың қалдықтары сақталған, «құрбандық малдың басын ілуге» (?) арналған қоршаулар. Бағандардың орнына стеллаларды орнатылған болуы мүмкін [Кубарев 1979: 156].

В.Д. Кубарев қоршаулардың бірнеше түрлерін анықтауға тырысты. Оның пікірінше, «кундыргин» және кіші «уландрық» қоршаулары V–VI ғғ., ал, қалған үш түрдегі қоршаулар VII – X ғғ. мерзімделеді [Кубарев 1979: 158].

Нәтижелерді талқылау. Айта кету керек, Я.А. Шердің классификациясы Азия далаларында орналасқан ортағасырлық тас мүсіндердің барлық заманауи классификацияларына негіз болды [Арсланова, Чариков 1974; Чариков 1979; Кубарев 1979, 1984; Ермоленко 2004]. Соның ішінде, А.А. Чариковтың 1979 жылы жарияланған мақаласында Ертіс өңірінде таралған тас мүсіндердің классификациясы Я.А. Шердің жүйелеуіне негізделіп жасалған.

Сондай-ақ, А.А. Чариков атрибут түрлерін (шаш үлгілері, бас киімдер, ыдыстар, сондай-ақ, қас бейнелеу тәсілдері) Л.А. Евтюхованың атрибуттарды жүйелеу әдісін [Евтюхова 1952], пайдалана отырып, Ертіс өңірі, Жетісу, Оңтүстік Сібір аймағындағы тас мүсіндермен салыстырды. Нәтижесінде, Ертіс өңіріндегі ортағасырлық тас мүсіндердің кейбір жергілікті ерекшеліктерін анықтады [Чариков 1979].

Ал 1970 жылдардың соңындағы түркілік тас мүсіндерді зерттеуде В.Д. Кубаревтің қосқан үлесі зор. Тас мүсіндері бар қоршауларды бес түрге бөліп, әрқайсысына сипаттама береді. Кейінірек басқа зерттеушілер түркілік тас қоршаулардың классификацияларын ұсынғандығына қарамастан В.Д. Кубаревтің жіктеуі бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ және Орталық Қазақстан территориясындағы түркі қоршауларын зерттеуде де қолданылып келеді [Ермоленко и др. 2010: 124; Ермоленко, Евдокимов 2013: 202].

Қорытынды. Жалпы Сарыарқаның тас мүсіндерін мақсатты түрде зерттеу XX ғ. ортасында басталды. Ә.Х. Марғұлан, одан кейін М.Қ. Қадырбаев басқарған Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография

институтының жанынан құрылған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмысымен байланысты жүзеге асырылды.

Ә.Х. Марғұлан тас мүсіндердің Торғай өзені мен Ұлытау өңірінен басталып, Алтай, Тарбағатай тауларына дейін жеткендігін атап өтеді. Бұл тұжырымдаманы Жетісу, Шығыс Қазақстан, Алтай аймағында шоғырланған тас мүсіндерді зерттеумен және олардың типологиясын жасаумен айналысқан Я.А. Шер, А.А. Чариков, В.Д. Кубаревтің басылымдары дәлелдей алады. Аталмыш еңбектерде Орталық Қазақстандағы тас мүсіндердің көршілес аймақтардағы тас мүсіндермен байланыстары бар екендігі нақты көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТ

Арсланова Ф.Х., Чариков А.А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // СА. 1974. № 3. С. 220-256.

Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // МИА. 1952. № 24. С. 72-120.

Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения) / Отв. ред. В.В. Бобров, Д.Г. Савинов. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2004. 132 с.

Ермоленко Л.Н., Евдокимов В.В. Средневековые изваяния из музея археологии Карагандинского университета // Археологические исследования степной Евразии: сб. науч. статей к 70-летию В.В. Евдокимова / Отв. ред. В.Г. Ломан. Караганда: TENGRI Ltd, 2013. С. 201-208.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж., Байтөлеу Д.А. Новые средневековые изваяния Сары-арки // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Сер. обществ. и гуманитар. наук. 2010. № 1. С. 123-132.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж. Проблема иконографических истоков половецкой скульптуры и особенное кыпчакское изваяние из урочища // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гуманитар. наук. 2013. № 3. С. 155-164.

Касенова А.Д. Изучение тюркских каменных изваяний Сарыарки на современном этапе // Поволжская археология. 2019. № 2 (28). С. 42-55.

Кубарев В.Д. Новые сведения о древнетюркских оградках Восточного Алтая // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск: Наука, 1979. С. 135-160.

Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая /

Отв. ред. Е.И. Деревянко. Новосибирск: Наука, 1984. 230 с.

Құрманқұлов Ж., Ермоленко Л.Н., Қасенова Ә.Д. Орталық Қазақстанның тас мүсіндері (зерттелу тарихы). Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының еңбектері. II-том / Жауап. ред Ә. Манапова. Алматы: Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2021. 128 б.

Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (Отчет экспедиции в 1948 года) // Известия Академии наук Казахской ССР. Сер. археологическая. 1951. Вып. 3. С. 3-52.

Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау // Сочинения: В 14 т. Алматы: Дайк-Пресс, 2003. Т. 3–4. С. 20-46.

Марғұлан Ә.Х. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер

// Ежелгі мәдениет кәлелері / Ред. Ә.Х. Марғұлан. Алматы: Қазақстан баспасы, 1966. 8-22 бб.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. М.: Изд-во МГУ, 1966. 274 с.

Чариков А.А. О локальных особенностях каменных изваяний // СА. 1979. № 2. С. 179-190.

Чариков А.А. Некоторые статуи Казахстана и Омского Прииртышья // Проблемы происхождения и этнической истории тюркских народов Сибири / Под. ред. Н.А. Томилова. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1987. С. 31-39.

Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М.; Л.: Наука, 1966. 138 с.

Ұ.С. АМАНТУРЛИН
Е.Б. ЖОЛДЫБАЙ

Ұлағат Сабыржанұлы Амантурлин,
Ерасыл Бейсембіұлы Жолдыбай
Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік университеті,
Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Ақтөбе қ., Қазақстан;
amanturlin_ulagat@mail.ru
yerassy1.149@mail.ru

ҚЫЗЫЛЖАР I ҚОРЫМЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛА НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақала Қызылжар I қорымының жаңа материалдарын жариялауға арналған. Ескерткіш Ақтөбе облысының әкімшілік орталығы, Ақтөбе қаласының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Екі обадан тұрады. Жерлеу рәсімі (сопақша пішінді топырақты қабір және оның ендік бағыты) мен материалдық мәдениеті бойынша, жоғарыда айтылған кешеннің № 2 қорғанындағы апаттық қазба жұмыстарына сәйкес, б.д.д. I мыңжылдықтың ортасын қамтыған Батыс Қазақстанның ерте көшпенділері туралы материалдар анықталды. Аталған кешеннің № 2 обасындағы апаттық қазба жұмыстары жерлеу рәсімі (сопақша пішінді топырақты қабір және оның ендік бағыты) және б.д.д. I мыңжылдықтың ортасын қамтыған Батыс Қазақстанның ерте көшпенділерінің материалдық мәдениеті бойынша материалдар берді. Табылған ғұрыптық мақсаттағы атрибут заттар (құрбандық табағы, айна, аластауыш ыдыс), тұрмыстық жәдігерлер (құмыра, ұршық, пышақ) және әшекей бұйымдар (моншақтар және сгурһаеа қабыршағы) – біз үшін қызықты. Зерттеу нысаны Елек өзенінің бассейнімен шектеседі. Тастан жасалған құрбандық табағы, қола айна, шыныдан жасалған көздері бар моншақтар және қыш құмыралар секілді жәдігерлерді сараптай келе, б.д.д. VI ғ. соңы – V ғ. деп мерзімделеді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, Ақтөбе облысы, Қызылжар I қорымы, ерте темір дәуірі, артефактілер

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ на МОГИЛЬНИКЕ КЫЗЫЛЖАР I

Данная статья посвящена публикации новых материалов из могильника Кызылжар I. Памятник расположен на северо-восточной окраине города Актобе, административного центра Актюбинской области. Состоит из двух курганов. Аварийные раскопки кургана № 2 вышеназванного комплекса дали материалы по погребальной обрядности (грунтовая могильная яма подовальной формы и широтная ее ориентация) и материальной культуре ранних кочевников Западного Казахстана середины I тыс. до н.э. Интересными являются находки атрибутов ритуального назначения (жертвенник, зеркало, курильница), предметов быта (сосуд, пряслице, нож) и украшений (бусы и раковина сгурһаеа). Объект исследования приурочен к бассейну р. Илек и датируется нами по анализу сопутствующего инвентаря, таких как каменный жертвенник, бронзовое зеркало, ожерелье из стеклянных глазчатых бус и лепного керамического сосуда, концом VI–V вв. до н.э.

Ключевые слова: Западный Казахстан, Актюбинская область, могильник Кызылжар I, ранний железный век, артефакты

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

PRELIMINARY RESULTS of ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS in the KYZYLZHAR I NECROPOLIS

This article is dedicated to the publication of a new materials from the Kyzylzhar I burial mounds. The monument is located in the northeast outskirts of the city of Aktobe, the administrative centre of the Aktobe region, and consists of two burial mounds. Emergency excavations of kurgan No. 2 of the aforementioned complex have given the materials about

burial rituals (a ground grave pit of oval form and its latitudinal orientation) and material culture of early nomads of Western Kazakhstan in the middle of the 1st millennium B.C. Interesting are the finds of ritual attributes (stone altar, mirror, thurible), household items (vessel, spinner, knife) and jewellery (beads and gryphaea). The object of study is confined to the Ilek River basin and is dated by us on the basis of the analysis of the accompanying inventory, such as a stone altar, a bronze mirror, a necklace of glass eye beads and a moulded ceramic vessel, to the end of the 6th – 5th centuries BC.

Keywords: West Kazakhstan, Aktobe region, burial ground Kyzylzhar I, early Iron Age, artifacts

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Кіріспе. Ақтөбе облысының тарихи-мәдени мұраны зерттеу, қалпына келтіру және қорғау орталығы Қызылжар I қорымының № 2 қорғанында апатты қазба жұмыстарын жүргізді. Кешен 2020 жылы Ақтөбе қаласы аумағын археологиялық барлау кезінде ашылған. Яғни, Ақтөбе қаласының солтүстік-шығыс бөлігінде («Нұр сити» шағын аудан) орналасқан (1, 1-сур). Географиялық тұрғыда ол Елек өзенінің алабымен шектеледі, Жақсы Қарғалы өзені мен оның сол жағалауындағы сағасы Песчанка өзені арасындағы су айрықты алып жатыр. Зерттелген № 2 қорған өзендер қосындысынан шығысқа 4,1 км жерде көтерілген. Ескерткіш бір-бірінен 228 м қашықтықта орналасқан екі қорғаннан тұрады.

Материал және зерттеу әдістері. 2023 жылдың жазғы маусымында «Археологиялық зерттеулер» ЖШС экспедициясы және А.М. Мамедовтың жетекшілігімен ескерткішке археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. № 1 нысан қорғандар тобындағы ең үлкені. Ол, қорымның оңтүстік-оңтүстік-шығыс бөлігін алып жатыр. Жер үйіндісінің диаметрі 20 м, биіктігі 1 м. Қорғанның жоғарғы жағында бұрын триангуляциялық белгі орнатылған. № 2 қорған № 1 қорғанның солтүстік-солтүстік-батысында табылды. Оның диаметрі 19 м, биіктігі 0,4 м. № 2 қорған орналасқан жерде электр беру желісі жүргізілген.

Қорымның апаттық жағдайдағы № 2 қорғаны зерттелді. 2020 жылы Ақтөбе қаласы округі ескерткіштерінің жай-күйін тексеру бойынша дала жұмыстарын жүргізу барысында, қорған үйіндісі газ құбырын салу салдарынан қирағаны анықталды. Қорған үйіндісі газ құбырын жүргізу нәтижесінде бұзылып, деформацияланған. Газ құбыры қорғанның солтүстік жартысы арқылы оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай өтіп жатты (1, 2-сур).

Қазба алдында қорған алаңын қамтитын зерттеу шекаралары белгіленді. Ол солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталған тікбұрышты пішінді болды. Қорғанның солтүстік-батыс бөлігінде, құбыр жүйесінің үстіне ені 2 м болатын орталық бровка жүргізілді. Қазба

жұмыстары қолмен жүргізіліп, топырақ қабаты 0,15–0,2 м қалыңдықта алынды.

Жалдың ең үлкен биіктігі орталық бөлігінде 46 см болды. Жалдың оңтүстік-батыс шеткі нүктесінің биіктігі 38 см, ал солтүстік-шығысы 25 см. Стратиграфиялық тұрғыдан алғанда, жалпы бровкаға қарап, қорғанның топырақ үйіндісі – жыртылған топырақ қабатынан (пахотный слой) және шым қабаттарынан (дерновый слой) қалыптасқанын көруге болады (сур. 1. 3).

Қорған астынан бір жерлеу орны табылды, ол қорғанның оңтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан, қабір шұңқырының дақтары қара қоңыр саздақпен ерекшеленді, жерленген топырақ деңгейінде ұзындығы шамамен 2 м, ені сопақша пішінді болды.

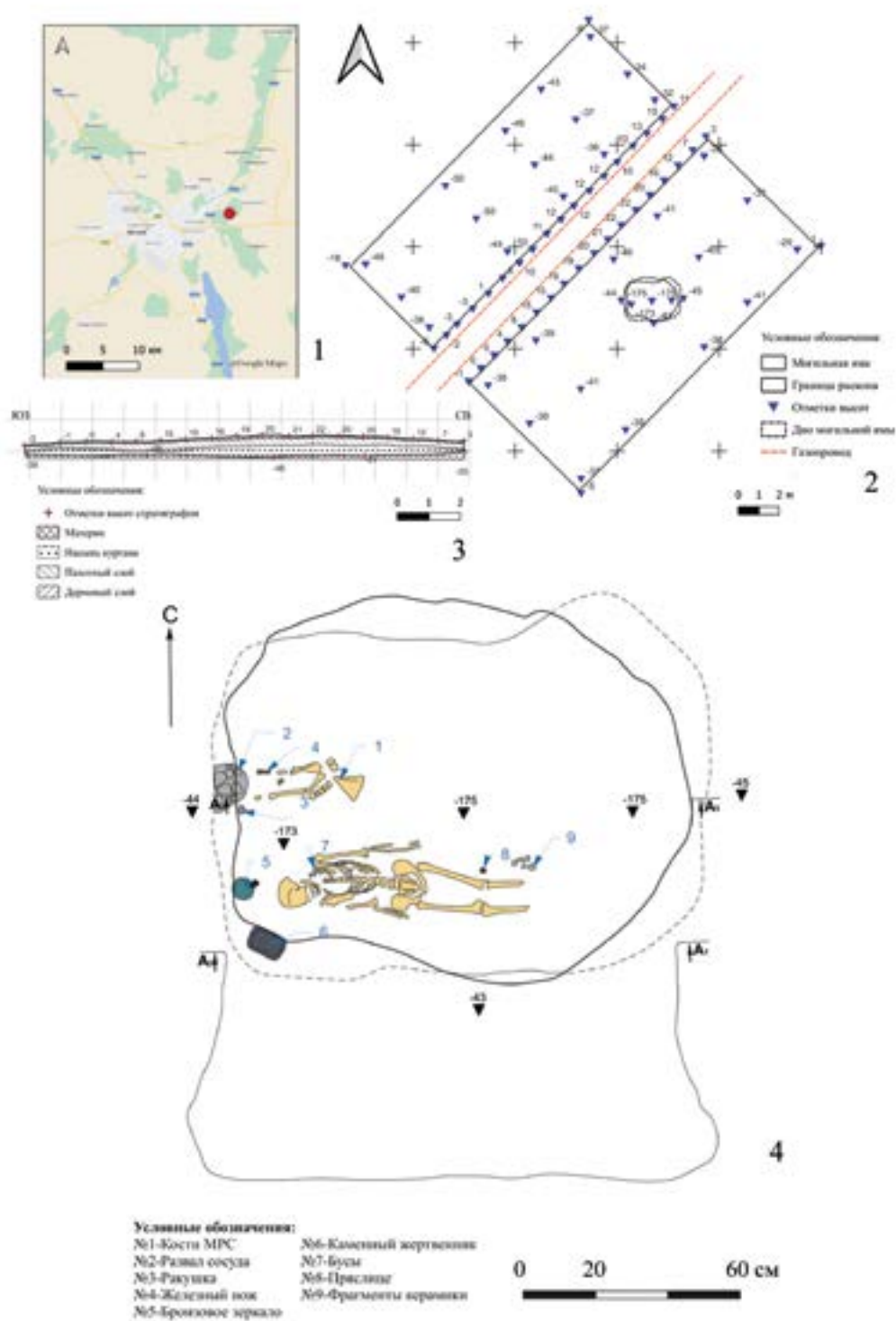
114 см тереңдікте, батыс қабырғаға жақын, шамамен қабірдің ортасында ұсақ малдың сүйектері табылды. Қабірдің солтүстік қабырғасында 154 см тереңдікте ұзындығы 40 см адамның жілік сүйегі анықталды. Оңтүстік бөлігінде қоладан жасалған үш қырлы жебе ұшы да кездесті.

Қабір шұңқыры кескініндегі топырақ түсі тереңдей бере, жерленген топырақ деңгейіндегі түстен өзгерді. Қабырғаның батыс бөлігі түзу, қабырғаның солтүстік бөлігі шұңқырға қарай көлбеу, ал солтүстік-шығыс, шығыс, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бөліктері материктің ішкі жағына қарай сәл көлбеу болып келді. Қабір шұңқырының тереңдігі 175 см құрады (1, 4-сур.).

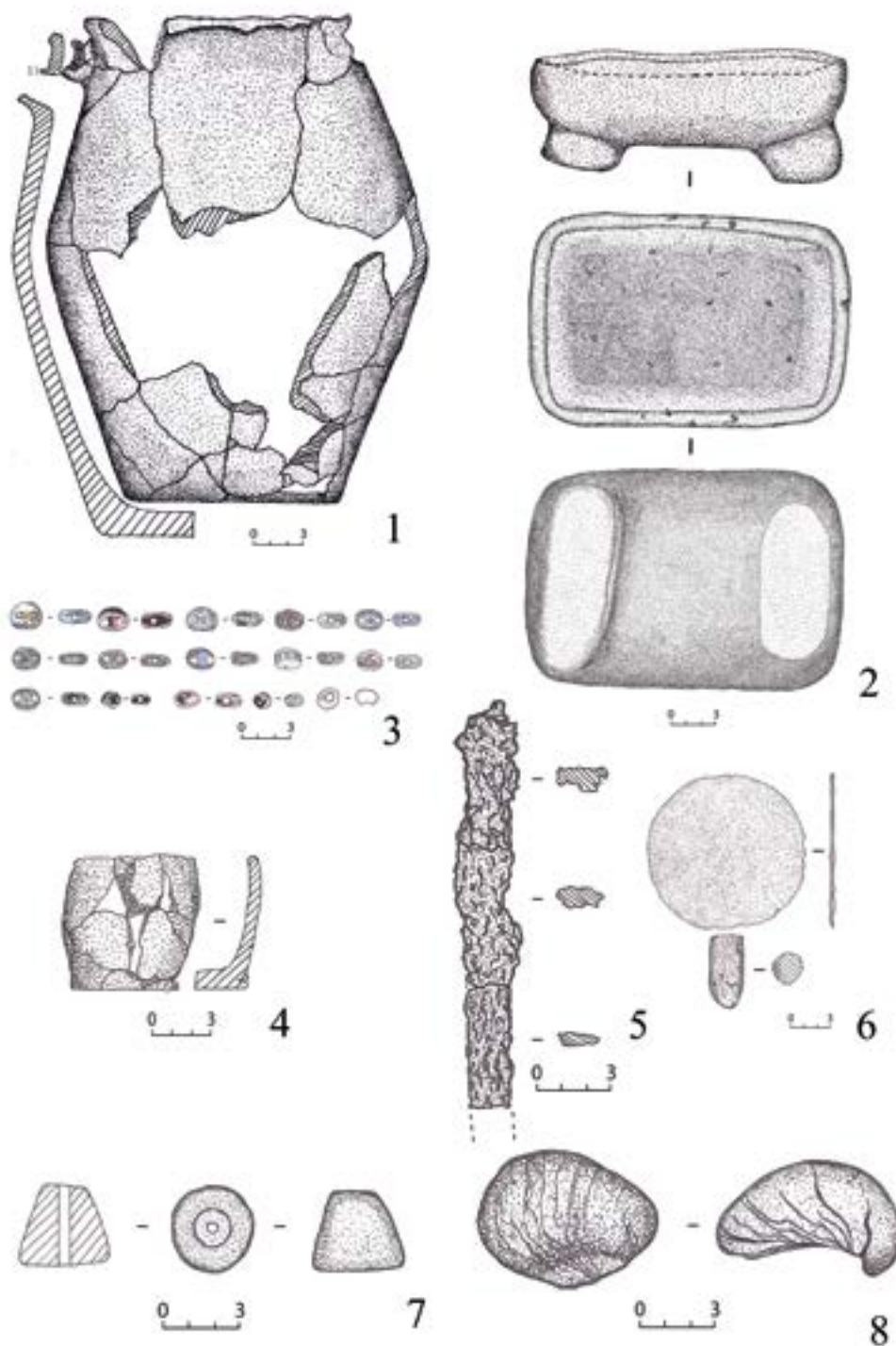
Жерленген сүйек қабірдің оңтүстік қабырғасына қарай, шалқасынан, басы батысқа бағытталып жерленген. Қол сүйектері дененің бойында, аяқтар осьтен шығыңқы болды. Сүйектер ішінара бұрын қозғалған. Жерленген адам басының сол жағында ұсақ малдың алдыңғы бөлігінің жілік сүйектерімен және екі жауырыны тазартылды, олар құрбандыққа шалынған ас ретінде қолданылған болуы мүмкін (1, 4-сур.).

Жерленген адамның жанында келесі жәдігерлер табылды:

– темір пышақтың бөлшектері, қола айна, құрбандық үстелі, моншақтар, ұсақ малдың сүйектері, қыш құмыра (1, 4-сур.). Пышақтың жалпы ұзындығы 16,8 см, пышақ

1-сур. Қызылжар I қорымының орналасуы мен жерлеу рәсімі: 1 – ескерткіштің картасы; 2 – қорғанның жоспары; 3 – қорған стратиграфиясы; 4 – жерленім жоспары.
Орындаушы: Ерасыл Жолдыбай

2-сур. Қызылжар I қорымында табылған жәдігерлер: 1 – құмыра; 2 – құрбандық табағы; 3 – моншақтар; 4 – аластауыш ыдыс; 5 – темір пышақ; 6 – қола айна; 7 – ұршық; 8 – бақалшақ.
Орындаушы: Ерасыл Жолдыбай

жүзінің ұзындығы 10,5 см, тұтқаның ұзындығы 6,3 см, ені шамамен 2 см болды;

– гурһаеа (бақалшақ, ұлу, ұлутас) қабығы қабірдің батыс бөлігінде ұсақ малдың сүйектері қасынан табылды (2, 8-сур.). Ұзындығы 7,4 см, ені 5 см гурһаеа жанынан төрт дана қызыл түсті тастар және ұсақ малдың асығы (астрагал) табылды;

– батыс қабырғаның астынан шүмегі бар қыш құмыра кездесті. Құмыра жалпақ түбі бар, бүйірлері дөңес, кең аузды, қысқа иілген жиегі бар. Шүмек ыдыстың иығындағы жиектің астында орналасқан. Ыдыстың сыртқы қабаты қызғылт түсті, сынған кездегі қырынан қарағандағы қалыңдығы – қара сұр. Құмыраның биіктігі 24,9 см, жиегінің диаметрі 14,5 см, денесі (тулово) 20,6 см, түбі 13,2 см (2, 1-сур.);

– дөңгелек пішінді тұтқасы бар қола айна қабірдің оңтүстік-батыс қабырғасына жақын сүйектің қасында орналасқан. Айнаның диаметрі 12,5 см, қалыңдығы 0,3 см. Айнаның ағаш тұтқасы тазартылды. Оның ұзындығы 5,6 см. Тұтқаның бір жақ шеті дискті бекіту үшін ойылған, диаметрі шамамен 2 см, ойық тереңдігі 1 см (2, 6-сур.);

– қыштан жасалған керамикалық аластауыш ыдыс сүйектің аяқ жағында орналасқан. Биіктігі 6 см, жиегінің диаметрі 5,5 см, денесі (тулово) 6,2 см қалыңдығы 0,5 см, түбі 4,5 см (2, 4-сур.);

– тастан жасалған құрбандық табағы сүйектен шамамен 25 см қашықтықта қола айнаның оңтүстігінде қарай, оңтүстік-батыс қабырғаның астынан табылды (2, 2-сур). Өңделген, тікбұрышты пішінді және екі қысқа аяғы бар. Ұзындығы 21 см, ені 13,6 см, биіктігі 8 см;

– моншақтар жалпақ диск тәрізді және дөңгелек пішінде кездесті. Түстері де әр түрлі ерекшеленді. 26 данасы табылды, олардың 15-і бүтін, қалғандары ұсақ қалдық түрінде кездесті (2, 3 сур.). Олар жерленген адамның мойнының сол жақ жанынан кездесті. Жалпақ, диск тәрізді моншақтардың 14-і бүтін және екі моншақ жартысынан сынған, сонымен қатар бірнеше қалдықтардан тұратын бір моншақ кездесті. Ең үлкен моншақтың ұзындығы 1,8 см, ені 1,6 см, қалыңдығы 0,7 см, тесігінің диаметрі 0,3 см. Ең кішкентай моншақтың ұзындығы 1 см, ені 0,8 см, қалыңдығы 0,6 см тесігінің диаметрі 0,3 см. Моншақтардың беттерінде екі дөңгелек дақтар түрінде өрнектер бейнеленген, негізінен ақ және аздаған сары түспен боялған. Сондай-ақ, көк және күлгін түстердің жанасуы қолданылды және қалған бөліктер қою көк және сары түстерімен толығымен боялған. Бір моншақтың беті дөңгелек пішінді, ақ түсті, көк түсті дақтары бар. Оның диаметрі 1,2 см, қалыңдығы 0,8 см. тесіктің диаметрі

0,4 см. Қалдық түрінде кездескен моншақтарды үш топқа біріктіруге болады: 1) 4 данасы көгілдір-ақ түсті моншақтардың фрагменттері; 2) 2 данасы ақ түсті моншақтардың фрагменттері; 3) 2 данасы қара түсті моншақтардың фрагменттері;

– күйдірілген саздан жасалған конус тәрізді ұршық, жерленген адамның сол жақ тізесінің сырт жанында кездесті (2, 7-сур.). Оның төменгі диаметрі 3,5 см, жоғарғы диаметрі 1,8 см, биіктігі 3,1 см, тесік диаметрі 0,5 см;

– керамика сынықтары сол аяқ сүйегінің жанынан ұршықтан 20 см шығысқа қарай табылды.

Талқылау және нәтижелер. Жерлеу өте үлкен және батыстан шығысқа қарай ендік бағдары бар сопақша тәрізді болып келеді, бұл біздің заманымызға дейінгі VI–V ғғ. аяғындағы халыққа да тән [Мошкова 1963: 21; Гуцалов 2004: 95].

Тастан жасалған құрбандық табағы Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал маңы далаларында кең таралған. Заттардың бұл санаты жоғарыда аталған аймақтардың жерлеу кешендерінің ерекшелігі екендігін айтуға болады. Ғылыми әдебиеттерде құрбандық табактарды құрбантас немесе ұнтақтау ыдысы деп те атайды. Зерттеушілер дәстүрлі түрде тас құрбандық табактарын құрбандық шалу және діни рәсімдерді орындау кезінде қолданылатын портативті құрбандық үстелдерімен байланыстырады [Смирнов 1964: 166–167].

Жерлеу орнынан табылған құрбандық табағы С.Ю. Гуцалов классификациясы бойынша 5Д типіне жатады – екі кең аяғындағы тікбұрышты немесе шаршы пішіні б.д.д. VI–V ғғ. соңымен мерзімделеді [Гуцалов 2004: 41; Смирнов 1964: 164; Васильев 1998: 28]. Орқаш-І қорымының № 26 қорғанынан осындай құрбандық үстелі шыққан. Құрбандық үстелінің пішіні тікбұрышты және екі кең қысқа аяғы бар. Өлшемдері 11,2×18 см, биіктігі 9 см. Батыс Қазақстан, Оңтүстік Орал маңы және арғы Орал маңы аумақтарында осындай жәдігерлер кең таралмаған. Қазіргі таңда, барлығы алты үстел белгілі [Васильев 1998: 27].

Айна – Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал далаларындағы типтік археологиялық жәдігерлердің бірі. Қарастырылып отырған айна әлсіз шеті мен кірістірілген ағаш тұтқасының болуымен ерекшеленеді. Бұл айнаның хронологиясы туралы айтатын болсақ, мұндай жәдігерлердің көпшілігі біздің заманымызға дейінгі VI–V ғғ. соңында пайда болғанын және кейінгі кезеңдерде де жалғасқанын атап өткен жөн [Гуцалов 2004: 39].

Ғылыми әдебиеттерде ежелгі дәуірдегі айналар тек тұрмыстық мақсатта ғана емес, оларға белгілі

бір діни және сиқырлы мағына берілгені бірнеше рет атап өтілген. Бұл пікір, ең алдымен, олардың жерлеу орындарында орналасуына, сондай-ақ олардың әдейі зақымдану (бұзылу) фактісіне сүйенді [Хазанов 1963: 89; Смирнов 1964: 152; Вишневская 1973: 85].

Біздің дәуірімізге дейінгі VI–V ғғ. соңындағы жерлеу рәсімінен табылған моншақтар. Бұл дәуірдің алқалары әйнек тәрізді моншақтармен сипатталады.

Қыш құмыра К.Ф. Смирновтың классификациясына сәйкес, VI бөлімнің ыдыстарымен байланысты. Бұл әдетте шүмегі бар үлкен ыдыстар – аузы кең, қысқа түзу немесе бүгілген жиегі және салыстырмалы түрде тар, кейде шығыңқы түбі бар. Шүмек ыдыстың иығында бүйір жағында орналасқан, жиегінің шеті дөңгелектенеді, кейде көлденеңінен немесе сыртқа қарай қиғаш келеді [Смирнов 1964: 113]. Аталған қалыпталған жалпақ түбі бар ыдысты жасау және пайдалану уақыты туралы айта отырып, олардың көпшілігі біздің заманымызға дейінгі VI–V ғғ. аяғында пайда болғанын атап өткен жөн.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, зерттелген Қызылжар I қорымының № 2 қорғаны жерлеу рәсімі мен материалдық мәдениет заттары бойынша ерте темір дәуіріне жатады. Материалдарды талдау оны

б.д.д. I мыңж. ортасындағы ерте көшпенділердің жерлеу кешендерімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Әдетте, бұл кезең өзендердің су айдындарындағы қорған қорымдарының құрылымымен сипатталады.

Ғылыми жетекші: Мамедов А.М.

ӘДЕБИЕТ

Васильев В.Н. К вопросу о сарматских каменных жертвенниках кочевников Южного Урала // Уфимский археологический вестник. 1998. Вып.1. С. 25-43.

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2004. 136 с.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. Археология СССР. САИ. Вып. Д1-10. / Под общ. ред. Академика Б.А. Рыбакова, отв. ред. К.Ф. Смирнов. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 56 с.+32 табл.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. // МИА. 1961. № 101. 162 с.

Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М.: Наука, 1964. 380 с.

Хазанов А.М. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов // СА. 1963. № 3. С. 89-96.

Г.Р. АХМЕДОВА

Гюльпери Раминовна АхмедоваИнститут археологии и антропологии НАН Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан;
gulperi_akhmedova@mail.ru

ПРОИЗВОДСТВО СТЕКЛА и ЕЕ ТЕХНОЛОГИЯ в СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДЕ ШАМКИР

В статье рассматриваются вопросы технологии производства стекла по материалам археологических исследований на городище Шамкир, расположенного на левом берегу р. Шамкирчая, на северной окраине деревни Мухтариёе Шамкирского района Республики Азербайджан. В средние века данный памятник являлся одним из центров стеклодельного ремесла в регионе, доказательством чему могут быть большая коллекция стеклянных изделий. Большинство стеклянных сосудов, найденных на городище Шамкир, представлены бокалами в форме жбанов, сахарницами, неглубокими мисками, флаконами, вазами, пиялами, на поверхности которых инкрустированы узоры в виде символических изображений.

Ключевые слова: Азербайджан, Шамкир, средние века, город, стеклянные сосуды, стеклянные украшения, производство стекла

GLASS PRODUCTION and ITS TECHNOLOGY on MATERIALS of the MEDIEVAL the CITY of SHAMKIR

The article discusses the issues of glass production technology based on materials of archaeological research at the site of Shamkir, located on the left bank of the river Shamkirchai, in the north of the village of Mukhtariye, Shamkir region of the Republic of Azerbaijan. In the Middle Ages, this monument was one of the centers of glassmaking in the region. This can be proven by a large collection of glass items. Most of the glass vessels found at the Shamkir site represented by jug-shaped glasses, sugar bowls, shallow bowls, bottles, vases, piyalas, on the surface of which there are inlaid patterns in the form of symbolic images.

Keywords: Azerbaijan, Shamkir, Middle Ages, city, glass vessels, glass ornaments, glass production

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШАМКИР ҚАЛАСЫНДАҒЫ ШЫНЫ ӨНДІРІСІ және ОНЫҒ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мақалада Әзірбайжан Республикасы Шамкир ауданы Мұхтария ауылының солтүстігінде, Шамкиршик өзенінің сол жағалауында орналасқан Шамкир қаласындағы археологиялық зерттеу материалдары бойынша анықталған шыны өндіру технологиясының мәселелері қарастырылады. Ортағасырларда бұл ескерткіш аймақтағы шыны бұйымдары орталықтарының бірі болды, бұған әйнек бұйымдарының үлкен коллекциясы дәлел бола алады. Шамкир қаласынан табылған шыны ыдыстардың көпшілігі қақпақты құмыра, таяз тостағандар, бөтелкелер, вазалар, пиалалар түрінде болған, олардың бетінде символдық кескін түрінде өрнектелген өрнектер бар.

Түйін сөздер: Әзірбайжан, Шамкир, орта ғасырлар, қала, шыны ыдыстар, шыны әшекейлер, шыны өндірісі

Введение. Средневековые памятники Шамкирского района разнотипны. Здесь находятся памятники, относящиеся как к раннему средневековью (IV–VIII вв.), развитым средним векам (IX–XVI вв.), так и позднему средневековью (XVII–XVIII вв.). Эти памятники состоят как из поселений сельского и городского типа, так и из укрытий, сезонных поселений, яйлажных мест (летних пастбищ), молельн, религиозных строе-

ний, албанских христианских храмов и т.д. Сведения письменных источников и результаты археологических исследований документируют оживление городской жизни в Азербайджане в IX–X веках, а с XI–XII веков ускоренное развитие городов. Известно, что урбанизация и связанные с ней процессы были важным феноменом мусульманской цивилизации. Ускорение процесса урбанизации на мусульманском Востоке нашло

свое воплощение в расширении городостроительской деятельности, укреплении городского образа жизни, изменении социально-психологического контекста, формировании городов нового типа [Рәсәвова 2008]. С этой точки зрения город Шамкир, являющийся одним из известных городов средневековья, прославился не только в регионе, но в то же время во всем Азербайджане, а также на мусульманском Востоке, своей высокой культурой, производственным хозяйством, обладанием территориями, где возвысились ремесленные отрасли [Достиев 2009].

Сведения об исторической географии, естественно-географических условиях Шамкира, а также данные о городе Шамкире даются во многих письменных источниках. Арабский автор Ахмат Аль-Балазури Абуль Аббас в своей книге «Книга завоевания стран» («Китаб футух аль-булдан») пишет: «... некоторые жители Барды сказали мне, что Салман ибн Рабийя аль-Бахили послал армию в Шамкур, считающийся древним городом и занял его. С тех пор до разрушения его санарийцами он оставался густонаселенным и цветущим (городом). Это тот народ, который после того, как Езид ибн Усайд аль-Сулами покинул Арминию, со всех сторон хлынули, усилились и стали беспределничать. Но в 240 (854)-м году представитель Мотесима Биллаха Буга, да помилует его Аллах, являясь правителем Арминии, Азербайджана и Шимшата восстановил его (Шамкир) и переселил туда часть хазаров, они прибыли к нему с просьбой покровительства, потому, что они мечтали принять ислам. Он переселил также туда торговцев из Барды и назвал город Мутаваккилия» [Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar [Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar 2007: 68–69].

Материалы. Хотя стеклянные изделия в Азербайджане были известны с начала нашей эры, производство местного стекла специалисты относят к ранней и средней стадии средних веков. Проведенные археологические исследования доказывают, что население Кавказской Албании наряду с гончарством, ткачеством, камнеобрабатывающим ремеслом, занималось также стекловыдуванием. Нахождение во время раскопок сосудов, украшенных узорами и изображениями, еще раз доказывает развитие стекольного ремесла в Азербайджане в раннем средневековье [Nuriyev 1981].

Самый древний образец стекла на территории Азербайджана был обнаружен в Джалилабадском районе. Самый древний стеклянный сосуд, относящийся к III веку нашей эры, был найден в Мингечауре [Нуриев 2009: 27–32].

Стеклянные сосуды, найденные на городище Шамкир более отражают культуру стран Центральной Азии,

Ближнего Востока и Средиземноморья. Но ученые доказали, что эти стеклянные сосуды являются продукцией местного, Шамкирского производства. В Шамкир, считающийся одним из торговых центров Азербайджана, часто приезжали торговцы из Ирака, Ирана, Тифлиса, Центральной Азии и других мест. Интенсивность внутренней и внешней торговли в городе Шамкир, особенно в IX–XIII веках, расширение экономических связей, указывает на наличие здесь денежного оборота [Достиев 2009: 18–20].

Во время раскопок встречаются также цветные стекла. В основном эти стекла зеленого, коричневого, серого цветов. Среди найденных на городище Шамкир стеклянных сосудов больше всех встречаются вазы, кувшины, сосуды для парфюмерии и лекарств, остатки оконных стекл и т.д. (рис. 1). Вазы и кувшины сужаются кверху и верхняя их часть украшена разными узорами. На краю некоторых сосудов имеются толстые, кольцевидные ручки. Аналоги стеклянных предметов, найденных в Шамкире встречаются также в Шемахе, Мингечауре, Кабале, Барде, Агдаме, Гявургалле и Торпагалле [Nuriyev 1965; Нуриев 1986; Nuriyev, Göyüşov 1987; Ахмедов, Фоменко 1987].

Поверхность некоторых парфюмерных сосудов украшена ребристыми коннелюрами, у некоторых же она гладкая. Два из таких сосудов зеленоватого, другой же коричневого цвета. Некоторые ученые и археологи считают эти сосуды медицинского назначения, также предназначались для хранения редких растворов и использовались как питьевые сосуды. Эти маленькие стеклянные сосуды называли даже подсвечниками. Аналоги этих сосудов встречаются в провинции Кува Узбекистана. Некоторые из более часто найденных стеклянных сосудов на городище Шамкир использовались как кухонная утварь – пиялы [Достиев 2009: 22]. Эти сосуды можно отнести в основном к VIII–XII векам (рис. 1, 1–7). На городище Шамкир встречаются также кухонные сосуды из стекла с высокими поддонами, относящихся к VII–IX векам. Подобные сосуды производились и использовались даже в XIII веке. Схожесть стеклянных сосудов, найденных в Шамкире дает нам основание говорить, что эти сосуды были ручными изделиями местных мастеров. Также, многочисленность стеклянных образцов, найденных в Шамкире позволяет нам высказаться о том, что производство стекла было сосредоточено в крупных мастерских, что подтверждает высокое развитие городского ремесленного производства в целом и торгово-экономического развития региона. Сложность стеклодельного производства предполагало концентрацию всего процесса в крупных городских центрах, где была высока квалифи-

кация мастеров. В этот период из стекла изготовливались в основном предметы украшений, бусы, сосуды используемые в быту, сосуды для хранения лекарств и сывороток, парфюмерные сосуды, кувшины, пиялы, и даже предметы роскоши. На стекле, наряду с геометрическими и растительными орнаментами, на выпуклой поверхности сосудов, также встречаются образцы с письменами. Все это доказывает, что в средние века в городе Шамкире стеклянные изделия и стеклянное ремесло достигли высокого развития и ремесленные образцы дошли до современных времен.

Среди массы стеклянных изделий преобладают сосуды по форме, схожей с современной пиялы (рис. 1, 2). В раннем средневековье пияла использовалась для питья вин и других жидкостей [Достиев 2009: 22–23]. Встречаются в основном два вида пиял: гладкие и узорчатые. Гладкие пиялы считаются более древними. Они бывают с округлыми поддонами или же каблучными. Поверхность у них украшена параллельными, вдавленными и гравированными узорами. Аналогичные пиялы найдены на городище Шамкир и датируются VIII–XIII веками. Схожие пиялы встречались во время археологических раскопок, проведенных на территории Мингечаура, Шемахи, Кабалы, Агдама [Nuriyev 1965; Nuriyev, Göyüşov 1987; Ахмедов, Фоменко 1987]. Аналоги круглых пиял полусферической формы встречаются также на территории Урбниси в Грузии. Пиялы украшены разными округлыми узорами. Р.М. Вахидов относит эти пиялы к IV–VI векам [Нуриев 2009: 67]. Схожесть этих стеклянных сосудов, найденных на городище Шамкир, позволяет сказать, что эти сосуды являются ручным производством местных мастеров. Начиная с IX века вплоть до начала XIII века и до завоевания городища Шамкир монголами в городе существовало также производство стеклянных браслетов [Rəcəbova 2008: 86–91; Dostiyeva 2016: 52–61]. На основе конкретных фактов можно предположить, что эти предметы полностью принадлежат местному производству.

Обсуждение. Стеклоделие – сложный и многогранный процесс ремесленного производства эпохи античности и средневековья Азербайджана был отражен в исследованиях Г.М. Ахмедова, А.Б. Нуриева и В.П. Фоменко. В своих работах они уделили внимание художественному оформлению стекла, производственной технике и технологии стеклообработки и другим аспектам. Исследования Б.А. Раджабовой же направлены на украшения из стекла средних веков. По своему значению особенно выделяются исследования Т.М. Достиева и С.Т. Достиевой по стеклянным изделиям городища Шамкир, раскопки которого ведутся в последние годы.

Я. Юсифов провел спектральный анализ некоторых стеклянных изделий, найденных на средневековом городище Шамкир и изучил их химический состав.

Большинство стеклянных изделий, включая также найденные на средневековом городище Шамкир и частично восстановленные уникальные стеклянные изделия, были инвентаризованы и в данное время хранятся в Археологическом Фонде Института Археологии и Антропологии НАНА, некоторые же демонстрируются в выставочных залах Национального Музея Истории Азербайджана.

Отметим, что самые близкие аналоги стеклянных изделий, найденных на средневековом городище Шамкир, известны со средневековых памятников на территории соседней Грузии и Центральной Азии – Казахстана и Узбекистана.

Результаты. В средние века мастера Шамкира, в качестве исходного сырья использовали мелкозернистый песок, от его химической «чистоты» зависело качество стеклянных изделий. Также на качество отрицательно влияло большое содержание примеси оксида железа, избыточное количество которого придавало изделию зеленый или синий цвет. Именно песок с такими свойствами находился вокруг Шамкира, что обусловило производство стекла только синего цвета [Юсифов 2012: 332].

Помимо песка при изготовлении стекла добавляли соду и потаж, а также крошки мрамора, мела или же извести. В производстве оптического и хрустального стекла добавляли сурик (цвет) олова. При плавлении использовали разные щелочи и кислоты. Для придания стеклу желаемого цвета добавляли металлические оксиды железа, меди, олова, кобальта и другие металлы [Фоменко 1993: 54].

При изготовлении стекла первоначально измельчают вышеуказанное сырье и приводят его в порошокобразное состояние. Затем, в процентном соотношении каждый элемент добавляется в необходимом количестве и в завершении, при перемешивании для ускорения плавки добавляется мелкая стеклянная крошка.

Процесс плавки стекла происходил в специальных печах, построенных из огнеупорной глины. По форме они были похожи на ванны, заполненные стеклянной массой. Прочность таких печей усиливалась железным обручем [Фоменко 1993: 50–51].

Печи топились дровами, углем, нефтью и т.д., температура в них доводилась до 1500–16000 °С. В это время стекло очищаясь, приводилось в полное прозрачное состояние. Для вытравливания воздушных пузырьков, оставшихся внутри стекла, в плавленное стекло с нижней стороны впускали сильную струю водяно-

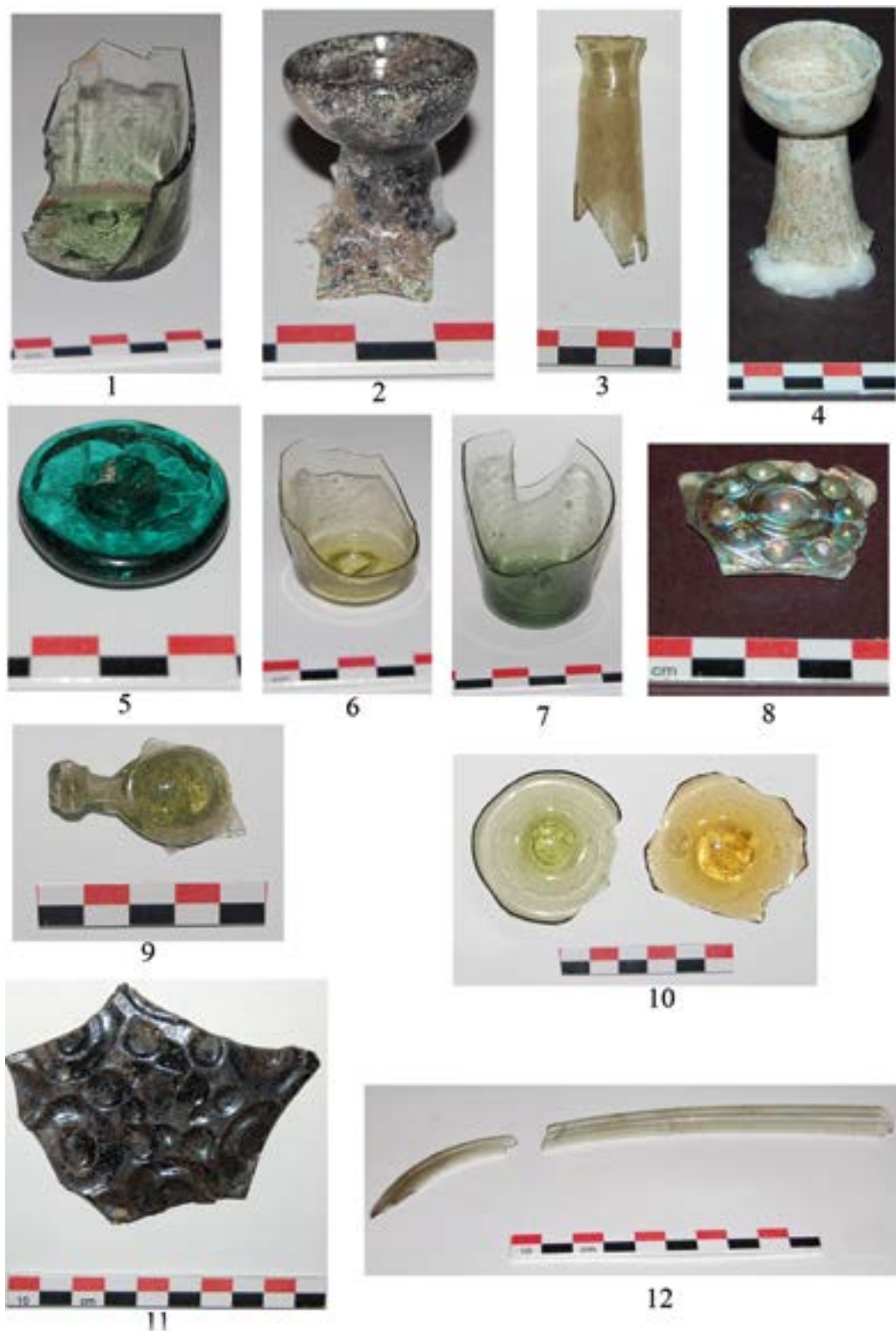

Рис. 1. Стекланные изделия, найденные на городище Шамкир (по: [Достиев 2009]): 1–7 – пиалы и бокалы; 8–10, 11 – фрагменты парфюмерных сосудов; 9 – фрагмент лампы; 12 – фрагмент браслета

го пара или же бросали внутрь несколько картофелин или бураков [Юсифов 2012: 333]. По мере опускания их в стекольный раствор, пузырьки с помощью воздуха поднимались вверх. После того как стекло сплавившись становится готовым, температуру понижали до 8000 С°. При такой температуре стекло получало несколько свернуто продолговатой формы, имело распластаный характер.

При изготовлении парфюмерных сосудов использовался способ вдувания. В общем же, при изготовлении изделия применялись способы вольного вдувания в колдовку, вдувания вливания, вытягивания, закручивания, сваривания, шлифования и тд. Позже, с повышением качества в производстве стекла мы видим богатство цветовых оттенков. Встречались также прозрачные и бесцветные стекла. Большое количество кальциевого оксида в составе стеклянных предметов, полученных в результате археологических исследований, проведенных на территории Азербайджана, указывает на то, что албанцы добавляли пепел дерева в стекольный песок [Юсифов 2012: 332–333]. Это добавлялось в сплав как простая щелочь.

Заключение. Как было отмечено, производство стекла и ремесло стекловыдувания в Шамкире не было привозным, а опиралось на местные корни. Еще с первых веков нашей эры в провинциях Кавказской Албании, куда входил также Шамкир, изготавливались местные стеклянные сосуды. В последующих периодах изготовление стеклянных сосудов вызывало большой интерес и развивалось. О производстве стеклянной посуды в Шамкире в раннем средневековье нет никаких источников и поэтому о развитии этой отрасли ремесла нет определенных сведений. Но для мастеров, проживающих на территории Шамкира, производство стекла, считающееся дорогим для того времени, не было чуждо. Ими производились стеклянные сосуды (мелкие стаканы, бокалы) и украшения в виде стеклянных бус, браслетов и тд. Среди находок, наряду с прозрачными стеклянными экземплярами (цветной стеклянный поясик, изящно разработанный из ленты в виде узора), имеются также грубые стеклянные образцы. В мастерских на городище Шамкир были найдены стеклянные пасы.

Все это указывает, что в средние века в городе Шамкире, являющимся одним из развитых с точки зрения торговли и ремесла городов Азербайджана, а также Ближнего Востока, ремесло стекловыдувания стояло на высоком уровне и для обеспечения местного производства существовали стеклоплавильные мастерские.

Благодарности. Автор статьи выражает особую благодарность руководителю экспедиции и всем участникам археологических исследований, проводившихся на средневековом городище Шамкир за предоставленную возможность использования коллекции предметов из стекла, хранящихся в Археологическом Фонде.

ЛИТЕРАТУРА

Ахмедов Г.М., Фоменко В.П. Стеклянные изделия из раскопок Кабалы (1972–1976) // МКА. 1987. Т. X. С. 156–167.

Достиев Т.М. Стеклянные сосуды средневекового города Шамкир // Археология и этнография Азербайджана. 2009. № 2. С. 18–24.

Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III–VIII вв). Баку: MBM, 2009. 433 с.

Нуриев А.Б. Средневековый город Барда / Под ред. Р.М. Ваидова. Баку: Элм, 1986. 155 с.

Фоменко В.П. Алхимические стеклянные сосуды из раскопок средневековых городов Азербайджана // МКА. 1993. Т. XI. С. 50–55.

Юсифов Ю. Атомно-абсорбционный и рентгено-спектральный анализы стеклянных изделий средневекового Шамкир // Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları (Bakı, 27–28 oktyabr 2010-cu il) / Baş red. M.N. Rəhimova. Bakı: AMEA AE İnstitutu, 2012. S. 332–334.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (tərtibçi və redaktor S.S.Əliyərli). Bakı: Çıraq, 2007. 400 s.

Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 1989. 335 s.

Dostiyeva S.T. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış şüşə biləzliklər haqqında // Azərbaycan arxeologiyası. 2016. № 2. Cild 19. S. 52–61.

Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı: Elm, 1981. 150 s.

Nuriyev A.B. Qədim Şamaxıda şüşə istehsalına dair // AMM. 1965. Cild. IV. S. 113–122.

Nuriyev A.B., Göyüşov R.B. Govurqalanın şüşə məmulatı // AMM. 1987. Cild X. S. 108–117.

Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV–XVII əsr). Bakı: Elm, 2009. 303 s.

Rəcəbova B.Ə. Şəmkir şəhər yerində aşkar olunmuş bəzi bəzək məmulatı haqqında // Şəmkir: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı – I respublika elmi-praktiki konfransının materialları (Şəmkir, 28–29 noyabr 2007) / Baş red. M.N.Rəhimova. Bakı: AMEA AE İnstitutu, 2008. S. 86–91.

Г.М. ӘБІЛҚАЙЫР

Гүлбаян Маратқызы Әбілқайыр

Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан;

abilkhaiyr.gulbayan@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ҒҰН-САРМАТ КЕЗЕҢІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ 14-ҚЫРЛЫ МОНШАҚТАР

Мақалада Ақтөбе облысында кездескен 14-қырлы моншақтар жөнінде баяндалады. 14-қырлы моншақтардың түрлері және оларды жеке зерттеген ғалымдардың пікірлері қарастырылады. Аталмыш бұйымдар тек Ақтөбе өңірінде ғана емес, Еуразияның барлық далалық аймақтарында да кездеседі. 14-қырлы моншақ деп аталуында аса қатты ерекшелік жоқ, моншақтың әр қырының санына байланысты қойылған. Археологиялық зерттеу барысында табылған моншақтың қай дене мүшесінде кездескені, қабірдің қандай жыныс тобына тиесілі екені, сондай-ақ мәйіттің жас ерекшелігі анықталған. Сонымен қатар ескерткіштердің қабір құрылымына қарай, моншақтар 87% жер үйінділерінде, 6,5% таға тәрізді құрылымдарында, 6,5% гантель тәрізді үйінділерінде кездескені анықталды. Алайда Ақтөбе облысының аумағында таға тәрізді және гантель тәрізді үйінділердің өте аз зерттелгенін ескеру қажет. Ал жерлеу қабірлерінен табылған моншақтар – еңсіз, тар, тікбұрышты шұңқырларда – 60%, жанамалы қабірлерде – 40%. Осылайша, 14-қырлы моншақтарды зерттеу археология үшін жаңа даму жолын ашып, Ақтөбе өңіріндегі ғұн-сармат дәуіріндегі тұрғындардың жерлеу рәсімінің ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: 14-қырлы моншақтар, ғұн-сармат кезеңі, Ақтөбе облысы

14-ГРАННЫЕ БУСЫ ГУНО-САРМАТСКОГО ПЕРИОДА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье приводятся сведения о 14-гранных бусинах, обнаруженных в материалах погребальных памятниках на территории Актюбинской области. Автор анализирует местонахождение предметов в различных типах захоронений и расположение их относительно погребённого. Найденные артефакты изготовлены из стекла, сердолика, агата, гагата и белого камня. 14-гранные бусы в 87% случаев встречаются в земляных, и по 6,5% в подковообразных и гантельных насыпях соответственно. В 60% случаев они обнаружены в прямоугольных, и в 40% в подбойных ямах. На основе анализа научной литературы, автор предполагает, что подобные артефакты на территории Актюбинской области были распространены в III в. до н.э. Исследование 14-гранных бусин открывает новые перспективы для археологии, позволяя более глубоко понять особенности погребального обряда населения гунно-сарматского периода.

Ключевые слова: 14-гранные бусы, гунно-сарматский период, Актюбинская область

14-SIDED BEADS of the HUNNO-SARMATIAN PERIOD in the AKTOBE REGION

The study of 14-sided beads found in the territory of the Aktoobe region attracts the attention of scientists with its uniqueness and significance. The products of this type are not only widespread in the region, but also have their analogues in the steppe zone of Eurasia. It is important to note that each bead is characterised by its own features, which are found to be directly related to the number of facets. In this article was analysed the location of 14-sides beads in relation to the burial chamber and the deceased. Of interest are the results of the study on different types of burials where 14-sided beads are found. It turned out that they are most often found in ground mounds, which is 87% of the total number, as well as in horseshoe and dumbbell mounds. However, it should be taken into account that very few horseshoe-shaped

and dumbbell-shaped embankments have been investigated in the territory of Aktobe region. In most cases 14-sided beads were found in rectangular and dunnage pits. Statistics show that the beads were found most frequently in narrow rectangular pits, accounting for 60% of the total, and least frequently in clandestine graves, accounting for 40%. Thus, the study of 14-sided beads opens new perspectives for archaeology, allowing a deeper understanding of the peculiarities of the funeral rites of the population of the Hunno-Sarmatian period of the Aktobe region.

Keywords: 14-faceted beads, Hunno-Sarmatian period, Aktobe region

Кіріспе. Кейінгі жылдарда Батыс Қазақстан аймағында археологиялық қазба жұмыс барысында ғұн-сармат кезеңінің ескерткіштерін зерделеу бойынша көптеген ғылыми зерттеулер жүргізілді. Зерттеу барысында ғұн-сармат кезеңінің өзіне тән жерлеу бұйымдары көп мөлшерде табылды. Соның ішінде, ерекше көзге түсетіні әртүрлі типтегі моншақтар, әсіресе, 14 қырлы моншақтар. Археологиялық деректердің талдауы бойынша, бұл 14-қырлы моншақтар әйелдер жерлеу шұңқырынан табылған.

Зерттеу материалдары және әдістері. Зерттеу барысында Ақтөбе облысының аумағында табылған 14 қырлы моншақтар туралы деректер жиналды, жүйеленді. 14-қырлы моншақтар негізіндегі бұйымдар әдетте ғұн-сармат мәдениетіне тән ескерткіштерден, яғни Ақтөбе облысы бойынша Жаман Қарғалы I қорымынан, Целинный I, Ақбұлақ III, Қызылжар XI, Едіге Жалы, Дербісәлі II, сонымен қатар Шөптікөл-II және Сорлақмола-II қорымдарынан кездесіп отыр (1-кесте).

Зерттеу нәтижелері. Сымға тізбектелген 14-қырлы моншақтардың және спиральді күміс моншақтардың (пронизи) таралу аймағы Төменгі Дон өзен маңы, Төменгі Еділ, Оңтүстік Орал және арғы Орал, сондай-ақ Орталық Кавказды қамтиды [Малашев, Яблонский. 2008: 64].

«14-қырлы моншақ» деп аталу себебіне келетін болсақ аты айтып тұрғандай өз ерекшелігіне қарай қырлы болып келеді. Табылған жәдігерді нақтылай отырып, қалпына келтіру жұмыстары үдерісінде, әрбір қырын санау арқылы байқауға болады. Ал моншақтардың жасалу құрамы әр түрлі материалдардан тұрады және әрқайсысы өзінше әдемі. Мәселен әйнектен жасалған моншақтар – Целинный I қорымы № 32, 41, 71 қорғандарының 1-ші жерлеу орнынан, Дербісәлі II қорымы № 31, 34, 35 қорғандарының 1-жерлеу орнынан [Мамедов және т.б. 2023]; сердолик материалынан жасалған моншақтар – Сорлақмола II қорымы № 198 қорғанының 1-жерлеу орнынан [Дуйсенғали және т.б. 2020: 242], 2-дана Ақбұлақ III қорымы № 27 қорғанының 1-жерлеу орнынан [Бисембаев және т.б. 2018: 238], Едіге Жалы қорымы №3 қорғанының 1-жерлеу орынан [Орынбасаров және т.б. 2023]; ағат материалынан – Қызылжар VI қорымы № 23 қорғанының 1-жерлеу орынанан [Бисембаев, Гуцалов

2009: 375]; гагат материалынан – Едіге Жалы қорымы № 10 қорғанының 1-жерлеу орынан [Орынбасаров және т.б. 2023] табылды. Тіпті қарапайым ақ тастан жасалған моншақтар да Шөптікөл II қорымы № 4 қорғанының 1-ші жерлеу орнынан анықтылап отыр.

Ғұн-сармат кезеңінің археологиялық зерттеулердің тазарту жұмыстарын жүргізу үстінде бұл моншақтар табылған адам денесінің әр түрлі мүшелерінде кездеседі. Айта кетсек Жаман-Қарғалы қорымы № 8 қорғанынан, Целинный II қорымы № 32, 71 қорғандарынан, Дербісәлі II қорымы № 31, 35 қорғандарынан, Ақбұлақ II қорымы № 9 қорғанынан, Шөптікөл II қорымы № 4 қорғанынан, Сорлақмола II қорымы № 198 қорғанынан адам денесінің мойын тұсынан табылды. Ал Целинный I қорымы № 41 қорғаны, Дербісәлі II қорымы № 34 қорғаны, Едіге Жалы қорымы № 3 қорғанынан 14-қырлы моншақтар бас сүйек аймағында кездеседі. Сонымен қатар Целинный I қорымы № 49 қорғанынан оң жақ кеуде тұсынан, Ақбұлақ III қорымы № 27 қорғанынан оң жақ шынтақ тұсынан, Қызылжар VI қорымы № 23 қорғанынан кеуде тұсынан, Едіге Жалы қорымы № 3 қорғанына оң жақ білек тұсынан табылған (1-кесте). Ең қызығы 14-қырлы моншақтар киімдердің жеңі, етектері мен балақтарында шиыршықталып тізбектелінген болуы мүмкін. Мәселен Батыс Қазақстандағы ғұн-сармат қорымдарынан бөлек басқа да аймақтардан табылған 14-қырлы моншақтардың адам білектерінің тұсынан, тобық жанынан табылуы мен мата қалдықтарының тіркелуі киім жиектеріне тігілгендігін растайды.

Ақтөбе облысы аймақтарындағы қабір шұңқырынан табылған моншақтардың зерттеулері кезінде бұл бұйымдардың қандай жыныс типіне жататыны және жас ерекшелік құрамына қарай нақты айқындалды. Жоғарыда кездескен барлық 14-қырлы моншақтар әйел жерлеу қабіріне тән екендігі белгілі болды. Тек Целинный I қорымы № 49, 87 қорғандарында жасөспірім қабірі екені анықталған. Ал қалған моншақтар көбінесе ересек әйел адам шұңқырларынан тіркеліп отыр (1-кесте).

Ақтөбе облысы аймағы бойынша 14 қырлы моншақтар жоғарыда аталған сегіз қорымның он жеті қорғандарынан табылды. Соның ішінде, 13 қорған жер үйіндісі, 1 таға тәріздес және 1 гантель тәріздес

үйіндіде кездесіп отыр. Атап айтқанда, Дербісәлі II қорымы № 35 таға тәріздес құрылысы, Ақбұлақ III қорымы № 27 гантель тәріздес үйіндісі негіз болып табылады. Барлық ескерткіштердің қабір құрылымына сай 87% жер үйіндісін, 6,5% таға тәрізді құрылымын, 6,5% гантель тәрізді үйіндіні құрайды. Жерлеу қабірлерінің түрлерінде еңсіз, тар, тікбұрышты қабір 60 %, жанамалы қабір 40% құрайды (2-кесте).

14-қырлы моншақтарды мерзімдеу бойынша зерттеушілердің пікірлерінде аса қатты айырмашылық байқалмайды. Е.М. Алексеева гагаттан жасалған 14-қырлы моншақ б.д. I–III ғғ. жатады деп есептейді [Алексеева 1978: 67]. Сондай-ақ, В.Ю. Малашевтың тұжырымы бойынша, 14-қырлы моншақтармен бірге күміс және қола сымнан жасалған спираль тәрізді моншақтардың (пронизи) тіркесімі б.д. III ғ. басталады [Малашев, Яблонский 2008:64]. С.Г. Боталов 14-қырлы моншақтар III–V ғғ. алқаларда жиі кездесетінін атап өтті [Боталов, Гуцалов 2000: 144]. Алтын немесе қола сымдары бар, шеттерінде бүгілген және спираль түрінде оралған 14-қырлы немесе дөңгелек моншақтар да сол уақытпен мерзімделеді (Друженский, қорған № 3; Темясовский 4-жерлеу орны). Оның пікірінше, бұл қорымдар III ғ. соңы мен IV ғ. мерзімделуі мүмкін [Боталов, Гуцалов 2000: 145].

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардың негізінде, 14-қырлы моншақтар Ақтөбе облысы бойынша қорымнан кездесіп отыр. Бұл жәдігерлер барлық Еуразияның далалық аймақтарын қамтиды. 14-қырлы моншақтар ерекшеліктеріне қарай әйнектен, сердоликтен, кәріптас, гагаттан және таң қалдыратыны қарапайым ақ түсті тастан жасалғаны анықталды. Көбіне бұл бұйымдар ересек әйелдердің мүрдесінің әр түрлі дене мүшелерінде, әсіресе мойынында және бас сүйек аумағында кездесіп отыр.

Қорытындылай келе, сипатталған моншақтар әйел адамдардың әшекей бұйымдары ретінде ғұн-сармат кезеңінде кең таралып, сол кезде Ақтөбе облысының аумағын мекендеген тұрғындардың жиі қолданғандығын айқындайды. Зерттеушілер берген басқа аймақтардағы моншақтардың таралу уақытын сараптай келе,

өңірімізде табылған 14-қырлы моншақтардың пайда болу кезеңін б.д. III ғ. деп тұжырымдауға болады.

Ғылыми жетекші: Орынбасаров Е.Е.

ӘДЕБИЕТ

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю. Лебедевский археологический микрорайон: итоги и перспективы изучения // Нижневолжский археологический вестник. 2009. Вып. 10. С. 372-384.

Бисембаев А.А., Хаванский А.И., Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М., Амелин В.А. Исследования памятников гуннского времени в Актюбинской области в 2018 г. // Археология Казахстана. 2018. № 1–2. С. 235-244.

Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей. Челябинск: Рифей, 2000. 266 с.

Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М., Мелисов Б.М. Результаты археологических исследований могильника Сорлакмола III// Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.) / Гл. ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 2. С. 233-246.

Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время: по материалам могильника Покровка 10. М.: Восточная литература, 2008. 365 с.

Мамедов А.М., Амелин В.А., Баиров Н.М., Мамиров К.Б. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Комплексное исследование памятников эпохи гуннов» / Научный архив АОИМК, 2023. 175 с.

Орынбасаров Е.Е., Мамедов А.М., Кемешев Е.Е., Уразмагамбетов Н.Н., Амантурлин У., Даутеев Б. Отчет об археологических исследованиях могильника Едиге Жалы в 2023 г. / Научный архив АОИМК, 2023. 90 с.

1-кесте – 14-қырлы моншақтарды дайындау материал түрі мен жыныс және жас құрылымына сай тіркеу ерекшеліктері:

Қорым атауы	Нысан №	Жерлеу орны	Қазба басшысы	Қазылған уақыты	Өндіріс материалы	Саны	Жынысы		Жас айырмашылығы		Табылған мүшесі
							Әйел	Ер	Жас	Ересек	
Жаман-Қарғалы I	8	1	Родионов В.В. Погов Н.В.	1975 ж.		10	+			+	Мойын тұсында
Целинный I	87	1	Гуцалов С.Ю Макаревич Г.В.	1190 ж.		1	+			+	
Целинный I	41	1	Гуцалов С.Ю. Макаревич Г.В.	1190 ж.	әйнек	2	+			+	Бас сүйек тұсында
Целинный I	32	1	Гуцалов С.Ю.	1989 ж.	әйнек	1	+			+	Мойын тұсында
Целинный I	49	1	Гуцалов С.Ю.	1989 ж.					+		Оң жақ кеуде тұсында
Целинный I	71	1	Гуцалов С.Ю.	1988 ж.	әйнек		+			+	Мойын тұсында
Ақбұлақ III	27	1	Бисембаев А.А.	2018 ж.	сердолик	2	+			+	Оң жақ шынтақ тұсында
Қызылжар VI	23	1	Бисембаев А.А.	2005 ж.	агат	5	+			+	Кеуде тұсында
Едіге Жалы	3	1	Мамедов А.М.	2023 ж.	сердолик	2	+			+	Мойын тұсында
Едіге Жалы	3	1	Мамедов А.М.	2023 ж.	сердолик	1	+			+	Бас сүйек маңынан
Едіге Жалы	10	1	Мамедов А.М.	2023 ж.	гагат	15	+			+	Оң жақ білегінде
Дербісәлі II	31	1	Мамедов А.М.	2023 ж.	әйнек	2	+			+	Мойын тұсында
Дербісәлі II	31	1	Мамедов А.М.	2023 ж.		1	+			+	
Дербісәлі II	34	1	Мамедов А.М.	2023 ж.	әйнек	2	+			+	Бас сүйек маңынан
Дербісәлі II	35	1	Мамедов А.М.	2023 ж.	әйнек	2	+			+	Мойын тұсында
Шептікөл II	4	1	Баиров Н.М.	2020 ж.	ақ түсті тас	1	+			+	Мойын тұсында
Сорлақмола II	198	1	Дүйсенғали Н.М.	2019 ж.	сердолик	5	+			+	Мойын тұсында
Барлығы	17	17				52	16	-	1	16	

*1. 1-халцедон сұр-көк түсті моншақ

2-сердоликтен жасалған моншақтар

2-кесте – 14-қырлы моншақтарды қабір үсті құрылысы және жерлеу камера түрлеріне байланысты үлестірім:

Қорым	Қабірінің түрлері			Жерлеу қабірлерінің түрлері		
	жер үйіндісі	таға тәріздес құрылым (киелі орын)	гантель тәрізді үйінді	енсіз, тар, тікбұрышты қабір	жанамалы қабір (жандатпалы қабір)	Басқышы бар қабір
Жаман Қарғалы I, №8						
Целинный I, № 87						
Целинный I, № 41						
Целинный I, №32						
Целинный I, № 49						
Целинный I, №71						
Ақұлақ III, №27						
Қызылжар VI, № 23						
Едіге жалы №3						
Едіге жалы № 10						
Дербісәлі II, №31						
Дербісәлі II, № 34						
Дербісәлі II, № 35						
Шөптікөл II, №4						
Сорлақмола II, №198						
Барлығы 15	87%	6,5%	6,5%	60%	40%	

А.Қ. БОРАНБАЕВА
Д.Н. УТЕМИСОВА

Алтыншаш Қанағатқызы Боранбаева,
Дильназ Нурлыбековна Утемисова
Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ. Қазақстан;
boranbayeva.altynshash@mail.ru
utemisova.dilnaz03@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ «МҰРТТЫ» ҚОРҒАНДАРДЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Мақалада Ақтөбе облысындағы «мұртты» қорғандардың зерттелу тарихы, зерттеушілердің қосқан үлесі қарастырылады. Археологиялық және геологиялық зерттеулердің нәтижелері, сондай-ақ ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде авторлар бұл ескерткіштерді зерттеуде екі кезеңді анықтайды – 1970–1990 жж. және 2000 жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейін. Ескерткіштердің ашылуы мен зерттелуі туралы деректер хронологиялық тәртіпте келтірілген. Авторлар археологиялық нысандардың орналасқан жері және олардың өлшемдері туралы мәліметтер береді. Қазіргі таңда Ақтөбе облысы аумағында Мұғалжар тауларында, Елек, Ор және Ырғыз өзендерінің алаптарында шоғырланған 21 «мұртты» қорған анықталып отыр. Қосымша ғарыштық түсірілімдер бойынша облыстың батыс және оңтүстік аудандарында орналасқан тағы жеті нысан анықталды. Олар Қиыл, Ойыл өзендері алаптарына, Солтүстік Арал маңына және Үстіртке тиесілі.

Түйін сөздер: Ақтөбе облысы, ескерткіштер, «мұртты» қорғандар, зерттеулер, тарихнама

ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ КУРГАНОВ с «УСАМИ» АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассматривается история изучения курганов с «усами» Актюбинской области, отмечается вклад исследователей. На основе анализа отчетов о результатах археологических и геологических исследований, а также научной литературы, авторы выделяют два периода в изучении данных памятников – 1970–1990-е и 2000-е годы и по настоящее время. Данные об открытии и исследованию памятников приведены в хронологическом порядке. Авторами изложены сведения об местоположении археологических объектов и их параметры. В настоящий момент на территории Актюбинской области выявлено 21 курганов с «усами», которые сосредоточены в Мугалжарских горах, в бассейнах рек Илек, Ор и Иргиз. Дополнительно по космоснимкам удалось зафиксировать еще семь объектов, расположенные в западных и южных районах области. Они тяготеют к бассейнам рек Кийл, Уил, к Северному Приаралью и плато Устюрт.

Ключевые слова: Актюбинская область, памятники, курганы с «усами», исследования, историография

HISTORY of ARCHAEOLOGICAL RESEARCH of “MOUSTACHE” BARROWS in the AKTOBE REGION

The article reviews the history of the study of barrows with “moustaches” in Aktobe region. Based on the analysis of reports on the results of archaeological and geological research, as well as scientific literature, the authors highlight two periods in the study of these monuments – 1970s–1990s and 2000s to the present day. Data on the discovery and research of monuments are given in chronological order. The authors provide information about the location of archaeological sites and their parameters. At the present moment on the territory of Aktobe region 21 barrows with “whiskers” are revealed, which are concentrated in the spurs of Mugalzhar mountains, in the basins of Ilek, Ory and Irgiz rivers. In addition, the cosmologists managed to fix seven more objects located in the western and southern areas of the region. They are located in the basins of the Kiyil and Uil rivers, the Northern Priaralie and the Ustyurt Plateau.

Keywords: Aktobe region, monuments, barrows with «moustaches», research, historiography

Кіріспе. «Мұртты» қорғандар өзінің құрылысы жағынан әрқашанда ғалымдарды қызықтырып келді. Жалпы Қазақстан аумағындағы мұртты қорғандар бізге 30 жылдардың ортасынан белгілі [Боталов және т.б. 2006: 9]. Олар әлі күнге дейін толық зерттелмеген ескерткіштердің қатарында, бірақ, сонымен бірге «мұртты» қорғандар Қазақстанның ерте көшпелі кезеңіндегі тасмола мәдениетіне тән белгі ретінде ғылыми әдебиеттерде үнемі кездеседі.

Бұл құрылымдар Еуразия даласының көшпелілерінің этникалық тарихы мәселелерін шешуде негізгі дереккөз қызметін атқарады. Сондықтан «мұртты» қорған кешендеріне этномәдени атрибуция жасау үшін аталған ескерткіштерді жан-жақты зерттеу қажет. Бұл түрдегі ескерткіштер, Шығыс Түркістаннан Днепр өңіріне дейінгі Еуразия даласының кең-байтақ аумағында кездеседі. Дегенмен «мұртты» қорғандардың көп бөлігі төрт жинақы топқа шоғырланған: бірінші – Сарыарқа, оның ішінде Орталық Қазақстанның көп бөлігі және Ертіс бойы өңірі; екінші – Ұлытау; үшінші – Мұғалжар және іргелес аумақтар; төртінші – Орал [Боталов және т.б. 2006: 9].

Зерттеу материалдары және әдістері. А.З. Бейсенов деректері бойынша, Батыс Қазақстанда 1996 жылға дейін тоғыз «мұртты» қорған тіркеліп, төртеуі қазба жұмыстарымен барланған [Бейсенов 1996: 37, 1-кесте].

С.Г. Боталовтың 2006 жылға дейінгі деректерінде Оңтүстік Оралда 112 мұртты қорған тіркелді. Оңтүстік Орал аудандары бойынша олар келесідей бөлінеді: Челябинь облысы – 60; Орынбор облысы – 3; Башқұртстан республикасы – 6; Қостанай облысы – 30; Ақтөбе облысы (Шығыс Мұғалжар ауданы) – 13 мұртты қорған тіркелгені көрсетілген [Боталов 2006: 14].

Ақтөбе облысы бойынша «мұртты» қорғандарды зерттеу тарихында ең алдымен геологтар, соның ішінде, Р.А. Сегедин және В.В. Родионовтың рөлін атап өту қажет. Өлкенің тарихи-мәдени мұра ескерткіштеріне үлкен қызығушылық танытып, жұмыс барысында олардың әріптестерінен мәліметтер жинау, сызбалар мен фотоматериалдармен ғылыми есептер құрастыру, орналасқан жерін дәл сипаттауы секілді атқарған еңбектері далалық зерттеу кезінде «мұртты» қорғандардың орналасқан орынын тез анықтауға көмегін тигізді [Китов, Мамедов 2014: 14].

Ескерткіштердің біразы жергілікті археологтар С.Ю. Гуцалов, В.В. Ткачев және А.А. Бисембаевтармен ашылып, зерттелді. Архив материалдарын өңдеу нәтижесінде 2015 ж. Ақтөбе облысы бойынша барлығы 18 ескерткіш тіркелгендігін көрсетті [Мамедов 2015: 160].

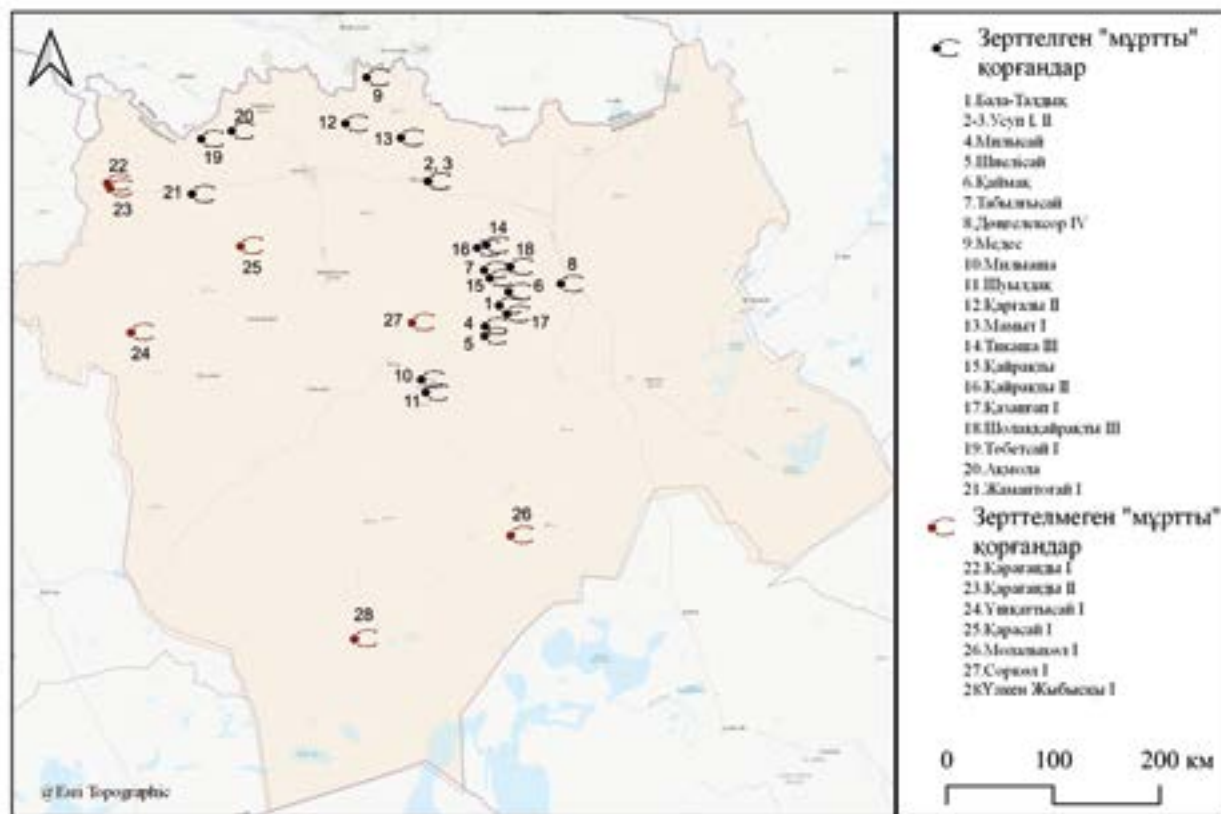
Ақтөбе облысында соңғы жылдары археологиялық барлау жұмыстары ұқсас ғұрыптық нысандарды ежелгі уақытта қазақ даласын мекендеген көшпелі қоғамдардың жерлеу-еске алу тәжірибесінде қолданған деп айтуға мүмкіндік береді.

Архив материалдарын қайта қарау барысында, қазіргі уақытта Ақтөбе облысында 21 ескерткіш ашылғаны белгілі болды (1-сур.). Алғашқы мұртты қорғандардың бірі 1957 ж. анықталғанымен, өңірімізде олардың зерттелу тарихын екі кезеңге бөліп қарастырсақ болады. Олар: 1970–1990 жж. аралығы және 2000 ж. қазіргі уақытқа дейінгі кезең.

Ең бірінші мұртты қорғандар, Мұғалжардың шығыс беткейінде анықталды. 1970 жж. жаңа ескерткіштерді геологтардың бір тобы (Р.А. Сегедин, Н.Н. Голубев, В.В. Родионов, Г.А. Костик) ашты. Жалпы алғанда он екі кешен тіркелді, солардың ішінен тек үш ескерткіш археологиялық тұрғыда толық зерттелді (Усуп I, II, Қарғалы-II).

Ақтөбе облысының аумағында алғашқылардың бірі болып 1957 ж. Р.А. Сегедин жетекшілігімен Шығыс Мұғалжар қыратының орталық бөлігінде орналасқан Бала-Талдық өзенінің (Ырғыз өзенінің оң жақ саласы) сол жағалауындағы тегіс төбеде орналасқан Бала-Талдық қорымы ашылды. 1974 жылы Р.С. Сегедин ескерткіштің жоспарын жасақтап, 1976 ж. ескерткіш Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің базасында тіркелді.

Усуп I, II деп аталатын келесі ескерткіштерді 1972 ж. Шығыс Орал геологиялық барлау экспедициясының бас инженері Н.Н. Голубев ашты. Аталған ескерткіштерді 1974 ж. М.Қ. Қадырбаевтың басшылығымен Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының Ақтөбе отряды мен Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі бірлесіп зерттеген. Ескерткіш Хромтау ауданында, Донское ауылынан шығысқа қарай 21 шақырым жерде орналасқан. Ор өзенінің сол жағалауындағы Қатынадыр жотасының батыс беткейіндегі ескерткіш – екі қорғаннан тұрды. № 1 қорған, қорымның оңтүстік бөлігін алып жатыр. Диаметрі 10–11 м, биіктігі 0,4 м. Одан шығыс бағытқа қарай ұзындығы 104 м (солтүстік) және 95 м (оңтүстік) болатын екі мұртшалар созылған. № 2 қорған солтүстік-шығысқа қарай 170 м орналасқан, диаметрі 18–18,8 м, биіктігі 1,2 м болды. № 2 қорғаннан шығысқа қарай 30 м жерде № 2а қорғаны ретінде танылған тағы бір нысан тіркелген. Тас үйіндісінен құралған нысанның өлшемдері 8×0,32 м құрайды. Қорғаннан шығыс бағытта ұзындығы 75 м және 57,38 м болатын, тармақтала орналасқан тас жоталары болғаны анықтаған.

1-сур. Ақтөбе облысындағы «мұртты» қорғандардың орналасу картасы.

Орындаушы: Аслан Мамедов

Өкінішке орай, Үсіп II қорымының нақты орны көрсетілмеген. Ол Үсіп I қорымы зерттелген жерде табылған деп беріледі. Қорғанның диаметрі 8 м. Обаның шығысына қарай ұзындығы 80 м және 75 м болатын тастан тұрғызылған екі жотасы созылып жатыр [Кадырбаев және т.б. 1975:12-13; Петров және т.б. 1977].

1970 жж. Р.А. Сегедин жетекшілігімен «мұртты» қорғандардың біршамасы анықталған болатын. 1974-1975 жж. Әйтеке би ауданынан Миілісай, Қаймақ және Табылғысай қорымдарын ашса, Мұғалжар ауданынан Ұлы-Талдық өзеннің оң жағалауында, Шиелісай өзенінің (сол жақ саласы) сағасынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,8 м жерде орналасқан Шиелісай қорымын анықтаған [Сегедин 1976; Петров және т.б. 1977].

1979 ж. В.А. Могильниковтың жетекшілігімен КСРО Ғылым Академиясы Археология институтының Сібір-Орта Азия экспедициясы Әйтеке би ауданында, Дөңгелексор ауылынан оңтүстікке қарай 15 м жерде Милы ауылына барар жолда орналасқан Дөңгелексор IV ескерткішін ашқан. Ескерткіш Торғай өзенінің сағасы

Ырғыз өзенінің сол жағалауында орналасқан төрт қорымнан тұрды. Олардың ішіндегі ең ірілерінің, 1 қорғанның, диаметрі 11 м және биіктігі 0,7 м болған. Бұл қорғанның шығысына қарай ұзындығы 130 м-дей екі «мұртша» созылған. Екі «мұрттың» аяқтарында диаметрі 3,5 м (оңтүстік) және 4 м (солтүстік) болатын ұсақ тас шоғырлары бар. Барлық қорғандардағы «мұртшалар» диаметрі 2-ден 6,5 м-ге дейін созылған. Қалған үш қорғанның орналасуында белгілі бір жүйе болмады [Могильников 1979: 8–9].

1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдары Ақтөбе өңіріндегі археологиялық барлау-зерттеу жұмыстарының барысында «мұртты» қорғандардың біршамасы анықталған болатын. Осы жылдардағы зерттеулердің басында геолог В.В. Родионовтың еңбегін ерекше айтуға болады. Мысалы, 1979 ж. В.В. Родионов жетекшілігімен Ақжайық ауылынан солтүстікке қарай 11 км, Медес және Қосағаш өзендерінің тоғысқан жерінен батысқа қарай шамамен 700 м жерде орналасқан Медес (Қосағаш) қорымы анықталады. 2000 ж. аталмыш қорымда А.А. Бисембаев жетекшілігімен Қ. Жұбанов

атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясымен қазба жұмыстары ұйымдастырылады [Свод ... 2023: 33].

1980 ж. Мұғалжар ауданының аумағында геолог В.Г. Кориневский Милыаша өзенінің сол жағалауындағы Оңтүстік Мұғалжарда орналасқан, Милыаша «мұртты» қорғанын анықтайды. Ескерткіштің диаметрі 12 м құрайды, одан оңтүстік-оңтүстік-шығыс бағытта жерге жартылай қазылған тасты екі «мұртшалар» тараған. Оң жақ «мұртшаның» ұзындығы 90 м, сол жағы 143 м. Екі «мұртшаның» ұштары ішкі кеңістікке бүгілген [Сегедин 1981: 5].

Қазіргі уақытта «мұртты» обалар Арал өңірінің солтүстігінде, Ойыл, Қиыл, Қобда және Елек өзендерінің аңғарларында көптеп тіркелуде. Сондай ескерткіштер қатарында, 1983 ж. В.В. Родионов пен С.Ю. Гуцалов Жақсы Қарғалы өзенінің оң жағалауында таулы-төбелі жотаның төменгі бөлігінде, Ақтөбе-Орск тас жолы көпірінен оңтүстік-батысқа қарай 3 км жерде орналасқан, Қарғалы II қорымында айтуға болады. Бұл қорған 1993 ж. В.В. Ткачевтің басшылығымен жүргізілген археологиялық экспедициясы зерттеген [Ткачев 1994: 18–19].

Зерттеудің келесі сатысы 2000-шы жж. басталады. Осы кезеңде ескерткіштер Ақтөбе облысының шығыс және солтүстік аудандарында жүргізілген барлау-зерттеу жұмыстарымен бірге, Елек өзені алабы бойындағы ескерткіштерде тіркелді. Оларға Жамантағай I және Төбетсай I «мұртты» қорғандары жатады. Сонымен қатар, ғарыштық түсірілімдер бойынша олар Ойыл, Қобда, Жем өзендері бойында және Солтүстік Арал маңында тарағандығы анықталып отыр. Өкінішке орай, аталған ескерткіштер қазіргі кезде әлі де болса зерттелмеген.

Екінші сатыда алғашқы болып Мамыт I «мұртты» қорғандары тіркелген болатын. Ол 2007 ж. Хромтау ауданы территориясында Мамыт өзенінен оңтүстік-батысқа қарай 300 м, Бадамша ауылынан шығысқа қарай 8,7 км жерде А.А. Бисембаев басшылығымен Ақтөбе облыстық Тарих, этнография және археология орталығының археологиялық отрядымен анықталды. Қорым үш нысаннан тұрады. Біріншісінің диаметрі 10 м, биіктігі 0,4 м болатын топырақ үйіндісінен құралған қорған болып табылады. Оның оңтүстік-шығысында шетінде тас қалаулары бар екі тас тізбек созылуда. Келесі екі нысан «мұртты» қорғаннан солтүстік-шығысында орналасқан. Олар диаметрлері 4 және 8 м, биіктіктері 0,1 м болатын тас қоршаулар болып табылады [Бисембаев және т.б. 2008]. Сонымен қатар, А.А. Бисембаевтың басшылығымен 2008 ж.

Ақтөбе облыстық Тарих, этнография және археология орталығының археологиялық отряды Хромтау ауданының аумағында, Қопа кентінен оңтүстік-шығысқа қарай 33 км және Бәйментау тауынан шығысқа қарай 14 км жердегі Қайрақты II қорымын анықтайды [Бисембаев және т.б. 2009].

2007 ж. В.В. Ткачев бастаған Ресей-Қазақстан экспедициясы Хромтау ауданының Амангелді кентінен оңтүстік-шығысқа қарай 34,4 км және Қайрақты кентінен солтүстік-солтүстік-батысқа қарай 29,7 км жердегі Тікаша III ескерткіші ашылады [Ткачев және т.б. 2011: 64]. Сол жылы, жоғарыда аталған экспедиция барысында Әйтеке би ауданында, Қайрақты кентінен солтүстік-батысқа қарай 3,7 км жерде, Есекжал өзенінің оң жағалауында орналасқан Қайрақты «мұртты» анықталады. Қорғандар қасиетті жерде Қайрақты петроглифтерімен екі тау жоталары арасындағы ыдырауда орналасқан. Көлемі бірдей (6×0,3 м) екі қорғаннан тұрады. Екі үйіндіден солтүстік-шығыс бағытта ені 2,2 м-ге дейін және ұзындығы 50 м (солтүстік) және 40 м (Оңтүстік) екі доға тәрізді тас «мұртша» тұрғызылған. Екі «мұртшаның» басында және соңында диаметрі 3 м дөңгелек пішінді тас үйінділері бар [Ткачев және т.б. 2011: 55].

2014 ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің археологиялық отряды Талдықорған кентінен солтүстік-батысқа қарай 18 км және қыстан оңтүстік-шығысқа қарай 4 км жерде орналасқан Қазанғап I «мұртты» қорғаның және Аралтоғай кентінен оңтүстік-батысқа қарай 41 км жерде табылған Шолаққайрақты III қорымын анықтайды [Бисембаев және т.б. 2014].

2019 ж. Тарихи-мәдени мұраны зерттеу, қалпына келтіру және қорғау орталығының археологиялық тобы Ақтөбе облысы, Қобда ауданы, Байтақ ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 9,5 км және Абат Байтақ кесенесінен солтүстікке қарай 2,8 км жерде орналасқан археологиялық Жамантағай I «мұртты» қорғандар тобын анықтайды. Ескерткіш Үлкен Қобда өзенінің оң жағалауының тегіс бөлігін алып жатыр. Қорым екі топырақ нысанынан тұрады. № 1 нысан – «мұртты» жоталары немесе біліктері бар обалар. Барлық үш обаның құрылымы топырақ үйінділерінен тұрады және солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс осінде орналасқан. Олардан оңтүстік-шығыс бағытта екі топырақ үйіндісі («мұрт») орналасқан. Көлемі бойынша № 1 орталық оба басқаларға қарағанда ірі, диаметрі 14 м, биіктігі 0,3 м. Қалған екі обаның диаметрі 9 м және 13 м, биіктігі 0,1 м және 0,2 м болды. № 1 және № 2 екі шеткі обаның оңтүстік-шығыс бағытында топырақ үйінділері («мұртты») тартылғанымен, көзге нашар

байқалады. Солтүстік «мұрттың» ұзындығы 120 м, ені 6–6,5 м. Оңтүстік «мұрттың» түзу сызықтары бар, оның ұзындығы 79 м, ені 5–7 м. № 1 обадан оңтүстік-батысқа қарай 138 м солтүстік оңтүстік осіне бағытталған тікбұрышты құрылымның құрылысы тіркелді. Бұл ені 5 м, биіктігі 0,2 м топырақ жалмен қоршалған платформа. Құрылымның жалпы өлшемдері 32×49 м құрайды. Нысан периметрі бойынша ені 4 м, тереңдігі 0,2 м ормен қоршалған [Мамедов 2021: 212–214].

Соңғы анықталған «мұртты» қорғандар қатарында Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданы, «Қазақстанға 13 жыл» ауылынан оңтүстік-шығыста 2,7 шақырым жерде орналасқан Төбетсай I және Ақмола ауылынан шығыс-солтүстік-шығысқа қарай 6,6 км жерде орналасқан Ақмола қорымдарын айтуға болады. Ескерткіш Тобетсай (өзенінің Тамды) өзенінің сол жақ жағалауындағы тегіс алқапта орналасқан. Солтүстік-оңтүстік осімен 149 м қашықтықта тізбектеліп созылған, 11 обадан тұрады, диаметрі 6-дан 13 м-ге дейін, биіктігі 0,1-ден 0,3 м-ге дейін ауытқитын, топырақ және тас-топырақ обаларының үйінділерінен құралған. Кейбір обалардың үйінділерінде ойыстар байқалады. Шеткі обалардың солтүстік-шығысы мен оңтүстік-шығысына қарай диаметрі 11–12 м, биіктігі 0,2 м кішігірім топырақ үйінділері анықталды, олардан солтүстік-шығысқа қарай екі «мұртшалар» созылып жатыр. Олардың ұзындығы: солтүстік бойынша 174 м, оңтүстік бойынша 208 м, ені 10–11 м. Төбетсай I «мұртты» обалары Еуразия даласының көшпелі тайпаларының қызықты ескерткіштерінің бірі болып табылады [Мамедов 2021: 435–436]. Келесі топырақ үйіндісінен құралған Ақмола «мұртты» қорғаны Ақсу өзенінің оң жағалауындағы су айрықтың жоғарғы жағында орналасқан. Биіктігі 0,2 м, диаметрі 8 м. Солтүстік-шығысқа қарай екі топырақтан тұратын «мұрт» созылып жатыр. Олардың ұзындығы 80 м, ені 7–8 м. Ескерткіш 2022 ж. маусым айында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының археологиялық экспедициясымен анықталған [Мамедов және т.б.: 2022].

Жоғарыда аталғандай, ғарыштық түсірілім бейнесінен, өңірде тағы да жеті мұртты қорған бар екендігі анықталды. Олардың көбін, Ойыл, Қиыл өзендерінің алқабына тиесілі. Тағы екі ескерткіш Арал өңірінің солтүстігінде және Үстірт үстіртінде анықталды (2-сур.). Сондықтанда, қазіргі таңда Ақтөбе облысының территориясында дәл осындай 28 нысан бар.

Талқылау және нәтижелер. «Мұртты» қорғандардың Қазақстанның ежелгі тарихы мен мәдениетін зерттеудегі маңыздылығын көре аламыз. Көптеген ғалымдар арасында талқыға түскен «мұртты» қорғандардың зерттелмеген тұстары өте көп. «Мұртты»

қорғандардың мерзімделуіне байланысты ғалымдар арасында әлі күнге дейін белгілі бір ортақ пікір қалыптаспаған. Әр ғалым әр түрлі болжамдар ұсынған, мысалы алғаш рет «мұртты» қорғандарды ерте темір дәуіріне жатқызу идеясын П.С. Рыков білдірді, ол мұртты қорғандарды шартты түрде скиф-сармат деп жіктелген ескерткіштер тобына қосқан [Рыков 1935: 43].

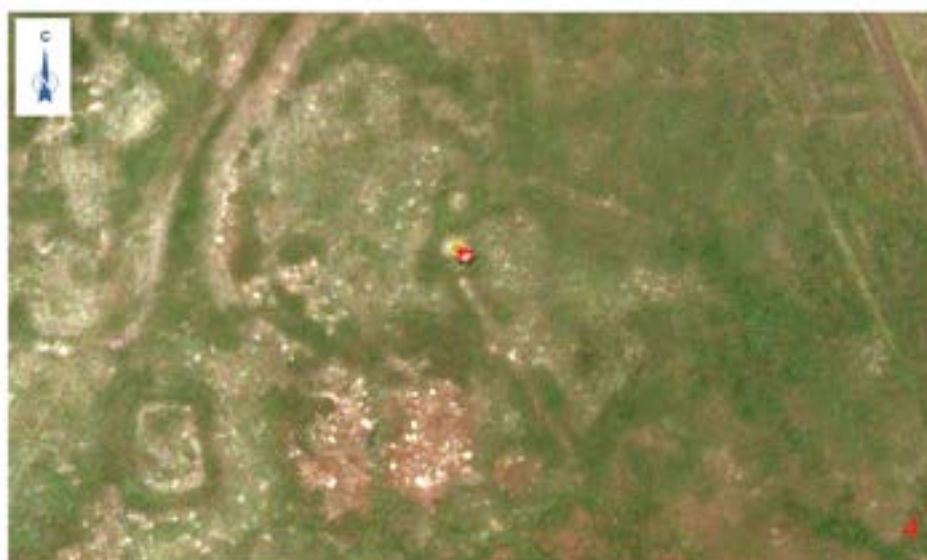
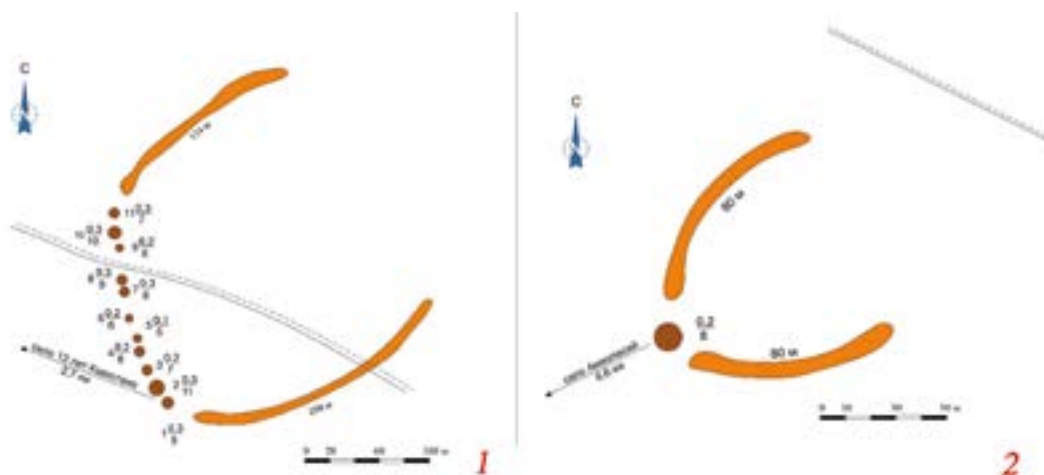
Зерттеушілердің бір бөлігі, осы табыну нысандарын б.д.д. VII–III ғғ. жатқызады. Келесі зерттеушілер б.д. V–VIII ғғ. мерзімдейді және түркі тайпаларының діни кешендері ретінде түсіндіреді. Көптеген жылдар бойы бірқатар зерттеушілер бұл ескерткіштерді ерте темір дәуіріне жатқызып, тасмола археологиялық мәдениетімен байланыстырды. Соңғы уақытта бірқатар Ресей археологтары оларды орта ғасырларға жатқызып, б.д. V–VII ғғ. мерзімдеуде.

Сол себептенде, қазіргі уақытта «мұртты» қорған кешендерінің нақты мерзімделуін анықтау өте күрделі мәселе болып табылады. А.З. Бейсеновтың деректері бойынша, Батыс Қазақстанда Усуп I қорымындағы жерлеу савроматқа, ал Қарғалы II қорымындағы жерлеу орта савроматқа (мүмкін орта сарматтық) уақытпен мерзімдеген [Боталов және т.б. 2006: 43; Бейсенов 1996: 38–39]. М.К. Қадырбаев Мұғалжар солтүстігінен зерттелген тас жоталары бар қорғандарды сипаттай отырып, оларды Орталық Қазақстанның Тасмола мәдениеті ескерткіштерінің абсолютті көшірмесі болып табылатынын атап өткен. Алайда, Усуп I қорымының 1 қорған топырақ қабірінде савроматтықтарға тән жалпақ түбі бар саз ыдысты тапқан, сонымен бірге, тас жоталары бар қорған кешеніне кіретін жылқының жерленуінде тасмолалық мәдениетке тән ғұрыптық ыдыс табылған [Боталов және т.б. 2006: 43].

Бірақ этникалық мазмұнға келгенде немесе қорғандарды мәдени-хронологиялық атрибуциялауда біз екі негізгі нұсқасын еске түсіре аламыз Ол Оңтүстік Орал зерттеушілерінің еңбектеріндегі нұсқалар – И.Е. Любчанский оларды «хионито-эфталит» ескерткіштері деп санайды, ал С.Г. Боталов – «ерте түркі», ерте болгарлықтармен байланыстырады [Грудочко 2020: 11].

Қорытынды. Сонымен, Ақтөбе обылысын «мұртты» қорған кешендерінің көп таралған аймағы ретінде көруге болады. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде аталған қорғандардың бірнеше түрі анықталып отыр. Біздің ойымызша, «мұртты» қорғандар бірегей құрылыстарын ерте орта ғасырға кіргізу керек деп қорытындылай аламыз.

Ғылыми жетекші: Мамедов А.М.

2-сур. Жаңадан анықталған «мұртты» қорғандар: 1 – Тәбетсай I; 2 – Ақмола; 3 – Қарағанды I; 4 – Жамантоғай I. Орындаушы: Аслан Мамедов

ӘДЕБИЕТ

Бейсенов А.З. Культурно-ритуальные укрепления древних кочевников Центрального Казахстана // Изв. АН РК. Сер. обществ. наук. 1996. № 2. С. 31-40.

Боталов С.Г., Таиров А.Д., Любчанский И.Э. Курганы с «усами» урало-казахстанских степей. Челябинск: Южно-Уральский филиал ИИА УрО РАН, 2006. 232 с.

Грудочко И.В. Курганы с «усами». Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н.э.). Будапешт: Паукер полиграфическая индустрия, 2020. 356 с.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Отчет Актюбинского отряда ИИЭ АН КазССР за 1974 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1375.

Китов Е.П., Мамедов А.М. Ерте темір дәуіріндегі Батыс Қазақстанның көшпелі тұрғындары. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке. Астана: Издательская группа ФИА г. Астана, 2014. 352 с.

Мамедов А.М. Комплексы курганов с «усами» западного Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога К.А. Акишева / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 160-165.

Могильников В.А. Отчет о разведке археологических памятников в зоне проектируемой трассы главного канала переброски части стока сибирских рек в Казахстан и Среднюю Азию и проектируемых массивов орошения на территории Актюбинской и Тургайской областей в 1979 г. // Научный архив ИА КН МОН РК. Д. 1619.

Петров Н.П., Родионов В.В. Археологические памятники выявленные в 1976 году // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1527.

Рыков П.С. Работы в совхозе «Гигант» (Караганда) // Археологические работы Академии на новостройках в 1932–1933 гг. / Отв. ред. И.И. Мещанинов. М.-Л.: ОГИЗ, 1935. Т. II. Вып 110. ГАИМК. С. 40-68.

Сакральная география Актюбинской области Реестр объектов природы, археологии, архитектуры и этнографии / Гл. ред. Б.А. Байтанав. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. 532 с.

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Актюбинская область. Выпуск 1. Каргалинский район / Редакционная коллегия: А.М. Мамедов, Т.Б. Мамиров, К.Б. Мамиров, Н.А. Амантаев, К. Асылбеков, И. Бекзаткызы. Алматы-Актобе. 2023. 344 с.

Сегедин Р.А. Докладная записка об археологических находках обнаруженных при геологических работах в Актюбинской области в 1978–1981 гг // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1866.

Сегедин Р.А. Древние могильники, обнаруженные в Актюбинской области в 1975 году. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1412.

Ткачев В.В. Отчет об археологических раскопках в Актюбинской области летом-осенью 1993 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2423.

Ткачев В.В., Бисембаев А.А., Юминов А.М., Коробков В.Ф., Петрова Л.Ю., Умрихин С.М., Фомичев А.В., Дуйсенгали М.Н, Мамедов А.М. Результаты геоархеологических исследований в Мугалжарах (Актюбинская область) в 2007–2008 гг. // Научный архив АОИМК. Актобе. 2011. 367 с.

Д.Е. БОТАНОВ

Дияр Ертесбаевич Ботанов
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
Алматы қ., Қазақстан;
diarb84@gmail.com

МЕНГИРЫ ПОСЕЛЕНИЯ АКБАУЫР-1

В статье представлены результаты археологических исследований 2020–2023 гг. на территории поселения Акбауыр-1, расположенного в Уланском районе Восточно-Казахстанской области. Основное внимание уделено трём менгирам, обнаруженным в основании жилищ раннежелезного века. Это одна из первых попыток исследования менгиров, обнаруженных на поселениях в Восточном Казахстане. Автор анализирует форму и местоположение этих мегалитических конструкций, предполагая их сакральное значение. Сакральность менгиров утверждается на основании параллельного расположения менгиров по линии юго-восток – северо-запад, а также их положения в основании округлой конструкции схожего диаметра 180–190 см. Представленные данные могут послужить основой для более глубокого комплексного изучения менгиров и связанных с ними «оленных» камней Алтая, что открывает новые перспективы для понимания культурного и религиозного контекста древних обществ региона.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, ранний железный век, поселение, менгир

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

АҚБАУЫР-1 ЕЛДІ МЕКЕНІНІҢ МЕНГИРЛЕРІ

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысының Ұлан ауданында орналасқан Ақбауыр-1 елді мекенінің аумағында 2020–2023 жж. жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Ерте темір дәуіріндегі тұрғын үйлердің негізінде табылған үш менгір назарға алынады. Бұл Шығыс Қазақстан аумағындағы қоныстан табылған менгірлерді зерттеудің бастамасы болып табылады. Автор осы мегалитикалық құрылымдардың пішіні мен орналасуын олардың қасиетті мағынасын ескере отырып талдайды. Менгірлердің ерекшелігі – олардың оңтүстік-шығыс – солтүстік-батыс бағыты бойынша қатар, сондай-ақ олардың диаметрі 180–190 см ұқсас дөңгелек дизайн негізінде орналасуы. Ұсынылған деректер менгірлерді және олармен байланысты Алтайдың «бұғы» тастарын тереңірек әрі жан-жақты зерттеуге негіз болып, өңірдегі ежелгі мәдени және діни көзқарастарды түсінуге жаңа мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, ерте темір ғасыры, қоныс, менгір

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

MENHIRS of AKBAUYR-1 SETTLEMENT

This article presents the results of archaeological research in 2020–2023 on the territory of the settlement Akbauyr-1, located in the Ulan district of East Kazakhstan region. The main attention is paid to three menhirs found at the base of Early Iron Age dwellings. This is one of the first attempts to study menhirs found in settlements in Eastern Kazakhstan. The author analyzes the shape and location of these megalithic structures, assuming their sacred significance. The sacredness of the menhirs is confirmed on the basis of the parallel location of the menhirs along the southeast-northwest line, as well as their position at the base of a rounded structure with a similar diameter of 180-190 cm. The presented data can serve as a basis for a deeper comprehensive study of menhirs and related “deer” stones of Altai, which opens up new prospects for understanding the cultural and religious context of ancient societies in the region.

Keywords: East Kazakhstan, early Iron Age, settlement, menhir

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Введение. Систематические исследования поселения Акбауыр-1 проводятся с 2019 г. Восточно-Казахстанской археологической экспедицией под руководством З.С. Самашева [Ботанов и др. 2023: 100]. На всем протяжении исследования выявляются новые факты, характеризующие жизнь насельников Казахского Алтая в период раннего железа. В этом году хотелось бы остановиться на одной из конструктивных особенностей поселения Акбауыр-1, которая нашла свое отражение в юго-восточной части поселения. Реконструкция системы жизнеобеспечения играет ключевую роль в понимании закономерностей развития общества. Эта задача позволяет связать изменения в обществе с природно-климатическими и социальными факторами. Одним из важных компонентов этой системы является домостроительство. Оно служит средством адаптации к окружающим природным и демографическим условиям. Домостроительство – это не только создание жилищ, но и отражение культурных традиций и уровня технологического развития общества [Куприянова 2015: 52]. В связи с чем вызывает огромный интерес наличие менгиров в упомянутой раннее части поселения. В ходе подготовки статьи автору пришлось столкнуться с многочисленными упоминаниями об использовании каменных изваяний и менгиров в основаниях жилищ, зимовок и других каменных конструкций в эпоху средневековья и этнографический период, в связи с распространением на территории Казахстана ислама. Прежние памятники теряли свою сакральную значимость, а также приобретали характер чуждого и даже греховного элемента в связи с изменением религиозных постулатов. Однако, поселение Акбауыр-1 относится к памятникам эпохи раннего железа, когда менгиры сохраняли свой ритуальный характер на широких просторах Евразии [Акишев 1959: 203; Маргулан 1998: 331].

Материалы. В результате полевых работ 2023 года на поселении были полностью выявлены три каменных мегалита, предположительно менгиры, по внешним признакам не выявлено каких-либо художественных элементов, однако это не отвергает предположение о том, что данные объекты могут являться оленными камнями.

Первый менгир был обнаружен в 2021 г. в основании пятого жилища. Менгир высотой 127 см в верхней части принимает полукруглую форму с грубыми чертами и сужается в нижней части до 21 см. Края менгиры шлифованы техникой пикетажа [Самашев и др 2021: 88]. Подобные менгиры встречаются в долине р. Нуртай [Маргулан 1998: 336]. А.Х. Маргулан предполагал, что полукруглая форма менгиров начинает проявлять-

ся в самом конце эпохи бронзы, при переходе к железному веку, данный менгир может являться еще одним подтверждением данной гипотезы [Маргулан 1998: 336].

Менгир № 2 находится в восточной части округлого помещения диаметром 190 см, которое соорудили из каменных плит, материалом для которых послужил сланец, гранит и кварцит. Размеры данного менгира составляют 142×20×16 см причем он ориентирован с северо-востока на юго-запад. Северо-восточная сторона мегалита слегка сужается на протяжении 20 см ширина составляет 16 см, а толщина 12 см. Вероятно, мегалит был вкопан в землю. Поверхность мегалита обработана металлическим тесаком с помощью каменного отбойника, используя технику не сильных ударов. На более широкой поверхности видны следы от обработки металлической стамеской в виде неглубокого желобка [Самашев и др 2023: 20]. По выражению А.Х. Маргулана, данный менгир обработан в четырехгранно-кубической форме с квадратным контуром в сечении и имеет множество схожих черт со стелами, обнаруженными на р. Токраун в Центральном Казахстане [Маргулан 1998: 337–338].

Менгир № 3 также находится в основании сооружения округлой формы диаметром 180 см. Конструкция двух помещений практически идентичны, однако в центральной части данного помещения мы можем наблюдать слой мелких камней, которые могли являться частью разрушившейся конструкции, где они служили укрепляющим слоем, либо же своеобразной дорожкой, соединяющейся с менгиром № 2. Менгир ориентирован с юго-востока на северо-запад. Его нижняя часть сужается, что указывает на то, что он, вероятно, был установлен у северной стены оградки или сооружения. Менгир имеет следующие размеры: длина 135 см, ширина верхней части 40 см, ширина нижней части 30 см, толщина 20 см. Менгир, изготовленный из среднезернистого гранита, подвергся обработке металлическим тесаком шириной 5 см, что можно судить по характерным следам на его поверхности. Процесс обработки начинался с одного угла, при помощи небольших ударов, направленных на удаление неровностей поверхности. Боковые грани менгира также обрабатывались вертикальными ударами, что видно по соответствующим следам. В нижней части менгира обнаружены отметины от обработки отбойником с двух сторон, что позволило создать сужение углов менгира под углом 35 градусов [Самашев и др 2023: 21].

Методы исследования. В работе были использованы классические методы полевых исследований. Произведена фотофиксация менгиров поселения Ак-

бауыр-1, а также попытка анализа их функционального назначения на основе их расположения, рассмотренного в ходе фотофиксации с дрона. Используя методы структурно-семиотического подхода, была предложена предварительная интерпретация смыслового содержания менгиров на поселении эпохи раннего железного века Казахского Алтая.

Обсуждение. Менгиры – это большие вертикальные камни, установленные в землю человеком, обычно датируемые европейским средним бронзовым веком [Брей 1990: 155]. Они могут быть найдены поодиночке или в группах, и часто имеют резьбу или символы. Цель или использование менгиров остается спорным, но существуют теории, связывающие их с друидскими ритуалами, пограничными знаками или элементами идеологической системы. Некоторые менгиры были использованы для астрономических наблюдений, другие – для похоронных целей [Марсадолов 2013: 194].

Одним из способов использования менгиров было их включение в кладку стен погребальных сооружений, а также в общую конструкцию могильника. Это позволяло укрепить конструкцию, придать ей особый вид и подчеркнуть социальный статус или религиозную принадлежность владельца.

История исследования менгиров в Казахстане началась в XIX в., когда русские путешественники и ученые стали замечать и описывать эти необычные памятники. Однако настоящий вклад в изучение менгиров внесли казахстанские археологи в XX–XXI вв. Среди них особое место занимает А.Х. Маргулан, который с 1946 по 1974 г. руководил Центрально-Казахстанской археологической экспедицией и обнаружил более 100 менгиров разных типов и эпох. Он также классифицировал менгиры по форме, сечению, декору и атрибуции, а также предположил, что они могли служить культовыми, погребальными, астрономическими или оборонительными сооружениями [Ермоленко, Касенова: 20]. Его работы стали основой для дальнейших исследований менгиров в Казахстане и за его пределами. Его дело продолжили его ученики и коллеги, такие как А.З. Бейсенов, Л.Н. Ермоленко, А.Д. Касенова и другие. Они расширили географию и хронологию исследований, применили новые методы датировки и анализа, выявили новые типы и стили менгиров, а также исследовали их связь с другими видами каменной скульптуры, такими как оленные камни и антропоморфные изваяния [Касенова 2020: 10]. Они также обратили внимание на угрозы, которым подвергаются менгиры в наше время, такие как разрушение, вандализм, незаконный экспорт и т.д., и призвали к их сохранению и охране [Касенова 2020: 87].

Как мы можем судить на всем протяжении истории менгиры служили поминальными камнями и чаще всего устанавливались на могильниках, но имеются и упоминания об установке менгиров недалеко от поселений и рудников в Центральном Казахстане [Маргулан 1979: 277]. Интересным является и размышления о том, что менгиры являлись защитниками дорог к городищам, поселениям, культовым местам и охранниками границ древних каменоломней, что характерно для Зауралья, где менгиры часто находятся недалеко от поселений [Викторова 2020: 75]. Упоминания стоит и использования каменных мегалитов как опорных столбов помещения, встречающиеся на поселениях раннего железного века Тайваня [Chao 2021: 180]. В целом мы можем говорить, что и на погребальных памятниках менгиры устанавливались в качестве своеобразной имитации жилища что особенно ярко видно на примере могильника Бегазы и кургана Бесшатыр [Маргулан 1998: 154; Акишев 1959: 202].

Известно и повсеместное использование мегалитов, каменных плит с сакральным изображением и другими каменными изваяниями в качестве материала для вторичного использования как строительного материала [Кызласов 2021: 179]. Среди которых особенно выделяется каменное изваяние в одном из жилищ поселения Торгажак, относящейся к карасукской культуре. Материалы карасукского поселения Торгажак представляют доказательства сооружения отдельных ниш для размещения предметов культа в стенах жилищ. В этих нишах обнаружены различные артефакты, такие как верхняя часть изваяния в форме «головы» окуневского типа, а также каменные плитки с изображениями животных в стиле, характерном для карасукской культуры, некоторые из которых преднамеренно разрушены [Кызласов 2021: 179].

Результаты. Наклон менгиров на поселении Акбауыр-1, с одной стороны, может свидетельствовать о том, что они явились простым материалом для вторичного использования, однако в данном случае возникает несколько вопросов.

Первое что вызывает сомнение для данной трактовки материала является его параллельное расположение по прямой линии с юго-востока на северо-запад (рис. 1). Во-вторых, они находятся в основании конструкции округлой формы практически идентичных размеров, диаметр которых составляет 180–190 см. Материалом для мегалитов послужил гранит, источником которого явилась гора Коржынбай, у основания которой и находится Акбауыр-1. Здесь же можно было бы говорить о производственном центре, где происходила обработка камней, однако против данной версии

Рис. 1. Менгиры поселения Акбауыр-1 (по: [Самашев и др 2023: 20])

на данный момент говорит отсутствие оленных камней и других каменных изваяний на ближайших могильниках эпохи поздней бронзы и раннего железа. Но их появление на поселении может служить отправной точкой для новых исследований в данном направлении, что в дальнейшем позволит говорить о местном центре культуры, отличающийся широкой сетью производственных центров на Казахском Алтае с характерным для местного население религиозными представлениями, о чем свидетельствует и обнаруженный в толще камней юго-восточнее менгира № 3, каменное изваяние размерами 51×28×17 см, с антропоморфными чертами выраженными символом «I^o» (рис. 3).

По имеющимся примером находок менгиров в конструкции «уса» курганов Центрального Казахстана, обнаруженные А.З. Бейсеновым, мы можем предположить, что схожие элементы могут быть также обнаружены на курганах Тасмолинской культуры близ с. Кызылтас, что даст более ясную картину о местных способах использования и производства менгиров [Бейсенов и др. 2020: 173]. Менгиры поселения имеют также

множество схожих черт с оленными камнями Рудного Алтая и Монголия, на основании чего мы можем говорить об этапах эволюции мегалитов на территории Алтая, исследования которых еще предстоит начать [Тишкин и др. 2014: 97–98].

Рис. 2. Поселение Акбауыр-1. Менгир № 3 (по: [Самашев и др 2023: 22])

Заключение. В заключении хотелось бы сказать, что данные мегалиты остаются предметами острой дискуссии в плане их функционального назначения на поселении, но они в то же время являются и прекрасным источником для изучения особенностей развития местных производственных сил и формирования представлений о преемственности культурных и ментальных черт местного населения со своими предшественниками.

Научный руководитель: PhD Ержанова А.Е.

Благодарности. За помощь в подготовке статьи автор выражает благодарность всем участникам ВКАЭ-2023, научному руководителю, а также сотрудникам Института археологии им. А.Х. Маргулана за предоставленные материалы и консультации.

ЛИТЕРАТУРА

- Акишев К.А.* Саки Семиречья // Труды института истории, археологии и этнографии. Т. 7. Археология. Алма-Ата: Изд-во АН Каз.ССР, 1959. С. 202-214.
- Башиер Н.Х.* Сельскохозяйственные культуры древнего Судана // Арабистика Евразии. 2020. № 11. С. 110-126.
- Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., Дуйсенбай Д.Б.* Олений камень на кургане с «усами» в долине Койшоки в Центральном Казахстане // Археологические вести. 2020. № 26. С. 166-177. DOI 10.31600/1817-6976-2020-26-166-177.
- Ботанов Д.Е., Ержанова А.Е.* Из истории изучения комплекса Акбауыр // Ахинжановские чтения – 2023: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 28–30 апреля 2023 г.). / Отв. ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. С. 100-103
- Брей У., Трамп Д.* Археологический словарь: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1990. 368 с.: ил.
- Викторова В.Д.* Менгиры на памятниках горнолесного Зауралья // Труды VI (XXII) Всероссийского археологического съезда в Самаре: Труды съезда (г. Самара, 01–02 октября 2020 г.). / Отв. ред. А.П. Деревянко, Н.А. Макаров, О.Д. Мочалов. В 3-х т. Том III. Самара: Самарский государственный социально-педагогический университет, 2020. С. 73-75.
- Ермоленко Л.Н., Касенова А.Д.* Вклад А.Х. Маргулана в изучение древней каменной скульптуры Центрального Казахстана // Вестник КемГУ. 2014. № 3 (59). Т. 2. С. 20-23.
- Касенова А.Д.* Каменные изваяние Сарыарки (история изучения). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 196 с., илл.
- Куприянова Е. В.* Структуризация сакрального пространства человека эпохи бронзы // Горизонты цивилизации. 2015. № 6. С. 51-74.
- Кызласов И.Л.* К разгадке размещения храма в котловине Сорга́ (Восприятие предшествующих памятников последующими культурами) // Мир Средневековья. Познавая прошлое / Отв. ред. В.Ю. Коваль. Москва: ИА РАН, 2021. С. 179-203. DOI 10.25681/IARAS.2021.978-5-94375-355-8.179-203
- Маргулан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан. Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. 360 с. с ил.
- Маргулан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Соч. в 14-ти т. Т. I. Алматы: Атамұра, 1998. 400 с.
- Марсадалов Л.С.* Стелы-менгиры в сакральном ландшафте Алтая и Крыма: особенное и общее // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: материалы XVIII и XIX региональных научно-практических конференций / Отв. ред. Г.А. Кубарева, В.П. Семибратов. Барнаул: Концепт, 2013. С. 191-196
- Самашев З., Ержанова А., Жунисханов А., Омаров Г. и др.* Итоговый отчет о полевых и камеральных работах по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016–2026 годы» (руководитель: Д.К. Ахметов) за 2021 год. Тема: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» // Усть-Каменогорск. Научный архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей», 2021. 812 с.
- Самашев З., Умиткалиев У., Водясов Е., Ержанова А. и др.* Итоговый отчет о полевых и камеральных работах по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016–2026 годы» за 2023 год в двух томах. Тема: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья». Т. I. // Усть-Каменогорск. Научный архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей», 2023. 777 с.
- Тишкин А.А., Мухарева А.Н., Идэрхангай Т.-О.* Реализация программы изучения «оленных» камней. // Междисциплинарное изучение археологии Западной Сибири и Алтая: тезисы докладов отчетной сессии / отв. ред. А.П. Деревянко, Ю.Ф. Кирюшин. Вып. 1. Барнаул: Азбука, 2014. 116 с.
- Chao, chin-yung & 趙金勇, & 鍾國風.* (2021). Megaliths in Eastern Taiwan Reconsidered., in Frank Muyard and Yi-chang LIU eds., Maritime Exchange and Localization across the South China Sea, 500 BC- AD 500. Paris: École française d'Extrême-Orient (EFEO). pp. 173-190

Р.З. ВАЛИЕВА

Рамина Зинуровна Валиева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан;

valievaramina15@gmail.com

ЭЛЕМЕНТЫ УКРАШЕНИЙ ЖЕНСКИХ КОСТЮМОВ у КИМАКОВ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Данная работа направлена на изучение элементов украшений кимакских племен, обнаруженных на территории Восточного Казахстана. На основе анализа археологических артефактов сделана попытка изучения религиозных аспектов, преобладавших в мировоззрении кимак в IX–XI вв., в частности, шаманизма и тенгрианства. Автор рассматривает семантику изображений птиц на женских украшениях, полученных из кимакских памятников. Интерес вызывает обнаружение антропоморфных изображений на застежках из женских погребений, которые свидетельствуют о глубоких корнях верований и связях с древними тюркскими культами. Влияние древнетюркской религии подтверждается наличием изображений птиц с личиной, которые идентифицировались с божеством Умай. Эта работа раскрывает уникальные аспекты мировоззрения кимак, изучая элементы женских украшений и их связь с культурными традициями региона.

Ключевые слова: кимаки, верование, украшение, культ, тюрки, женские костюмы

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ҚИМАҚТАРЫНЫҢ ӘЙЕЛДЕР КОСТЮМІНДЕГІ ӘШЕКЕЙЛЕРДІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Бұл жұмыс Шығыс Қазақстан аумағында табылған қимақ тайпалары әшекейлерінің элементтерін зерттеуге бағытталған. Археологиялық артефактілерді талдау негізінде IX–XI ғасырларда қимақтардың дүниетанымында басым болған діни аспектілерді, атап айтқанда шаманизм мен тәңіршілдікті зерттеуге әрекет жасалды. Автор қимақ ескерткіштерінен алынған әйел зергерлік бұйымдарындағы құстардың бейнелену семантикасын қарастырады. Әйелдердің жерлеу бекіткіштеріндегі антропоморфты кескіндердің табылуы қызығушылық тудырды, бұл сенімдердің тамыры терең екендігін және ежелгі түркілердің табынуымен байланысын көрсетеді. Ежелгі түркі дінінің әсері Умай құдайымен байланысты құстардың бейнелерімен расталады. Бұл жұмыс қимақтардың дүниетанымының ерекше аспектілерін ашады, әйелдердің зергерлік бұйым элементтерін және аймақтың мәдени дәстүрлерімен байланысын зерттейді.

Түйін сөздер: қимақтар, сенім, әшекей, табыну, түркілер, әйелдер костюмдері

ELEMENTS of JEWELRY of WOMEN'S COSTUMES of the KIMAKS of EAST KAZAKHSTAN

This work is aimed at studying the elements of jewelry of the Kimak tribes found on the territory of Eastern Kazakhstan. Based on the analysis of archaeological artifacts, an attempt is made to study the religious aspects that prevailed in the worldview of the Kimaks in the IX–XI centuries, in particular, shamanism and Tengrianism. The author examines the semantics of bird images on women's jewelry obtained from Kimak monuments. Of interest is the discovery of anthropomorphic images on clasps from women's burials, which indicate the deep roots of beliefs and connections with ancient Turkic cults. The influence of the ancient Turkic religion is confirmed by the presence of images of birds with a disguise, which were identified with the deity Umai. This work reveals the unique aspects of the Kimak worldview, studying the elements of women's jewelry and their connection with the cultural traditions of the region.

Keywords: kimaks, belief, decoration, cult, Turks, women's costumes

Введение. Изучение археологических находок всегда открывает перед нами тайны прошлых эпох, позволяя погрузиться в мир их повседневности, верований и культурных практик. В контексте исследования кимакского общества Восточного Казахстана, особый интерес представляют женские погребения, в которых находят уникальные предметы украшений. Накопленный материал позволяет реконструировать идеологию и мировоззрение населения региона. Женские украшения являлись не только предметами религиозного культа, но и обладали высокой эстетической ценностью, являясь образцами прикладного искусства.

Методы исследования. В статье применяется комплексный подход к исследуемой теме. Исследование включало сбор и анализ литературы по данной тематике. Для более глубокого понимания значения элементов украшения женских костюмов, также были применены системно-типологические и сравнительно-исторические методы исследования. За счет использования данных методов были выявлены особенности, религиозная, этническая и эстетическая значимость женских украшений при археологическом или этнографическом исследовании.

Материалы исследования. Во II пол. XIX в. начальником Сибирского таможенного округа И.А. Армстронгом в кургане около г. Семипалатинска обнаружены литые застёжки, изображающие летящих птиц. Длинная шея и характерные очертания крыльев указывают на водоплавающих птиц. На двух изображениях фигурок клювы и глаза имеют округлые и овальные выступы. Форма хвоста представлена либо треугольной, либо полуовальной, а туловище выделено выступающим овалом, отделяющим его от крыльев и хвоста. Одна из парных фигурок имеет продольное отверстие в области шеи, вероятно, для использования в качестве петли для застёжки, в то время как вторая пара лишена этого отверстия. Третий экземпляр фрагментарно сохранился, но также имел отверстие в области шеи. Перья на крыльях и хвосте изображены короткими линиями в форме полуovalов, с поперечной полосой, разделяющей кроющие перья и маховые перья крыла. Подобные детали, по-видимому, также присутствуют на двух других фигурках из этого набора, но их рельефные линии слегка стерты [Арсланова 2013: 93].

Застежки, найденные на Зевакинском могильнике, имеют общие очертания, представляющие собой трилистник, который стилизован под фигуру летящей птицы с длинной шеей, с изображением личины на туловище. Глаза и рот на личине обозначены отверстиями, а брови и нос – рельефными линиями. Существует

два вида по форме и стилю изображений. Первый вид характеризуется изображением головы птицы в форме ромба на длинной шее. Второй вид отличается от предыдущего оформлением головы птицы, которая представлена тремя выпуклостями. На этих застёжках отдельные элементы личины также стилизованы, но брови, нос и глаза более отчётливы. Нижняя часть личины изображена в виде трилистника с двумя овальными углублениями или сердцевидной формы. На месте бороды, переданной треугольным выступом, присутствует изображение ромба или круга [Арсланова 2013: 96]. По всей видимости, геометрические узоры, использованные кимаками, отражали их многомерные космогонические концепции. Вероятно, растительные узоры на подвесках символизировали мифологический сюжет о древе жизни.

В женских погребеньях Прииртышья и соседних регионов были обнаружены высеченные объёмные скульптуры и плоские рельефные изображения хищных фантастических птиц. Курганы с такими находками открыты у с. Зевакино и с. Выдриха (Восточно-Казахстанская обл.), у д. Карашат (Семипалатинская обл.), у г. Семипалатинска. [Арсланова 2013: 93.] Стилистически эти произведения имели много общих черт: гребень на голове птицы был изображен в виде треугольного выступа, клюв был сильно загнут вниз, глаза были овальными или круглыми углублениями, а оперение было подчеркнуто полуовальными углублениями. Исходя из манеры изображения положения крыльев и хвоста, можно выделить два иконографических типа. Первый тип включает пять объёмных скульптур на прямоугольной подставке с поднятыми крыльями и пыльным хвостом, второй тип характеризуется опущенными крыльями и поднятым хвостом с овальными углублениями, обозначающими оперение. Четыре экземпляра первого типа были найдены в «длинных» курганах, изученных И.А. Армстронгом во второй половине XIX в. [Арсланова 1989: 156–160].

Б.А. Хасенова отмечает, что в ряде женских погребений на территории Прииртышья и сопредельных областей найдены литые объёмные скульптуры, а также уплощенные барельефные изображения хищных фантастических птиц [Хасенова 2019: 66.]. Интересны и своеобразные застёжки в виде летящей птицы с изображением личины на туловище или без, которых в настоящее время насчитывается 43 экземпляра (из них 24 экз. образуют комплектные пары, а 19 экз. представляют собой половинки). Расположение украшений с фигурами птиц у головных частей позволяет считать их частью головных уборов. Безусловно, предметы из

Прииртышья несли не только утилитарную функцию, но и обладали религиозным значением.

Обсуждение и результаты. Изображения птиц на металлических изделиях свидетельствуют о распространённости культа птиц у кимаков Казахского Прииртышья в X–XII вв.

Исследователь В.Н. Чернецов, опираясь на данные археологии и этнографии, отмечал, что птицевидные изображения, присутствующие как подвески на косах, широко распространены среди обских угров. Он указывал на то, что эти украшения могли иметь не только декоративное значение, но, возможно, служить и защитным амулетом, а также отражать принадлежность к определённому тотемному роду [Чернецов 1959: 114.]. Объёмные фигурки птиц могли символизировать мифологические представления и идеи, при этом оставаясь произведениями искусства [Зеленин 1936: 17].

Исследования, основанные на анализе нарративных и археологических источников, позволили ученым, таким как Ф.Х. Арсланова, Б.Е. Кумек, сделать вывод, что в IX–X вв. наиболее распространённым видом религии у кимаков был шаманизм, который сочетался с остатками древних тюркских верований [Арсланова 2013: 127]. Важным элементом являлся культ Тенгри. Факт воздействия древнетюркской религии на идеологию кимаков подтверждается наличием изображений птиц с личиной на женских застёжках из Прииртышья. Этот мотив, идентифицируемый у кимаков, связывается с божеством Умай, упоминаемым в древнетюркских рунах вместе с богом неба Тенгри как божественная пара [Арсланова 2013: 127].

Во многих культурах образ птицы в полете рассматривался как связующее звено между миром людей и небесами. В то же время амулеты с изображениями летящих птиц могли обладать особым духовным значением, как подтверждают этнографические данные. Амулеты-обереги, изображающие птиц, такие как фазан, петух, павлин, у тюркоязычных народов Средней Азии, часто ассоциировались с солнечными символами и с идеей плодородия. С учетом обрядов погребения и ассоциированного с ними инвентаря, застёжки в форме реалистично изображенных водоплавающих птиц, включенные в состав женских украшений кимаков, можно отнести к периоду IX–X вв. [Арсланова 2013: 93].

Заключение. Таким образом, образы птиц в ювелирных изделиях, украшающих костюмы кимаковских женщин, не ограничиваются каким-то конкретным культом или религиозным мифом. У данного образа обнаруживается множество интерпретаций, таких как: символ Умай, как богини плодородия и олицетворения женщины; связующее звено между миром живых и небесами; культ тотемов. Помимо религиозного фактора украшения с образами птиц несут в себе эстетическую ценность, а также могут указывать на этническую принадлежность. Но при этом стоит учитывать, что образы птиц распространены не только у кимаков, но и, например, у угорских народов. Именно поэтому очень важным аспектом в изучении подобных вопросов является типология, благодаря которой ученые могут различать «этнические особенности» украшений. Учитывая все эти факторы, становится ясным, почему именно в женских украшениях преобладает образ птицы.

Научный руководитель: С.Т. Сагындыкова

ЛИТЕРАТУРА

Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. МИАК / Под общ. ред. З. Самашева. Сост. Б.М. Хасенова. Т. III. Астана: Изд. группа ФИА, 2013. С. 93-120.

Арсланова Ф.Х. Образ птицы на головных уборах кимаковских женщин // Маргулановские чтения. Сбор. мат-лов конф. Алма-Ата: ИИАЭ АН КазССР 1989. С. 156-160.

Арсланова Ф.Х. Языческая символика в обрядовой женской одежде кимаков и кыпчаков // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова / Отв. ред. В.М. Массон. Омск: ОмГУ, 1992. Ч. 2. С. 83-86.

Зеленин Д.К. Культ онгонов в Сибири. Пережитки тотемизма в идеологии сибирских народов. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. 436 с.

Хасенова Б.М. Статус женщины в кимаковском обществе в трудах Ф.Х. Арслановой // Археология Казахстана. 2019. № 1 (3). С. 61-71.

Чернецов В.Н. Представления о душе у обских угров // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований / ТИЭ. Новая серия / Под ред. С.А. Токарева, В.Н. Чернецова. Т. 51. М.: 1959. С. 114-156.

В.Д. ВОЛОВЕНКО
С. Р. ҚУАНДЫҚ

Вадим Дмитриевич Воловенко,
Самрат Русланұлы Қуандық
Институт археологии им. А.Х. Маргулана;
Valovenko.vadim@gmail.com
S.R.Kuandyk@mail.ru

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ КАМЕННОГО ВЕКА в КАРГАЛИНСКОМ РАЙОНЕ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ (по МАТЕРИАЛАМ 2022 ГОДА)

Данная статья посвящена предварительным итогам исследования памятников каменного века, обнаруженных сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством Т.Б. Мамирова в ходе полевых исследований 2022 года в Актюбинской области, в частности на территории Каргалинского район. Исследуемая территория расположена на севере Актюбинской области и в геоморфологическом отношении принадлежит Южно-Уральско-Мугалжарскому низкогорью. Богатые гидрографическая сеть и растительность, а также слабая изученность региона, стали основными факторами в проведении работ по поиску и фиксации памятников каменного века. Археологические исследования были сосредоточены вдоль берегов рек Куагаш, Тарангул, Косестек, Сарыбулак и их притоков. Результатом исследования стало открытие 11 памятников каменного века, относящихся к различным его этапам.

Ключевые слова: Актюбинская область, Каргалинский район, каменный век, мезолит, неолит, энеолит

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ҚАРҒАЛЫ АУДАНЫНДАҒЫ ТАС ДӘУІРІНІҢ ЖАҢА ЕСКЕРТКІШТЕРІ (2022 ЖЫЛҒЫ МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША)

Мақала Т.Б. Мамиров басқарған Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының қызметкерлері жүргізген 2022 жылғы далалық зерттеулер барысында Ақтөбе облысында, әсіресе, Қарғалы ауданы аумағында анықталған тас ғасыры ескерткіштерін зерттеудің алдын ала нәтижелеріне арналады. Зерттеліп жатқан аумақ Ақтөбе облысының солтүстігінде орналасқан және геоморфология бойынша Оңтүстік Орал-Мұғалжар аласа тауларына тиісті. Гидрожүйенің және өсімдік әлемінің байлығы, сонымен қоса аймақтың аз зерттелуі тас ғасыры ескерткіштерін іздеу және тіркеу бойынша жұмыстар жүргізудің негізгі факторы болды. Археологиялық зерттеулер Куагаш, Таранғұл, Қосестек, Сарыбулак өзендері және олардың салалары бойында жүргізілді. Нәтижесінде тас ғасырының әртүрлі сатыларына жататын 11 ескерткіш ашылды.

Түйін сөздер: Ақтөбе облысы, Қарғалы ауданы, тас ғасыры, мезолит, неолит, энеолит

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

NEW STONE AGE MONUMENTS in the KARGALINSKY DISTRICT of the AKTOBE REGION (BASED on MATERIALS of 2022)

This article is devoted to the preliminary results of the study of Stone Age sites, wич discovered by the staff of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, under the direction of T.B. Mamirov, during field research in 2022 in the Aktobe region, particularly in the territory of Kargaly district. The study area is located in the north of Aktobe region and in geomorphological terms belongs to the South Ural-Mugaljar lowlands. The rich hydrography and vegetation, as well as the poorly studies, were the main factors in the search and fixation of Stone Age sites. Archaeological researches was concentrated along the banks of the rivers Kuagash, Tarangul, Kosestek, Sarybulak and their tributaries. The result of the research was the discovery of 11 sites and locations of the Stone Age belonging to its various stages.

Keywords: Aktobe region, Kargali district, Stone Age, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Введение. История изучения памятников каменного века Каргалинского района Актыбинской области характеризуется лишь немногочисленными эпизодичными работами. Впервые о стоянках каменного века стало известно благодаря докладной записке известного геолога Актыбинской области Р.А. Сегедина. В ходе геологических работ на территории района в 1978–1981 гг. им был обнаружен каменный инвентарь на местонахождениях Домбар 3, Жалгызгаш [Сегедин, 1981].

Археологическим отрядом под руководством Т.Б. Мамирова в 2006 году были обнаружены еденичные местонахождения Жаздыбай, Куагаш, Эрзерум и др. Более представительные материалы, по сообщениям авторов, были обнаружены на стоянках Тарангул 1, 2 и соотнесены к эпохе неолита [Артохова и др. 2006; Таймагамбетов и др. 2007].

Таким образом слабоизученность региона и широкая гидрографическая сеть, обусловили проведение новых исследований памятников каменного века.

Методы и материалы исследования. В полевом сезоне 2022 года сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана было начато изучение археологических памятников эпохи камня и палеометалла на территории Мартукского и Каргалинского районов Актыбинской области в рамках программы «Древнейшее население Актыбинского края: памятники эпохи камня и палеометалла» под руководством Т.Б. Мамирова. Одной из основных целей работ являлось выявление и изучение памятников эпохи камня. Обследование территории проводилось путем натурального изучения надпойменных террас и закладки рекогносцировочных шурфов [Мамиров и др. 2022].

Археологические исследования в Каргалинском районе были сосредоточены вдоль берегов рек Куагаш, Тарангул, Косестек, Сарыбулак и их притоков, а также в районе истока родниковых вод (рис. 1).

При обследовании берегов р. Куагаш были обнаружены три местонахождения с малочисленным количеством артефактов.

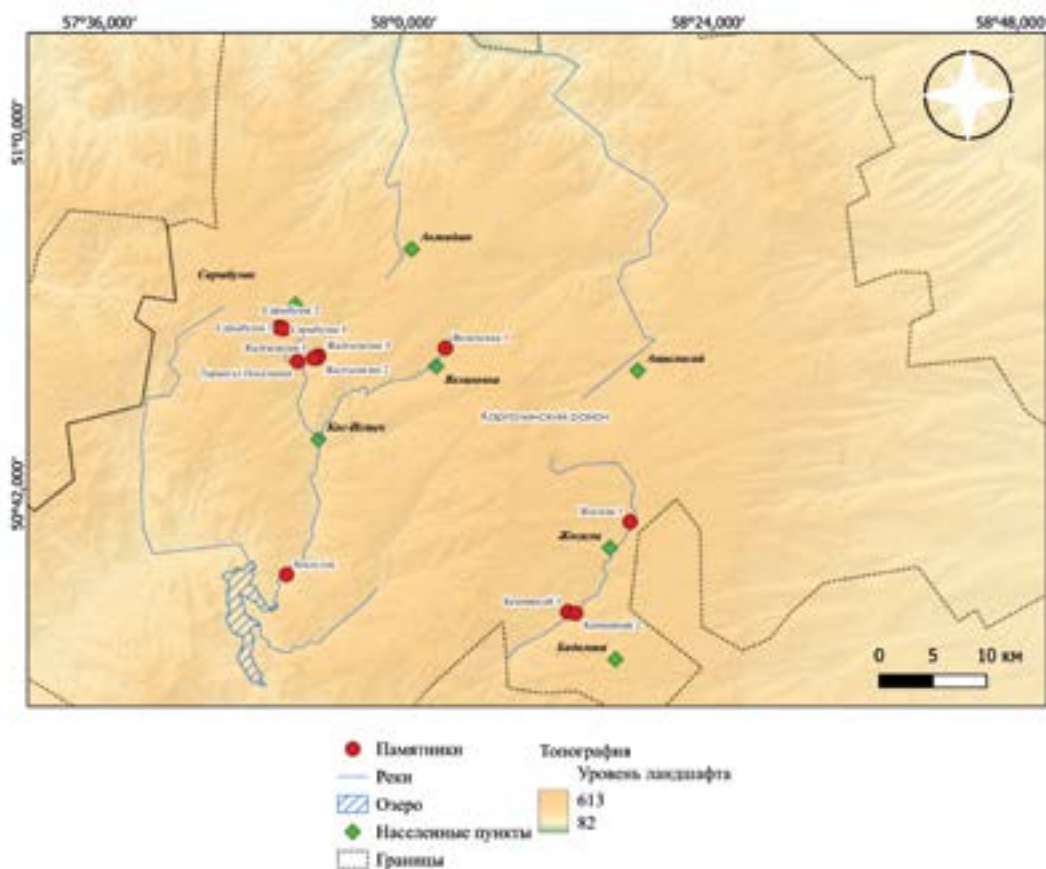

Рис. 1. Карта-схема месторасположения памятников каменного века Каргалинского района.

Исполнитель: Вадим Воловенко

Местонахождение Кемпирсай 1 обнаружено на правом берегу реки Куагаш, в 2 км к юго-западу от одноименного села. В ходе пешего обследования берега реки, на дневной поверхности было зафиксировано два каменных артефакта. Изделия были обнаружены в зоне высаженной лесополосы, среди вынутых в ходе разрыхления почвы, кварцитовидных песчаников. Первое изделие обломок бифаса из кварцитовидного песчаника светло-серого цвета. Второе изделие – одноплощадочный призматический нуклеус для пластин из матового светло-серого кремня. Ударная площадка вогнутая, тонко-подправленная. Фронт скалывания занимает 2/3 поверхности изделия, содержит негативы снятия пластин шириной от 2,5 до 11 мм. Контрфронт вогнутый, в нижней части содержит негативы поперечных снятий пластин. Правая латераль представляет собой грань с забитостями.

Местонахождение Кемпирсай 2 расположено на левом берегу реки в 1,5 км от одноименного села. На дневной поверхности был зафиксирован единичный каменный артефакт – пластинчатый отщеп из полосчатого кремня бурого цвета. На краях изделия прослеживается мелкая, нерегулярная, зубчатая ретушь.

Особняком в данной группе памятников расположено местонахождение Жосалы 1 в 2,9 км к северо-северо-востоку от одноименного поселка. На дневной поверхности памятника было выявлено два каменных артефакта, представленных обломками из кремня розовато-серого цвета и светло-коричневого цвета.

При обследовании побережья реки Айтпайка на правом берегу в 1,75 км к северо-востоку от с. Велиховка было обнаружено местонахождение Велиховка 1. На дневной поверхности памятника было обнаружено 16 каменных артефактов из различного типа сырья. Собранная коллекция представлена двумя сериями различной степени дефляции.

Слабодефлированная серия насчитывает 13 изделий. Техника первичного расщепления представлена одноплощадочным нуклеусом для пластин призматической формы из кварцитовидного песчаника коричневого цвета. Ударная площадка подправлена двумя снятиями, с забитостями. Фронт скалывания занимает 1/3 поверхности изделия, содержит негативы снятий пластин шириной от 2 до 11 мм. Контрфронт скошен, латерали – грани; а также двумя техническими сколами – скол с ударной площадки нуклеуса (таблетка) из кремня бежевого цвета и ребристым сколом из кремня кремного цвета.

Орудийный набор представлен шестью изделиями из кремнистого сырья серого, бежевого, кремного и

розового оттенков. В наборе присутствуют вторичные отщепы с субпараллельной, зубчатой ретушью, а также с ретушью утилизации.

Отходы производства представлены четырьмя вторичными отщепами без дополнительной обработки, из кремня красного, кремного, светло-коричневого цвета, а также кремнистого аргиллита светло-коричневого цвета;

Сильнодефлированная серия насчитывает три каменных артефакта, все они представлены орудиями. Первое – обломок бифасиально обработанного изделия из бежевого кремня. Дорсальная и вентральная части изделия покрыты коркой красноватого оттенка. Правый край выпуклый, острый, обработан мелкой бифасиальной ретушью по кромке изделия, левый – обломан. Второе – полукраевой отщеп из кремня светло-коричневого цвета. Спинка изделия слабоогнутая, двугранная, ассиметричная, вентрал уплощенный. Левый край выпуклый, острый, обработан мелкой, обратной, нерегулярной, субпараллельной ретушью. Правый край выпуклый, острый, с мелкой, обратной, нерегулярной ретушью утилизации. Дистальная часть покрыта коркой бежевого цвета. Третье – вторичный отщеп из кремня кремного цвета. Спинка выпукловогнутая, трехгранная, переходящая в двугранную. Левый край выпуклый, острый, с мелкой обратной, нерегулярной, субпараллельной ретушью. Правый край слабовыпуклый, крутой, с мелкой, нерегулярной ретушью утилизации.

После проведения поверхностных сборов на памятнике был заложен разведывательный шурф размерами 1×1 м, который показал отсутствие погребенных культурных слоев.

Следующая группа памятников была зафиксирована в ходе обследования реки Жалгызагаш, левого притока реки Тарангул.

Местонахождение Жалгызагаш 1 обнаружено в 5 км к юго-юго-востоку от села Эрзерум, на правом берегу одноименной реки. На дневной поверхности памятника был обнаружен единичный артефакт – нуклевидный отщеп из кремнистого алевролита светло-серого цвета. Правый край изделия в верхней части обработан бифасиальной ретушью (переоформлен в нож с обушком?).

В 360 м к востоку от местонахождения Жалгызагаш 1, на левом берегу, было обнаружено местонахождение Жалгызагаш 2. Коллекция состоит из 18 каменных артефактов.

Технику первичного расщепления демонстрируют два технических скола: первый – дистальный фрагмент

ребристого скола размерами из полосчатого кремня розовато-серого цвета. Изделие по всей кромке обработано мелкой, нерегулярной лицевой, ретушью утилизации. Второй – скол с ударной площадки нуклеуса для пластин (таблетка) из полосчатого кремня темно-серого цвета. Левый край изделия обработан мелкой, нерегулярной, лицевой, субпараллельной ретушью. Изделие содержит негатив снятия пластины шириной 21 мм.

Орудийный набор представлен следующими типами изделий: массивный нож с естественным обушком на полукраевом отщепе из светло-коричневого кварцитовидного песчаника; выемчатое орудие на полукраевом отщепе из полосчатого кремня коричневого цвета; скребок на полукраевом отщепе из кремнистого алевролита кремового цвета; скребок на краевом отщепе из кремня светло-коричневого цвета; краевой отщеп с ретушью утилизации из кремня красного цвета.

Продукты расщепления представлены пятью вторичными отщепами из аргиллита бежевого, темно-серого, полосчатого желтовато-серого и бежевого цвета, тремя полукраевыми отщепами из светло-коричневого кварцитовидного песчаника и темно-серого аргиллита, и тремя обломками.

В 230 м к северо-востоку от местонахождения Жалгызгааш 2 обнаружено местонахождение Жалгызгааш 3. На дневной поверхности памятника была собрана малочисленная (6 экз.) коллекция каменных артефактов. Техника первичного расщепления представлена одним нуклевидным обломком из кремня темно-серого цвета. Орудий в наборе 5 экз.: бифасиально обработанное изделие ладьевидной формы из кварцитовидного песчаника светло-коричневого цвета; массивная полукраевая пластина из светло-серого аргиллита с ретушью утилизации; проксимальный фрагмент пластинчатого отщепе из кремня розоватого оттенка с ретушью утилизации; комбинированное орудие на полукраевом отщепе из кремня горчичного цвета; а также вторичный отщеп с ретушью утилизации.

В окрестностях с. Эрзерум, на левом берегу реки Тарангул были обнаружены три наиболее перспективные стоянки с каменным инвентарем. На удалении 2,3 км к юго-юго-западу от села, на первой надпойменной террасе была обнаружена стоянка Сарыбулак 1. На дневной поверхности памятника собрано 11 каменных артефактов из полосчатого кремня темно-серого и светло-коричневого цветов.

Техника первичного расщепления демонстрирована на двуплощадочным нуклеусом, двумя нуклевидными обломками, и двумя техническими сколами.

Орудийный набор представлен шестью артефактами, выполненными из полосчатого кремня темно-серого цвета: два вторичных отщепе с лицевой зубчатой ретушью; нож с естественным обушком; три полукраевых отщепе с нерегулярной зубчатой ретушью.

В 190 м к северо-востоку от стоянки Сарыбулак 1 зафиксирована стоянка Сарыбулак 2. На дневной поверхности памятника была собрана коллекция из 22 каменных артефактов.

Техника первичного расщепления представлена двумя нуклеусами для пластин, тремя нуклевидными обломками, тремя техническими сколами.

Орудийный набор весьма разнообразен и насчитывает 10 экз. изделий из различных типов сырья. В наборе представлены следующие категории: массивный обломок полукраевого скола, переоформленного в режущее орудие; бифасиальное изделие на полукраевом отщепе; скребловидное изделие на массивном вторичном отщепе; два вторичных отщепе с нерегулярной лицевой субпараллельной ретушью; пять ретушированных полукраевых отщепов.

Отходы производства представлены четырьмя вторичными отщепами без вторичной обработки, из бурого аргиллита и темно-серого аргиллита.

Стоянка Сарыбулак 3 была зафиксирована в 250 м западнее от стоянки Сарыбулак 2. На дневной поверхности памятника было собрано 13 каменных артефактов из различных типов сырья. В наборе присутствуют четыре орудия, представленных следующими типами: дистальный фрагмент полукраевого пластинчатого отщепе с мелкой нерегулярной лицевой субпараллельной ретушью, два вторичных отщепе с ретушью утилизации, а также скребло с зубчатым лезвием и выемкой на полукраевом отщепе.

Отходы производства представлены девятью вторичными отщепами без вторичной обработки, из аргиллита желтовато-серого, болотного цветов, и темно-серого, светло-коричневого кремня.

В ходе разведывательных работ также были обследованы бассейны рек Косестек и Эбита. Результатом работ стало обнаружение двух местонахождений каменного века Косестек 1 и Ащильсай 1 с незначительным количеством каменных артефактов. Также в регионе были обследованы берега рек Шошка и Калымбай, левые притоки реки Урал. Но в ходе исследований памятников каменного века обнаружить не удалось.

Обсуждение и результаты. Топографический анализ зафиксированных памятников, свидетельствует об их приуроченности к речным бассейнам. Все обнаруженные в ходе работ памятники расположены на бере-

гах рек, в особенности на первых надпойменных террасах, а также в дельтах, прилегающих к ним ручьев. Немаловажным аспектом является наличие выходов каменного сырья. На исследуемых территориях были обнаружены выходы полосчатого кремня темно-серого цвета (Сарыбулак 1–3), а также розовато-серого кремня (Велиховка 1).

Анализ каменного инвентаря свидетельствует об использовании различных типов сырья (светло-коричневого, темно-серого, розовато-серого кремня, светло-коричневого кварцитовидного песчаника). Техника первичного расщепления продемонстрирована нуклеусами для пластин, реже для отщепов. В особенности данные наблюдения можно заметить в коллекциях памятников Кемпирсай 1, Велиховка 1, Сарыбулак 1-3, в которых фиксируются нуклеусы для пластин различных модификаций. Пластины, полученные в ходе расщепления, в среднем, имели длину от 25 до 40 мм. На стоянках Сарыбулак 1-3 имеются нуклеусы и нуклевидные обломки, с которых скалывались отщепы, в среднем, длиной от 20 до 25 мм. Орудийный набор весьма разнообразен и в равной степени представлен изделиями, выполненными как на пластинах, так и на отщепах.

Заключение. В целом можно отметить, что практически все обнаруженные в ходе исследований стоянки и местонахождения, являются памятниками «открытого типа», а каменные коллекции, собранные на них,

несмотря на малочисленность, весьма разнообразны. Данное обстоятельство обуславливает проведение дальнейших исследований в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

Артюхова О.А., Таймагамбетов Ж.К., Мамиров Т.Б., Жусупкалиев Т.Т., Майгельдинов К.У. О поисках памятников каменного века в Актыбинской области в 2006 г. // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана (№1–2/2006): Сборник научных статей // Отв. ред. М.Н. Сдыков. Уральск, 2006. Вып. 5. С. 138-150.

Мамиров Т.Б., Байтілеу Д.А., Калиева Ж.С., Куандык С.Р. Мамиров К.Б. Древнейшее население Актыбинского края: памятники эпохи камня и палеометалла. Отчет о научно-исследовательской работе в Актыбинской области в полевом сезоне 2022 года. Актөбе: Научный архив АОКИМ, 2022, 153 с.

Сегедин Р.А. Докладная записка об археологических находках, обнаруженных при геологических работах в Актыбинской области в 1978-1981 гг. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1866.

Таймагамбетов Ж.К., Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., Бирмуханова А.У., Майгельдинов К.У. Отчет о полевых исследованиях палеолитического отряда в 2006 году. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2800.

Б.К. ДАУТЕЕВ

Балмагамбет Кенжетевич ДаутеевАктюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
г. Актөбе, Казахстан;
Dauteev78@mail.ru

КАМЕННЫЙ ЖЕРТВЕННИК из МОГИЛЬНИКА ЖАГАБУЛАК I

Статья посвящена анализу каменного жертвенника-алтарика, обнаруженного в ходе изучения погребения 2 кургана 1 могильника Жагабулак I археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана в 2021 году. В работе приводится описание артефакта, рассматривается классификация жертвенников и определяется типология исследуемого артефакта. Путем сопоставления с ранее обнаруженными каменными жертвенниками с сарматских памятников Западного Казахстана производится поиск аналогий данного артефакта. Автором акцентируется внимание на попытке интерпретации изображения волка на ножках каменного алтарика. В ходе анализа научной литературы сделан вывод о том, что подобные композиции с хищным животным представляли отражение религиозных верований кочевого населения.

Ключевые слова: каменный жертвенник, ранний железный век, алтарик, изображение волка, типология, классификация, Жагабулак I, Актюбинская область

ЖАҒАБҰЛАҚ-І ҚОРЫМЫНАН ТАБЫЛҒАН ТАС ҚҰРБАНДЫҚ ҮСТЕЛІ

Мақала Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының археологиялық экспедициясы 2021 жылы Жағабұлақ I обасы 2 жерлеу орнын зерттеу барысында табылған тас құрбандық үстелін талдауға арналған. Бұл артефактінің сипаттамасы келтірілген, құрбандық үстелдерінің жіктелуі қарастырылған және зерттелген артефактінің типологиясы анықталған. Батыс Қазақстанның сармат ескерткіштерінен бұрын табылған тас құрбандық үстелдерімен салыстыру арқылы осы артефактінің ұқсастығы тексерілді. Автор тас құрбандық үстелінің аяқтарындағы қасқырдың бейнесін түсіндіруге тырысты. Ғылыми әдебиеттерді талдау барысында жыртқыш жануарлар бейнеленген мұндай композициялар көшпелі тұрғындардың діни наным-сенімінің көрінісі деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: тас құрбандық үстелі, ерте темір ғасыры, құрбандық үстелі, қасқыр бейнесі, типологиясы, жіктелуі, Жағабұлақ I, Ақтөбе облысы

STONE ALTAR from the BURIAL GROUND of ZHAGABULAK I

Abstract. The article is devoted to the analysis of the altarpiece stone altar discovered during the study of the burial of 2 mounds of 1 burial ground of Zhagabulak I by the archaeological expedition of the Margulan Institute of Archaeology in 2021. The paper provides a description of the artifact, considers the classification of altars and defines the typology of the artifact under study. By comparing with previously discovered stone altars from Sarmatian monuments of Western Kazakhstan, the search for analogies of this artifact is carried out. The author focuses on the attempt to interpret the image of a wolf on the legs of a stone altar. During the analysis of the scientific literature, it was concluded that such compositions with a predatory animal represented a reflection of the religious beliefs of the nomadic population.

Keywords: stone altar, early Iron Age, altarik, image of a wolf, typology, classification, Zhagabulak I, Aktobe region

Введение. Каменные жертвенники-алтарики – одни из наиболее важных и интересных предметов погребального обряда эпохи раннего железного века. Данная категория изделий представлена небольшими столиками различных форм, выточенных из цельного камня, с ножками или без них, зачастую украшенные в зверином стиле. Как шедевры камнерезного искусства, данные находки представляют собой огромный научный интерес. Сами жертвенники и зооморфные

изображения на жертвенниках являются отражением обрядовых и религиозных представлений древнего населения.

Материалы и методы исследования. Рассматриваемый в данной статье прямоугольный каменный жертвенник найден во время работы археологической экспедиции 2021 года на могильнике Жагабулак I под руководством А.М. Мамедова.

Каменный жертвенник был обнаружен у юго-вос-

точного угла могилы, справа от черепа. Длина жертвенника составляет 28,1 см, ширина 20 см, стоит он на четырех массивных ножках размерами 4,3×6,5 см, толщина блюда без ножек составляет 4,4 см, а общая высота с ножками 11,8 см (рис. 1). Артефакт имеет бор-

тики с четырех сторон. На верхней стороне жертвенника отсутствуют изображения, с нижней же наблюдается прочерченная линия, вероятно, оставшаяся в процессе изготовления. На поверхности столика в одном из углов наблюдаются остатки похожие на белую краску.

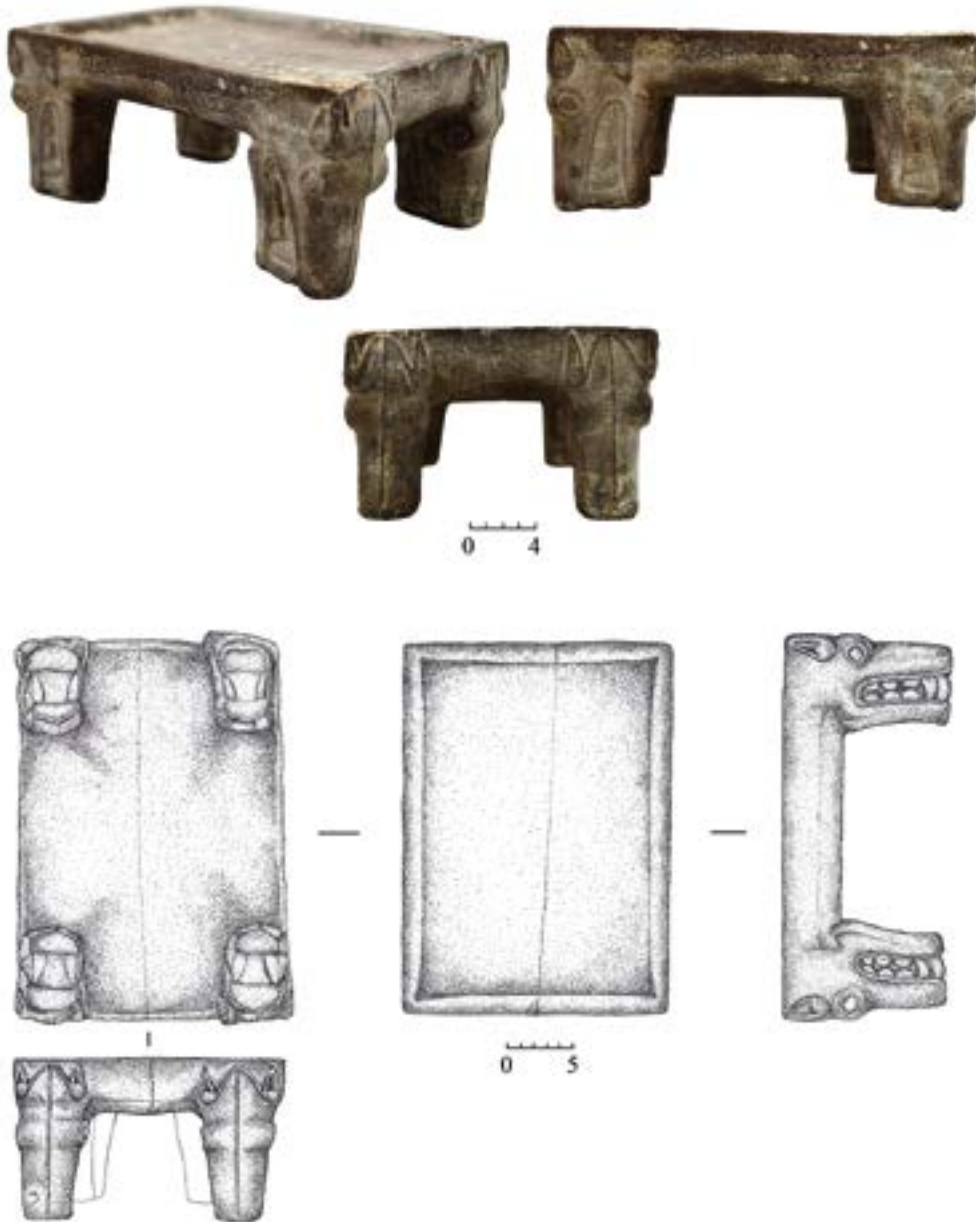

Рис. 1. Фотография и отрисовка каменного жертвенника могильника Жагабулак I.
(по: [Мамедов 2022: 147])

Как правило, верхняя часть жертвенника в саврамато-сарматской культуре символизирует верхний мир.

Все четыре ножки столика выполнены в виде головы волка. Следует отметить, что одно ухо хищника, выточенное с двух сторон угла, формирует угол жертвенника. На лобной части волка, уши соединены дугообразной линией, от которой вниз тянется вторая линия, делящая голову хищника на две равные части. На одной из ножек в области носа наблюдается очертания спирального выреза, вероятно, ваятель передавал нос хищника. Возможно, изображение хищного животного отражают религиозно-мировоззренческие представления кочевников, при этом сам звериный образ семантически связаны с идеей самого жертвенника.

Обсуждение. В 1964 году К.Ф. Смирновым была предложена первая классификация, основанная на рассмотрении 45 каменных жертвенников. По морфологическим признакам, то есть жертвенники с ножками он отнес 1-ой группе, а по форме к 1-му типу [Смирнов 1964а: 164]. Позднее в 1998 году В.Н. Васильев проанализировал новые каменные столики, а точнее примерно 80 жертвенников Южного Урала. Он разработал относительно полную классификацию, основанную на принципах К.Ф. Смирнова. С.Ю. Гуцалов разделит алтари на два отдела. Схожие с жагабулакским изделием он отнес к 1-му варианту 2-го отдела по форме [Гуцалов 2004: 40–41]. Позднее более дробную типологию разработала К.Г. Маргарян [Маргарян К.Г. 2017]. Исходя из ее типологии описываемому жертвеннику присваиваются 2 группа, 5 класс, 5 отдел, 1 подотдел, 1 тип, 1 подтип, 2 вариант. В данном случае 2 группа и 5 отдел присвоены по наличию опоры и четырех ножек, 5 класс – из-за прямоугольной формы, 1 подотдел – из-за высоты опоры, 1 тип по наличию бортика, а 1 подтип и 2 вариант из-за наличия изображения в зверином стиле.

Результаты. Прямоугольные жертвенники с ножками, изображенными в зверином стиле, встречаются редко. Близкие по форме к Жагабулакскому артефакту каменные жертвенники были найдены в кургане № 4 могильника Бесоба [Кадырбаев 1984: 86, рис. 2, 3.]. В данном случае обе находки сближает только верхняя часть и наличие четырех ножек. Схожие изделия выявлены и в кургане № 2 группы Тара-Бутак, в кургане № 7 Увакского могильника (сближает прямоугольная форма, имеются бортики и наличие 4-х ножек), кургане № 1 урочища Елга у с. Преображенка [Смирнов 1964: 162]. А.М. Мамедов отмечает, что жертвенник из могильника Жагабулак I по оформлению ножек близок к традиционным изображениям головы хищника на алтариках с тремя ножками [Мамедов 2022: 63]. Таким образом,

жагабулакский жертвенник похож на алтарик из кургана № 3 могильника Бисоба. Помимо выполненных в зверином стиле ножек с изображением головы волка их сближает и линия на лобной части головы.

При анализе аналогичных алтариков известно, что прямоугольные жертвенники на четырех ножках получили широкое распространение у кочевников Западного Казахстана и Южного Приуралья в конце VI–V вв. до н.э. [Смирнов 1964: 164; Васильев 1998: 28]. Исходя из погребального обряда и сопутствовавшего инвентаря погребение 2 кургана № 1 могильника Жагабулак I датирован серединой VI в. до н.э. [Мамедов 2022: 71].

Говоря об образе головы волка на ножках жертвенника, стоит отметить тот факт, что данный лик хищника весьма часто изображается на различных сарматских артефактах. Волк – зверь, часто изображаемый и «уважаемый» в разнообразных культурах и традициях. Образ волка довольно подробно рассмотрела Е.Ф. Королькова. В своей монографии, посвященной искусству племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху, отмечает, что в Южном Приуралье среди образов животных доминирует волчье изображение. При этом известно, что видовые признаки хищника утрируются: оскаленная пасть в большинстве случаев всегда выделяется размерами и удлинненными пропорциями, часто передается острое треугольное ухо [Королькова 2006: 73–82]. Зверь на ножке каменного алтарика символизировал нижний мир, а поверхность блюда – верхний. Таким образом, изображения волков на жертвенниках были связаны с почитанием нижнего мира, культом предков и воинским культом. Данную гипотезу выдвинул А.Л. Банников, рассматривавший изображение волка вниз головой как связь с нижним миром. Исследователь также отмечает существование жреческого сословья, приводя различные факты и примеры [Банников 2009]. Вероятно, население, изображая на предметах те или иные образы из животного мира, верили в то, что они выступали в роли оберега, амулета, наделяя артефакты дополнительными качествами, а хозяина – сверхъестественными способностями. Не исключено, что ваятель, изобразив такие элементы как зубы и клыки волка на жертвеннике, показал особенности его хозяина – человека, наделенного определенными качествами. Волк, будучи хищником, отличался «непреклонностью и благородством», беспощадностью, ненасытностью и являлся наиболее важным элементом шаманской работе [Султанова, Михайлова 2013: 139].

Заключение. Исходя из выше вышесказанного, можно сделать следующие выводы. Каменный жертвенник из могильника Жагабулак I является своего

рода уникальным артефактом. Его отличает прямоугольная форма и наличие четырех ножек, переданных по традиции в виде головы. Как мы указывали выше, как правило, это характерно для жертвенников с тремя ножками. Также стоит отметить, что изготовивший его мастер-камнерез имел весьма богатый опыт работы с каменными изделиями. Вслед за М.К. Кадырбаевым можно говорить о том, что в среде населения бассейна р. Жем (Эмба) сложилась местная школа камнерезов [Кадырбаев 1977: 204–212]. Такие каменные изделия, довольно часто представлявшие собой источником изучения камнерезного искусства, пользовались большой популярностью у кочевников Западного Казахстана и Южного Приуралья в середине VI–V вв. до н.э.

Научный руководитель: Мамедов А.М.

ЛИТЕРАТУРА

Банников А.Л. Сакральные и социальные аспекты интерпретации изображений на алтариках ранних кочевников Южного Урала. Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий / Сибирский сборник-1. / Отв. ред.: Л.Р. Павлинская. Кн. 1 СПб: Изд-во МАЭ РАН. 2009. 215 с.

Васильев В.Н. К вопросу о сарматских каменных жертвенниках кочевников Южного Урала // Уфимский археологический вестник. Вып. 1. 1998. С. 25-43.

Гуцалов С.Ю. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2004. 136 с.

Султанова М.Э., Михайлова Н.А. Волк в шаманской натурфилософии кочевников Центральной Азии // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2013. № 3. С. 135-143.

Кадырбаев М.К. Каменные алтари-жертвенники из Северо-Западного Казахстана СА. 1977. № 3. С. 204-212.

Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII–IV вв. до н.э.). СПб: Изд-во «Петербургское Востоковедение». 2006. 271 с.

Мамедов А.М., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Погребальные комплексы древних и средневековых кочевников бассейна реки Жем (по материалам могильников Уркач-I, Жагабулак I, II) /МИАК. Т. XIV. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. 192 б.

Маргарян К.Г. Основные принципы классификации и типологии каменных жертвенников раннего железного века // Вестник ЮУрГУ. Сер. Соц.-гум. Науки. 2017. № 2. Т. 17. С. 73-82. DOI: 10.14529/ssh170214

Смирнов К. Ф. Савроматы. М.: Наука, 1964. 164 с.

Р.К. ДОСМУРЗИНОВ**Рустем Куандыкулы Досмурзинов**

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

г. Астана, Казахстан;

rustem.dosmurzinov@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ХУННУ (СЮННУ) в МИРОВОЙ НАУКЕ

В данной статье представлен историографический обзор изучения истории и культуры хунну (сюнну). Целью статьи является выявить основные проблемы научного изучения культуры хунну на его различных этапах. Автор исследования приходит к выводу, что, во многом благодаря археологическим источникам, в современной историографии роль и значение хунну в мировой истории уже не имеет ничего общего с их прошлым образом диких варваров. В статье раскрывается история изучения азиатских хунну и европейских гуннов, их быта, культуры и искусства. Кроме того, в данном исследовании обозначены основные точки зрения исследователей относительно политической истории и влияния хунну, гуннов на ход мировых исторических процессов; материальной культуры и военного искусства. В заключении автор исследования приводит малоизученные проблемы «хуннологии», среди которых происхождение гуннов, их религиозные воззрения и быт.

Ключевые слова: археологический источник, политическая история, хунну, гунны, ранний железный век, средневековье, Центральная Азия

ӘЛЕМДІК ҒЫЛЫМДАҒЫ ХУННУ (СЮННУ) МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Осы мақалада «хунну» («сюнну») тарихы мен мәдениетін зерделеудің тарихнамалық шолуы берілген. Мақаланың мақсаты әртүрлі кезеңдерде «хунну» мәдениетін ғылыми зерттеудің негізгі мәселелерін анықтау болып табылады. Зерттеудің авторы «қазіргі тарихнамада әлемдік тарихтағы ежелгі ғұндардың рөлі мен маңызының, олардың бұрынғы жабайы «варварлар» бейнесімен ешқандай қатысы жоқ» деген қорытындыға келеді. Мақалада азиялық хунну мен еуропалық ғұндардың сәйкестілігі, олардың тұрмысын, мәдениеті мен өнерін зерделеу тарихы туралы мәліметтер беріледі. Бұдан басқа, осы зерттеуде зерттеушілердің саяси тарихқа қатысты негізгі көзқарастары және ғұндардың әлемдік тарихи үрдістердің дамуына ықпалы көрсетілген, материалдық мәдениет пен әскери өнері ерекшеліктері туралы баяндалған. Қорытындысында автор ғұндардың шығу тегі, олардың діни көзқарастары мен тұрмысы сияқты «хуннологияның» аз зерттелген мәселелерін келтіреді.

Түйін сөздер: археологиялық дерек, саяси тарих, хунну, ғұндар, ерте темір дәуірі, орта ғасыр, Орталық Азия

THE HISTORY of the STUDY of THE HUNNU (HSIUNG-NU) CULTURE in WORLD SCIENCE

This article presents a historiographical review of the study of Hunnu (Hsiung-nu) history and culture. The purpose of the article is to identify the main problems of scientific study of Hunnu culture at its various stages. The author concluded that, largely due to archaeological sources, the role of Hunnu in world history no longer has anything to do with their past image of savage barbarians in the modern period. The article reveals the history of the study of Asian Huns and European Huns, their life, culture and art. In addition, this study outlines the main points of view of researchers regarding political history and the influence of the Huns, the Huns on the development of world historical processes; material culture and military art. In conclusion, the author of the study cites little-studied problems of studies of the Huns, such as origins of the Huns, their religious beliefs and mode of life.

Key words: archaeological source, political history, Hunnu (Hsiung-nu), the Huns, Early Iron Age, the Middle Ages, Central Asia

Введение. Согласно имеющимся в современной исторической науке данным, хунну (также сюнну, хунны; позднее – гунны) являлись кочевым народом, населявшим степные просторы Евразии в период с III в. до н.э. до II–III вв. н.э. (соответственно по археологической периодизации – почти на протяжении всего позднего этапа раннего железного века).

Этот древний народ, создавший первую «кочевую» империю, внёс большой вклад в последующее развитие степной (кочевой) цивилизации. Сведения об истории, духовной и материальной культуре, верованиям, образе жизни хунну сохранились в древнекитайских, а по мере появления на исторической арене гуннов, также и в древнеримских письменных источниках. Целью исследования является определить основные проблемы научного изучения культуры хунну на его различных этапах. Задачами исследования стали проследить изменения в изучении истории хунну, дать оценку крупным научным работам по «хуннологии», а также охарактеризовать наиболее важные дискурсы всестороннего исследования древнего кочевого народа. Гипотезой исследования стало предположение о том, что в ходе длительного научного изучения хунну и гуннов представления о данном народе, его вкладе в мировую историю изменились; в современном дискурсе хунну являются важным объектом исследований по истории древнего мира.

Научная проблема заключается в определении основных аспектов «хуннологии», как научного направления. Первый этап «хуннологии» связан с работами по истории, ставшими к современности классическими. Ценные и наиболее ранние сведения о сюнну приведены в «Исторических записках» (собранных из жизнеописаний правящей элиты, сочинений о военном искусстве, музыке, поверьях, а также исторических сведений до 104 г. до н.э.) ханьского историка Сыма Цяня [Цянь 2001: 35; 2003: 12; 1984: 15; 1986: 16; 1987: 19; 1992: 27; 1996: 40; 2002: 20]. С выходом на историческую арену хунны были известны частыми набегами. К III в. до н.э. было создано крупное политическое объединение сюнну во главе с шаньюем Модэ (Маодунь) [Цянь 2002: 196].

С распадом государства сюнну, наступившим несмотря на активное сопротивление ханьцам, и миграцией части народа сюнну в лесостепную зону, начинается история народа гуннов [Цянь 2002: 338–353], [Марцеллин 2005: 538–540]. Сведения о гуннах привёл римский солдат Аммиан Марцеллин (Ammianus Marcellinus). В произведении «Деяния» («Римская история») А. Марцеллин описал образ жизни гуннов, их общественно-политический строй и военное искусство [Мар-

целлин 2005: 538–577]. Описания сюнну у С. Цяня и гуннов у А. Марцеллина сходятся в определении их кочевого образа жизни, а также в большой значимости скота в их продовольствии. Тем не менее сведения данного этапа «хуннологии» для выведения тезиса об идентичности сюнну (хунну) и гуннов недостаточны. При придании особой важности обеим работам следует всё же отметить, что в них большую часть занимают описания политических событий, военных столкновений, воззрений оседлых народов, а также сведений, направленных на создание образа «чужих» («врагов»).

Второй период «хуннологии» начался в уже в эпоху Просвещения, в XVIII в. и длился до второй половины XIX в. Изучением истории хунну и гуннов в данный период занимались французские ученые Дж. Дегинь, В. де Сен-Мартен, А. Ремюз, Э. Шаванн, П. Пельо, А. Корде, Р. Груссе, немецкие историки О. Франке, Ф. Хирт [Гумилев 2008: 11–14]. В 1838 г. выходит в свет поэма британского поэта и иллюстратора У. Герберта «Аттила, царь гуннов», описывающая политические события из истории гуннов, в том числе военные походы Аттилы на Аппенинский полуостров [Herbert 1838: 12]. Многие исследователи, а также литературоведы, писатели и поэты обратились к образу «воинственных кочевников», ассоциировавшихся с гуннами. Несмотря на компилятивный характер многих трудов, в них впервые были обозначены проблемы изучения гуннов – преобладание сюнну (хунну) и гуннов, религиозные воззрения гуннов, роль и значение гуннов в истории европейских народов.

Далее в изучении хунну и гуннов последовал «переходный» этап (переходный к современному этапу), в ходе которого были поставлены такие важные проблемы, как происхождение и язык древних гуннов, феномен Великого переселения народов, продолжены исследования об исторической роли гуннов. В первой половине и сер. XX в. издаются труды американских исследователей У. Мак-Говерна и О. Мэнчен-Хелфена о хунну [McGovern 1939: 10], [Maenchen-Helfen 1944–1945: 11], [Maenchen-Helfen 1955: 12]. У. Мак-Говерн одним из первых историков представил точку зрения о тюркоязычности хунну, считая их по происхождению «туранским народом» [Мак-Говерн 2021: 11]. О. Мэнчен-Хелфен аргументировал гипотезу об угроязычности гуннов Восточной Европы [Maenchen-Helfen 1944–1945: 244–251].

Методы исследования. Применены общенаучные и специальные методы исследования: к общенаучным методам можно отнести описание, анализ, к специальным – историко-генетический, историко-сравнительный и историко-типологический методы. Основным ме-

тодом исследования стал историко-сравнительный метод. Материалами исследования стали первичные и вторичные исторические источники по истории хунну.

Обсуждение. Прежде чем перейти к современной историографии о хунну и гуннах, следует отметить, что многие вопросы изучения культуры хунну были объектом изучения русских учёных – Н.Я. Бичурина (Иакинф), Г.Е. Грумм-Гржимайло. Так, Н.Я. Бичурин осуществил перевод китайских письменных источников, относившихся к древней истории Центральной Азии [Бичурин 1950: 15], [Бичурин 1953: 20]. Исследователь представил точку зрения о монголизированности не только хунну, но и тюркютов (ранних тюрков) [Бичурин 1950: 220]. Путешественник Г.Е. Грумм-Гржимайло подготовил географический очерк Центральной Азии [Грумм-Гржимайло 1926: 22]. Ими же были приведены сведения о соседних с хунну государствах и народах – Кангюй, Усунь, юэжжи [Бичурин 1950: 23], [Грумм-Гржимайло 1926: 10]. Позднее разработка проблем истории хунну была продолжена советскими учеными. В 20–60-е гг. XX в. выходят в свет работы К.А. Инностранцева, А.Н. Бернштама [Инностранцев 1926: 16]; [Бернштам 1951: 15].

Сопоставляя работы этих исследователей, следует добавить, что в них были отражены проблемы «хуннологии», не потерявшие актуальности и в современный период – происхождение хунну, соотношение азиатских хунну и европейских гуннов, военное искусство хунну и гуннов, их культура и быт.

Необходимо подчеркнуть, что к нач. XX в. сведения о гуннах были обогащены результатами археологических раскопок, проводившихся в Забайкалье и на Дальнем Востоке. Археолог Г.П. Сосновский, продолживший исследования крупного археологического памятника Ильмовая падь после другого учёного Ю.Д. Талько-Грынцевича, описал богатые захоронения хунну, включавшие вещи из железа, серебра, нефрита, китайские чашки, трёхцветные (красный, синий и жёлтый цвета) узорчатые шёлковые ткани, «чечевицеобразные» фигуры красного цвета, зеркала, стёкла голубого цвета, глиняные сосуды, изделия из кости, костяные палочки для еды [Сосновский 1946: 55–66]. Данный исследователь сопоставил находки из могил Ильмовой пади с погребальным инвентарём из Ноин-Улинских курганов, изученных в 1924–1925 гг. П.К. Козловым, обнаружил в них сходства и отнёс эти археологические памятники к одному хронологическому периоду (I в. н.э., «период упадка гуннского племенного союза») [Сосновский 1946: 66]. Частые находки китайских изделий свидетельствовали о широких торговых и иных связях ханьцев и сюнну (хунну), о большом культурном влиянии

Древнего Китая.

Большой вклад в изучение истории и культуры гуннов внёс историк Л.Н. Гумилев. Данный исследователь, на основе различных письменных источников, данных археологии и антропологии, описал политическую историю, социальную структуру, религиозные верования, международные связи хунну, указал на преемственность хунну и гуннов [Гумилев 1960: 10], [Гумилев 2008: 11].

Во второй половине XX в. важную роль в процессе раскрытия особенностей древней культуры хунну и гуннов вновь сыграли археологические исследования. М.П. Грязнов привёл описания «культуры карасукского типа» Центрального Казахстана [Грязнов 1952: 162]. Истоки этой культуры расположены в межгорных впадинах Южной Сибири и в долинах у среднего течения р. Енисей [Теплоухов 1927: 10], [Членова 1981: 17]. Л.Н. Гумилев, апеллируя к антропологическому типу её носителей и распространению некоторых предметов материальной культуры (архаичные плоские кинжалы, наконечники копий аналогичные древнекитайским образцам), выдвинул гипотезу о соотношении карасукской археологической культуры с культурой смешанного с хунну (сюнну) древнего народа [Гумилев 2008: 13–20].

Длительное время благодаря письменным источникам хунну (сюнну), а затем гунны считались преимущественно кочевым народом, не обитавшем в городской среде и не имевшем городских поселений. Однако археологические открытия показали несостоятельность данного утверждения. В конце 40-х гг. XX в. Иволгинским отрядом Бурят-Монгольской археологической экспедиции были проведены раскопки крупного археологического памятника хунну – Иволгинского археологического комплекса (городища и могильника) [Давыдова 1995: 10], [Данилов 2004: 10].

В 1956 г. на левобережье р. Селенга археологом А.В. Давыдовой у Иволгинского городища был обнаружен могильник. Исследования данного археологического памятника показали, что хозяйство хунну было сложносоставным, хунну являлись не только кочевниками, но и оседлыми жителями, занимавшимися земледелием [Давыдова 1985: 110]. Главной зерновой культурой кочевников со времён хунну (сюнну) было просо. Весьма вероятно, что именно с гуннами эта злаковая культура оказалась в Европе [Накенбек и др. 2017: 10].

Известный археолог С.С. Миняев в своих трудах раскрыл особенности материальной и духовной культуры, бронзолитейного производства, погребальных памятников хунну [Миняев 1982: 10; 2007: 5; 2009: 12;

Тишкин и др. 2021: 11]. Согласно мнению данного археолога, основой развития бронзолитейного производства у хунну явились металлургические традиции населения центральноазиатских степей [Миняев 2007: 11]. В 1998—2005 гг. данным археологом были предприняты раскопки погребального комплекса хунну в пади Царам (I в. н.э.), включавшего элитный курган хунну и 10 сопроводительных погребений. По результатам раскопок, было выявлено, что для захоронения сооружались монументальные погребальные камеры, затем устанавливался сруб, в который помещали гроб с телом покойного человека. В курганах были захоронены представители высшей знати хунну; находки ханьских зеркал раскрыли особый погребальный обряд хунну, в ходе которого зеркала раскалывались, один из его фрагментов оставался в могильной яме, сопровождал умершего в «потусторонний мир», а остальные фрагменты изымались [Миняев 2009: 51].

В 2002 г. была издан труд крупного российского историка Н.Н. Крадина «Империя Хунну», в которой были раскрыты особенности политической и социальной организации хунну [Крадин 2002: 10]. Изучение погребальных памятников хунну Забайкалья выявило сложную социальную структуру, наличие иерархической системы рангов, существовавшей в различных половозрастных и этнокультурных группах общества [Крадин 2002: 176]. В 2011 г. был подготовлен сборник статей «Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история», в котором были представлены результаты исследований городищ, поселенческих и погребальных комплексов хунну [Данилов и др. 2011: 7].

В западной историографии вопросы изучения хунну и гуннов также имели важное значение. Среди них важным вопросом являлось пребывание гуннов в Скандинавии. Датский археолог Л. Хедегер, на основе скандинавских мифов, элементов «звериного стиля» в материальной культуре древних скандинавов указала о присутствии гуннов в древней Скандинавии, отождествила верховного бога германцев и скандинавов Одина с гуннским предводителем Аттилой [Headeger 2011: 191]. На основе археологических материалов, данные утверждения были опровергнуты другим датским археологом У. Насманном, при этом отметившем роль гуннов в формировании и развитии германских королевств [Näsman 2008: 111–118]. И. Беквит, также описывая завоевательные походы гуннов, считал, что преемственность между европейскими гуннами и азиатских хунну является недоказанным утверждением [Beckwith 2009: 71].

По мнению А.Н. Бернштама, поражение готов способствовало развитию славянских племён и их включению во всемирно-исторический процесс [Бернштам 1951: 215–216]. Согласно выводам казахстанских археологов и историков, «уничтожив могущество остготов, гунны предотвратили возможность германизации анто-склавлен в Европе» [Таймагамбетов 2021: 22–23]. Эпоха гуннского вторжения является в определенном смысле периодом освобождения восточных протославян. В результате роль иранского и германского элементов в жизни антских племен уменьшилась, в то время как склавенское и тюркское влияние возросло [Таймагамбетов 2021: 23].

Археологом М.М. Казанским были выявлены погребения гуннов в Северном Причерноморье, у среднего течения Дуная и на Балканах [Казанский 2014: 5], [Kazanski 2022: 11]. Им было установлено, что характерными атрибутами погребального инвентаря европейских гуннов являлись луки с расширенными концевыми костяными накладками, относящиеся к т.н. гуннскому типу и являвшиеся главным элементом их военного искусства, а также трёхлопастные наконечники стрел [Kazanski 2022: 141–144].

Как уже указывалось выше, особой проблемой в изучении хунну (сюнну) является их происхождение. Монгольские учёные утверждают о монголоязычности хунну [Отгонбаяр 2019: 16]. Тем не менее следует подчеркнуть, что в период с III в. до н.э. до III в. н.э. ещё не было ни тюркских, ни монгольских племён. Древние турки вышли на историческую арену в сер. VI в. [Нурхаева 2010: 43]. Монгольское государство было создано в XIII в. благодаря усилиям Чингисхана, объединившего разрозненные монгольские и тюркские племена [Отгонбаяр 2019: 44]. В Монгольской империи значительную роль играл тюркский язык, многие военачальники Чингисхана (Субедей багатур, Джэбэ нойон, Мухали нойон и др.) были по происхождению тюрками [Оловинцов 2020: 10]. Проблема тюркского влияния в монгольских государствах, а также феномен тюрко-монгольского единства в различных его формах (например, пресловутое «татарско-монгольское иго») до сих пор мало изучены [Оловинцов 2020: 196].

Историк Л.Н. Гумилев полагал, что европейские гунны, как этнос, стали результатом древнего симбиоза хунну и угро-финнов [Гумилев 1989: 66]. Современный историк и археолог Н.Н. Крадин также обозначил сложносоставное происхождение хунну и гуннов [Крадин 2002: 10]. Так или иначе, согласно мнениям исследователей, влияние хунну и гуннов на развитие тюркской цивилизации в целом является большим.

Тюркская и монгольская культуры являются близкими по отношению к друг другу, поскольку и древние тюрки, и позднее монголы занимались кочевым скотоводством. Исследователи-лингвисты обнаружили множество параллелей в лексике тюркских и монгольских языков, относящихся, наряду с тунгусо-маньчжурскими языками, к алтайской языковой семье, а шире, возможно, включая также угорские языки – урало-алтайской языковой семье [Рассадин и др. 2016: 11], [Понарядов 2011: 2].

Поэтому постановка вопроса о тюркоязычности или монгольязычности хунну не правильна с диахронической точки зрения. Тем не менее мы считаем, что и тюркские, и монгольские народы являются в равной степени наследниками древних кочевых народов, в том числе хунну и гуннов. Об этом прямо утверждают не только письменные источники, но и косвенно указывают параллели в обрядности жизненного цикла (обычай левирата, похоронно-поминальная обрядность), реликты почитания луны и др. Вероятно, что у хунну, гуннов и позднее древних тюрков была единая религия, связанная с культом природных стихий [Крадин 2002: 140]. Данный аспект раскрыт довольно скудно в письменных источниках и историографии.

Изучение культуры гуннов также связано с предметами их материальной культуры. Например, одним из таких предметов являются гуннские котлы, находки которых обнаружены в Центральной и Западной Европе [Okońska-Bulas и др. 2020: 3]. Эти котлы играли важную роль в культуре гуннов, преимущественно ведших кочевой образ жизни.

Одной из важных проблем «хуннологии» является военное искусство. В.П. Никоноров указал, что главным оружием гуннов был сложносоставной лук («гуннский лук»), а стрельба из него – одним из видов искусства [Никоноров 2002: 240]. Конница составляла основу войска, поэтому гуннов сравнивали с кентаврами. Особым искусством гуннов являлась осада городов (полиоркетика). При осаде каменных укреплений гунны применяли катапульты (баллисты), онагры и механизмы пуска снарядов [Никоноров, Худяков 2004: 279]. Артефакты, соотносимые с культурой гуннов, в том числе элементы их вооружения, распространены на большом пространстве евразийского континента.

В современный период роль археологических источников в дальнейшем изучении их культуры значительно возросла. Так, современные исследования показывают не только о военном противостоянии, но и о мирном соседстве гуннов и римлян [Nakenbeck и др. 2017: 3].

Результаты. Таким образом, в истории изучения хунну и гуннов можно выделить следующие научные проблемы:

1) изучение политической истории хунну и гуннов (Л.Н. Гумилев, Н.Н. Крадин, С.Г. Кляшторный). По данной проблеме исследователи, во многом, сходятся во мнениях о важном вкладе гуннов в крушение рабовладельческого строя древнего мира;

2) проблема соотношения хунну и гуннов (Л.Н. Гумилев, Н.Н. Крадин). Л.Н. Гумилев полагал, что европейские гунны являлись скорее «хунно-угро-финским симбиозом» [Гумилев 1989: 66]. Н.Н. Крадин также утверждает о многокомпонентном происхождении хунну и гуннов [Крадин 2002: 10]. Однако эта проблема до сих пор является малоисследованной. Малоизученной проблемой также является преемственность гуннской и тюркской культурных традиций;

3) военное искусство хунну и гуннов (Ю.С. Худяков, В.П. Никоноров). Эта проблема, вероятно, является одной из самых изученных в «хуннологии». Хунну и гунны славились своим военным искусством, поэтому в источниках подробно описано их ратное дело;

4) социальная организация хунну и гуннов, а также их происхождение (Л.Н. Гумилев, Н.Н. Крадин);

5) материальная культура хунну и гуннов (М.П. Грязнов, С.С. Миняев, Л. Хедегер). Археологические исследования являются особенно значимыми при раскрытии этой проблемы, всё увеличивающиеся в численности артефакты хунну и гуннов, выявляемые на пространстве евразийского континента, свидетельствуют об их оригинальной культуре;

6) религиозные верования хунну (Л.Н. Гумилев, Н.Н. Крадин). В письменных источниках менее всего раскрываются сведения о религиозных воззрениях хунну. Можно лишь утверждать, что основой их религиозных традиций являлся политеизм и анимизм [Крадин 2002: 140];

7) роль и значение хунну и гуннов в мировой истории (Л.Н. Гумилев, Н.Н. Крадин, И. Беквит).

Заключение. Гипотеза исследования нашла собственное подтверждение, действительно, прежде всего благодаря археологическим открытиям, хунну предстают цивилизованным народом, имевшим уникальную культуру. Важное место в истории хунну занимали политические, экономические и культурные связи с крупной державой – древним Китаем, в котором были составлены наиболее полные письменные источники об истории древнего народа. Дальнейшие археологические исследования, вероятно, раскроют новые аспекты многоликой культуры хунну и гуннов.

Научный руководитель: к.и.н. Раздыков С.З.

ЛИТЕРАТУРА

- Бернштам А.Н.* Очерк истории гуннов. Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та им. Жданова, 1951. 256 с.
- Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. М.; Л.: Изд-во и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР, 1950. 382 с.
- Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. М.; Л.: Изд-во и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР, 1950. 334 с.
- Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. III. М.; Л.: Изд-во и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР, 1953. 328 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е.* Западная Монголия и Урянхайский край. Т. 2. Л.: Государственное русское географическое общество, 1926. 412 с.
- Грязнов М.П.* Памятники карасукского этапа в Центральном Казахстане // СА. 1952. Т. XVI. С. 131-162.
- Гумилев Л.Н.* Хунну. Срединная Азия в древние времена. М.: Восточная литература, 1960. 292 с.
- Гумилев Л.Н.* Хунны в Азии и Европе // Вопросы истории. 1989. № 6. С. 64-78.
- Давыдова А.В.* Иволгинское городище. Археологические памятники сюнну. Вып. 1. СПб.: Фонд «Азиатика», 1995. 287 с.
- Давыдова А.В.* Иволгинский комплекс (городище и могильник) – памятник хунну в Забайкалье. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. 111 с.
- Данилов С.В.* Города в кочевых обществах Центральной Азии. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского научного центра СО РАН. 2004. 202 с.
- Данилов С.В., Коновалов П.Б.* Хунну: археология, происхождение культуры, этническая история. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2011. 219 с.
- Иностранцев К.А.* Хунну и гунны. Л.: Гос. Акад. тип., 1926. 152 с.
- Казанский М.* Вождеское захоронение гуннского времени в Концештах и его культурно-исторический контекст // Tractus aevorum. 2014. № 1. Т. 1. С. 28-51.
- Крадин Н.Н.* Империя Хунну. М.: Логос, 2002. 310 с.
- Мак-Говерн У.* Древние империи Центральной Азии: скифы и гунны в мировой истории. М.: Центрполиграф, 2021. 510 с.
- Марцеллин А.* Римская история. М.: Ладомир, 2005. 631 с.
- Миняев С.С.* Бронзовые изделия хунну. Типология. Производство. Распространение: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Л., 1982. 20 с.
- Миняев С.С.* Дырестуйский могильник. СПб: Филол. ф-т СПбГУ, 2007. 233 с.
- Миняев С.С.* Элитный комплекс сюннских захоронений в пади Царам (Забайкалье) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2009. № 2 (38). С. 49-58.
- Никонов В.П.* Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции // Записки Восточного отделения Российского археологического общества. 2002. Вып. I (XXVI). С. 223-323.
- Никонов В.П., Худяков Ю.С.* «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004; М: Филомэтис, 2004. 320 с.
- Нурхаева А.Е.* История Казахстана. Алматы: Шың-Кітап, 2010. 308 с.
- Оловинцов А.Г.* Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана. М.: Алгоритм, 2020. 448 с.
- Отгонбаяр Н., Төмөр Т.* Монгол улсын түүх; Гарын авлага. УБ: Удам соёл хэвлэх үйлдвэр, 2019. 160 х.
- Понарядов В.В.* Опыт реконструкции урало-монгольского праязыка. Сыктывкар: Коми научный центр, 2011. 44 с.
- Рассадин В.И., Трофимова С.М., Тувшинтогс Б.* Тюрко-монгольские параллели в составе названий диких копытных животных и охоты на них в монгольских языках // Вестник Бурятского государственного университета. Вып. 2. С. 68-83.
- Сосновский Г.П.* Раскопки Ильмовой пади // Советская археология. 1946. № 8. Т. 8. М.: 2-я типография Изд-ва «Наука». С. 51-67.
- Таймагамбетов Ж.К.* Краткое содержание докладов автора на международных конференциях проекта ЮНЕСКО «Великие переселения народов» (2008–2019 гг.) // Мәдени мұра. 2021. № 4 (95). С. 14-25.
- Теплоухов С.А.* Древние погребения в Минусинском крае. Материалы по этнографии. Л.: Изд. Русского Музея, 1927. Т. 3. С. 57-112.
- Тишкин А.А., Пластеева Н.А., Миняев С.С.* Лошади сюннского времени из «элитного» погребального комплекса «Царам» // Поволжская археология, 2021. №1 (35). С. 205-216.
- Цянь С.* Исторические записки (Ши цзи). Т. 1. М.: Восточная литература РАН, 2001. 415 с.
- Цянь С.* Исторические записки (Ши цзи). Т. 2. М.: Восточная литература РАН, 2003. 567 с.
- Цянь С.* Исторические записки (Ши цзи). Т. III. М.: Наука, 2001. 415 с.
- Цянь С.* Исторические записки (Ши цзи). Т. IV. М.: Наука, 1986. 456 с.

Цянь С. Исторические записки (Ши цзи). Т. V. М.: Наука, 1987. 362 с.

Цянь С. Исторические записки. Т. VI. М.: Наука, 1992. 483 с.

Цянь С. Исторические записки (Ши цзи). Т. VII. М.: Восточная литература РАН, 1996. 464 с.

Цянь С. Исторические записки (Ши цзи). Т. 8. М.: Восточная литература РАН, 2002. 510 с.

Членова Н.Л. Карасукская культура // Материалы по древней истории Сибири. Улан-Удэ: Изд-во БКНИИ. 1964. С. 263-279.

Hakenbeck, Evans, Chapman, Fothi, 2017 – Hakenbeck S., Evans J., Chapman H., Fothi E. Practising pastoralism in an agricultural environment: An isotopic analysis of the impact of the Hunnic incursions on Pannonian populations // PLoS ONE. 2017. № 12(3). Pp. 1-25.

Headeger L. Iron Age Myth and Materiality. London, New York: Routledge, 2011. 307 p.

Herbert W. Attila, king of the Huns. London: Henry G. Bohn, 1838. 574 p.

Kazanski M. Погребения лучников гуннского времени в Северном Иллирикуме // Материалы II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама». М.: ИА РАН. 2022. С. 138-149.

Maenchen-Helfen O.J. The Legend of the Origin of the Huns // Byzantion. 1944-1945. Vol. 17. Pp. 244-251.

McGovern W.M. The Early Empires of Central Asia. A study of the Scythians and the Huns and the part they played in world history. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1939. 554 p.

Näsman U. Scandinavia and the huns: a source-critical approach to an old question // Fornvännen. 2008. № 2 (103). Pp. 111-118.

Okońska-Bulas, Bulas, Mazurek, Garbacz-Klempka, Perek-Nowak, 2020 – Okońska-Bulas M., Bulas J., Mazurek M., Garbacz-Klempka A., Perek-Nowak M. A newly discovered fragment of a Hunnic cauldron from site 59-60, Sanok, Poland // Acta archaeologica carpathica. 2020. Vol. LV. Pp. 235-254.

А.М. ДҮЙСЕНБЕКОВ

Айқын Мақсатұлы Дүйсенбеков

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия университеті;
Астана қ., Қазақстан
aikynduisenbekov2000@gmail.com

ЖОҒАРҒЫ ЕРТІС ӨңІРІНДЕГІ ҚИМАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Мақалада Ертіс өзенінің бойында орналасқан ортағасырлық Қимақ ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулерге шолу жасалады. Дереккөз ретінде ерте ортағасырлық араб-парсы саяхатшылары мен патшалық Ресей ұйымдастырған академиялық экспедиция мүшелерінің деректері, сондай-ақ кеңестік және қазіргі археологтардың зерттеу нәтижелері пайдаланылды. Кейбір ескерткіштердің сипаттамалары келтіріліп, белгіленген мәліметтер жүйеленеді және талданады, әр кезеңдегі зерттеушілердің үлесі бағаланады. Мақалада тарихтың кеңестік және қазіргі кезеңдерін зерттеуге ерекше назар аударылады. Зерттеу негізінде автор қимақ ескерткіштерін зерттеу отандық ғылым үшін өзекті және перспективалы деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Қимақ қағанаты, Жоғарғы Ертіс, ортағасыр, жерлеу ескерткіштері, археологиялық зерттеулер, зерттеу тарихы

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ИРН BR18574175 даярланды.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ КИМАКОВ в ВЕРХНЕМ ПРИИРТЫШЬЕ

В статье представлен обзор исследований средневековых кимакских памятников, расположенных на р. Иртыш. В качестве источников были использованы данные раннесредневековых арабо-персидских путешественников и членов академических экспедиций, организованных царской Россией, а также результаты исследований советских и современных археологов. Приведены описания некоторых памятников, обозначенные данные систематизированы и проанализированы, оценён вклад исследователей каждого периода. Особый акцент в статье делается на исследованиях советского и современного этапов истории. На основе проведённого исследования автор приходит к выводу, что изучение кимакских памятников является актуальным и перспективным для отечественной науки.

Ключевые слова: Кимакский каганат, Верхний Иртыш, средневековье, погребение, археологические исследования, история изучения

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR18574175.

THE HISTORY of RESEARCH on KIMEK MONUMENTS in the UPPER IRTYSH REGION

This article presents a review of research on medieval Kimek monuments located along the Irtysh River. The sources are data from early medieval Arab-Persian travelers and members of academic expeditions organized by Imperial Russia, as well as the results of studies by Soviet and contemporary archaeologists. Descriptions of some monuments are provided, with the data categorized and analyzed, and the contributions of researchers from each period are evaluated. Particular attention is paid to the studies of the Soviet and contemporary stages of history. Based on the conducted research, the author concludes that the study of Kimek monuments is relevant and promising for domestic science.

Keywords: Kimek Khanate, Upper Irtysh, medieval period, burial, archaeological research, history of research

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN ИРН BR18574175.

Кіріспе. Қимақ ескерткіштері Отандық тарихнама мен Еуразия төңірегіндегі археологиялық зерттеулеріндегі ғұрыптық жерлеу, қару-жарақ пен ат-әбзелдерінің ерекшеліктері зерттеушілер тарапынан ерекше қызығушылық туындатуда. Қимақтар туралы алғашқы тарихи деректер VI–XI ғғ. Орта Азияны мекендеген түркі халықтарының бірі ретінде айғақтайды. Ортағасырлық араб-парсы саяхатшылары мен ғалымдарының еңбектерінде Түркілер туралы тарихи мәліметтер, соның ішінде Қимақтар жайлы ауқымды деректер кездеседі. Қимақтар жөнінде араб-парсы деректерін зерттеген Б.Е. Кумековтың еңбегі Қимақтар туралы бірден-бір құнды ғылыми басылым болып табылады [Кумеков 1972].

Қазақ жерінің Ресей Империясына қосылуы және отарлау саясатына байланысты аталған аумақтың кең көлемде зерттелуіне ықпал етті. Тарихшылар, географтар, геологтар, топографтар, әскери және басқа да қызмет саласындағы адамдар өздерін қызықтыратын тақырыптар бойынша ғылыми жазбалар жүргізе отырып: қорғандар туралы, ежелгі шахта орындары, діни құрылыстардың қирандыларын, тастардағы сызбалар мен жазулар, тас мүсіндер туралы мәліметтерді қысқаша сипаттады. Қимақ ескерткіштеріне археологиялық жүйелі қазба жұмыстары XX ғ. II жартысында Ф.Х. Арсланованың бастамасымен жүзеге асты.

Ғылыми мақаланы жазуда Жоғарғы Ертіс бойында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген ғалымдар: Ф.Х. Арсланова, З.С. Самашев, Ғ.К. Омаров, А.К. Айтқали, Б.Б. Бесетаев. Қимақ тарихы төңірегінде мұра қалдырған Б.Е. Кумеков, С.М. Ақынжанов еңбектері басты назарға алынды [Арсланова 2013: 350; Самашев 2016: 379].

Зерттеу әдістері және материалдары. Мақалада деректемелік және салыстырмалық әдісі қолданылды. Қимақ ескерткіштерін тарихын зерттеу археологиялық қазба жұмыстарымен қатар тарихнамалық деректерге сүйенеді. Сонымен қатар, қимақ ескерткіштерін зерттеу үшін тарихи және эпиграфиялық зерттеу әдістері қолданылды. Тарихи дереккөздер, сондай-ақ табылған тарихи жәдігерлер қимақтардың әлеуметтік құрылымын, діни нанымдарын, тарихы мен өмір салтын сипаттайды. Қимақтардың өмірі мен мәдениеті туралы білімімізді кеңейтуге, сондай-ақ осы ежелгі өркениетті зерттеу мен түсіну тарихын қайта құруға мүмкіндік береді.

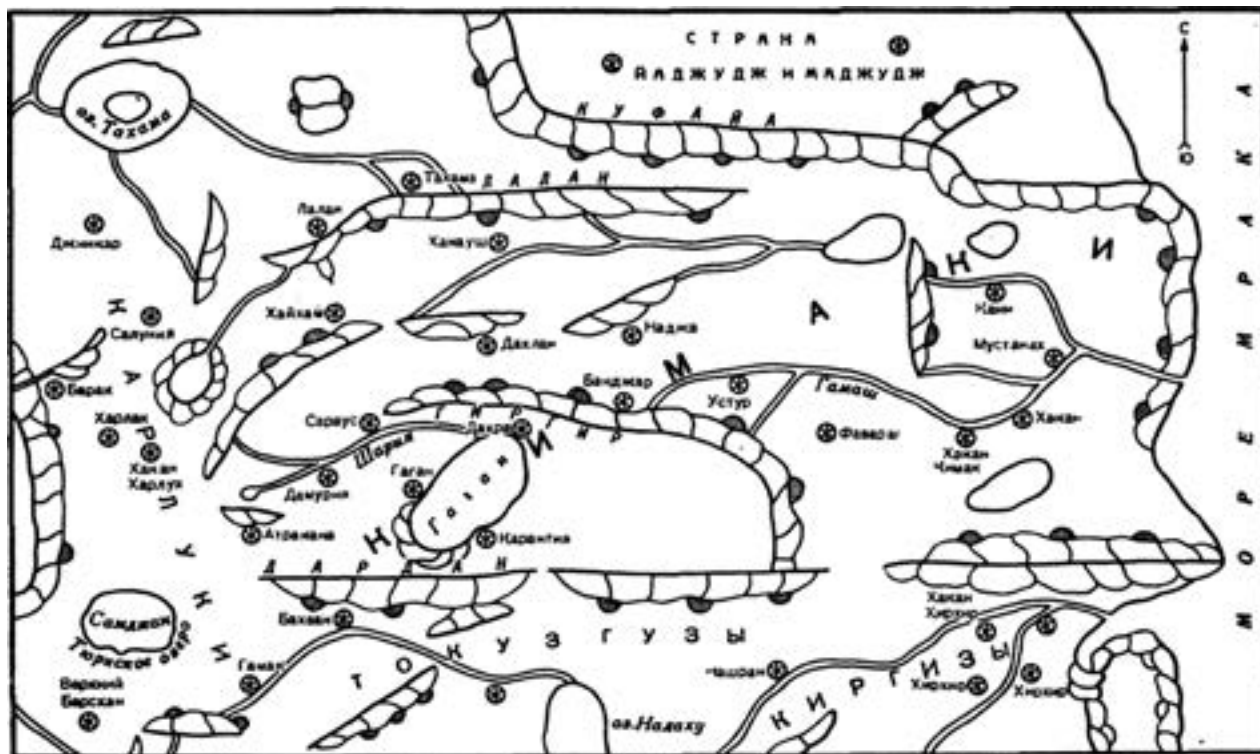
Нәтижелерді талқылау. Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы Ертіс өңірі қимақтарына тікелей байланысты мәселелердің кең ауқымы бар. Қимақ ескерткіштерінің археологиялық нысандары

біркелкі зерттемегендіктен бұл тайпалардың өміріндегі көптеген құбылыстар әлі де аз зерттелген. XX ғ. II жартысынан бастап археологиялық материалдар (Ф.Х. Арсланова, З.С. Самашев, Д.Г. Савинов, В.А. Могильников) және жазбаша дереккөздер (Б.Е. Кумеков, С.М. Ақынжанов) негізінде Қимақ-қыпшақ тайпаларының тарихи ареалын анықтауда нәтижелі қадамдар жасалды [Арсланова 2013: 350]. Ғылымда Ертіс бойындағы қимақтардың қару-жарақтарына қызығушылық артып келеді. Соңғы жылдары көршілес Оңтүстік Сібір мен Орта Азия халықтарының әскери тарихын зерттеуде ерекше мән берілуде. Сонымен қоса, қимақ кезеңіне жататын археологиялық материалдар (қару-жарақтар, ат әбзелдері т.б.) жүйеленуде.

Әл Идриси Қимақтардың он алты қаласына сілтеме жасап, қалаларды атады: Хакан деп аталатын патша қаласы (бұл қалада Қимақ қағанатының билеушісі өмір сүрген), Бурах, Банджар, Мастанах, Наджа, Дахлан, Ханауш, Астур, Манан, Сисан (1-сур.). Әл Идриси деректерінде Ертіс бойындағы қимақ қалаларының саны көрсетілгенімен, әлі күнге дейін қалаларының орындары табылған жоқ [Кумеков 1972: 76].

Нәтижелер. Жоғарғы Ертіс бойы – Семей (қазіргі Абай обл.) мен Шығыс Қазақстан облыстарын қамтитын тарихи ауқымды аймақ. Ол солтүстігінде Алтайдың орманды дала аймағын, оңтүстігінде Балқаш-Алакөл ойпатының солтүстік бөлігін, батысында қазақтың ұсақ шоқыларынан құралған Сарыарқа жоталарын, шығысын Зайсан ойпаты мен оңтүстік Алтай сілемдерін қамтиды. Физикалық-географиялық тұрғыдан алғанда шұғыл континенті қоңыржай белдеуде орналасқан. Аумақтағы ең ірі су көзі – Ертіс өзені. Оңтүстік-шығыс аймағынан басталып, солтүстік-батысқа ағып өтеді [Археологические памятники 1987: 4–6].

Ертіс өзені туралы мәліметтер б.д. I мыңж. басында Қытай деректерінде, б.д. I мыңж. ортасынан түркі руна жазбаларында, I-II мыңж. аралығында араб-парсы саяхатшыларының жазбаларында кездеседі. Сан ғасырлық тарихы бар Ертіс өзені халықтардың қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Б.Е. Кумековтің зерттеулерінде араб саяхатшыларының «Гамаш» (Ертіс) деп келтірілген [Кумеков 1972: 26]. Қимақтардың қоныстануы туралы алғашқы мәліметтер Гардизи аңызында кездеседі. “Зайн ал-ахбар” деректері бойынша қимақтар қыпшақтар бірге Ертіс бойында өмір сүргенін нақтылайды. Қимақтарды өз бірлестіктеріне қосқан қарлұқтар VIII ғ. ортасына дейін Оңтүстік Алтай мен Тарбағатай арасы, Ертіс бойын біртұтас тайпа көсемі – ябғуға бағындырды. Шығысында олар Енисей қырғыздарымен шектесті [Кумеков 1972: 20]. IX ғ. Жоғарғы Ертіс пен Алтай аралығын мекендеген

1 сур. Қимақтардың картасы. Әл Идриси бойынша [Кумеков 1971: 194-198]

түркітілдес қимақ, қыпшақ, ймек тайпалары XI ғасырдан бастап Қазақ даласын «Дешті Қыпшақ» атануына себепкер болды [Ахинжанов 1995: 153].

Ежелгі батыс өркениеті мен ерте орта ғасырлардағы араб-парсы тілді авторларының мәліметтері Жоғарғы Ертіс өңірінің тарихын толық аша алмады. Бұл өлкенің көне тарихын зерттеудің маңызды көзі Сібірдің қарқынды игерілуі мен Патшалық Ресейдің Орта Азияға экспанциялық саясатының жүзеге асыру барысында тарихи және археологиялық орындар белгілі болды. Мысалы, Қытайдағы Патшалық Ресей елшілігінің басшысы Ф. Байковтың (1654–1658 жж.) жазбаларында, Ертіс жағасындағы көне сәулеттік құрылыстар мен ғимараттардың қалдықтары, сондай-ақ осы өзеннің жоғарғы ағысындағы суару жүйесінің іздері туралы мәліметтер келтірілген [Археологические памятники 1987: 5].

Шамасы, Ф. Байков сипаттаған сәулет құрылымдарының бірі 1701 ж. І Петр Жарлығымен құрастырылған Семен Ремзовтың “Сібірдің сызба кітабында” атап өтілген. Жаңа жерлерді игеру ақырындап өлкенің тарихи жәдігерлері туралы мәліметтер жинақталды. Саяхатшы Ф. Страленберг 1720 ж. Өскемен бекінісін құрған Иван Лихаревтің

әскери экспедициясы ашқан тас мүсіндер мен қоныстардың орны туралы айтады [Археологические памятники 1987: 5].

1733–1743 жж. аралығында бірінші академиялық экспедициясы зерттеу жүргізілді. Экспедиция құрамында академик Г.Ф. Миллер қатысты. Экспедицияның бір бағыты Тобылдан Ертіс бойымен Семей және Өскемен бекіністеріне дейін созылды. Нәтижесі академик Г.Ф. Миллердің төрт томдық «Сібір тарихы» еңбегі жарық көрді. Онда Жоғарғы Ертіс өңірінің археологиялық материалдары туралы деректер кездеседі [Паллас 1786: 264–273].

Екінші Академиялық экспедицияға қатысушылар (1768–1774 жж.) П.С. Паллас, И.П. Фальк, С.Г. Гмелин және т.б. өлкенің көне жәдігерлері туралы мағлұматтар қалдырып, сол кездегі көне қорғандар «чуд» молалары көптігіне назар аударды [Паллас 1786: 264].

Аумақтағы алғашқы ғылыми археологиялық қазба жұмыстарын академик В.В. Радлов ұйымдастырды. Академик В.В. Радлов Шығыс Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін зерттеуде алғашқылардың бірі болды. XVIII ғ. 60 жж. Семей аумағында, Шұлбі өзені бойында зерттеулер жүргізді [Радлов 1866: 22–24]. Шығыс Қазақстанды

археологиялық зерттеуде Орыс географиялық қоғамы, оның Омбыдағы Батыс Сібір бөлімі, әсіресе оның Семейдегі бөлімшесі (1901–1902 жж.) маңызды рөл атқарды. Мысалы, Семей губерниясында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде жинаған өз коллекциясы негізінде саяси жер аударылған Е.П. Михаэлис 1883 ж. тарихи-өлкетану мұражайында археологиялық бөлім құрды. Көне жәдігерлер туралы мәліметтер жинауға, ескерткіштерге сипаттама беруге, қазба жұмыстарын жүргізуге Н.Я. Коншин, В.П. Никитин, ағайынды Белослюдовтар, Ф.Н. Педащенко, А.В. Адрианов белсене қатысты [Коншин: 1903: 32].

Шүлбі су қоймасы аймағындағы археологиялық жұмыстарға байланысты Ертіс өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің саны артты. Қазақ КСР ҒА Тарих этнология және археология институтының Шүлбі археологиялық экспедициясының отрядтарының бірі, XX ғ. басында белгілі болған Семей облысы, Жаңа Шүлбі ауданы, Пролетарк ауылындағы үш қорған тобындағы жерлеу орындарын зерттеді [Коншин 1903: 6–7; Черников 1960: 152]. Көшпелілердің кейінгі ортағасырлық ескерткіштерінің жетеуі Ертіс өзенінің оң жағалауда (Акши I, II, III, Қарашат I, II, Сандыққала, Қоғалы I) және бесеуі сол жағалауда (Жартас, Ковалевка, Темір-Қаңқа II, Измайловка, Белокаменка) зерттелді. Олардың барлығы дерлік Қимақ кезеңіне, негізінен IX ғ. жатады. Көптеген ортағасырлық ескерткіштер ежелгі дәуірлердегі нысандармен көршілес. Бұрынғы келбетін анықтауға ерекше назар аударылған жер үсті құрылыстарының түрлері алуан түрлі болды. Типологиялық жағынан қабірлер де, жерлеу орындары да әртүрлі.

Ғалым Ф.Х. Арсланова қимақ дәуіріне қатысты археологиялық қазба жұмыстарының ғылыми жолға қойып зерттеді. Қимақтардың этносаяси бірлестігінің қалыптасу тарихының көптеген аспектілерінің ішінде заттай табылмаларға және жерлеу ғұрыптары арқылы көрініс тапқан тұрақты этникалық белгілерді анықтау үрдісі ерекше назар аударды. 1964–1974 жж. шартты түрде «ұзын обалар» аталып зерттелген ескерткіштер Шығыс Қазақстан облысы Шемонайха ауданы Зевакино ауылының маңында орналасқан. Обалардың мұндай түрлерін Павлодарлық Ертіс бойында Е.И. Агеева, А.Г. Максимова және Ф.Х. Арсланова Қашыр, Трофимов, Боброво, Леонтьевка ауылдарының жанындағы қорымдардан зерттелді [Арсланова 2013: 349].

Қимақ ескерткіштерін зерттеуі тәуелсіз Қазақстан тұсында өз жалғасын тауып келеді. З. Самашев, Ф.К. Омаров, А.К. Айтқали, Б.Б. Бесетаев.

сынды ғалымдарымыздың археологиялық қазба жұмыстарының басым бөлігі еліміздің шығыс аумағына бағытталған. Соның ішінде, түркілік кезеңге жататын қимақ ескерткіштерін ашуда үлкен үлес қосуда.

2000 ж. З. Самашев ашқан Қазақ Алтайындағы *Қарақаба* қорымы, Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданы аумағында орналасқан. Қарақаба қорымындағы зерттеу жұмыстары 2012 жылы басталады. Қарақабадағы Қимақ жерлеу ескерткіштері VIII–XI ғғ. мерзімделеді [Самашев 2016: 379, 384. сур. 194].

Түйетас қорымы 2014 ж. археологиялық жұмыстары Шығыс Қазақстан облысының Күршім ауданындағы Ф.К. Омаровтың жетекшілігімен жүзеге асты. Бұл қорым Күршім ауданындағы Қара Ертіс өзенінің оң жағалауында орналасқан. Қазба жұмысы барысында қорымындағы үш қорған зерттелді. Соның ішінде, № 29 қорғанынан табылған заттар ескерткіштің IX–XI ғасырларға жататындығын көрсетті [Омаров et al. 2022: 1–15].

Аян қорымы Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы аумағында орналасқан. Археологиялық зерттеу жұмысы 2016 жылы Ф.К. Омаровтың жетекшілігімен жүргізілді. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ортағасырлық көшпенділердің қару жарағы мен ат-әбзелдері жайлы мәлімет беретін заттай деректер табылды [Омаров и др. 2020: 943]

Қансар қорымы Шығыс Қазақстан облысы Катонқарағай ауданы Аққайнар ауылы маңындағы Аққайнар 1 және Қансар қорымындарында А.К. Айтқалидің жетекшілігімен 2022 жылы археологиялық зерттеулер жүргізілді [Самашев и др. 2022: 246]. Қорымдардағы жерлеу орындары әр түрлі кезеңге, басым көпшілігі ортағасырлық түркі кезеңіне жатқызылды. Қансар қорымында үш қорған (қорған 22, 25, 14) қимақ кезеңіне тиесілі [Самашев и др. 2022: 248. 2-сур.].

Қорытынды. Қорытындылай отырып, қимақ ескерткіштерін зерттеу түркі халықтарының тарихын түсінуде үлкен маңызға ие екенін атап өтуге болады. Ортағасырлық тарихкөздер, жаңа замандағы ғылыми сипаттамалар, Кеңестік және қазіргі жүйелі археологиялық зерттеулер арқылы Қимақтар туралы кең тарихи сананы қалпына келтіруге мүмкіндік туды. IX–XI ғғ. үстемдік еткен Қимақ қағанаты тарихын кең көлемде айғақтайтын археологиялық зерттеу жұмыстары жылдан жылға өзекті екендігіне және болашақта үлкен нәтижелерге толы болатындығына көзіміз жетті.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.

ӘДЕБИЕТ

Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. МИАК. Т. III / Под общ. ред. З. Самашева. Сост. Б.М. Хасенова. Астана: ФИА, 2013. 405 с.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука, 1987. 280 с.

Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Ғылым, 1995. 296 с.

Коншин Н.Я. О памятниках старины в Семипалатинской области // Зап. Семипалат. п/о Зап. Сиб. отд. РГО. Семипалатинск: Типография Семипалат. Обл. Правления, 1903. Вып. 1. 32 с.

Кумеков Б.Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси. // СНВ. Вып X. Средняя и Центральная Азия. География, этнография, история. Москва: ГРВЛ. 1971. С. 288.

Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. 156 с.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Баймуханов Н.Б., Сағындықова С.Т. Вооружение и конское снаряжение средневековых кочевников Восточного Казахстана (по материалам могильника Аян). //Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі / Глав. ред. М.А. Толеген Нұр-Сұлтан: Leader Komek KZ, 2020. 957 с.

Паллас П.С. Путешествие по разным местам Российского государства. Санкт-Петербург: При Императорской Академии наук, 1786. Ч. 2. Кн. 2. 571 с.

Радлов В.В. Сообщения о раскопках в Семипалатинской области // Отчет археологической комиссии за 1866 г. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1867. С. 610.

Самашев З. Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу Евразийских древностей / Отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. С. 379-409

Самашев З., Айтқали А., Жанғалиев Ұ., Рахманкулов Е. Курганы Кимакского времени на могильнике Кансар в Казахском Алтае // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі / Гл. ред. Даниал Ахметов. Өскемен: Көкше-полиграфия, 2022. С. 246-253

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы //МИА. № 88 1960. 272 с.

Omarov G.K., Besetayev B.B., Khassenova B.M., Aitkali A.K., Altynbekov K., Sapatayev S., Sagyndykova S. Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. № 31 (2022) 100389. DOI:10.1016/j.ara.2022.100389

К.Е. ЖАКУПОВА

Камилла Еркековна Жакупова,
Костанайский Региональный университет им. А. Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
puffy.eyes@mail.ru

КЕЛЬТЕМИНАРСКИЕ НАКОНЕЧНИКИ ТУРГАЯ

Статья посвящена анализу наконечников стрел кельтеминарского типа, найденных на стоянке Светлый Джаркуль и поселениях Белкарагай 1 и Кумкешу 1. Поиск аналогий наконечников стрел кельтеминарского типа Тургая с каменным инвентарем близлежащих территорий привел к гипотезе об их культурных связях с населением Южного Урала и Зауралья. Кроме того, не стоит исключать заимствования традиций или же подражание им. В заключении статьи говорится об специфике кельтеминарских наконечников с боковой выемкой, распространение которых вызывает массу дискуссий. Решение проблемы мы видим в поисках новых источников и дальнейших исследований неолита как Тургая, так и сопредельных территорий.

Ключевые слова: неолит, кельтеминарская культура, наконечник кельтеминарского типа, Тургай, каменный инвентарь, Южный Урал, Зауралье

ТОРҒАЙ ЖЕРІНІҢ КЕЛЬТЕМИНАРЛЫҚ ЖЕБЕ ҰШТАРЫ

Мақала Светлый Жаркуль тұрағында және Белқарағай 1, Құмкешу 1 елді мекендерінде табылған келтеминарлық типтегі жебе ұштарын талдауға арналған. Торғайдың келтеминарлық типтегі жебе ұштарының жақын маңдағы аумақтардың тас құралдарымен ұқсастықтарын іздеу олардың Оңтүстік Оралмен және Жайық тұрғындарымен мәдени байланыстары туралы гипотезаға әкелді. Сонымен қатар дәстүрлерді қабылдауды және оларды қайталауды жоққа шығармау керек. Мақаланың қорытындысында кельтеминарлық бүйірлік ойық ұштарының ерекшелігі туралы айтылады, олардың таралуы көптеген пікірталас тудырады. Жаңа дереккөздерді іздеу және неолит дәуірін, Торғайды, оған іргелес аумақтарды одан әрі зерттеу арқылы мәселені шешуге тырысамыз.

Түйін сөздер: неолит, келтеминарлық мәдениет, келтеминарлық жебе ұшы, Торғай, тас құралдары, Оңтүстік Орал, Зауралье

CELTEMINAR ARROWHEADS from TURGAY

The article is devoted to the analysis of arrowheads of the Celteminar type found at the site of Svetly Dzharkul and the settlements of Belkaragai 1 and Kumkeshu 1. The search for analogies of arrowheads of the Celteminar type of Turgai with stone implements of nearby territories led to the hypothesis of their cultural ties with the population of the Southern Urals and Trans-Urals. In addition, it is not necessary to exclude borrowing traditions or imitating them. In conclusion, the article talks about the specifics of Celteminar tips with a side notch, the spread of which causes a lot of discussion. We see the solution to the problem in the search for new sources and further research of the Neolithic, both Turgai and adjacent territories.

Keywords: neolithic, Celteminar culture, Celteminar type arrowheads, Turgai, stone tools, Southern Urals, Trans-Urals

Введение. Кельтеминарская культура Средней Азии выделена С.П. Толстовым в 1946 году после раскопок стоянки Джанбас 4 на Акчадарье [Коробкова 1996: 98]. Проблемами, связанными с кельтеминарской тематикой (хронология, территория распространения и т.д.) занималось немало исследователей [Брюне 2014: 38; Виноградов 1979: 3; Виноградов, Мамедов 1975: 40; Гребенюков 2008: 8; Коробкова 1969:

118; Храмцов, 2020: 98]. На сегодняшний день Ф. Брюне, проанализировав работы А.В. Виноградова, выделяет три хронологических этапа: дарьясайский этап (VI тыс.), джанбасский этап (V–IV тыс.), поздний этап (II пол. III–нач. II тыс.) [Брюне, 2014:38]. Особенностью каменной индустрии кельтеминарской культуры являются пластинчатые ассиметричные наконечники стрел с боковой выемкой. В историографии исследования

кельтеминарских наконечников не раз отмечалась их огромная значимость в изучении культурных связей Евразии в эпоху неолита [Сверчков 2021: 133]. Первым феномен широкого распространения наконечников кельтеминарского типа заметил А.В. Виноградов [Виноградов 1979: 3]. Наличие кельтеминарских наконечников в тургайских степях отмечалось, но они никогда не являлись предметом отдельного исследования [Логвин 1991: 26; Логвин, Шевнина 2015: 111; Калиева, Логвин: 2017: 16].

Методы исследования. При написании статьи применялись сравнительно-исторический, типологический методы и метод аналогий.

Материалы. Кельтеминарские наконечники на территории Тургая были найдены на стоянке Светлый Джаркуль и на поселениях Белкарагай 1 и Кумкешу 1.

Стоянка Светлый Джаркуль находится на восточном берегу озера Светлый Джаркуль, примерно в 0,7 км к северу от восточной окраины одноименного поселка. В 1978 году здесь проводились исследования Костанайской археологической экспедицией под руководством В.Н. Логвина. Всего на стоянке было обнаружено 6 наконечников кельтеминарского типа (рис. 1, 1) [Логвин 1991: 26]. В частности, найдены следующие типы наконечники кельтеминарского типа такие как ассиметричные с боковой выемкой (3), с выемкой, выполненной крутой ретушью (2), с выемкой, выполненной затупливающей ретушью (1). Длина наконечников – 40 мм, а ширина – 7 мм. Некоторая часть наконечников представлены обломками. Большинство орудий изготовлено из такого сырья как гипергенные кварциты (серые, коричневые, розовые), кремнистый алевролит (серый, коричневый), халцедонолит (серый, коричне-

вый) яшмокарцит и ямша.

Поселение Белкарагай 1 расположено в 12 км к юго-западу от п. Шобанколь Аулиекольского района (Костанайская область) на берегу высохшего озера. Памятник был найден В.И. Гребенюковым и им же был собран первый сбор с поверхности. Поселение является эталонным памятником терсекской культуры, время функционирования которого определено рамками эпохи энеолита. В юго-восточной части поселения Белкарагай 1 сотрудниками Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина было найдено большое скопление кремневых изделий (орудия, заготовки, отходы), получившее название «мастерская». Здесь было обнаружено два наконечника кельтеминарского типа у которых обломаны тыльные части. Заостряющей ретушью с брюшка оформлены острия орудий, один край обработан крутой затупляющей ретушью со спинки. Длина наконечников – 40 и 19 мм; ширина – 11 и 9 мм; толщина – 4 и 2 мм. (рис. 1, 3, 4). В качестве сырья для изготовления орудий применялся кварцитопесчанник [Логвин, Шевнина 2015: 111].

Поселение Кумкешу 1 расположено на юге Тургайской ложбины, прорезающей Тургайское плато с юга на север, и примыкает к правобережью реки Тургай. Поселение было обнаружено в 1982 году разведочной группой Тургайской археологической экспедиции под руководством В.Н. Логвина. Кумкешу является, наряду с поселениями Кожай 1 и Соленое озеро 1, эталонным памятником терсекской культуры [Калиева, Логвин, 2017: 12]. На поселении был обнаружен наконечник с боковой выемкой, оформленный краевой ретушью со спинки по двум боковым краям (рис. 1, 2). В качестве

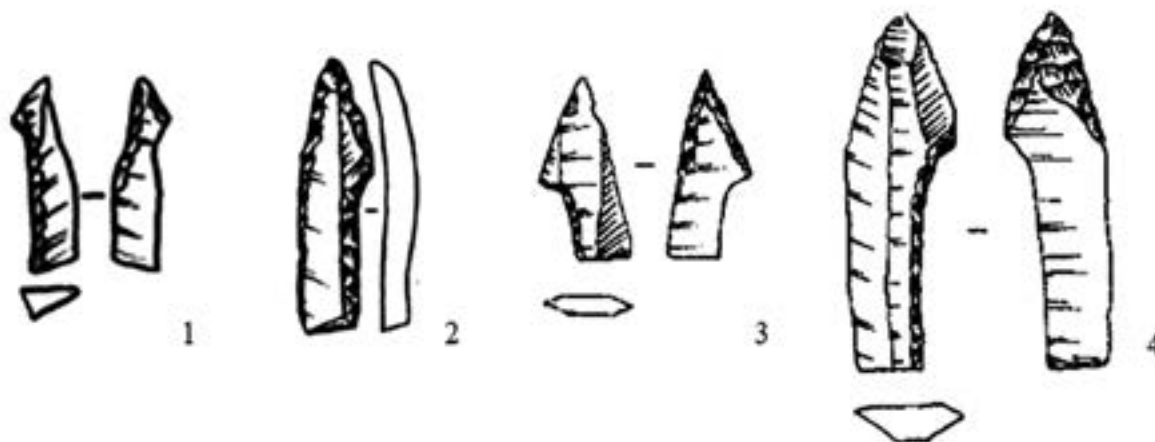

Рис. 1. Кельтеминарские наконечники стрел Тургая: 1 – стоянка Светлый Джаркуль; 2 – поселение Кумкешу 1 (по: [Калиева, Логвин, 2017: 16]); 3, 4 – поселение Белкарагай 1 (по: [Логвин, Шевнина, 2015: 111])

сырья для изготовления орудий применялся кремнистый алевролит и сланц. Длина наконечника – 40 мм; ширина – 8 мм [Калиева, Логвин, 2017: 16].

Обсуждение и результаты. В ходе анализа кельтеминарских наконечников был произведен поиск аналогичных артефактов. В результате установлено, что наконечники со стоянки Светлый Джаркуль схожи с находками с памятников Джанбас-кала 4 и Кават 7, здесь также были найдены наконечники с выемкой, выполненной крутой ретушью, двусторонние наконечники с боковой выемкой и асимметричные наконечники с боковой выемкой [Виноградов 1968: 43, 91].

Наконечники стрел с поселения Белкарагай 1 схожи с хорезмским вариантом кельтеминарских наконечников льявляканских стоянок (ретушь с брюшка, а иногда и по спинке, применяющейся для обработки пера, а также по асимметричной боковой выемке) [Виноградов, Мамедов 1975: 40–41]. Наконечники стрел с поселения Кумкешу 1 и со стоянки Льявлякан сближает наличие боковой выемки и краевой ретуши [Виноградов, Мамедов 1975: 177].

Вопрос о распространении кельтеминарских наконечников за пределами Средней Азии остаётся по-прежнему актуальным. На сегодняшний день сформировано несколько точек зрения. В.Ф. Зайберт утверждает, что это может быть результатом конвергентного развития микролитических культур в схожих природно-географических условиях [Зайберт 2012: 133]. Иной взгляд на проблему предлагает А.В. Виноградов, который считает, что распространение кельтеминарских наконечников могло быть обусловлено местным развитием ранней (мезолитической) технической традиции, в основе близкой среднеазиатской, или заимствованием из близлежащих районов, где такая традиция сохранилась [Виноградов, 1981: 164]. Г.Ф. Коробкова предполагает, что распространение кельтеминарских наконечников может быть связано с контактами (разной степени интенсивности) населения указанных регионов с носителями кельтеминарской культуры [Коробкова, 1969: 194]. Подтверждением данного тезиса может являться тот факт, что подобные артефакты встречаются на близлежащих территориях Южного Урала и Зауралья. Например, на памятниках Палкинская стоянка и Путиловская Заимка были найдены одношипные наконечники стрел, имеющие асимметричную боковую

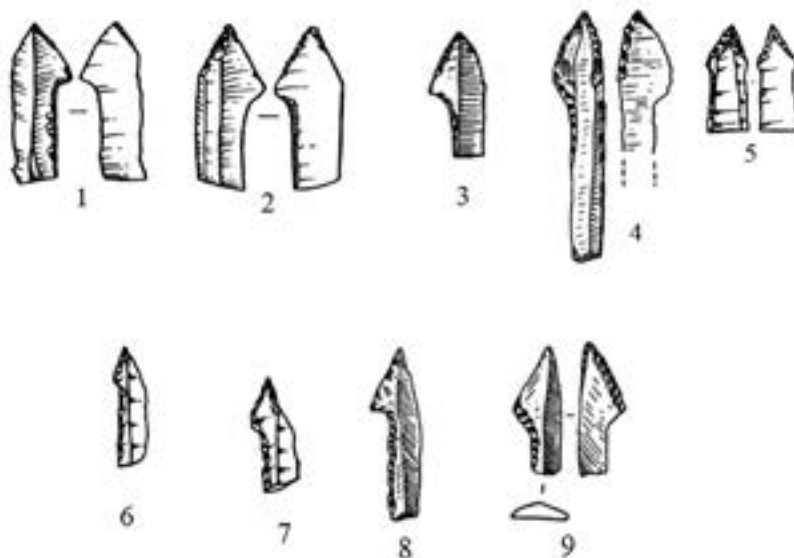

Рис. 2. Кельтеминарские наконечники с Южного Урала и Зауралья: 1, 2 – поселение Малый Барашек I; 3, 4 – стоянка Андреевская I; 5, 6, 7 – могильник Чепкуль 21; 8, 9 – Палкинская стоянка (по: [Чемякин и др. 2015: 189]).

выемку, острие, оформленное заостряющей ретушью с брюшка и край, обработанный крутой затупляющей ретушью со спинки [Матюшин 1975: 150; Мосин 2000: 99]. Им аналогичен подтреугольный кельтеминарский наконечник с поселения Белкарагай 1. Второй белкарагайский, более вытянутых пропорций наконечник, схож с наконечниками стрел с Усть-Юрюзанской стоянки-мастерской и с поселения Перевозный III [Матюшин 1975: 149; Мосин 2000: 126]. Наконечник с поселения Кумкешу I аналогичен наконечнику со стоянки Андреевская I [Дмитриев 1951: 45].

Наконечники, найденные на могильнике Чепкуль 21 и стоянке Малый Барашек I характеризуются выемкой, выполненной крутой ретушью, что очень схоже с некоторыми наконечниками со стоянки Светлый Джаркуль [Зах 2005: 12; Старков 1980: 164].

Заключение. Таким образом, анализ кельтеминарских наконечников, обнаруженных в степях Тургая, даёт основание предположить, что их наличие свидетельствует о культурных связях населения с Южным Уралом и Зауральем. Кроме того, не стоит исключать и заимствования традиций изготовления определенных типов орудий.

Подводя итоги, отметим, что наконечники с боковой выемкой являются специфическим источником, распространение которых вызывает массу дискуссий. Решением проблемы может быть поиск новых источников

и дальнейших исследований неолита, как Тургая, так и сопредельных территорий.

Научный руководитель: к.и.н., PhD Шевнина И.В.

Благодарности. Выражаю искреннюю благодарность научному руководителю за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами.

ЛИТЕРАТУРА

Астафьев А.Е. Неолит и энеолит полуострова Мангышлак. МИАК. Т. VI. Астана: ФИА, 2014. 360 с.

Коробкова Г.Ф. Кельтими́нарская культурная общность // Археология. Неолит Северной Евразии / под общ. ред. академика Б.А. Рыбакова. М.: Наука, 1996. С.98-110.

Брюне Ф.О. О новом исследовании неолитической Кельтими́нарской культуры (Узбекистан) // Археология и история Центральной Азии в трудах французских ученых. Ред.: Ш. Мустафаев, Х.-П. Франкфурт. Т. I. Узбекистан: изд-во МИЦАИ, 2014. С. 38-63;

Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. М.: Наука, 1981. 176 с.

Виноградов А.В. К вопросу о южных связях кельтими́нарской культуры. СЭ. 1957. № 1. С. 25-45;

Виноградов А.В. Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения внутренних Кызылкумов. М.: Наука, 1975. 288 с.

Виноградов А.В. О распространении наконечников стрел кельтими́нарского типа // Этнография и археология Средней Азии // М.: Наука, 1979. С. 3-11.

Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. М.: Наука, 1968. 190 с.

Гребенюков В.И. Проблема Западно-Казахстанского варианта кельтими́нарской культуры // Вестник Нижневартковского государственного университета. 2008. №1. С. 8-14.

Дмитриев П.А. Шигирская культура на восточном склоне Урала // МИА. 1951. Вып. 21. С. 28-93.

Зайберт В.Ф. Атбасарская культура. Екатеринбург: УРО РАН, 1992. 222 с.

Зах В.А., Скочина С.Н., Пархимович С.Г. Грунтовый могильник Чепкуль 21 на севере Андреевской озерной системы // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2005. № 6. С. 24-41.

Калиева С.С. Логвин В.Н. Поселение Кумкешу 1 – эталонный памятник Терсекской культуры. Материалы и исследования по культурному наследию / Под общ. ред З.С. Самашева. Т. X. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. 320 с.

Кирюшин Ю.Ф., Кирюшин К.Ю., Семирбатов В.П. Кельтими́нарские наконечники стрел с поселений Алтая. Археология, этнография и антропология Евразии. 2011. 1 (45) С. 56-64;

Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии // МИА. № 158. Л.: Наука, 1969. 216 с.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Археологические памятники урочища Белкарагай // Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. Сборник научных статей, посвященный 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Костанай — Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2015. С. 104-121.

Логвин В.Н. Каменный век Казахстанского Притоболья. Учеб. пособие. Алма-Ата: Изд-во КазПУ, 1991. 89 с.

Матюшин Г.Н. О наконечниках кельтими́нарского типа на Урале // Памятники древнейшей истории Евразии. М.: Наука, 1975. С. 143-151.

Мосин В.С. С. Каменный век // Древняя история Южного Зауралья. Т.1. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. С. 21-240.

Сверчков Л.М. Возвращение к вопросу о роли кельтими́нарской культуры в истории Евразии эпохи неолита – ранней бронзы // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки. 2021. Т. 3. № 3. С. 133-165. doi: 10.37313/2658-4816-2021-3-3-133-165

Старков В.Ф. Мезолит и неолит лесного Зауралья. М.: Наука, 1980. 220 с.

Храмцов М.В. Наконечники Кельтими́нарского типа: специфика источника // Археология Евразийских степей. 2020. № 5. С 98-103.

Чемякин Ю.П., Погодин А.А., Клементьева Т.Ю. Кельтими́нарские наконечники стрел на Урале и в Зауралье // Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований: сборник статей, посвященный 70-летию профессора Ю.Ф. Кирюшина / под ред. А.А. Тишкина. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2015. С. 188-194;

Е.А. ЖАМАЛБАЙ

Ерасыл Аманжолұлы Жамалбай

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
zhamalbay02@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТУРАЛЫ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Мақалада ортағасырлық Қазақстан туралы қытай және араб-парсы деректері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты ортағасырдағы саяхатшы және географтардың жазбаларында сақталған Қазақстан аумағына қатысты мәліметтер, оның ішінде қала мәдениеті, тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі, билік жүйесі туралы ақпараттарды саралау. Мақалада Сюань Цзянь, ибн Хордадбек, әл Масуди, ибн Хаукал, әл Мақдиси, әл Идрисидің еңбектерінде сақталған түркі халықтарының этникалық құрылымы, сауда-керуен жолдарының бойындағы Испиджаб, Тараз, Атлах, Кедер, Сауран секілді қалалар мен Батыс Түрік қағанатының аумағы туралы деректер салыстырмалы түрде талданады. Түркі халықтарының қоныстану ерекшеліктері мен шаруашылығы туралы сипаттамалар беріледі. Сондай-ақ, жазба деректердегі мәліметтер археологиялық зерттеулермен ұштастырыла отырып, салыстырмалы түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: ортағасыр, Батыс Түрік қағанаты, саяхатшылар, географтар, жазба деректер, сауда жолдары

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ о СРЕДНЕВЕКОВОМ КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматриваются китайские и арабо-персидские сведения о средневековом Казахстане. В работе приведены свидетельства путешественников и географов о торговых путях, городах, народах и их культуре. Целью исследования является анализ сведений, содержащихся в трудах средневековых путешественников и географов, в том числе о культуре города, быте населения, системе власти, которые относятся к Казахстану. В статье сравнительно проанализированы данные об этническом составе тюркских народов и о расположенных вдоль торгово-караванных дорог на территории Западно-Тюркского каганата городах Испиджаб, Тараз, Атлах, Кедер, Сауран, данные о которых сохранились в трудах Сюань Цзянь, ибн Хордадбека, Аль Масуди, ибн Хаукала, аль Мақдиси, аль Идриси. Дается характеристика особенностей расселения и хозяйства тюркских народов. Также данные из письменных источников сопоставляются с результатами археологических исследований.

Ключевые слова: средневековье, Западно-Тюркский каганат, путешественники, географы, письменные данные, торговые пути

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

WRITTEN SOURCES about MEDIEVAL KAZAKHSTAN

The article discusses Chinese and Arab-Persian sources about medieval Kazakhstan. The purpose of the study is to analyze information about the territory of Kazakhstan, including information about the culture of the city, the way of life of the population, and the system of power, preserved in the writings of travelers and geographers in the Middle Ages. The article provides a comparative analysis of the ethnic structure of the Turkic peoples preserved in the works of Xuan Jian, Ibn Khordadбек, Al Masudi, Ibn Haukal, al Maqdisi, Al Idrisi, data on the territory of the western Turkish kaganate, such cities as Ispijab, Taraz, Allah, Kedar, Sauran along trade and caravan routes. Characteristics are given about the peculiarities of the settlement and economy of the Turkic peoples. Also, the information contained in the written sources is considered in comparison, combined with archaeological research.

Keywords: the Middle Ages, the Western Turkic Khaganate, travelers, geographers, written data, trade routes

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Кіріспе. Қазақстан жерінде ортағасыр дәуірі Түркі қағанаты (VI ғ.) құрылған кезінде басталды. Әр ғасырларда көптеген өзгерістер болып тұрды, Түркі қағанатын құрылуы, оның екі мемлекетке бөлінуі, түркі тілдес тайпаларының арасындағы келіспеушіліктер, соғыстар және т.б. Ортағасырлар кезеңіндегі саяси-экономикалық жағдайларда Қазақстан аумағы халықаралық сауда жолдарының бойында орналасқандықтан, басқа елдер үшін қызықты болғаны анық. Керуен жолдары батыс пен шығысты байланыстырып қана қоймай, Қазақстан аумағымен өткен керуендер арқылы түркі халықтары туралы мәліметтер де таралып отырды. Көшпелі және отырықшы дәстүрлерді қатар ұстанған халықтың тұрмыс-тіршілігі мен саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайлары әлем елдері үшін қызықты болғаны рас. Осы кезеңдегі халықтардың палеоэкономикалық мәселелерін анықтауда бірден-бір маңызды дерек көзі – ортағасырлық жазба деректер. Мақалада Ортағасырлық Қазақстан туралы қалдырған шетелдік саяхатшылары мен географтар қалдырған ақпараттар хронология бойынша, яғни бірінші қытай деректері (VII ғ.), екінші араб-парсы деректері (IX–XI ғғ.) талданып, олардың әр кезеңде қандай өзгерістер болғанын, саяхатшыларының жүрген маршруттары көрсетіледі.

Зерттеу әдістер. Зерттеу жұмысының материалдық негізін ортағасырлық Қазақстан территориясы туралы қытай және араб-парсы мәліметтері құрайды. Дереккөздерді талдау кезінде деректанулық зерттеудің белгілі әдістері, оның ішінде дереккөздік талдау мен мәліметтерді синтездеу әдістері қолданылды. Жазба деректер мен археологиялық мәліметтердің үйлесімі тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде сараланды.

Нәтижелер. *Қытай деректері (VII ғ.).* Сюань Цзян – Қытай саяхатшысы. Сегіз жасынан бастап буддизм дініне қызыға бастайды. 622 ж. буддизм дінін қабылдап, монахтардың қатарына қосылады. Будда мәтіндерін зерттей отырып, Сюань Цзян санскрит тілінен аудармаларда дәл емес және түсініксіз үзінділер көп, ал қолжазба жинақтарының өзінде үлкен олқылықтар бар деген қорытындыға келді. Мәтіндерді жаңарту үшін, жас манах Солтүстік Үндістанға, ілімнің өзі пайда болған және оның негізін салушы өмір сүрген буддизмнің киелі жерлеріне қажылыққа баруды шешті. Монах 629 ж. Хунань провинциясынан шығып, өз саяхатын бастайды. Керуен Ыстықкөлге тоқтады. Сюань Цзян былай жазып кетеді: «Судың түсі көкшіл-қара, дәмі ащы, тұзды» – деп, оны «жылы көл» сипаттайды. Ыстықкөл жағасы Батыс

Түрік қағанатының қысқы ордасы қызметін атқарды, ал жазда оның тұрғылықты жері Ташкент болды. Сюань Цзян 630 ж. Түркі қағанымен Тоқмақ қаласында кездеседі. Екеуі аң аулауға шығады, қаған саяхатшыға үлкен қонажайлық көрсетті. «Қағанда жасыл атлас киім, шашын жібек лентамен байлап, басын орап, артына түсірген. Оның қасында 200 астам сарбаздары жүрді, олардың қолдарында найза, садақ және аттың үстіне болған» – деп сипаттайды [Александров 2012: 74].

Араб-парсы деректері (IX–XI ғғ.). Ибн Хордадбех (IX ғ.) – парсы тарихшысы, ол 820 ж. қазіргі Иран мемлекетінің Хорасан жерінде дүниеге келген. Қазіргі таңда оны «араб географиясының атасы» деп атайды, себебі сол кезде Аббасид халифаты көршілес мемлекеттер мен тайпалар арқылы сауда қарым-қатынас жүргізіп отырған, әрине, ең бастысы арабтарда пошта жұмыстары жақсы дамыған. Қазіргі таңда бізге Ибн Хордадбехтың ең басты кітабы жақсы сақталған, оның ішінде славян, грек, түркі этностары туралы көп мәліметтер кездеседі, кітаптың аты «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» деп аталады, қазақша аудармасы «Жолдар мен аймақтар туралы кітап». Өзінің кітабында Орталық Азия мен Қазақстан туралы жазып кеткен, оғыз, қарлұқ, қимақ және т.б. түркі этностары туралы мәлімет қалдырған. Ол өз кітабында, Аббасид халифатын, Хорасан, Мавераннахр, Хорезм жерлерін картаға белгілеген. Ең бастысы, қалалардың қай жерге орналасқанын көрсеткен, түркі тайпаларының қай өңірде тұрғандарын белгілеген. «Қимақтар Ертіс өзенінің маңында қоныстанған, Еділ өзені мен Орал жақта қыпшақтар, Хорезм жерінде оғыз, қарлұқ, түргеш тайпалары қоныстанған. Түркі халықтарында 16 қаласы бар, ол қалаларға жету үшін Бағдаттан 345 фарсах (2300-2500 шақырым) жүру керек. Ең ірі қалалар: Сумран (Самарқанд), Шаш (Ташкент), Испиджаб, Талас (Тараз). Шаш пен Испиджабтың арақашықтығы 20 фарсах (177 шақырым)» [Буниятов 1988: 174–180].

Әл-Масуди (X ғ.) – араб тарихшысы, саяхатшы. Әл-Масудиның өмір баяны туралы аз жазылған, бірақ, ол ортағасырлық халықтарды жазып кеткені үшін тарихта үлкен орын алады. Саяхатшы өз еңбегінде Аббасид Халифатын, Үндістанды, Кавказды, Каспий теңізі мен Хазар қағанаты туралы жазып кеткен. Оның негізгі еңбегі «Ахбар әз-Заман» (Заман тарихы) деп аталады. Оның еңбегі 30 томнан тұрады, кітапта қимақ, оғыз, халадж(қыпшақтар), оғыздарды жазып кеткен. «Сириядан кейін, мен Бағдат қаласына оралдым. Бірнеше айдан кейін парсы саудагерлері біздің қалаға келді, олар Бахр-аль-Хазар (Каспий) теңізінің басқа

жерінде, бір жұмбақты халықтар мекендейді деп хабар берді маған, саудагерлер олар өздерін рус, халадж, хазарлар деп атайды» [Микульский 1998: 201].

Әл-Масуди осы халықтарды зерттеу үшін жаңа саяхатқа шығады, оның жолы Табаристан (қазіргі Иран) жерінен басталады. Парсы саудагерлерінен сол түркі тайпалары ислам дінін қабылдағанын естиді. Бір ай өткен соң саяхатшы, халадж тайпаларының жерлеріне келеді. Сол жердегі климатын, үй жануарларын, халықтарын жазып кетеді. «Халадж тайпалары Ферғана жерінде қоныстанған. Олардың бойлары ұзын, көздері кішкентай, бет келбеті нәзік. Олардың басқаратын басшысының лауазымы-хакан. Түйені жүк тасымалдау, көлік ретінде қолданады, жануарлардың аяқтары қысқалау, мойындары ұзын» [Микульский 1998: 202]. Әл-Масудиның пікірінше бұның барлығы климаттың әсері болуы мүмкін деп жазған, себебі тек қана құмды шөлде қоныстанған бұл тайпалар. Ал оғыз тайпаларын Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу жерлерінде қоныстанған деп жазған. Қимақтар Этилиядан (Еділ өзені) Ертісге дейін алып жатты.

Ибн Хаукаль (X ғ.) – араб географы. X ғасырда ол Ибн Хордадбехтың негізгі еңбегін жаңартты, мәліметтің ішіне Оңтүстік Қазақстан жақтағы ортағасырлық қалалар туралы жазып кеткен, ең маңыздысы екі қала (Испиджаб пен Тараз). «Испиджаб-өзі медина, цитадельден, рабадтан тұрады, бірақ цитаделі қирап қалған. Адамдардың көбісі медина мен рабадта орналасқан, екеуінің қабырғасы саздан жасалған, диаметрі фарсахтан асады, рабадтың ішінде су құбыры мен бақша орналасқан, қаланың қасында таулар бар, ал медина жақта мемлекет басшыларының орны орналасқан. Субаникент, Тараз, Атлах, Кедер, Сауран қалалары қасында орналасқан» [Волин 1960: 8]. «Тараз-ол қалада мұсылмандар мен түркі халықтары бір-бірімен саудамен айналысады, қаланың шекарасының қасында басқа халықтар тұрады, сол жерлерге ешқандай мұсылмандар барғысы келмейді, себебі сол жақта қарлұқтардың жері басталады [Волин 1960: 8].

Әл-Макдиси (X ғ.) – араб географы. Оның негізгі еңбегі «Ахсан ат-такасим фи марифат ал-акалим» деп аталады, қазақша аудармасы «Климаттарды түсінуге арналған ең жақсы бөлім». Географ сол кездегі бүкіл мұсылман елдеріне барып шыққан, еңбегінде мемлекеттер мен қалаларға көп көңіл бөлген. Ортағасырлық Қазақстанның қалаларын жазып кеткен: Испиджаб, Сауран, Тараз, Баласағұн, Атлах, Лабан, Джамукент және т.б. «Тараз-жақсы қоршалған қала, бақшалары көп, рабад жағында адамдар көп

тұрады, төрт қақпасы бар, моншалары мен мешіттер көп, мединаның қақпасы үлкен өзен орналасқан». «Құлан-қоршалған қала, мешіті медина жақта орналасқан, бірақ адамдар оған кірмейді, ол Тараз қаласына баратын жолда орналасқан». «Атлах-үлкен қала, оның ішінде бақшалар көп орналасқан, қаланың маңындағы рустактарда(ауылдар) жүзімдер өсіріледі, ал мешіт медина жақта, нарықтар болса рабадта жақта орналасқан» [Волин 1960: 10–11].

Әл-Идриси (XI ғ.) – араб географы, тарихшысы. Негізгі еңбегі «Нузхат ал-муштак фи-хтирак ал-афак» деп аталады, осы кітапты шамамен ол 15 жылға жуық жұмыс істеген. Сол жерде Еуропа, Азия, Африка халықтары туралы жазылған. Ал ерте ортағасырлық Қазақстанға тоқталатын болсақ, сол кездегі мекен еткен халықтар жазылып кеткен, нақты айтқанда: қыпшақтар, оғыздар, кумандар, қимақтар туралы. Әл-Идриси өзінің кітабында Еуропа мен Азия материктерін 10 географиялық климаттық белдеуге бөлген, Еуропада көбінесе 4 климаттық белдеуден тұрған оны бұрын Птолемей жасаған. Араб географының еңбегінде қимақтар 4 белдеуде тұрды. Қимақтардың жеріне бару үшін, ең бірінші жол қарлұқтардан тұрады, нақты айтқанда Ферғана қаласынан, қимақтар мен қарлұқтардың тікелей шекарасында бір қала орналасқан, Атракан деп аталады, сосын Гаган өзенін өткенен кейін қимақтардың жері басталады. Гаган өзені Алакөлге тікелей шектесіп, қасында Гиргир деген тау орналасқан. «Қимақтар сол тауда күмісті қазып, тауып отырған, аң аулап тұрған» [Кумеков 1971: 195]. Әл-Идриси кітапта қимақтарда 16 қаласы болған дейді, солардың бесеуі Гаган өзеннің маңында орналасқан, екі астанасын жазып кеткен, бірінші Имакия, екіншіси Карантия.

Араб географы үш маңызды сауда жолын жазып кеткен: біріншісі, Таластан (Тараз) Банджар қалалары, екіншісі, Ахсикеттен Карантияға дейін, үшіншісі, Танбиядан Шығыс Түркістанға қарай алып жатты. Әл-Идриси өз еңбегінде, қимақтардың шаруашылығын жазып кеткен, әрине, ең басты шаруашылықтары: көшпелі мал шаруашылығы, егіншілік. Қимақтарда алтын, мыс металлдарды үнемді түрде балқытқан, мыстан олар монеталар жасаған, алтыннан әшекей бұйымдар, өздерінің басшылары киім жасаған, және ең жақсы дамыған ол темірді балқыту, осы металлдан қару-жарақтар жасаған.

Талқылау. Зерттеу барысында әр автордың ортағасырлық Қазақстан туралы ақпараттары пен пікірлері жүйелі түрде сипатталды. Сюань Цзянь сол кездегі Қазақстанға көршілес жерлерді, оның ішінде

Ыстықкөл өңірін сипаттаған. Саяхатшы түркі халқының қағандары туралы жазған. Ибн Хордадбек Аббасид халифатының шекарасында орналасқан көршілес мемлекеттер мен халықтарды жазып, Орталық Азия, Мавераннахр, Хорезм, Қазақстан туралы мәліметтер қалдырған. Ең бастысы, ол қимақтардың қай жақта орналасқанын, сол кездегі ірі қалаларды картасына бейнелеп, қалалардың арақашықтығын көрсеткен. Әл-Масуди ортағасырлық Қазақстанның батыс аймақтары (Каспий мен Арал теңіздерін), ең бастысы хазар, халадж (қыпшақтар автордың айтуы бойынша), қимақтар туралы, олардың шекарасын, климатын, шаруашылығын жазған. Әл-Мақдиси еңбегінде мемлекеттер мен қалалар туралы, оның ішінде Тараз, Атлах Құлан, Испиджаб қалаларына қатысты құнды деректер кездеседі. Мысалы, ол Таразды жақсы қоршалған рабад пен медресе туралы және мешіт, бақша, моншаларды жазған. Ибн Хаукаль Қазақстандағы екі маңызды екі ортағасырлық қала (Тараз және Исфиджап) туралы мәліметтер қалдырған. Мысалы, ол Испиджапта адамдардың көбісі рабад пен медресе жақта тұрған, қалада су құбыры пен бақшалары жақсы жасалған, ал үйлер мен қаланың қабырғалары саздан жасалғанын сипаттап кеткен. Әл-Идриси өзінің «Нузхат ал-муштак фи-хтирак ал-афак» еңбегінде қыпшақ, қимақ, оғыз халықтары туралы сипаттап, Еуропа мен Азия жерін 10 климаттық белдеуге бөлген, оның ішінде Қазақстан жерін төртінші климаттық белдеуге жатқызған және сол климаттық белдеуде қимақтар пен қыпшақтардың жерлері белгіленген. Саяхатшылар мен географтардың жазған деректерінде, мысалы ортағасырлық қалалар, моншалар, мешіттер және т.б.

дамудың жоғары деңгейін археологиялық деректер растайды.

Қорытынды. Ортағасырлық саяхатшылар мен географтардың еңбектерінің арқасында түркілердің өмірі мен дәстүрлері, олардың сенімдері, сондай-ақ ежелгі қалалардың орналасқан жері мен құрылымы, елді мекендердің ара қашықтығы және т.б. туралы құнды мәліметтер алынып отыр. Ежелгі қытай деректері VII ғасырдың бірінші жартысында ірі қалалардың болғанын көрсетеді. Ал IX–XI ғғ. араб-парсы жазба деректері көптеген қалалар мен олардың өмір сүру жағдайлары туралы маңызды мәліметтер беріп отыр. Бұл Қазақстандағы қала мәдениетінің жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді.

Научный руководитель: Буранбаев Р.Н.

ӘДЕБИЕТ

Буниятов З.М. Книга путей и стран. Баку: Элм, 1988. 460 с.

Микульский Д.В. Арабский Геродот. Москва: Алетея, 1998. 233 с.

Александрова Н.В. Записки о Западных странах Великой Тан. Москва: Восточная литература. 2012. 466 с.

Волин С. Сведения Арабских источников IX–XVI вв. о долине Талас и смежных районах // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.8. 1960. С. 72-92.

Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. По арабским источникам / Отв. ред. Б.С. Сулейменов. Алма-Ата: Наука, 1972. 156 с.

А.И. ИСАЕВ

Ахверды Исрафилович Исаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан;
isaevahverdy@gmail.com

ВООРУЖЕНИЕ КИМАКОВ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье приводятся данные о предметах вооружения кимаков IX–XI вв., обнаруженных при исследовании археологических памятников на территории Восточного Казахстана. Автором проанализированы результаты археологических исследований, научные работы специалистов по вооружению. Установлено, что вооружение кимаков включало средства ведения дистанционного, ближнего боя и защитного доспеха. Для дистанционного боя кимаки использовали луки и стрелы. Оружия ближнего боя представляли собой мечи, сабли и кинжалы. Средствами защиты служили панцири, кольчуги, шлемы и щиты. Изучение предметов вооружения позволяет делать выводы о тактике и стратегии ведения боя у кимаков.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, раннее средневековье, кимаки, вооружение, мечи, сабли, палаши, лук, наконечники стрел

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ҚИМАҚТАРЫНЫҢ ҚАРУ-ЖАРАҚТАРЫ (ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТ)

Мақалада Шығыс Қазақстан аумағындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу барысында табылған IX–XI ғасырлардағы қимақтардың қару-жарақ заттары туралы мәліметтер келтірілген. Автор археологиялық зерттеулердің нәтижелерін, қару-жарақ мамандарының ғылыми жұмыстарын талдады. Қимақтардың қару-жарағына қашықтықтан, жақын және қорғаныс құралдары кіретіні анықталды. Қашықтан күресу үшін қимақтар садақ пен жебені қолданды. Қару-жарақтар арасында қылыштар және қанжарлар кең таралған. Қорғаныс құралдары қабықтар, тізбекті пошта, дулыға және қалқандар болды. Қару-жарақ пәндерін зерттеу қимақтардағы ұрыс тактикасы мен стратегиясы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, ерте орта ғасырлар, қимақтар, қару-жарақ, қылыш, садақ, жебе ұштары

ARMAMENT of the KIMAKS of EAST KAZAKHSTAN (HISTORIOGRAPHICAL ASPECT)

The article provides data on the items of weapons of the Kimaks of the 9th–11th centuries, discovered during the study of archaeological sites on the territory of East Kazakhstan. The author analyzes the results of archaeological research, scientific work of specialists in weapons. It was established that the Kimaks' weapons included means of conducting remote, close combat and protection. For remote combat, the Kimaks used bows and arrows. Melee weapons were swords, sabers, and daggers. The means of protection were armor, chain mail, helmets and shields. The study of weapons items allows us to draw conclusions about the tactics and strategy of fighting the Kimaks.

Keywords: East Kazakhstan, early Middle Ages, kimaks, weapons, swords, sabers, broadswords, bows, arrowheads

Введение. Известно, что в культурах раннего средневековья вооружение играло особую роль, и в первую очередь оно обеспечивало становление и развитие государственности на раннем этапе своего развития. Также, особое значение в понимании культурно-хронологических особенностей раннесредневековых народов, может играть та ценная информация о культуре и обществе через опосредованное изучение различных механизмов, которыми могут выступать технологиче-

ский уровень развития государства и его общее экономическое положение. Известно, что об уровне экономического развития общества и государства можно судить по его способности обеспечить свое боеспособное население вооружением и экипировкой. Особую роль вооружение играло у кимаков, являющееся своеобразным отражением особенностей археологической культурой этого народа, ставшего в основе создания Кимакского каганата, существовавшего в IX–XI вв.

Целью настоящей работы является дать описание и проанализировать вооружение кимаков с помощью археологических данных известных на сегодняшнее время. Для достижения цели были использованы труды зарубежных и отечественных ученых-археологов. В результате исследований 1950–1960 гг. были получены материалы, которые освещены в работах Ф.Х. Арслановой (Памятники Павлодарского Прииртышья), в частности, Бобровский могильник. К другим исследователям, которые внесли важный вклад в историю изучения вооружения не только кимаков, но и других кочевых народов средневековья являются Ю.С. Худяков, Г.В. Кубарев, В.В. Горбунов и другие.

Актуальность темы изучения определяется исторической значимостью предметов вооружения кочевников, которые отражают историю и культуру народов, его культурно-хронологические особенности в становлении и формировании своей государственности. Также, изучение военных столкновений в средневековье позволяет расширить наши знания о мировой истории и взаимодействии различных культур и цивилизаций. Еще один немаловажный аспект, это влияние на современность. Вооружение средневековых кочевников может иметь влияние на современное военное искусство и тактику. Например, те же самые принципы борьбы на лошадях или использование луков в бою могут находить применение в современных условиях.

Таким образом, анализ предметов вооружения предоставляет важную информацию о различных аспектах жизнедеятельности народа, включая его экономическое и политическое положение, уровень развития материальной культуры и обороноспособности.

Методы исследования. Были использованы такие методы как анализ, классификация по типам и аналогиям. Проанализированы статьи, монографии, исследователей по данной теме. Так же были показаны некоторые типы луков, наконечников стрел, мечи.

Обсуждение и результаты. Комплекс вооружения кочевников конца I тыс. н.э. с территории Алтая, Казахстана и Западной Сибири включал средства ведения дистанционного, ближнего боя и защитного доспеха.

Предметы вооружения дистанционного боя из кимакских памятников представлены деталями колчанов, элементами луков и стрел, встречающимися во всех группах памятников на изучаемой территории [Худяков, 1986: 181]. Кимакский комплекс вооружения включал: оружие дальнего (луки и стрелы), среднего (копья) и ближнего (мечи, сабли, кинжалы, боевые топоры) боя, а также доспехи (панцири, шлемы, щиты) Особый интерес представляет длинноклиновое ору-

жие кимакских всадников. Его анализу посвящено несколько специальных работ, однако в них рассматриваются мечи и сабли не только кимаков, но других племен, как входивших, так и не входивших в состав Кимакского каганата, а также из-за давности не учитываются новые материалы [Горбунов, 2016: 132].

Луки относятся к типу сложносоставных и среди них выделяется 4 типа. Первый тип с концевыми и срединными боковыми и срединной фронтальной накладками. Включает 2 экз. из памятников: Ближние Елбаны VIII, к. 1, п. 5; Сростки (Приобье). Второй тип со срединными боковыми и фронтальной накладками. Включает 3 экз. из Сростков, к. 1, 2, 5. Третий тип со срединными боковыми накладками. Включает 4 экз. из памятников: Сростки, к. 2, 4; Красноярское (Приобье), к. 5, 10; Орловка (Восточный Казахстан), к. 1. Четвертый тип со срединной фронтальной накладкой. Включает 4 экз. из памятников: Иня (Приобье), п. 3, Сростки 18 [Худяков 1986: 181]. Эволюция древнетюркских луков освещена и исследованиях А.А. Гавриловой, Д.Г. Савинова, С.И. Вайнштейна, Л.Р. Кызласова и Ю.С. Худякова. Древнетюркские луки, по их мнению, ведут свое происхождение от гуннских луков с двумя парами концевых и срединных, с боковыми и фронтальной накладками. В рассматриваемую эпоху, как полагает Ю.С. Худяков, данная конструкция начинает подвергаться модификации: исчезают срединная фронтальная накладка, концевые накладки с одного или обоих концов киби́ти. Необходимость этих изменений диктовалась требованиями повышения эффективности лука в условиях маневренной конной борьбы, стрельбы по цели на различных дистанциях в условиях рассыпного или плотно сомкнутого строя. Так же известно, что у кимаков Восточного Казахстана преобладали луки второго и третьего типа. Лук был важнейшим и излюбленным оружием воина-кочевника [Алланиязов, 1998: 29–30].

Железные наконечники стрел относятся к одному отделу – черешковых и по сечению пера делятся на семь групп. Группа 1 – трехлопастные наконечники, девять типов. Тип 1. Асимметрично-ромбические. Включает 21 экземпляр найдены в могильнике Орловка, к. 1; Кызыл-ту, к. 6 (Восточный Казахстан). Тип 2. Удлиненно-ромбические. Включает 21 экземпляр найдены в Ямышево (Восточный Казахстан). Так же найдены наконечники 2 группы трехгранно-трехлопастные наконечники. К ним относится один тип и найден он у памятника Пчела к. 10 (Восточный Казахстан) является боеголовковым [Худяков 1986: 183–190].

Для хранения и ношения стрел воины-кочевники пользовались колчанами. Колчаны изготавливались

из кожи или бересты. В кимакских памятниках обнаружено несколько экземпляров колчанов различной сохранности. По форме приемника они относятся к одной группе, подразделяющейся на типы по оформлению горловины. Колчаны, вероятно, подвешивались к поясу с помощью двух ремней, петель и крючьев. Колчаны, находки которых датируются VIII–IX вв. н.э., были округлой или полукруглой формы, свернутые на нескольких слоев бересты с деревянным вставным дном и «открытым» карманом. [Алланиязов 1998: 35–36].

Мечи являются наиболее важным атрибутом вооружения средневекового воина. Тюрки же носили меч на шелковой перевязи, идущей справа налево, причем он был подвешен так, что его конец смотрел вверх, способ, распространенный у кочевников. Меч в таком положении легко выхватывается и его можно держать на четверть клинка открытым, не допуская, однако, проникновения влаги в ножны. Мечи, обнаруженные в памятниках, относящихся к кругу кимакских древностей, по сечению клинка подразделяются на две группы. Группа I. Ромбические, с ладьевидным перекрестьем. Включает 1 экземпляр. Группа II. Линзовидные в сечении, один тип с брусковидным перекрестьем. Включает 1 экземпляр. Памятники, на которых были найдены мечи Акчий-II, курган № 2, могила 1. В ограбленном детском погребении найдена рукоять с частично поврежденным перекрестием и три прямых фрагмента от клинка железного меча, а также фрагмент деревянных ножен [Трифонов 1987: 158–161, рис. 84, 9]. Ахмирово-1, курган № 7, кенотаф-1. В пустом погребении обнаружен железный меч, лежавший вдоль южной стенки ямы, рукоятью на восток. Ахмирово-1, курган № 7, кенотаф-2. В пустом погребении лежал железный меч рукоятью на восток [Суворова и др. 1995: 254–256]. Носились кимакские мечи и сабли в деревянных ножнах, которые обтягивались кожей или обклеивались берестой, а у самых богатых экземпляров оковывались листовым серебром. [Горбунов 2016: 145].

Палаша, найденные в кимакских памятниках, относятся к одной группе трехгранных, насчитывающей шесть типов. В могильнике Аян над левой рукой костяка в пространстве от левой стороны груди до левой берцовой кости (почти до ступни) находился железный палаш, одетый в кожаные ножны. Вокруг рукояти палаша в разброс лежат детали подвески палаша и орнаментированные металлические предметы воинского пояса. Железный палаш (меч) однолезвийный, одет в деревянные ножны, обтянут тонкой кожей, длиной 115 см в нижней части продет серебряный наконечник, зафиксированный железным гвоздиком. Рукоять изго-

товлена из дерева, слегка изогнута, ее венчает аналогичное наконечнику серебряное ажурное навершие с растительным орнаментом в виде скрученных ветвей и листьев. Клинок прямой, в сечении треугольной формы с конусовидным острием. На лицевой части рукояти закреплена серебряная розетка с кольцом в виде шести лепестков. Перекрестие прямое, узкое, орнаментированное, в профиле имеет ромбовидную форму [Омаров и др. 2020: 944–946].

Сабля явилась результатом эволюции определенного вида меча. Но вместе с тем, сабля принципиально новое оружие, отличия ее от меча весьма значительны. Эти отличия не исчерпываются особенностями формы сабли однолезвийностью и изгибом полосы. Сабли, происходящие из кимакских памятников, относятся к двум группам, насчитывающим по несколько типов. Размеры и устройство сабли характеризуется, по мнению Ф.Х. Арслановой, как раннюю переходную форму (от меча). Аналог ее известен по материалам Алтая [Гаврилова 1965: 69]. В конце I тыс. н.э. у кимаксов были на вооружении все виды рубяще-колющего оружия: мечи, палаши, сабли. При чем мечи характерны преимущественно для северной периферии Кимакского каганата, в то время как в Верхнем Прииртышье, Степном Алтае и южных районах Приобья применялись прямые палаши и сабли [Худяков 1986: 192–194]. Сабли найдены в памятниках Зевакино, курган № 4, могила-1. В погребении человека между костями ног найдена железная сабля, Зевакино, курган № 4. В погребении человека с конем найдена железная сабля, которая располагалась вдоль лебвой ноги погребенного, Зевакино, курган № 49. В погребении двух людей, на правой руке одного, найдена железная сабля. [Горбунов 2016: 138].

В кимакских памятниках обнаружено небольшое количество наконечников копий. По сечению пера они разделяются на три группы. Можно предполагать, что копыя входили в число боевых принадлежностей легковооруженного конного воина [Худяков 1986: 195–196].

В могильнике Каракаба I кургане 9 справа от погребенного был размещен комплект предметов вооружения: лук, сабля, колчан с наконечниками стрел. Сложносоставной, обернутый берестой лук с костяными накладками лежал поверх скелета. Под луком зафиксировано несколько слоев крупных фрагментов плотной шелковой ткани коричневого цвета. Под колчаном найдена сабля в ножнах, ее длина составляла 1,1 м. Навершие ее рукояти, бутероль и обоймы – литые из серебра, с позолотой. В кургане 1 могильника Каракаба справа от погребенного обнаружен боевой

лук, обернутый берестой. Слева от погребенного лежал, перекрывая кисть левой руки, берестяной колчан с закрытым «карманом» [Самашев 2016: 379–392].

Заключение. Подытоживая, можно отметить, что с середины I тыс. н.э. кимаками широко использовались разнообразное вооружение как для ближнего, так и для дальнего боя. В ближнем бою применялись мечи, сабли и копья, обеспечивая разнообразные тактические возможности. Для дистанционного боя использовались луки различных типов, а также широкий ассортимент наконечников стрел, что позволяло эффективно атаковать противника на расстоянии. Хранение стрел осуществлялось в колчанах, изготавливаемых из бересты, что подчеркивает практический подход к организации военного оснащения. Для защиты от вражеских атак кимаками применяли панцири, обеспечивая себе дополнительную защиту на поле боя. Таким образом, вооружение и экипировка кимаков отражают их стремление к эффективной боевой подготовке и защите.

В качестве подведения итогов можно сказать, что кимаки были легковооружены, но при этом были хороши в ближнем бою, так же можно говорить об универсальной коннице. Так же можно отметить, что традиция класть вооружение вместе с погребенным получила огромное влияние у кимаков и свидетельствовала нам о социальном статусе погребенных.

Научный руководитель: Бесетаев Б.Б.

ЛИТЕРАТУРА

Алланиязов Т.К. Военное дело кочевников Казахстана. Алматы: Фонд «XXI век», 1998. 140 с.

Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М.; Л.: Наука, 1965. 144 с.

Горбунов В.В. Мечи и сабли кимаков Восточного Казахстана // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Ч. II. (г. Санкт-Петербург, 18–20 мая 2016 г.) / Науч. ред. С.В. Ефимов. Спб.: ВИМАИВиВС, 2016. С. 131–147.

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Баймуханов Н.Б., Сагындыкова С.Т. Вооружение и конское снаряжение средневековых кочевников Восточного Казахстана (по материалам могильника Аян) // Мир Большого Алтая. 2020. № 6(2). С. 941–957.

Самашев З.С. Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу Евразийских древностей. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. С. 379–409.

Суворова Г.А., Ткачев А.А. Кимакские погребения могильника Ахмирово I // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии. Сб. посв. юбилею профессора Т.Н. Троицкой / Отв. ред. А.М. Ильюшин. Кемерово, 1995. С. 253–266.

Трифонов Ю.И. Акчий II // Ахинжанов С.М., Ермолаева А.С., Максимова А.Г., Самашев З.С., Таймагамбетов Ж.К., Трифонов Ю.И. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС / Отв. ред. А.К. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. 278 с.

Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986. 268 с.

И.Р. КАМАЛДИНОВ

Ильяр Рамильевич КамалдиновИнститут археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
kamaldinov-ilyar@mail.ru

КЕРАМИЧЕСКИЙ СОСУД с ГОРОДИЩА ОКСЫЗ

Лощенный керамический сосуд (кувшин) со стилизованным изображением грозди винограда найден при раскопках в северной части цитадели городища Оксыз (Весидж), расположенном Отрарском оазисе. Востоковед В.В. Бартольд указывал на то, что город Весидж является родиной Абу Насра аль-Фараби. Сосуд обнаружен в слое X–XI вв., т.е. относится к караханидскому периоду, это время мусульманского ренессанса на Среднем Востоке. Рисунок винограда на кувшине с городища Оксыз свидетельствует о широком распространении виноградарства и виноделия на территории Южного Казахстана. Изображение винограда нанесено циркулем, что является интересным моментом, так как при археологических исследованиях средневековых городищ Средней Азии циркуль обнаружен не был, поэтому данный сосуд относится к числу очень редких и интересных находок.

Ключевые слова: Южный Казахстан, археология, средневековый город, Отрарский оазис, керамика, виноград

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

ОКСЫЗ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН ҚЫШ ЫДЫС

Отырар оазисінде орналасқан Оксыз (Весидж) қаласы цитаделінің солтүстік бөлігінде қазба жұмыстары кезінде жүзім шоғырымен безендірілген жылтыратылған қыш ыдыс (құмыра) табылды. Шығыстанушы В.В. Бартольд Весидж қаласы Әбу Насыр әл-Фарабидің отаны екенін атап өтеді. Ыдыс X–XI ғасырларға тиесілі, яғни Қарахан кезеңіне жатады, бұл Орта Шығыстағы мұсылман ренессансының уақыты. Оксыз қаласынан табылған құмырадағы жүзім суреті Оңтүстік Қазақстан аумағында жүзім өсіру мен шарап жасаудың кең таралғандығын айғақтайды. Жүзімнің суреті циркульмен салынғаны қызықтырады, себебі Орта Азияның ортағасырлық қалаларын археологиялық зерттеу барысында циркуль кездеспейді, сондықтан бұл ыдыс өте сирек кездесетін және қызықты олжалардың қатарына жатады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, археология, ортағасырлық қала, Отырар оазисі, қыш, жүзім

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993.

CERAMIC VESSEL from the OKSYZ CITY-SITE

A polished ceramic vessel (jug) with a stylized image of a bunch of grapes was found during excavations in the northern part of the citadel of the Oksyz Hillfort (city of Vesij) located in the Otrar oasis. Orientalist V.V. Bartold pointed out that the city of Vesij is the homeland of Abu Nasr al-Farabi. The vessel was found in the layer of the 10th – 11th centuries, i.e. dates back to the Karakhanid period, this is the time of the Muslim Renaissance in the Middle East. The pattern of grapes on a jug from the Oksyz Hillfort indicates the wide spread of viticulture and winemaking in southern Kazakhstan. The image of grapes applied by a compass, which is an interesting moment, since no compass was found during archaeological research of medieval hillforts in Central Asia, therefore this vessel is one of the very rare and interesting finds.

Keywords: South Kazakhstan, archeology, medieval city, Otrar Oasis, pottery, grapes

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Введение. Востоковед В.В. Бартольд указывал на то, что Весидж – родина аль-Фараби находился на левом берегу Сырдарьи – Яксарта в окрестностях Кедера – города, отождествляемого со столицей Отрара-Фараба X–XI вв. [Бартольд 1963: 323]. Выходцем именно с этого города был выдающийся мыслитель Востока Абу Наср аль-Фараби.

Весиджу соответствует нынешнее городище Оксыз (Оксуз). Оксыз находится на левом берегу Сырдарьи в 9,5 км к северу от с. Маякум, в ур. Акжар. Городище и земледельческие поселения, расположенные вокруг него, снабжались водой из магистрального канала Акарык, исток которого находился на расстоянии 7 км юго-восточнее Оксыза на Сырдарье [Байпаков 1994: 323].

Городище представляет собой двухъярусный бугор (рис. 1). Цитадель в виде верхнего бугра высотой 13,5 м находится в северо-восточной части городища. Длина стен: северо-восточная – 90 м, северо-западная

– 75 м, юго-восточная – 180 м и юго-западная – 150 м. На более низкой части высотой 3–5 м располагается шахристан со следующими размерами стен: северная – 165 м, восточная – 200 м, юго-восточная – 150 м, юго-западная – 195 м и западная – 180 м. По углам стен и через каждые 30–40 м стена шахристана обнесена башнями. Остатки башен прослеживаются в виде всхолмлений высотой 1,5 м. Вокруг городища находится ров, глубина которого в настоящее время достигает 3 м. К центральным развалинам примыкает неукрепленный рабад площадью около 20 га, по территории которого проходит русло магистрального канала.

Первые археологические раскопки на цитадели городища были проведены в 1967 г. Площадь раскопа составила 25 м, толщина культурных напластований 1,5–2 м. Выяснилось, что в XIII–XIV вв. цитадель использовалась в качестве некрополя. Строительные конструкции XI–XII вв. представлены стенами построек из сырцового кирпича и участком двора, вымощенного

Рис. 1. Аэрофото городища Оксыз. Фото: Серик Акылбек

квадратным жженым кирпичом [Байпаков 1994: 138–139].

В 2011–2012 г. были исследованы культурные напластования X–XII вв. В состав исследовательской группы под руководством К.М. Байпакова входили И.Р. Камалдинов и Б.С. Султанмуратов [Байпаков 2013: 133–147].

Материалы и методы исследования. В результате археологических исследований 2011–2012 г. в северной части цитадели городища был заложен раскоп № 4, размерами 30×20 м (600 кв. м). Раскоп прямоугольной в плане формы был ориентирован сторонами по сторонам света. Всего на площади раскопа выявлен большой комплекс, состоящий из 16 помещений [Байпаков 2013: 136]. В выбранной коллекции керамики присутствуют украшенные ангобным орнаментом кувшины и кумганы, котлы и кружки, светильник-чираг, фрагменты дастарханов украшенных штампом и чернильница. Из металлических изделий были обнаружены бронзовое зеркало и усьмадон. Среди керамических изделий выделяется археологически целый кувшин со стилизованным изображением грозди винограда.

Методологической базой данной работы служит историко-культурный подход в изучении керамического сосуда. В качестве основного объекта исследования выступает изображение виноградной лозы на поверхности тулова. Основной задачей исследования являлось путем поиска аналогий на других памятниках выявить значение виноградарства и виноделия в культурных традициях средневекового Казахстана.

Результаты. Узкогорлый кувшин был изготовлен на станке. Отдельные детали вылеплены вручную, также вручную проведена орнаментация внешней поверхности. Имеет раздутое в верхней части тулово, сужающееся к плоскому дну (рис. 2). Сбоку на плечике тулова имеется носик-слив (сохранилась только часть). Ручка кувшина шириной 2,8 см крепилась к основанию горловины и соединялась с носиком-сливом (ручка утрачена, сохранились лишь небольшой фрагмент у горловины). Диаметр горловины сосуда составляет 3,4 см, диаметр отверстия носика-слива 2,5 см, диаметр дна – 9,5 см, максимальный диаметр тулова 19 см. Высоту сосуда от донца до высокого края горлышка достигает 27 см.

Плечики тулова по кругу украшены концентрическими косыми насечками в три горизонтальных ряда нанесёнными по сырой глине до обжига. Верхний ряд имеет наклон в правую сторону, длина насечек 0,8 см, ширина 0,2 см, интервал между насечками 0,2 см. Нижний ряд насечек более крупный: ширина 0,5 см, длина 2 см, интервал между насечками 1 см, имеет наклон в левую сторону. Третий ряд аналогичен первому ряду.

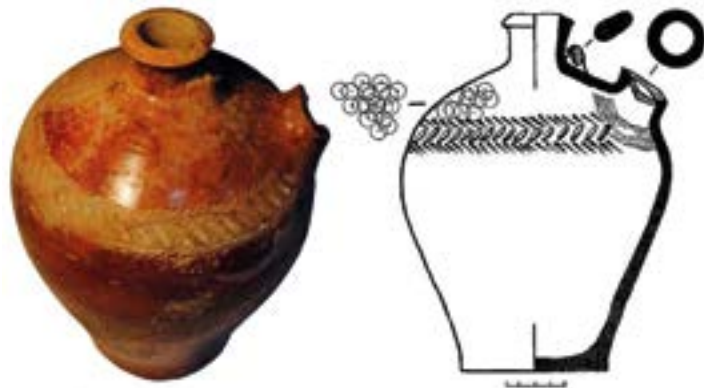

Рис. 2. Сосуд с городища Оксыз с изображением винограда. Фото: Ильяр Камалдинов

Особый интерес представляет геометрический рисунок, расположенный верхней части тулова с противоположной стороны от носика-слива. Рисунок представляет собой стилизованное изображение грозди виноградной лозы в виде схематического орнамента из 19-ти кружков (диаметром 1,5 см), нанесённых циркулем. Примечательно, что при раскопках средневековых памятников эпохи средневековья на территории Казахстана циркулей обнаружено не было.

Обсуждение. Изображения винограда и виноградной лозы встречаются на средневековых памятниках городской культуры юга Казахстана. На городище Костобе (Джамукат) в парадном культовом зале помещения № 6 на резном штуче, изображена виноградная лоза [Байпаков 2004: 5]. На городище Кулан юго-западная стена помещения 1 дворцового комплекса имеет декор в виде гроздей винограда [Байпаков 2015: 23].

В 2009 г. на цитадели городища Оксыз в результате раскопок были выявлены остатки винодельни [Байпаков 2009: 43]. Винодельнические мастерские были обнаружены на городище Актобе Степнинское [Шаленков 1980: 32]. На городище Кулан (Луговое Б) в одном из ее помещений сельской усадьбы находилась мастерская по переработке винограда. Мастерская состояла из давящих площадок, колодца-резервуара и сокосборных чанов. Датируется усадьба VIII в. [Байпаков 1964: 89]. Места виноградного производства обнаружены и в Нижнем Барысхане [Сенигова 1963: 78], две мастерские в Сарыке (Сарыг) [Бернштам 1950: 44]. Виноградные косточки были обнаружены на городище Тараз [Баштанник и др. 2015: 180].

В средние века в городах на территории Казахстана было развито виноградарство и производство продуктов из него. Это подтверждают и сообщения в

китайских календарях. В трудах Ю.А. Зуева, который переводил китайские рукописные данные, указаны заметки путешественников о винограде и вине. Вот какие строки встречаются в сообщении Сюань Цзана (VII в.), бывшего на приеме у Тюркского кагана: «Каган приказал поставить вина и начать музыку. После этого каган, все его подчиненные и посланники стали пить вино, а для наставника веры было приготовлено нечто другое – виноградный сок. Затем все стали угощать друг друга, наполняя чаши и бокалы и взаимно обмениваясь ими». Далее он описывает, что гостям было поднесено мясо молодого барана и телянка, а для религиозного наставника была принесена другая, легкая еда из рисовой муки, творожные лепешки, мед и виноград, а когда еда закончилась, опять принесли виноградный сок. В своих летописях Сюань Цзан сообщает, что земли от Аксу до Ташкента пригодны для выращивания пшена и винограда, что земли Нучкета повышенной влажности, хороши для земледелия, много мягкой травы и деревьев, множество цветов и овощей и даже растет высоко ценящийся виноград [Зуев 2002: 264–265].

На стенках и венчиках больших сосудов – хумов имеются надписи. Одна из них выполнена согдийским письмом на хуме IX–X вв. из Покровского городища в Таласской долине и гласит: «Этот сосуд – дар общины Пакапа. Это вино в радостное время пей... Государь Али-Бильге, получивший счастье от богов, да будет счастливым, благоденствующим» [Байпаков, 1998: 33].

Заключение. Очередная находка изображения грозди винограда может свидетельствовать о том, что средневековое население Южного Казахстана, в частности городища Оксыз, придавало особое значение этому благородному растению, а также подтверждает тот факт, что на городище и в его окрестностях существовал полный цикл виноградарства, производственного процесса, начинающегося от этапа выращивания винограда до создания конечного продукта – вина, – напитком, которым по всей вероятности был наполнен данный сосуд; судя по его размерам и оформлению имеющего столовое предназначение.

Подтверждение распространения виноградарства и виноделия на территории Южного Казахстана мы находим не только при археологических исследованиях (остатки виноделен были обнаружены также при раскопках средневековых городищ Актобе Степнинское, Кулан, Нижний Барысхан, Сарыг), но и имеются письменные тому свидетельства. Например, Сюань-Цзэн путешествуя по южноказахстанскому региону в VII веке оставил несколько заметок о выращивании винограда у тюрков и употреблении ими вина.

Таким образом, суммируя вышеизложенные косвенные свидетельства, можно предположить, что традиции виноградарства у тюрков Южного Казахстана существовали длительное время, по крайней мере в пределах VII–XIII вв.

ЛИТЕРАТУРА

Байпаков К.М. Отчёт о научно-исследовательских работах на городище Кулан в 2015 г. // Архив ТОО «Научно-исследовательский институт культуры» МКИ РК. 2015. 208 с.

Байпаков К.М. Отчет о научно-исслед. работе Исслед. памятников Отрарского оазиса в 2009 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2950

Байпаков К.М. Отчёт НИР по проекту «Мусульманский ренессанс-эпоха Аль-Фараби»: архитектурное изучение Отрара и Отрарского оазиса, городской культуры Северных склонов Каратау» 2012 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 3078

Байпаков К.М. Городище Оксыз // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алма-Ата: «Қазақ энциклопедиясы», 1994. 368 с.

Байпаков К.М. Раскопки средневековой мастерской в Семиречье / Вестник АН КазССР. 1964. Вып. 7. С. 88-91.

Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Гылым, 1998. 216 с.

Байпаков К.М., Терновская Г.А. Резная глина Жетысу. Алматы: Credo, 2004. С. 5-19.

Байпаков К.М., Камалдинов К.М. Изучение городища Оксыз // Известия НАН РК. 2013. №3. С. 133-147.

Бартольд В.В. Сочинения. Москва: Наука, 1963. Т. I. 232 с.

Баштанник С.В., Воякин Д.А., Буранбаев Р.Н. Археоботанические исследования цитадели средневекового городища Тараз в 2014 г. // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2015. № 2 (29). С. 178-182.

Бернштам А.Н. Чуйская долина // МИА. № 14. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 160 с.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. 338 с.

Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972. С. 228

Шалекенов У.Х. Научный отчет Археологические раскопки на средневековом городище Актобе в 1979 году // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1751

З.Р. КАРИМБАЕВА**Зулхумар Расулжанкызы Каримбаева**Филиал Институт археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана,
г. Астана, Казахстан;Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
г. Якутск, Республика Саха (Якутия), Россия;
z_karimbayeva@mail.ru

АНАЛИЗ и СРАВНЕНИЯ МУЖСКИХ СЕРЕГ на ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЯКУТИИ

Серьги являются одним из самых древних украшений человечества и считались символом власти, богатства и защиты от злых сил. Интерес к этому украшению сохраняется до сегодняшних дней. Статья исследует историю ношения серег мужчинами с древних времен до наших дней, основываясь на археологических находках с территории Казахстана и Якутии. Анализируются различные аспекты и значения серег в разных культурах, показывая их социальное и символическое значение для мужчин. Исследование также описывает ритуалы погребений, связанные с серьгами, и их значение для определения социального статуса погребенных. Также обсуждаются фольклорные традиции ношения серег в этнографии народа Саха. Результаты исследования помогают более глубоко понять эволюцию традиций, связанных с серьгами, их роль в культурном наследии региона.

Ключевые слова: мужские серьги, типы серег, погребение, Якутия, Казахстан

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR18574175.

ҚАЗАҚСТАН мен ЯКУТИЯ АУМАҒЫНДАҒЫ ЕРЛЕР СЫРҒАЛАРЫН ТАЛДАУ және САЛЫСТЫРУ

Аннотация: Сырғалар адамзаттың ең көне зергерлік бұйымдарының бірі және биліктің, байлықтың және зұлым күштерден қорғаудың символы болып саналды. Бұл безендіруге деген қызығушылық бүгінгі күнге дейін сақталады. Мақала Қазақстан мен Якутия аумағынан табылған археологиялық олжаларға сүйене отырып, ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі сырға тағу тарихын зерттейді. Сырғалардың әртүрлі мәдениеттердегі аспектілері мен мағыналары талданады, олардың ерлер үшін әлеуметтік және символдық маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу сонымен қатар сырғалармен байланысты жерлеу рәсімдерін және олардың жерленгендердің әлеуметтік мәртебесін анықтаудағы маңыздылығын сипаттайды. Саха халқының этнографиясында сырға тағудың фольклорлық дәстүрлері де талқыланады. Зерттеу нәтижелері сырғалармен байланысты дәстүрлердің эволюциясын және олардың аймақтың мәдени мұрасындағы рөлін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Түйін сөздер: ерлер сырғалары, сырға түрлері, жерлеу, Якутия, Қазақстан

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR18574175 даярланды.

ANALYSIS and COMPARISON of MEN'S EARRINGS in KAZAKHSTAN and YAKUTIA

Abstract. Earrings are one of the most ancient jewelry of mankind and were considered a symbol of power, wealth and protection from evil forces. Interest in this decoration persists to the present day. The article explores the history of men wearing earrings from ancient times to the present day, based on archaeological finds from the territory of Kazakhstan and Yakutia. Various aspects and meanings of earrings in different cultures are analyzed, showing their social and symbolic significance for men. The study also describes the burial rituals associated with earrings and their significance for determining the social status of the buried. Folklore traditions of wearing earrings in the ethnography of the Sakha

people are also discussed. The results of the study help to better understand the evolution of the traditions associated with earrings and their role in the cultural heritage of the region

Keywords: men's earrings, types of earrings, burial, Yakutia, Kazakhstan

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR18574175.

Введение. Изучение истории и традиций ношения серег мужчинами отражает важные аспекты культуры и социальных структур народов Центральной Азии и Южной Сибири. В данной работе проведен детальный анализ археологических находок, охватывающих различные культуры и временные периоды на территории Якутии и Казахстана. Результаты комплексного сравнительного анализа позволили выявить общие черты и уникальные особенности каждой культуры в контексте использования серег. Указаны ключевые факторы, определяющие эволюцию традиций и стилей украшений, а также семантику и символическое значение серег в исследуемом регионе. Кроме того, обсуждается традиция ношения серег мужчинами, подтвержденная археологическими раскопками, и их социальное значение в различных контекстах. Совокупность полученных данных позволяет более глубоко понять и интерпретировать культурное наследие данного региона и его влияние на формирование и развитие общества.

Методы исследования. В данной работе представляется детальное описание серег, обнаруженных в археологических находках, охватывающих разные культуры, присутствующие на территории исследуемого региона. Также представлены результаты комплексного сравнительного анализа, с помощью которого были выявлены общие черты и отличия между двумя культурами. Значительный вклад вносит определение схожести семантики и символического значения данных украшений. Наложение археологических данных на этнические характеристики разных племен и культур позволяет устанавливать связи между ними и выявлять общие тенденции в развитии археологического материала. В результате исследования устанавливаются ключевые факторы, определяющие эволюцию традиций и стилей, связанных с украшениями, а также выявляются уникальные особенности каждой культуры, что способствует осмыслению и интерпретации богатого культурного наследия данного региона.

Обсуждение. Традиция ношения серег мужчинами в Якутии подтверждена археологическими раскопками, проведенными в рамках изучения средневековых погребений. В районе Хангалаского улуса, расположенного в центре Якутии, было обнаружено погребение

мужчины, у которого в мочке уха было зафиксировано кольцеобразное металлическое украшение. Помимо этого, в состав погребального обряда входили лук в налучнике, копье с железным наконечником, скребок для чистки лошади, медный котел и манаага – деревянное приспособление для ношения клади за спиной [Бравина 2015: 97].

Также на этой территории в погребении № 1 Ат Дабаан, относящемся к XII–XV вв., был похоронен подросток 15–16 лет. В мочках его ушей были обнаружены серьги в форме вопросительного знака с двумя полыми привесками конусообразной формы, каждая длиной 8 см. Такие серьги, по мнению Р.И. Бравина, характерны для скифо-сарматского и монгольского времени, но не свойственны средневековым погребениям в Якутии. Эти серьги были специально сломаны, вероятно, чтобы они могли служить своему владельцу в иной мир [Бравина и др 2008: 163].

Подобные серьги с подвесками были также найдены в женском погребении Атласовские II, датированном XVII в., и аналогичные украшения встречаются в могильниках чулымских тюрков XVI–XVII вв. В погребальном обряде подростка присутствуют гривна, бусы различных цветов, а также останки лошади [Кириянов и др. 2017: 150]. Наличие данного комплекта украшений, а также особенности погребального обряда, могут свидетельствовать о высоком социальном статусе погребенного. Учитывая молодой возраст похороненного, предполагается, что его статус определяется привилегированным положением в обществе [Яковлева и др. 2018: 166].

В районе Чурапчи было обнаружено погребение Джюсюлэн, которое было изучено французской саха экспедицией. На обоих мочках ушей молодого мужчины обнаружена серьга в виде вопросительного знака, семь круглых бусин белого и черного цветов нанизанных на проволоку. Общая длина серег составляет 5,7 см, а диаметр округлой части 2,1 см. Погребение Джюсюлэн, согласно радиоуглеродному методу датирования, относится к периоду с 1440 по 1660 гг. [Бравина и др. 2008: 98]. Сопроводительный инвентарь включает в себя железный котелок, колчаный крюк, кованный черешок, предмет с дугообразной петелькой

основания, батас, 7 наконечников стрел, нож в ножнах из бересты и две половинки деревянного лука [Жирков 2006: 35].

В фольклоре и этнографии народа Саха также отмечаются традиции ношения серег мужчинами. В эпохе «Олонхо», записанном в 1941 г. в Чурапчинском районе, герой Кюлэр Чююччюк, богатырь, носил золотую кольцеобразную серьгу размером с озеро [Гоголев 1993: 132]. Эта серьга символизировала его доблесть и высокую миссию. По данным этнографических записей А.А. Саввина в центральной Якутии и Усть-Алданском районе, мужчины знатного рода носили серьги-колючки (иэмэх) [Саввин 1942: 28]. В Анабарском районе на северо-западе Якутии долганы, мужчины носили серебряные серьги, а богатые – золотые. Таким образом, количество и качество серег определяли социальный статус их владельца [Гоголев 1993: 21]. Согласно этим данным, серьги также служили амулетами (ымыы), защищающими детей от злых духов и нечистых сил. Информация от И.С. Гурвича свидетельствует о том, что на Крайнем Севере оленекские якуты, в семьях, где умирали мальчики, выжившим прокалывали уши и надевали серьги в защитных целях [Деревянко и др. 2008: 117]. Носить серьги мужчины продолжали и вплоть до современности согласно этнографическим данным.

Обычай ношения серег мужчинами коренится в истории античных кочевников Центральной Азии и Южной Сибири. На территории Казахстана использование серег в мужских захоронениях прослеживается с I тыс. до н.э. – I в. н.э. Преимущественно это относится к роскошным погребениям вождей, их семей и выдающихся личностей.

Одним из выдающихся образцов таких погребений является Иссыкский золотой человек, датируемый IV–III вв. до н.э. Обнаруженный в 1969 г. археологической экспедицией под руководством К.А. Акишева, этот погребение содержал свыше 4 тысяч золотых предметов, а также железный меч, кинжал, бронзовое зеркало и различные сосуды. А золотая серьга была обнаружена на левой стороне черепа этого юноши с подвесками, представляя собой кольцевую основу с петелькой и тремя подвесками, включая бирюзовые бусины и золотые украшения [Акишев 1978: 11–12].

В эпоху гуннов, приходящуюся на II–IV вв., структура мужских и женских древнетюркских украшений сохраняет традиции, восходящие к временам хуннов. В погребениях этих времен обнаружено ограниченное количество украшений, что затрудняет полное понимание их характеристик. Впрочем, независимо от пола погребенного, можно выделить разнообразные укра-

шения, такие как серьги, бусы, кольца, подвески, пуговицы и браслеты.

В период древне тюркской эпохи, датируется VI–XII вв, серьги не были просто украшением для женщин, а также служили индикатором социального статуса и благосостояния мужчин. Носить серьги было традиционным атрибутом как для женщин, так и для мужчин в средневековом тюркском обществе.

Модные тенденции в ношении серег были регулированы традиционными нормами этого времени, отраженными в известных каменных статуях тюрков. Некоторые из них изображались с одной серьгой в ухе, а в редких случаях встречались статуи с двумя серьгами в обоих ушах, что, вероятно, свидетельствовало о более высоком статусе [Досымбаева 2013: 38].

Сходство в использовании определенных типов украшений также прослеживается в различных культурных ценностях тюркского мира. Например, описанный тип мужских серег, представленный в памятнике Жайсан 14, воспроизводил форму золотых, серебряных и бронзовых серег, популярных в степной части Центральной Азии [Кубарев 1984: 29].

Этот тип мужской серьги стал символом тюркской элиты и служил этнокультурным маркером. Изображения таких серег сопровождали портреты каганов на монетах Западного Тюркского каганата VII–VIII вв., а также встречались в изображениях правителей в афрасиабском дворце и в оазисе Чачского [Бабаяров 2007: 19; Досымбаева 2013: 303].

В контексте Казахстана серьги несут в себе символику воинского начала, что подтверждается примером Иссыкского золотого человека. Обычно скромные, часто представлявшие собой дуги или плоские пластины, они также использовались в качестве талисманов для защиты детей и воинов от сглаза. Однако, с конца XV в. и нач. VI в., эта традиция постепенно утратила свою актуальность, и к XVII веку серьги стали характерными преимущественно для женщин, приобретая сакральное значение в гардеробе народа [Ермоленко 2004: 25; Яценко 2006: 285].

Результатами исследования установлено, что серьги, обнаруженные на рассматриваемых территориях, несут многочисленные символические значения для мужчин.

В первую очередь, серьги используются в роли защитных амулетов, предназначенных для отражения воздействия злых духов и обеспечения безопасности носителя. Их присутствие на теле мужчины свидетельствует о его стремлении оберегать себя от неблагоприятных сил.

Во-вторых, серьги являются символом власти и

статуса, отражая социальное положение и авторитет носителя. Они могут служить не только олицетворением достижений и влияния, но и указывать на принадлежность к определенной группе или элите. Таким образом, наличие сережек может стать визуальным признаком престижа и уважения в обществе.

В-третьих, серьги могут также быть символом воинского начала, выражая духовную и физическую силу носителя. Их присутствие у мужчины может свидетельствовать о его боевых навыках, отваге и готовности к защите своей общины. Они служат не только украшением, но и отражением воинской славы и бравады.

В заключение, результаты данного исследования подтверждают множественные символические значения серег у мужчин на исследуемых территориях. Серьги являются не только элементом украшения, но и способом выражения защиты, власти и силы. Следует отметить, что серьги у мужчин в рассмотренных регионах играют значимую роль в формировании и выражении их социокультурной и этнокультурной идентичности.

*Научный руководитель:
к.и.н., доцент Хабдулина М.К.*

ЛИТЕРАТУРА

- Акишев А.К.* Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: Искусство, 1978. 132 с.
- Бравина Р.И.* Традиция ношения серег мужчинами у якутов (интерпретация археологических данных) // Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история. Новосибирск: Ассоциация научных сотрудников «Сибирская академическая книга», 2015. № 1 (42). С. 97-102.
- Бравина Р.И., Попов В.В.* Погребально-поминальная обрядность якутов: памятники и традиции (XV–XIX вв.). Новосибирск: Наука, 2008. 296 с.
- Бабаяров Г.Ч.* Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). Узбекистан: Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007. С. 18-73.
- Гоголев А.И.* Якуты (Проблемы этногенеза и формирования культуры). Якутск: Якут. ун-т, 1993. 200 с.
- Досымбаева А.М.* Характерные особенности развития этнической культуры западных тюркских племен // Коллектив авторов/ А. Досымбаева, М. Жолдасбеков (рук. проекта). Западный Тюркский Каганат. Атлас. Астана: «Service Press», 2013. С. 848.
- Деревянко А.П., Забияко А.П.* История Амурской области с древнейших времен до начала XX века. Благовещенск: Центра по сохранению историко-культурного наследия Амурской области, 2008. 424 с.
- Ермоленко Л.Н.* Средневековые каменные изваяния Казахских степей. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2004. 132 с.
- Жирков Э.К.* Отчет о работе Заречного отряда археологической экспедиции ЯГУ в Мегино-Кангаласском и Чурапчинском улусах Республики Саха (Якутия) в полевой сезон 2004 года. Якутск: Научно-отраслевой архив Института археологии РАН, 2006. 321 с.
- Кирьянов Н.С., Crubèzy E., Duchesne S., Gérard P., Mougin V., Gérard A., Petit C., Колодезников С.К., Попов В.В., Романова Л.Г., Алексеев А.Н., Бравина Р.И.* Раскопки средневекового могильного комплекса «Ат-Дабан» («Ат-Быран») в долине Эркээни Центральной Якутии (по результатам Саха-Французской археологической экспедиции в 2016 г.) // Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй: докл. III Междунар. конгресса средневековой археологии евразийских степей (г. Владивосток, 2–6 мая 2017 г.) / Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.Г. Ситдииков. Владивосток: Дальнаука, 2017. С. 148-154.
- Кубарев В.Д.* Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск: Наука, 1984. 29 с.
- Саввин А.А.* Этнографические заметки. 1942, 1943, 1944 г. / Научный архив ИА РАН. Д. 51.
- Яковлева К.М., Прокопьева А.Н.* Украшения из могильника Ат Дабаан // Проблемы социально-экономического развития Сибири. Братск: Братский государственный университет, 2018. № 4. С. 163-167.
- Яценко С.А.* Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). М.: Восточная литература, 2006. 664 с.

А.К. КЕМБАЕВА

Асем Кадырхановна Кембаева
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
asem.kembaeva@mail.ru

РЕМЕННЫЕ МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ УКРАШЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ ШУЙСКОЙ ДОЛИНЫ (по МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЙ ГОРОДИЩА АСПАРА и ЕГО ОКРУГИ)

На протяжении последних десятилетий ременные украшения являются одними из наиболее изучаемых тем в современной археологии Казахстана и Средней Азии. Столетиями они являлись показателями социального статуса человека и его места в обществе. Как правило, предметы ременной гарнитуры чаще встречаются на поверхностях и в слоях городов и поселений в виде отдельных и индивидуальных находок, в то время как в сборе, полным комплектом их можно найти в захоронениях кочевников. В большинстве случаев, в публикациях дается только перечисление найденных металлических изделий, без их хронологической атрибуции. В то время как идентификация металлических изделий, в частности ременных бляшек, часто могут выступать как этно-культурный индикатор и хронологическим маркером по датировке памятников, а также относительно надежным источником при изучении культурных контактов и перемещений средневекового кочевого населения на обширных территориях. Основным материалом для написания статьи послужили предметы поясной гарнитуры и пояных украшений, найденные при изучении средневекового городища Аспара и его округа в 2021–2023 гг.

Ключевые слова: городище, поясная гарнитура, поясные украшения, Шуйская долина, разведка, средневековые

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR21882346

ШУ АЛҚАБЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ БЕЛДІК МЕТАЛЛ ӘШЕКЕЙЛЕРІ (АСПАРА ҚАЛАСЫ мен ОНЫҢ ОКРУГІНІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Соңғы онжылдықтар бойы белдік әшекейлері Қазақстан мен Орта Азияның қазіргі заманғы археологиясында неғұрлым көп зерттелетін тақырыптардың біріне айналды. Ғасырлар бойы олар адамның әлеуметтік мәртебесінің және оның қоғамдағы орнының көрсеткіші болып табылады. Әдетте, белбеу жиынтығы немесе бөлшектері олжа түрінде қалалар мен елді мекендердің беткі қабаттарында жиі табылса, қазба жұмыстары кезінде олардың толық жиынтығы көшпелілердің жерлеу орындарынан кездеседі. Көптеген жағдайларда жарияланымдарда табылған металл бұйымдардың хронологиялық атрибуциясы жоқ, есептік тізімі ғана беріледі. Металл бұйымдарды, атап айтқанда, белдік тоғаларын анықтау көп жағдайда ескерткіштердің мәдени және ескерткіштің мерзімін анықтау көрсеткішімен анықталады, сондай-ақ мәдени байланыстарды және кең аумақтардағы ортағасырлық көшпелі халықтың орын ауыстыруын зерделеу кезінде салыстырмалы сенімді көз болып табылады.

Түйін сөздер: қоныс, белдік жиынтығы, әшекейлер, Шу өңірі, барлау, ортағасыр

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында, ЖТН BR21882346 даярланды.

TEMPORARY METAL ORNAMENTS of MEDIEVAL NOMADS of the CHU VALLEY (BASED on RESEARCH MATERIALS of the ASPARA SETTLEMENT and ITS SURROUNDINGS)

Belt jewelry is one of the most studied topics in modern archaeology of Kazakhstan and Central Asia. For centuries they have been indicators of a person's social status and his place in society. Items of belt jewelry are more often found on surfaces and in cultural layers of cities and settlements in the form of separate and individual finds as a rule, while in a complete set they can be found in burials of nomads. In most publications metal artifacts are typically presented devoid of their chronological assignments. While the identification of metal items, in particular belt plaques, often act as a cultural and dating index of sites and monuments, as well as a relatively reliable source in the study of cultural contacts and movements of the medieval nomadic population over vast territories.

The main material for this article was the items of belt garnish and belt jewelry found during the study of the medieval town-site of Aspara and its surroundings in 2021–2023.

Keywords: city, waist set, belt decorations, Shu Valley, reconnaissance, Middle Ages

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of program-target financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR21882346.

Введение. Городище Аспара расположено на предгорной равнине у северных склонов Кыргызского Алатау, в 2 км к западу от русла р. Аспара, на восточной окраине с. Андас батыр Меркенского района Жамбылской области. Городище имеет форму прямоугольника, ориентированного по сторонам света, размерами с севера на юг – 240 м, с запада на восток 350 м. Аспара имела классическую для средневекового города Шуйской долины структуру – цитадель, шахристан и рабад.

Первые сведения о городище встречаются в китайских письменных источниках VII в. [Бартольд 1897: 30]. Аспара так же упоминается в арабских средневековых путеводителях [Волин 1960: 74]. Изначально, вопросы локализации и отождествления Аспары по данным китайских и арабских источников оставались дискуссионными, однако уже в XX столетии точное местонахождение городища было установлено, начался новый качественный этап исследования памятника, который показал, что городище имело богатую историю, и несмотря на скудность письменных источников, судя по археологическим данным, отдельные части городища продолжали существовать и после монгольского нашествия вплоть до начала XVI в. [Ерзакович 1968: 94]

Наибольший вклад в изучение Аспары внес Л.Б. Ерзакович. В 1964–1965 гг. под его руководством Семиреченским археологическим отрядом впервые проведены археологические раскопки и исследованы позднесредневековые слои городища [Ерзакович 1968]. В 2012–2014 гг. работы на цитадели Аспары продолжены Е.Ш. Акымбеком и А.А. Нуржановым [Байпаков, Акымбек, 2014; Байпаков, 2016: 167–182]. Последним исследователем в 2012 г. в юго-восточном углу цитадели был заложен раскоп 2 и вскрыт участок застройки

позднего строительного горизонта. Работы на Аспаре продолжились в 2021–2023 гг. под руководством А.Е. Рогожинского. Завершены работы на раскопе 2, начатые А.А. Нуржановом. В 2022 году, к западу от раскопа 2 заложен новый раскоп 2а, благодаря которому вскрыты участки построек верхнего строительного горизонта [Рогожинский, Камалдинов 2022]. В результате исследования цитадели Аспары и разведки его округа в 2021–2023 гг. получен богатый материал в виде керамики, нумизматических находок и предметов поясной гарнитуры, последние из которых и стали основой для написания данной статьи [Рогожинский, Камалдинов 2022].

Основная цель работы – введение в научный оборот вещественного материала из городища Аспара. В данной статье публикуются сведения о наиболее значимых металлических ременных украшениях, найденные в период исследования городища в 2021–2023 гг.

Материал и методы исследования. Основными методами исследования предметов поясной гарнитуры из Аспары являются морфологический, подразумевающий изучение формы и конструкции изделия с выявлением характерных признаков сходства и их различия, а также сравнительно-типологический. В работе также используются методы исследования предметов поясной гарнитуры, разработанные А.И. Торговым, а также привлекаются аналогии из комплексов погребений тюркского периода из Чуйской и Таласской долин [Торгоев 2003] и погребений с конем тюркского периода на Алтае.

Артефакты из Аспары условно разделены на группы, часть предметов опубликована ранее [Рогожинский и др. 2023].

Обсуждение. *Наконечники ремней.* Наконечники ремней из Аспары представлены в трёх вариантах, атрибуция и хронологические аспекты которых хорошо проработаны на множественных примерах от Алтая до Средней Азии.

Предмет № 1 – удлиненный язычковидный наконечник с прямым верхом и округлым завершением, длиной 3,2 см и шириной 0,8 см. Наконечник найден в раскопе 2а. Отличительная черта данного экземпляра – способ крепления и соединения с утраченной частью украшения. На оборотной стороне накладки имеются два шпенька длиной 0,3 см для фиксации на ремне, а также остатки шарнирного крепления. Аналогии для данного предмета найти не удалось.

Наконечники ремней, как продукт ремесленного производства претерпевал процесс постоянной эволюции. В ранних комплексах тюргешского периода язычковидные наконечники без дополнительной петли для крепежа в цельных вариантах часто использовались как наконечники обувных ремней. Не исключено, что вариация наконечника из Аспары могла и дальше носить подобную функциональную нагрузку.

Предмет № 2 – язычковидный наконечник с округлым завершением, украшенный двумя ответвлениями от боковин бортиков, напоминающими рыбий хвост или раздвоенное жало скорпиона(?). Навершие наконечника прямое, с сохранившейся петлей для подвешивания. Лицевая сторона предмета украшена рельефными бороздками, напоминающими хвостовой панцирь скорпиона. На оборотной стороне наконечника имеются шпеньки для крепления. Наконечник имеет длину 3,2 см и ширину 0,4 см; найден в раскопе 2а на глубине 0,2 м. Аналогий этому изделию пока найти не удалось.

Определённо, что подобные варианты язычковидных наконечников появились намного раньше приведенных образцов. Наиболее ранние варианты были найдены в погребении на территории Китая, что доказывает процесс постоянного видоизменения наконечников на протяжении столетий.

Предмет № 3 – удлиненный наконечник с язычковым окончанием и прямым верхом. Основными составляющими элементами экземпляра данного типа являются «бортики» – выступающие боковые параллельные стороны изделия, а также «носик» – зауженный край предмета, который характеризует место соединения сходящихся бортиков [Горбунова, Тишкин, Хаврин:11]. Щиток наконечника предмета № 1 украшен растительным орнаментом и бантиком. На оборотной стороне имеются шпеньки длиной 0,4 см для фиксации и крепления. Предмет № 3 (рис. 1), длиной 3,6 см,

шириной 1,6 см и толщиной 0,3 см, найден в 2021 г. в отвале раскопа 2 (2012 г.).

Данный тип наконечника, согласно мнению исследователей, является самым распространенным. Как аналогии данным поясным наконечникам чаще приводятся материалы из городищ восточной части Шуйской долины – Ак-Бешим и Красная речка [Торгоев 2003]. Язычковидные наконечники со шпеньковым креплением также известны по исследованиям курганов Курай IV и Туекта на Алтае [Евтюхова, Киселев 1941]. Аналогичные предметы надежно датированы второй пол. VIII – нач. IX в.

Накладки / бляшки сердцевидной формы. Особый интерес представляют вторая группа предметов ремennых украшений – накладки и бляшки сердцевидной формы. Всего на городище Аспара и его округи найдены три предмета сердцевидной формы.

Предмет № 4 – бляшка-решма сердцевидной формы. Предмет длиной 5,3 см, шириной 5,2 см и толщиной 0,5 см найден в юго-западной части раскопа 2 в сырцовом завале на глубине 1 м. На оборотной стороне три шпенька под углом, левый нижний край предмета смят и надломлен. На лицевой стороне, ближе к центру, имеется растительный орнамент – пальметта.

Полной аналогией по форме и декору бляшке из Аспары является украшение конской сбруи, найденное во время прокладки шоссейной дороги в г. Текели

Рис. 1 Удлиненный наконечник с язычковым окончанием. Городище Аспара, раскоп 2.
Фото: Ильяр Камалдинов

в 1961 году. Решма была обнаружена в разрушенном захоронении, датированном VIII–X вв. вместе с наконечниками стрел и др. [Агеева, Джусупов 1963].

Бляшки/накладки сердцевидной формы найдены при раскопках захоронения киданьской принцессы Чэнь и датированы 1018 г. [Торгоев 2011: 114]. В тюркскую эпоху форма «сердца» бляшек оставалась неизменной, менялось лишь оформление краев бляшек и орнаменты лицевой стороны. К примеру, если для X – первой пол. XI в. характерны геометрические орнаменты на лицевой стороне сердцевидных бляшек, и уже во второй пол. XI в. орнамент был заменен растительным. К еще одному немаловажному признаку постоянного развития формы сердцевидных бляшек, по мнению А.И. Торгоева, можно отнести их укрупнение в размерах.

Предмет № 5 имеет вогнутую сердцевидную форму, с заостренными навершиями и окончанием и единичным шпеньком для крепления. Бляшка была найдена в 2022 г. в северо-восточной части шахристана Аспары. Предмет имеет размеры 1,8×1,7×0,4 см (рис. 2). Данный тип накладки идентифицируется как украшение подвесных ремней.

Бляшки сердцевидной формы, как уже было отмечено, появились задолго до усовершенствованных в тюркское время вариантов, претерпевая постоянный процесс видоизменения. Наиболее близкой по форме

Рис. 2 Накладка. Городище Аспара.
Северо-восточная часть шахристана.
Фото: Ильяр Камалдинов

бляшке из Аспары являются сердцевидная ажурная бляшка с заостренными навершиями из захоронения в Боз-Бешик, выполненная из бронзы с позолотой; бляшка найдена в тесте кирпича стены цитадели городища Красная речка; накладка из второго погребения некрополя городища Садыр-Курган, выполненная из железа с серебряными заклепками [Торгоев 2011], а также накладка из кургана с изваянием могильника Ак-Коба (катандинский этап) нач. VIII в.

Предмет № 6 также относится к типу сердцевидных накладок без прорези с V-образным вырезом, с декором в виде двух вдавленных линий на правой и левой частях накладки. Накладка имеет более вытянутую в ширину форму. Накладка крепилась к ремню с помощью шпенька на оборотной стороне. Предмет найден в 1,1 м от южного борта и в 0,9 м от третьего борта раскопа 2а на глубине 35 см и имеет размеры 1,5×0,9×0,2 см.

Аналогией к данной накладке, имеющий такую же вытянутую в ширину форму, является экземпляр, найденный на городище Красная речка. Однако, сходно декорированный экземпляр из Красной речки имеет более крупную форму.

Результаты. Предметы поясной гарнитуры, их изготовление, а также функциональное назначение, претерпевали процесс постоянной эволюции, однако основа их использования оставалась неизменной. Несмотря на бурный рост городов и процесс урбанизации, большая часть населения степи оставалась кочевниками. Предметы ременной гарнитуры являлись показателями социального статуса их владельца. Предметы поясной гарнитуры следует исследовать в комплексе с постоянными изменениями, в культурном, религиозном аспектах и потоков миграции населения в средневековье. Находки данного типа именно с поверхности памятников вызывают споры относительно их датировки, поскольку предмет мог быть изготовлен в более раннее время и использоваться по назначению в последующие столетия. Более качественным хронологическим индикатором бляшек ремней могут выступать аналогии, исходя из данных морфологических и функциональных признаков. Кроме того, выделение типов и групп предметов ременной гарнитуры необходимо строить на основе вещественных материалов из захоронений, поскольку здесь есть возможность найти предметы в сборе, полным комплектом, в отличие от единичных находок с поверхности городищ.

Закключение. Дальнейшее исследование предметов торевтики из средневековых городищ юга Казахстана, в частности предметов ременной гарнитуры, а также находок из захоронений кочевников, позволит

проследить эволюцию развития ремесленного производства металлических изделий и дополнить типолого-хронологическую шкалу датированных предметов, найденных на территории Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

Агеева Е., Джусупов А. Интересная находка // Вопросы истории Казахстана. Алма-Ата, 1963. С. 175-179.

Байпаков К.М., Акымбек Е.Ш. 2013 жылы Аспара қаласында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Восхождение к вершинам археологии: сб. матер. междунар. научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посв. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева / Отв. ред. К.М. Байпаков. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. С. 384-405.

Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893–1894 г. Санкт-Петербург: Записки императорской академии наук. № 4. Т. 1. 1897. 190 с.

Волин С.Л. Сведения арабских источников IX–XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 8. Алма-Ата: Наука, 1960. 245 с

Горбунова Т.Г., Тишкин А.А., Хаерин С.В. Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов. Барнаул: Азбука, 2009. 142 с.

Евтюхова Л.А., Киселев С.В. Отчет о работах Саяно-Алтайской экспедиции археологической экспедиции в 1935 г. // Тр. ГИМ. 1941. Вып. XVI. С. 75-117

Ерзакович Л.Б. О позднесредневековом городище Аспара // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата, 1968. С. 85-97

Рогожинский А.Е., Камалдинов И.Р. Средневековые городища Аспара и Шаруашылык (предварительные результаты исследований в 2021–2022 гг.). Электронный научный журнал «edu.e-history.Kz». 2022. № 9 (3). URL: [http:// https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/68/186](http://https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/68/186) (дата обращения 07.03.2024)

Рогожинский А.Е., Камалдинов И.Р., Буранбаев Р.Н., Калдыбаева Г.А. Итоги новых исследований средневековых городищ Аспара и Шаруашылык в 2021–2023 гг. // Маргулановский чтения-2023: Материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 30–31 марта 2023 г.) / гл. ред. А. Оңғар. В 2-х томах. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. Т.1. С. 318-327.

Торгоев А.И. О хронологии наременных украшений Семиречья // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова / Отв. ред. Ю.Ю. Пиотровский. СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2003. Кн 2. С. 285-289.

Торгоев А.И. Ременные украшения Семиречья V – нач. XIII в. (вопросы хронологии) автореф. дис. ... канд. ист. наук, СПб, 2011 22 с.

Д.Т. ҚАЙЫРҒАЗЫ
Қ. Р. ЖИРИДИНОВА
Ш. МЕДЕЛБЕК

Қайрғазы Дулат Талғатұлы

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан;
dulattalgatovv@gmail.com

Жиридинава Құралай Рымкановна

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан;
kuralaikura@mail.ru

Меделбек Шұғыла

Шығыс Қазақстан облыстық тарихи – өлкетану музейі,
Өскемен қ., Қазақстан;
medelbek.s@mail.ru

АҚБАУЫР ТАРИХИ-АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Мақалада Ақбауыр тарихи-археологиялық кешені аумағында 2019–2023 жылдардағы қазба жұмыстары туралы деректер келтірілген. Ескерткіштің мерзімі қола дәуірінен ерте темір дәуіріне дейінгі кезеңді қамтиды. Авторлар кешеннің тарихына сипаттама бере отырып, өлкенің мәдени-сәулет өнерін зерттеудің маңыздылығын атап өтеді. Мақалада кешен аумағында жүргізілген соңғы зерттеулердің нәтижелері, сонымен қатар археологиялық олжалардың, оның ішінде көне құрылыстардың сипаттамасы берілген. Кешен аумағынан табылған Қазақстанның ежелгі тұрғындарының діни өмірін айғақтайтын діни ғимараттарға баса назар аударылады. Қорытындылай келе, авторлар «Ақбауыр» тарихи-археологиялық кешенін болашақ ұрпақ үшін сақтаудың маңыздылығына тоқталып, оның аумағында одан әрі зерттеу жұмыстарын жүргізуге шақырады. Мақалада негізінен Ақбауыр қоныстарының зерттелу тарихы қарастырылады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, ерте темір кезеңі, қола дәуірі, қоныстар, циста, жазбалар

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА АКБАУР

В статье представлен обзор полевых исследований, проведенных с 2019 по 2023 годы на территории историко-археологического комплекса Акбауыр, периодом эпохи бронзы по ранний железный век. Авторы описывают комплекс как важный объект для изучения культурного и архитектурного наследия региона, представляя результаты недавних раскопок, включая обнаруженных костроек, орудий труда и культовых объектов. Эти находки предоставляют данные о общественной жизни древних жителей поселений Акбауыра, позволяя глубже понять динамику развития общества и его культурных особенностей. В заключении подчеркивается необходимость дальнейшего изучения и сохранения комплекса Акбауыр для понимания культурного развития региона и передачи этого наследия будущим поколениям, что является ключом к сохранению уникальной истории и идентичности региона. Основное внимание в статье уделено исследованию исторического развития поселения Акбауыр, выделяя его как центральное звено в изучении историко-культурного континуума этой территории.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, ранний железный век, бронзовый век, поселения, ящик, надписи

HISTORY of the STUDY of the AKBAUYR HISTORICAL and ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The article provides data on excavations in 2019-2023 in the territory of the Akbauyr historical and archaeological complex. The date of the monument covers the period from the Bronze Age to the Early Iron Age. The authors describe the history of the complex and emphasize the importance of studying the cultural and architectural art of the region. The

article presents the results of the latest research conducted on the territory of the complex, as well as photographs of archaeological finds, including ancient buildings and tools. Particular attention is paid to the religious buildings found on the territory of the complex, testifying to the religious life of the ancient peoples of Kazakhstan. In conclusion, the authors emphasize the importance of preserving the historical and archaeological complex “Akbaуyр” for future generations and call for further research in its territory. The article mainly deals with the history of research of Akbaуyр settlements.

Keywords: East Kazakhstan, early Iron Age, Bronze Age, settlements, cist, inscriptions

Кіріспе. Ақбауыр тарихи-археологиялық кешені Шығыс Қазақстан облысының Ұлан ауданында орналасқан. Ақбауыр кешені географиялық жағынан Қоржымбай шоқысының оңтүстік-батыс беткейіне жақын орналасқан, ол беткейлердің едәуір биіктігімен және тіктігімен ерекшеленеді. Төбе сұр гранит тастардан тұрады және пішіні пирамидаға ұқсайды. Кешен Уранхай өзенінің оң жағалауынан шамамен бір шақырым жерде, Бестерек және Сағыр елді мекендерінің арасында орналасқан. Төбенің айналасында Ақбауыр I–IV елді мекендері орналасқан, сондай-ақ төбенің оңтүстік жағында жартас суреттерімен безендірілген үңгір орналасқан.

Кешен негізінен петроглифтер бейнеленген үңгірмен танымал болған. Жартастағы суреттерді анықтау ғылыми қоғамдастықта пікірталас тақырыбы болып қала береді. Жергілікті тұрғындар арасында бұл нысан “тас дәуірінің астрономиясы” деген атпен танымал болған, бұл қазіргі уақытта да бұқаралық ақпарат құралдары мен туристердің айтарлықтай қызығушылығына ие. Тарихи-археологиялық кешеннің ішінде діни және тұрмыстық мақсаттағы нысандар, оның ішінде мәдени орындар, қоныстар, қорғандар, сондай-ақ мәдени-салттық немесе жерлеу-мемориалдық сипаттағы қызметті орындайтын құрылыстар бар. Гранит тастардың бетінде салынған петроглифтер ерекше назар аударуға тұрарлық [Ботанов, Ержанова 2023: 102].

Зерттеу әдістері және материалдары. Мақалада тарихнамалық талдау, салыстырмалы талдау және әдеби талдау әдістері қолданылды.

Ақбауыр үңгірін жүйелі зерттеу жұмыстарын 1970–1990 жж. ҚР ҒА археологиялық экспедициясы (жетекшісі З. Самашев) жүргізді. Үңгір қабырғасындағы қызыл күрең охрамен салынған суреттер б.д.б. III мыңж. басына жатады. Төбесі қуыс, іші конус тәріздес күркеге ұқсайтын үңгір, әсіресе, оның кіре берісіне қарсы орналасқан қабырғасы адамдар табынатын, киелі орын болған. Үңгір таудың етегінен 5–6 м биіктікте орналасқан. Оның алдындағы алаңда жылдың белгілі бір мерзімінде (жыл басы – наурызда) үлкен діни жиындар, құрбандық шалу, т.б. рәсімдер өткізілген. Суреттердің мазмұны өте күрделі. Композицияның орталығында қос аяқты арба, өгіз, таутекенің суреттері бейнеленген. Олардың айналасында әр түрлі ирек

сызықтар, нүктелер, үшбұрыштар, төртбұрыштар және адамдар, үш-төрт күрке бейнеленген. Энеолит, қола дәуірлерінде салынған бұл суреттер жердің құнарлы болуын, мал-жанның өсіп-өрбуін тілеу мағынасын білдіреді. Сол кездегі діни ғұрып бойынша өлген адам қабіріне қос аяқты арбаны бірге қойған. Ол адамдардың жанын, рухын басқа дүниеге тасымалдайтын құрал деп саналған [Қазақстан].

Әрине, қола мен темір дәуірі арасындағы өтпелі кезеңдегі Қазақстан аумағындағы адамның діни-философиялық ойларын бейнелейтін әртүрлі мазмұндағы 80 таңбадан тұратын Ақбауыр археологиялық кешенінде орналасқан үңгір жазулары неғұрлым қызықты материал болып табылады [Самашев және т.б. 2019: 28]. 2019 ж. Қазақстан Республикасы Шығыс Қазақстан облысы әкімдігінің “қола дәуірінен орта ғасырларға дейінгі Алтай-Тарбағатай” тақырыбы бойынша “ШҚО-да археология саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамытудың 2019–2021 жж. арналған бағдарламасы” бойынша кешен аумағында 3 Самашевтің басшылығымен археологиялық қазба жұмыстары басталды [Самашев және т.б. 2020: 8].

Археологиялық қазба жұмыстары барысында 1 қоныстың мерзімделуі үңгір жазбаларымен синхронды болуы мүмкін деп болжанған (оларды бір уақытта палеометалл дәуіріне, яғни қола дәуірінің басына жатқызған) бірақ, 2019 ж. қазба жұмыстары күтпеген жерден қола дәуірінен ерте темір дәуіріне немесе ерте сақ дәуіріне дейінгі өтпелі кезеңге қатысты материалдар берді, бұл осы кешен туралы ғалымдардың ойын өзгертті. «Киелі жер» аумағы мыңдаған жылдар бойы адамдар үшін өмір сүруге ерекше қолайлы болған – желден қорғану, қалың шөп, су көздерінің көптігі және т.б. Дегенмен, Ақбауырдағы қазба жұмыстарының шынайы маңыздылығы мынада: бұл өлкеде алғаш рет ерте сақтардың отырықшы қонысы табылды, осы уақытқа дейін сақтар туралы таза көшпелі тайпа ретінде біржақты пікір қалыптасқан. Қазба жұмыстары олардың өмір салты мен экономикалық жүйесінің басым болғанын көрсетеді [Самашев және т. б. 2019: 7].

2019 ж. жүргізілген археологиялық зерттеулерде бастапқыда әрқайсысы 4×4 м болатын 24 шаршы салынды. Шымтезек қабатының ашылуы кейіннен

Ақбауыр I атауын алған елді мекеннің осы аумақта болғанын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл елді мекеннің ерте сақ кезеңіне жататынын 2020 ж. жүргізілген қазба жұмыстары бұл тұжырым расталды. Айта кету керек, Қазақстан аумағындағы ерте темір дәуіріндегі қоныстар бүгінгі күнге дейін ең аз зерттелген археологиялық ескерткіштердің қатарында қалып отыр, алайда бұл олардың тарих ғылымы үшін маңыздылығын төмендетпейді [Ержанова және т.б. 2020: 189].

Нәтижелер және талқылау. Ақбауыр-I елді мекені Қоржынбай тауының батыс бөлігінде орналасқан. Ақбауыр-I қонысының солтүстік-шығыс жағында көне Қошанай кеніші бар. Ескерткішті үш бөлікке бөлуге болады: батыс, шығыс және оңтүстік [Самашев және т.б. 2022: 116].

Батыс, шығыс және оңтүстік бөліктерге бөлінген Ақбауыр-I қалашығының құрылымы мен жоспары ежелгі адамдардың тұрақты өмір сүргенінің бірегей дәлелі болып табылады. Бұл бөлініс әртүрлі функционалдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ғана емес, сонымен қатар Ақбауыр-I-де тұратын қоғамның әлеуметтік құрылымын көрсетеді. Елді мекеннің батыс бөлігі дәлізбен өзара байланысты дөңгелектелген бұрыштары бар тікбұрышты тұрғын үйлердің болуымен сипатталады. Елді мекеннің шығыс бөлігі дөңгелек құрылымдардың болуымен ерекшеленеді, бұл тұрғын үйдің басқа түрін немесе белгілі бір мақсаттарға арналған мамандандырылған ғимараттарды көрсетуі мүмкін, мысалы, қорларды сақтау, діни рәсімдер немесе жиналыстар өткізу. Дөңгелек пішін сыртқы әсерлерге төзімділік тұрғысынан немесе ежелгі халықтар арасында кең таралған ғалам туралы дәстүрлі идеялары үшін таңдалуы мүмкін. Елді мекеннің оңтүстік бөлігінде тікбұрышты та дөңгеленгенде тұрғын үйлер табылған, бәлкім, басқа екі бөлікке де тән элементтерді біріктіретін “өтпелі” немесе “аралас” аймақ болып табылады. Бұл қоғамның әлеуметтік құрылымының икемділігі, әртүрлі дәстүрлер мен тәжірибелерді біртұтас тұрғын үй кешеніне біріктіру мүмкіндігі туралы айтуы мүмкін.

Құрылыс үшін тұрғын үй формалар мен материалдарды таңдауда қоршаған орта ресурстарын барынша тиімді пайдаланғаны көрінеді. Тұрғын үй түрлерінің әртүрлілігі сонымен қатар әлеуметтік ұйымның күрделілігін, әр түрлі әлеуметтік топтардың немесе ұрпақтардың болуын көрсете алады, олардың әрқайсысы тұрғын үй мен экономикалық кеңістіктерді салу мен пайдалануда өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Осылайша, Ақбауыр-I елді мекеніндегі сәулет нысандары мен жоспарлау шешімдерінің әртүрлілігі

осы аймақтың ежелгі халқының әлеуметтік құрылымын, мәдени дәстүрлерін және экономикалық ұйымын түсінуге жаңа мүмкіндіктер ашады [Ержанова 2023: 188].

Ерте темір дәуірінің қоныстануын зерттеу барысында әртүрлі материалдар, соның ішінде тас құралдары алынды, олардың талдауы ежелгі тұрғындардың еңбек дағдылары туралы түсінік алуға мүмкіндік береді. Тас құралдарды зерттеу барысында микроскоппен граниттен, тақтатас пен құмтастан жасалған 139 нысан зерттелді. Табылған тас құралдар ерте темір дәуіріндегі Қазақ Алтай халқының жер шаруашылығы мен кен өндірісімен айналысқанын дәлелдейді. Бұйымдардың бетінде олардың мақсаты мен қолдану әдістерін сипаттайтын тозу белгілері табылды. Атап айтқанда, тау жыныстарын ашуға және ұсақтауға (кетмен, сына тәрізді кайла, балғалар, келсап, металдарды өңдеуге (қалып балғалар, қайрақтар), теріні өңдеуге (қырғыш, кескіш), ыдыстарды мүсіндеуге және әрлеуге (дискілер-тұғырлар) арналған құралдар, сонымен қатар жер жұмыстары (кетпен) және астық үккіш (дән үккіш) табылды. Тас құралдар мен құрылғылар, металл және сүйектен жасалған материалдарды дайындауға жергілікті шикізаттар пайдаланылған [Ержанова 2023: 4].

Ақбауыр-I-де табылған тас құралдары мен басқа да материалдарды талдау ежелгі қоғамдардың күрделі және көп қырлы шаруашылығының, оның ішінде металлургия, егіншілік, былғары өңдеу және керамика өндірісінің болғандығын көрсетеді.

Зерттеу барысында елді мекеннен 5-тен 20 шақырымға дейінгі радиуста мыс пен қалайы өндіруге мамандандырылған көптеген тау-кен қазбалары, кен үңгірлері мен шахталардың тіркелді. 3. Самашев бұл аумақта металл өңдеумен байланысты нысандардың болуы мүмкін екенін атап өткен. Бұл тұжырым 2021–2022 жж. жүргізілген археологиялық зерттеулерде расталды, нәтижесінде екі пеш, сондай-ақ мыс құймалары табылды. Мұндай олжалар осы жерде дамыған металлургиялық өндірісті көрсетеді [Самашев 2020: 103].

2021 ж. археологиялық жұмыстар барысында Ақбауыр тарихи-археологиялық кешені шеңберінде бірнеше жаңадан ашылған елді мекендердің аумағында қазба жұмыстары жүргізілді, атап айтқанда: Ақбауыр II–V. Келесі 2022 ж. осы елді мекендердегі зерттеу алаңдарының саны ұлғайтылды, сондай-ақ Ақбауыр VI–VII елді мекендеріндегі жаңа аймақтар зерттелді, онда отырықшы өмір салтының іздері де табылды.

Әртүрлі елді мекендерде анықталған хронологиялық қабаттардың әртүрлілігі ерекше қызығушылық тудырады. Мысалы, Ақбауыр III елді мекенінен табылған материалдар оның қола дәуірінде қолданылғанын көрсетеді, бұл осы кезеңге тән керамикалық ыдыстардың ерекше ою-өрнектерімен расталады. 2021 ж. далалық маусымда кварц қоршаулары бар тас цисталар түрінде ұсынылған қола дәуіріндегі жерлеу құрылыстары да қазылды. Кварц қоршауының ішінде төрт жерлеу орны тіркелді. Цистаның қабырғасы мен бетін плита тастастармен қалаған. Жәшіктерінің барлығы тонауға ұшыраған, бірақ олардың кейбіреулерінің ішінде ою-өрнекпен безендірілген қыш ыдыстар сақталған. Ескерткішті қатты қирағанымен тонау іздеріне, жарамсыз және сынған еден плиталарының сипатына қарасақ, барлық жерлеу орны бір мезгілде тоналған. Шамасы, көне заманда. Ескерткіштің мерзімделуіне келетін болсақ, қыш құмыралардың ою-өрнектері мен пішініне қарайтын болсақ композиция кейінгі қола дәуіріне жатады. Дегенмен, бұндай жерлеу ғұрыптары ерте темір дәуірінің басына дейін өз дәстүрлерін сақтап қалуы мүмкін [Самашев және т.б. 2021: 56].

Ақбауыр II елді мекені 2019 жылғы дала маусымында табылды. 2021 жылғы далалық маусымда анықтау реті бойынша нөмірленген тағы бірнеше елді мекендер анықталды. Алаңдарда, елді мекендер анықталған жерде тас қирандылардан қаланған көптеген құрылыстар кездесті. Қазба жұмыстары дала маусымдарында жүргізілді 2019–2022 жылдары осы кезеңде Ақбауыр I–III елді мекені зерттелді, барлығы 1000 м² астам жер ашылды. Жұмысты жалғастыру жоспарланды. Археологиялық жұмыстар барысында көптеген фрагменттер табылды керамика, тас еңбек құралдары (кетпендер, песттер, астық үккіштер, бояу үккіштер), сүйектен жасалған құралдар мен бұйымдар, қождың бір бөлігі, қола тігістің сынықтары, бір жүзді пышақ сынығы, қалыпталған құю сынығы, ұшы бар жебелер және басқа да тұрмыстық заттар [Самашев және т.б. 2021].

Ақбауыр 2 елді мекеніндегі геомагниттік зерттеу 288 м² аумақты алып жатқан топырақ пен шымтезектің жоғарғы қабатын алып тастағаннан кейін қазба орнында жүргізілді. Магниттік картаны талдау әртүрлі пішіндер мен өлшемдердің кескінін анықтады, зерттелген аумақтың Солтүстік және шығыс бөліктерінде орналасқан оң ауытқулар ерекше назар аударады, олар ғимараттардың бөлігі болуы мүмкін [Самашев және т.б. 2023.]. Ақбауыр III елді мекенін зерттеу 2021 ж. басталды. Елді мекенінде гранитты жартастың

етегінде петроглифтер мен шұңқырлар кездеседі. Ақбауыр III елді мекеніндегі қазба алаңы 256 м² құрайды. Зерттеулер нәтижесінде тұрғын үйлер мен ошақтар табылды. Үй-жайдың негізі тас, жалпы ауданы 18,2 м², бөлменің ортасында екі бағаналы шұңқыр (диаметрі 14 см) анықталды. Тұрғын үйдің шығыс бөлігінде күмбезі бар жер үсті пеші, ал батысында ошақ (таспен қаланған) табылды. Кіру саңылауының оңтүстік жағынан жүргізуші шұңқырдың қалдықтары жазылды. Тұрғын үй қабырғаларының сақталуы нашар, жоғарғы бөлігі құрылымның ішіне түсіп кеткен. 15 см тереңдікте ою-өрнегі бар ернеу түріндегі керамика сынықтары, сүйек қалдықтары, құрал-саймандар табылды. 30 см тереңдікте керамика фрагменттері табылды, олардың бірінде зигзаг түріндегі жгуттан жасалған ою-өрнек, сондай-ақ қиғаш ойықтар түріндегі ою-өрнек бар. Бір ыдыстың түбі кішкене үшбұрыштар түрінде ою-өрнек бар, ұшы ернеуге бағытталған. Осы 3-ші қоныста жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарыда осы аумақта егіншіліктен бөлек керамика жасау, ыдыстарға ою-өрнек салудың көптеп тарағанын байқауға болады. Ақбауыр 3 елді мекенінің аумағында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде археологтар тобы бұл елді мекеннің қола дәуіріне жататындығы туралы қорытынды жасады [Самашев және т.б. 2021: 40–47].

Ақбауыр VI қонысы 2022 ж. Ақбауыр VI елді мекенін зерттеу басталды, ол үңгірден солтүстік-батысқа қарай 400 м жерде орналасқан. Елді мекен таулар арасындағы кішкене сайда орналасқан (шағын шатқал) шығыс жағында кіреберісі бар. Шатқалдың ұзындығы 130 м, шатқалдың шығыс бөлігінде көтерілу тіркелді. Беті биік, дала шөптерімен жабылған. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде бұл жерде отырықшы экономикалық қызметтің іздері табылды. Ақбауыр VI елді мекенінің аумағынан табылған олжалардың ішінде керамикалық бұйымдар, оның ішінде өзіне тән ою-өрнектері бар ыдыс-аяқ сынықтары ерекше қызығушылық тудырады. Тас пен металдан жасалған құралдар мен тұрмыстық заттар да табылды. Ақбауыр VI қонысы-қазақтарға, түркілерге және ерте темір дәуірінің тұрғындарына қатысты артефактілер табылған көп қабатты археологиялық нысан. Бұл тұжырымдар аймақтың әлеуметтік-мәдени динамикасын зерттеу үшін маңызды мәліметтер бере отырып, әртүрлі мәдени топтардың аумақты игеруінің ұзақ тарихын көрсетеді [Самашев және т.б. 2022.].

2023 ж. Ақбауыр VI елді мекенінің аумағында 2008 м² аумақта геомагниттік зерттеу жұмыстары

жүргізілді. Магниттік карталарды зерттеу негізінен зерттелетін аймақтың оңтүстік бөлігінде шоғырланған әртүрлі пішіндер мен шамалардағы ауытқуларды анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде орталықта теріс аномалиялары бар тікбұрышты контурлар түзеді анықталды, бұл ежелгі құрылымдардың тас іргетасының болуын болжайды [Самашев және т.б. 2023].

Зерттеу шеңберінде әр елді мекенде қазба жұмыстарының үш өлшемді модельдерін құра отырып, археологиялық мәліметтер толық жазылды. Бұл заманауи зерттеу тәсілі табылған заттар мен құрылыстарды құжаттауда жоғары дәлдікті қамтамасыз етті, бұл олардың бастапқы контексті мен кеңістіктік байланыстарын жақсырақ түсінуге мүмкіндік берді. 3D модельдеу технологиясы археологиялық нысандарды цифрлық сақтаудың негізі болып табылады, қоныстар туралы ақпаратты ұзақ мерзімді сақтауға мүмкіндік берді. Қорытындылай келе, Ақбауыр-І және көршілес елді мекендерді зерттеу нәтижелері ежелгі қоғамдардың әлеуметтік құрылымы, экономикалық стратегиялары мен мәдени тәжірибелері туралы маңызды ақпарат беретінін атап өткім келеді.

Қорытынды. Ақбауыр-бұл ерте темір дәуірінде осы аумақта өмір сүрген қоғамдардың өмірін, дәстүрлерін тереңірек зерттеп, түсіне алатын негізгі нысан. Бірегей ою-өрнектері бар керамикалық бұйымдарды, тас пен металдан жасалған құралдар мен тұрмыстық заттарды қоса алғанда, артефактілердің алуан түрлілігі әлеуметтік құрылымның күрделілігін және олардың технологиялық дамуын көрсетеді. Осылайша, Ақбауыр тек археологиялық ескерткіш ғана емес, сонымен қатар өңір тарихының жан-жақтылығын зерттеу үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады. Бұл олжалар ежелгі қоғамдардың өмірі, экономикасы, өнері және қарым-қатынасы туралы бірегей деректер беру арқылы мәдени мұра туралы түсінігімізді байытады. Ақбауырды зерттеу Шығыс Қазақстан аумағында өмір сүрген түрлі этникалық және мәдени топтардың мәдениетаралық динамикасы мен өзара ықпалы туралы білімдерін кеңейтуге ықпал етеді. Ақбауыр тарихи-археологиялық кешені өңірдің бірегей тарихы мен мәдени бірегейлігінің айғағы ретінде ғылыми қоғамдастық пен қоғам тарапынан ерекше назар аударуды талап етеді. Ақбауырды сақтау және зерттеу ғасырлар бойғы тарихты түсіну үшін маңызды, бұл қола дәуірінен бастап ерте темір дәуіріне дейінгі аумақтағы өмірдің қалай өзгергенін көруге мүмкіндік береді. Бұл мұра өткен мен болашақ арасындағы көпір қызметін

атқарады, жаңа ұрпақтың өз халқының тарихы мен мәдениетін құрметтеуіне көмектеседі.

Ескерткішті одан әрі археологиялық зерттеу біздің тарих ғылымымызды байытып қана қоймай, осы бірегей аймаққа назар аударатырып, мәдени туризмнің дамуына ықпал ететін жаңа ашылуларға әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, бұл жергілікті экономиканың дамуына және Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне халықаралық деңгейде қызығушылықтың артуына ықпал ететін болады. Осылайша, Ақбауыр кешені археологтар үшін зерттеу нысаны ғана емес, сонымен қатар бүкіл қоғамның назары мен қамқорлығын талап ететін баға жетпес мәдени байлық болып табылады.

Алғыс. Мақаланы дайындауға көмектескені үшін ШҚАЭ барлық қатысушыларына, Шығыс Қазақстан Облыстық тарихи-өлкетану музейіне ұсынылған материалдар мен кеңестері үшін алғыс білдіремін.

ӘДЕБИЕТ

Ботанов Д.Е., Ержанова А.Е. Из истории изучения комплекса Акбауыр // Ахинжановские чтения–2023: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 28–30 апреля 2023 г.) / Отв. ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. С. 100-103.

Ержанова А.Е. Ақбауыр 1 қонысынан табылған еңбек құралдарын функционалды талдау (Қазақ Алтайы). Қазақстан археологиясы. 2023. № 3 (21). 187-204 бб.

Қазақстан: Ұлттық энциклопедиясы. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. I том Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 719 б.

Самашев З., Ержанова А.Е., Чотбаев А.Е., Самашев С.К., Меделбек Ш., Ботанов Д. Продолжение исследований на поселениях Акбауыр-І // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі / Отв. ред. Д. Ахметов. Өскемен: АҚ «Көкше-Полиграфия», 2022. С. 116-122.

Самашев З., Жунисханова А., Чотбаев А. Ержанова А.Е. и др. Отчет о полевых и камеральных работах по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019–2026 годы» за 2023 год Тема: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» // Научный архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей» г. Усть-Каменогорск, 2023. 777 с.

Самашев З., Жунисханова А., Чотбаев А. и др. Отчет по теме: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до

раннего средневековья» в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019–2021 годы» // Научный архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». Усть-Каменогорск, 2020. 873 с.

Самашев З., Қиясбек Ф., Меделбек Ш. Цисты кварцевой ограды эпохи бронзы из комплекса Акбауыр. Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі / Отв. ред. Д. Ахметов. Өскемен: АҚ «Көкше-Полиграфия», 2021. 180 б.

Самашев З., Оңғар А., Умиткалиев У. и др. Отчет по теме: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019–2021 годы» // Научный архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». Усть-Каменогорск, 2019. 710 с.

Самашев З., Половцев М., Меделбек Ш., Самашев С. Поселение Акбаур-VI. Алтай – түркі әлемінің ал-

тын бесігі. / Өскемен: АҚ «Көкше-Полиграфия», 2022. 140-145 бб.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Научное издание. Алма-Ата: Гылым, 1992. 288 с.

Самашев З.С., Чотбаев А.Е., Ержанова А.Е., Қиясбек Ф., Половцев М., Меделбек Ш. Начало работ на поселении Акбауыр III (предварительные результаты) Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі / Отв. ред. Д. Ахметов. Өскемен: АҚ «Көкше-Полиграфия», 2023. 180 б.

Самашев, Жүнісханов, Омаров и др. Отчет по теме: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019–2021 годы» // Научный архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». Усть-Каменогорск, 2021. 812 с.

А.М. ҚОСЖАНОВА

Анар Мұхаметжанқызы Қосжанова

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,

Есік қ., Қазақстан;

koszhanova.anara@mail.ru

«ЕСІК» МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ КОЛЛЕКЦИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАНДАР (МӘДЕНИ-ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ)

Мақалада сақ дәуіріне тиесілі «Есік» музей-қорығының коллекциясынан орын алған қола қазандарды атрибуциялау, мерзімдеу және интерпретациялау мәселелері қарастырылады. Жануарлар әлемінің бейнелерімен әшекейленген конус тұғырлы және үш тағанды ғұрыптық қазандар Жетісуда кең таралған. Ерте темір дәуірінде қола қазандары ерекше стильге мен сәндік қолданбалы сипаттағы танылатын пішіндерге ие болды, бұл сақ дәуірінде металлургияның, қолөнердің маманданғанын анық көрсетеді. Музей қорының түгендеуінде бар мәліметтерге қарағанда барлық қола қазандар әр жылдары Жетісу өңірінен кездейсоқ табылған. Олардың нақты табылған жері де белгілі, бұл оны ары қарай толық зерттеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Жетісу, қола қазандар, коллекция, діни наным-сенім, аң стилі, мәдени дәстүр

КОТЛЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА «ЕСІК» (КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

В данной статье приводятся данные о случайных находках бронзовых котлов эпохи раннего железного века, обнаруженных на территории Алматинской области. Все артефакты хранятся в фондовой коллекции музея-заповедника «Есік». Автором рассматриваются вопросы атрибуции, датировки и культурной интерпретации данных предметов. Подобные ритуальные котлы с конусовидным поддоном и призматической ножкой, оформленной зооморфными образами, имеют широкое распространение на территории Жетысу. В раннем железном веке бронзовые котлы получили своеобразную стилизацию и узнаваемые формы декоративно-прикладного характера. Наличие подобных артефактов может свидетельствовать о существовании мастеров по изготовлению бронзовых котлов или целого специализированного направления в прикладном искусстве саков.

Ключевые слова: Жетысу, бронзовые котлы, коллекция, религиозное верование, звериный стиль, культурная традиция

CAULDRONS from the COLLECTION of the ESİK MUSEUM-RESERVE (CULTURAL and CHRONOLOGICAL ANALYSIS)

This article presents data on random finds of bronze cauldrons of the early Iron Age, discovered on the territory of the Almaty region. All artifacts are stored in the collection of the Esik Museum-Reserve. The author examines the issues of attribution, dating and cultural interpretation of these objects. Such ritual cauldrons with a cone-shaped pallet and a prismatic leg decorated with zoomorphic images are widespread on the territory of Zhetysu. In the early Iron Age, bronze cauldrons received a peculiar stylization and recognizable forms of a decorative and applied nature. The presence of such artifacts may indicate the existence of masters in the manufacture of bronze cauldrons or a whole specialized direction in the applied arts of the Saks.

Keywords: Zhetysu, bronze cauldrons, collection, religious belief, animal style, cultural tradition

Кіріспе. Ұлы даланың тарихында мекен еткен халқымыз әдетте өмір сүрген географиялық жағдайларына байланысты жартылай көшпелі және көшпелі салт-дәстүрді берік ұстанды. Сондай-ақ, түрлі деңгейдегі кездейсоқ, көмбе немесе археологиялық ізденіс жұмыстарының нәтижесінде табылған артефактілердің басым көпшілігі түрлеріне қарай тұрмыстық шаруашылық құрал-жабдықтары мен діни-наным сенімдік ғұрыптық мақсаттағы бұйымдар болып бөлінеді. Жетісу аумағындағы кездейсоқ табылған

олжалардың қатарына ғұрыптық астау, шырағандар және көмбелерден бірге табылған қазандардың құндылығы орасан зор. Ежелгі көшпелілер дәуіріндегі бұйымдардың ерекше санатына жататын қазандардың жасалу ерекшелігімен бірге тұрмыстық және діни салт-жоралғыларды өткізуде айтарлықтай орны бар. Мысалы, қазандардың (мыс, қола, шойын) жасалу ерекшелігін негізге ала отырып, салыстырмалы мәдени-хронологиялық талдау жасаймыз. Бұл дегеніміз ежелгі көшпенділер мәдениеті мен тұрмыстық өмір салтын таңбалайтын кешендердің қатарындағы таптырмас атрибуттардың бірі. Сақтардың жерлеу рәсімінде қазандар оба камерасының ішіне бірге қойылмаған, белгілі бір жерге жанына көмілген. Бұл мақал «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экспозициясынан орын алған қола қазандар жайлы болмақ.

Зерттеу әдістері мен материалдары. Ерте темір дәуіріне жататын алғашқы қазан Есік «қазынасы» 1953 ж. Есік қаласынан 10 шақырым жерден табылған. Есік орта мектебінің бірнеше оқушылары таяз жыраның түбінен үш қола қазан, бір темір шойын қазан, екі мыс ыдыс, бір қола құрбандық үстел және нашар сақталған басқа да темірдің сынықтары бейнеленген ғұрыптық кешенін кездейсоқ тауып алады. Диаметрі 2 м, тереңдігі 2,5–3 м шұңқырдан табылған, үш қазанда төңкеріліп тұрған б.д.д. IV–I ғғ. мерзімделеді [Мартынов 1955: 150]. Барлығы қазіргі таңда Есік музей-қорығының экспозициясынан орын алған. Бірінші қазан екі құлақты, үш аяқты. Өлшемі: биіктігі 48,6 см, тереңдігі 27,5 см, ауыз диаметрі 37,8 см, бүйір диаметрі 46 см, ернеу қалыңдығы (ені) 1,7 см. Пішіні жарты шар тәрізді. Көлденең қатарлы сымды ою-өрнекпен өрілген. Тағандары аң стилінде жасалған (1-сур.).

Ал екінші қазан 2008 ж. Алматы облысына қарасты, Рахат ауылының (Талғар мен Есік арасы) ауыл тұрғыны үй салу кезінде кездейсоқ жағдайда табылған. Қос құлақты қазан б.д.д. V ғ. қамтиды. Өлшемі: биіктігі 24,5 см, ауыз диаметрі 22,5 см, тереңдігі 18 см. [Джумабекова, Базарбаева 2013: 112]. Бұл қазанның сыртқы пішініне қарасақ, конус тәріздес болғанымен, ас әзірлеуге арналған, яғни шоқтың үйіндісіне орналастыруға арналған ыдыс (2-сур.).

Үшінші қазан, Алматы облысы Кеген ауданы, Тоғызбұлақ ауылынан табылған кездейсоқ олжа болып табылады. Жәдігер жеке үйдің ауласынан табылды. Медет Қағазбекұлы атты ауыл тұрғыны маусым айының басында соқамен жер жырту барысында тауып алған. Қазанның биіктігі 53 см, тереңдігі 36 см, диаметрі 55–58 см. Қоладан құйылған қазан. Жарты сфера пішінді, ернеу тұсына қарай тарылған. Ернеуі сыртқа қарай

1-сур. Қазан үш тағанды. Алматы облысы, Есік қ. Негізгі тіркеу кітабы 84.
Фото: Сәрсенбек Қызабайбек

2-сур. Қазан конус тағанды. Алматы облысы, Рахат ауылы. НТК 85.
Фото: Сәрсенбек Қызабайбек

3-сур. Қазан конус тағанды. Алматы облысы,
Кеген ауданы, Тоғызбұлақ ауылы. НТК 406.
Фото: Сәрсенбек Қызайбек

көлбеуленген, қазан бүйірі бедерсіз және ол екі тұстан жамалған. Бүйірінің жоғарғы жағында доға тәрізді екі тұтқалары бар. Тұғыры конус пішінді, іші қуыс, ортасынан төмен қарай кеңейтіліп, қазанның түбіне дәнекерленген. Қазан ернеуі екі жерден жырылған, ернеуінің кей бөлігі және бір бүйір тұсы ішке қарай қайырылған, бір тұтқасы сынған (3-сур.) [Қазақ жерінен тағы бір тайқазан табылды].

Қазақстан территориясынан табылған ежелгі кен орындары сол уақытта металлургияның дамуы жоғары деңгейде болғанын көрсетеді. Атап айтар болсақ, Андронов мәдениеті кезеңінің өзінде II мың ж. ортасында бірнеше металлургия орталықтары пайда болды, олардың іздерін қазіргі таңда Жезқазған, Балқаш, Алтай және Жоңғар Алатауы аймақтарынан кездестіреміз. Соның нәтижесінде Шығыс және Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу халықтарының Иран, Грекия, Қытай елдерімен ежелден сауда-саттық және мәдени байланыста болғанына қарамастан мұндағы мәдениет ерекше дамығандығын көрсетеді. Тарихи деректерге сүйенсек, ауыр және ыңғайсыз жасалған қазандармен қатар, ерекше талғаммен өрнектелген құрбандық үстелдер мен шамдар және басқа ғұрыптық жабдықтар тасымалдауға қиындық тудырған кезде таулардағы қыстауларына қалдырған, сонымен қатар, кейбіреулері аталмыш заттарды көктемгі мереке өтетін жерге тастап, көміп тастаған, күзде қайтып оралғанда сол дүниелер қайта табылар деп болжанған. Алайда, қандай да бір

себептермен тайпалар бұрынғы орындарына оралмай жасырылған қазыналар көптеген ғасырлар бойы жерде қалып қойған, демек, екі мың жыл бұрынғы Есік қазынасының бастауы осы болуы әбден мүмкін. Жалпы ежелгі көшпелілерде құю техникасы әдісімен жасалған қазандардың жасалуы және пайдаланылуы әдеби шығармаларда аз кездеседі. Қазақстанда табылған қазандардың осы кезеңге дейін кең таралған түрі қола қазандар емес, мыс қазандар екенін ерекше атап өткенім дұрыс деп ойлаймын [Спасская 2017].

Жетісудың кейінгі қола мен ежелгі көшпелілерінің кездейсоқ табылымдары мен метал бұйымдарының көмбелері төрт топты құрайды. Олар сапалық және мерзімдемелік сипаттары бойынша бөлінген. Бірінші топты бұйымдардың негізгі бөлігі еңбек құралдары мен көп қырлы қызметке арналған заттардан тұратын кейінгі қола дәуірінің (б.д.д. XII–IX ғғ.) көмбелері. Екінші кезектегі көмбелер тобы ертесак уақытының қару-жарақтары мен ат әбзелдерін қамтитын кешендердегі табылымдардан тұрады. Үшінші топ бірнеше кешеннен тұрады және олардың құрамына қола қазан, қанжар сонымен қатар, ауыздық, найза ұштығы, айна, садақ жебесі, кельт кіреді. Бұл заттар негізінен б.д.д. V–III ғғ. мерзімделеді, ауқымды уақытты қамтиды. Кешендердің соңғы төртінші тобын кейде жалғыз немесе шырағдан, құрбандық үстелімен бірге табылатын қазандар құрайды. Демек, көмбе деп тура мағынасында бірінші топтағы табылымдарды атауға болады, ал қалғандары көбінесе ғұрыптық мәнде болуы мүмкін [Джумабекова, Базарбаева 2013: 91].

Сондықтан ерте сақ дәуіріндегі Жетісу мен Оңтүстік Тянь-Шаньдағы қазыналардың барлығы дерлік ғұрыптық сипатта болған деген болжам әбден орынды сияқты. Қазына заттарының иелері осылайша оларды құдайларға немесе рухтарға сыйға тартқан, сол арқылы олардан бір нәрсе алғысы келген деген болжамдар айтылып жүр. Сонымен қатар, қазыналарда жиі сынған заттардың болуы да олардың бұл заттарды одан әрі пайдалануды болжамағанын көрсетеді. Мәселен үшінші Есік қазынасында сынған қазан болған. Ал сол дәуірдің адамдары ғұрыптық іс әрекеттер кезінде ең жақсысын құрбандыққа шалуға ұмтылғанын ескерсек, бұл қоладан жасалған бұйымдардың айтарлықтай құнды болғанын көрсетеді. Сондай-ақ қазыналардың құрамынан қару-жарақ, ат-әбзелдері, айналар, жануарлар стиліндегі заттарды да кездестіреміз [Чекин және тб. 2018: 93].

Нәтижелерді талқылау. Бүгінгі күнге дейін Жетісу мен Қырғызстандағы қола қазандардың ең толық жинағын Е.Ю. Спасская құрастырған. Зерттеуші өзінің қазандар жайлы жазған ғылыми мақалаларында

Қазақстан аумағындағы қола қазандардың төрт түрін бөліп көрсетті: 1) конус тәріздес тіреуіште, 2) үш аяқпен, 3) аяқсыз және тіреуішсіз, 4) шүмегі бар тұғырсыз.

Күнделікті өмірде де, діни ғұрыптық мақсатта да қолданылған деген пікір білдірді. Е.Ю. Спасская өзінің еңбектерінде қазандардың ең көп табылған өңірлерге Алматы облысы, Жетісу, Ыстықкөл аймақтарын жеткізеді [Спасская 1955]. «Есік» музей-қорындағы қазандардың өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселен, үш қазанда жарты сфера пішінді, бірінші қазан үш аяқты, ал екеуі конус тұғырлы. Бірінші қазанның екі тұтқасы бар, екі ілмегі бар, ал екінші қазанда тұтқалары жоқ, үшінші қазанда екі тұтқасы бар. Бірінші қазанда көлденең қатарлы сызық түрінде ою-өрнек түсірілген болса, екеуінде ешқандай ою-өрнегі жоқ.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейдің археология қорында қазандар коллекциясында 20-дан астам түрі бар. Аталмыш коллекцияларда Жетісу, Алматы және Алматы облысының аумағынан табылған үш тағанды сегіз қазан да ерекше туындылардың қатарынан табылады. Жетісу өңіріндегі қазандардың басты ерекшелігі тұғыры мен аяқтары. Жануарлардың, соның ішінде арқарлардың, аттың аяғын жұпқылап тұрған грифоның бейнесінде, немесе теке, қой, түйе аяғы тәрізді пішінделеді. Қазандарды пішініне қарай жіктеуге екінші топтағы тұғыры конус пішінді қазандар әдетте «скифтік» қазандарға ұқсағанымен конус тәрізді тағаны жоқ, бәлкім, темір тағанға қондырылған қазандарға тиесілі болуы мүмкін. Шүмекті екі қазан төртінші түрге жатады. Қола қазандар мен қатар көмбелерден қысқа үш аяқты шағын қазандарда ұшырасады.

Қазан Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданынан 1956 ж. табылған. Қуыс тағанды қазан деп аталады. Сыртқы көрінісі ілмекке қарама-қарсы тұсынан шүмек шығарылған. Тағаны қиық конус пішінді қуыс бар, табаны жалпайтылған. Жетісу облысының Мұхамеджан Тынышбайұлы атындағы тарихи-өлкетану музейінде тағансыз қазан бар. Б.д.д. III–II ғғ. мерзімделеді. Қазанның бүйірінің екі жағында доға пішінді, жұмыр тұтқалар сәл көлбеу бұрышпен орнатылған, тұтқаның үстіңгі жағында құйылғаннан қалған тұтас шеңбер сызығы көрінеді. Ернеуінде майысқан, сынған жерлері, түп жағында көлемді тесік бар. Қола қазанды 1960 ж. Алакөл ауданы, Көктұма ауылы маңынан кездейсоқ тапқан. Деректерге сүйенер болсақ, бұл жерде ертеректе ортағасырлық Жібек жолы бойында орналасқан Гаган қаласы болған. Қазанды музей қорына 1987 ж. қараша айында Қарабұлақ ауылының тұрғыны Жұмашев Кенжетай деген кісі өткізген екен.

Л.Н. Ермоленко металл ыдыстар ежелгі үнді-ирандықтарда галлюциногендік сусын дайындау үшін пайдаланған деп көрсетті; кіші қазанды қарапайым мақсатта сүтті сақтаған, ет пісіру үшін пайдаланған. Дәл осындай тұжырымды Ермоленко өз мақаласында да растайды [Ермоленко: 1998]. Зерттеуші сақ қазандарын көбінесе ет пісіру үшін, сонымен қатар, алкагольдік сусындар салатын ыдыс ретінде пайдалануға болады деген қорытындыға келеді.

Бірінші қазанның аяқтары аң стилінде жасалған. Түйенің аяғына ұқсайды. Бәлкім тұмар рөлін атқарған болуы керек. Жетісудан табылған қола қазандардың үш тағанындағы сондай-ақ құлақтары мен ернеуіндегі таутекелер мен киіктердің мүсіндері жай ғана сәндік әшекей емесі анық. Олар ең алдымен сол ыдыстың ритуальдық сипатын айқындап тұр. Таутекені дүйім жұрт ең таза құрбандық мал, құдайы аң деп есептейді. Сондықтан да қарлы шыңдарды мекендеуші аңдар құрбандық мал ретінде шалынған соң, қола қазандардың да қасиеті арта түскен. Әуелі зооморфты өрнектермен өрнектелген қазандардың өзі де құрбан малдың орнына жүруі де мүмкін. Ежелгі қоғамда зооморфты өрнектелген ыдыстан ритуальды сусын ішуіде құрбан мал шалу ісімен байланыстырған [Антонова 1986]. Жетісудағы обадан металл қазан табылған жалғыз оқиға Ұлжан қорымындағы оба жағалауында тіркелген. Биіктігі 4,5 м қорған бес нысаннан тұратын топта орталық орынды иеленді. Шетін алып тастағанда 2,5 м тереңдікте үш аяқты қазан табылды. Өкінішке орай, қазандықтың орнын жазу мүмкін болмады. Ыдыс түбі ертеде тесілген. Оба тоналған [Амиров 2008].

Жоғарыда айтылып өткен кездесейсоқ олжалардың бәрі де, б.д.д. V–III ғғ. деп мерзімделеді. Ерте темір дәуірінен табылған металл қазандардың табылуы қазіргі Қазақстанның барлық аумағында белгілі. Саны жағынан ең көп таралған аумақ ол Шығыс Қазақстан, Алматы облыстарында сондай-ақ Қырғыстан аумағында, әсіресе Ыстықкөл алқабында байқалды.

Қорытынды. Қазан тіршіліктің қайнар көзі береке байлықтың өлшемі деп танылған. Мыңдаған жылдар өтседе қазандар біздің тарихи этнографиямыздан ақпарат береді. Тоқшылықты, молшылықты бейнелейтін қазан адам өмірінде қай кезде болсын ерекше орынға ие болған. Жетісудан Табылған Сақ кезеңіне тән қола қазандардың маңызды талдауы келтірілген. Мақалада осы қазандардың атрибуциясы мен мәдени интерпретациясы туралы маңызды ақпарат берілген. Сонымен қатар, сақ кезеңінде металлургиялық мектептердің пайда болуы, қазандардың өндірістік сипаттамалары, функциялары

және діни-мәдени маңызы туралы айтылады. Ол сондай-ақ «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының көрмесінен табылған қола қазандарға сілтеме жасалған.

ӘДЕБИЕТ

Амиров Е.Ш. Археологические исследования на могильнике Улжан (предварительные итоги) // Изв. НАН РК. Серия общественных наук. 2008. № 1. С. 29-34.

Антонова Е.В. К исследованию места сосудов в картине мира первобытных земледельцев // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур Древнего и Средневекового Востока / Под ред. Б.А. Литвинского. М.: Наука, 1986. С. 38-45.

Ермоленко Л.Н. О ритуальных сосудах для са-кральных напитков у древних кочевников (сосуды на поддоне) // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы: Ғылым, 1998. С. 110-116.

Джумабекова Г.С. Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 120 с.

Металлические котлы ранних кочевников Жетысу. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. 282 с.

Мартынов Г.С. Иссыкская находка // КСИИМК. 1955. Вып. 59. С. 150-156.

Сласская Е.Ю. Бронзовые котлы в Казахстане // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 188.

Чекин А., Тулегенов Т., Иванов С., Бесетаев Б. «Третий клад» эпохи раннего железного века из г. Иссык / Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері «Х Оразбаев оқулары» Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 11–12 мамыр 2018 ж.) / Жауап. ред. Ф.Қ. Омаров. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 507 б.

Қазақстанның ежелгі көшпелілер мәдениеті: археологиялық коллекция: ғылыми каталог / Жауап. ред. Н. Әлімбаев, Ә. Ақышев. Алматы: Ди-Пи-Эс, 2009. 420б.

Қазақ жерінен тағы бір тайқазан табылды / Tengrinews ақпараттық порталы. URL:<https://tengrinews.kz/author/333/>. (қаралған күні 12.03.2024).

С.Р. ҚУАНДЫҚ
Е.І. ИСЕНҒАЛИЕВ

Самрат Русланұлы Қуандық
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Ақтобе, Қазақстан;
S.R.Kuandyk@mail.ru

Ерсаин Ізбасарұлы Исенғалиев
Ақтөбінский региональный университет им. К. Жубанова,
г. Ақтобе, Қазақстан;
isengalievrsain@gmail.com

ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СТОЯНКИ ЖАМАНСУ 2 в АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ в 2023 ГОДУ

Данная статья посвящена предварительным итогам изучения стоянки Жамансу 2, впервые обнаруженной на территории Мартукского района Актюбинской области в полевом сезоне 2022 года. Уникальность памятника заключается в наличии «погребенного» культурного слоя с каменным инвентарем, что является редкостью для степной зоны Актюбинской области. Памятник имеет большой потенциал для изучения историко-культурных процессов в регионе, происходивших в древности. На данном этапе исследования стоянки продолжаются. В полевом сезоне 2023 года, отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством Т.Б. Мамирова, на стоянке были проведены археологические исследования: заложены три раскопа, проведены разведывательные работы, топографический, планиграфический, технико-типологический анализы, предварительные результаты которых отражены в данной работе.

Ключевые слова: Актюбинская область, Мартукский район, стоянка, каменный век, энеолит

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

2023 ЖЫЛЫ АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖАМАНСУ 2 ТҰРАҒЫН ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Бұл мақала 2022 жылы Ақтөбе облысы Мәртөк ауданының аумағында алғаш анықталған Жамансу 2 тұрағын зерттеудің алдын ала нәтижелеріне арналады. Ескерткіштің бірегейлігі Ақтөбе облысының дала зонасы үшін сирек болып табылатын тас инвентарі бар «жерленген» мәдени қабатының болуына негізделеді. Ескерткіш ежелгі кезде өңірде орын алған тарихи-мәдени үрдістерді зерттеу үшін үлкен әлеуетке ие. Қазіргі уақытта тұрақты зерттеу жалғасуда. 2023 жылғы далалық маусымда Т.Б. Мамиров басқарған Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының отряды тұрақта археологиялық зерттеулер жүргізді: үш қазба жасалды, барлау жұмыстары, топографиялық, планиграфиялық, техникалық-типологиялық талдаулар жүргізілді. Олардың нәтижелері осы жұмыста көрсетілген.

Түйін сөздер: Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданы, тұрақ, тас ғасыры, энеолит

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

THE FIELD STUDIES of the ZHAMANSU 2 SITE in the AKTOBE REGION in 2023

This article is devoted to the preliminary results of the study of the site Zhamansu 2. Firstly, the site was discovered on the territory of Martuk district of Aktobe region in field researches of 2022. The uniqueness of the site consists in the presence of a “buried” cultural layer with stone inventory, which is a rarity for the steppe zone of Aktobe region. The site has a great potential for studying historical and cultural processes in the region that took place in ancient times. At this stage the research of the site continues. In the field season of 2023, the detachment of the Margulan Institute of Archaeology under the direction of Mamirov T.B., at the site, were conducted the archaeological researches: laid three excavations, conducted reconnaissance work, topographic, planigraphic, technical and typological analysis, the prelimi-

nary results of which are reflected in this paper.

Keywords: Aktobe region, Martuk district, site, Stone Age, Eneolithic period

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Введение. Богатые гидрографическая сеть и растительность Мартукского района Актюбинской области,

практически всегда привлекали особое внимание у археологов. Перерезаемый рекой Илек и его притоками в виде рек Аксу, Жамансу, Танирберген и др., регион осложнен обширными сетями водоразделов, богатых археологическими памятниками от эпохи палеометалла до средневековья. Касательно памятников каменного века, стоит отметить, что в регионе, в 1970–1980 гг. в ходе работ Х.А. Алпысбаева, В.И. Зайтова и Т.И. Кулик был обнаружен ряд памятников с «поверхностным» культурным горизонтом, хронологически датируемых от эпохи мезолита до неолита. К сожалению данные материалы не были введены в научный оборот [Алпысбаев 1972, Кадырбаев и др. 1981, Кулик 1982].

Все эти факторы вызвали необходимость проведения поиска новых памятников с «погребенным» культурным горизонтом, и их подробного изучения. Результатом таких исследований стала стоянка Жамансу 2, обнаруженная на территории Мартукского района. Актюбинской области.

Материалы и методы исследования. Стоянка Жамансу 2 расположена в 9 км к юго-юго-западу от с. Кенсахара на левом берегу реки Жамансу, левого притока реки Илек (рис. 1).

Впервые памятник был обнаружен отрядом по изучению каменного века Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством Т.Б. Мамирова, в полевом сезоне 2022 года, в ходе реализации программы «Древнейшее население Актюбинского края: памятники эпохи камня и палеометалла», одной из основных целей которого являлись поиск и фиксация памятников каменного века на территории Мартукского и Каргалинского районов Актюбинской области. В процессе исследования прибрежных террас р. Жамансу, на дневной поверхности, в месте впадения пересохшего русла ручья в русло реки, было обнаружено 122 каменных артефакта. При дальнейшем обследовании были заложены разведывательные шурфы и рекогносцировочный раскоп в местах наибольшего скопления каменного инвентаря. Результатом которых стало обнаружение погребенного культурного слоя с каменными артефактами на глубине до 40 см от современной поверхности [Мамиров и др. 2022].

В полевом сезоне 2023 года было принято решение об проведении целенаправленных археологических

работ на стоянке.

Основной целью работ по изучению стоянки Жамансу 2 стали закладка раскопов, проведение разведывательных работ для определения границ памятника, геодезическая съемка месторасположения стоянки, а также петрографический и технико-типологический анализы полученного каменного инвентаря.

В месте наибольшей концентрации каменных артефактов, в 158 м к западу от современного русла реки, по правому борту пересохшего ручья, был заложен раскоп № 1. Параметры раскопа № 1 составили 16×12 м. Объект был разбит на 12 равно пропорциональных секторов, площадью 16 кв. м, без оставления бровок. Выемка грунта производилась послойным снятием, с последующими просеиванием и промывкой [Мамиров и др. 2023].

Стратиграфия раскопа № 1 выглядит следующим образом: на начальных уровнях фиксируется (0–10 см) дерновый слой, со слабо развитым растительным покровом; под дерновым слоем (10–20 см) укрыты комковатые суглинки темно-серого цвета; на уровне 20–35 см – фиксируются комковатые суглинки каштанового цвета; на уровне 35–55 см прослеживается плотный суглинок желтоватого цвета с примесью карбонатов; материк представлен глиной желтого цвета.

Планиграфический анализ археологического материала показывает повсеместное распространение каменных артефактов на дневной поверхности раскопа, очагов массовых скоплений обнаружено не было. Большое количество каменного инвентаря (394 экз.) фиксируется в дерновом слое, на уровне 5–10 см от дневной поверхности. На уровне 10–20 см, в суглинках темно-серого цвета, концентрация археологического материала резко падает (45 экз.). В комковатых суглинках каштанового цвета, на уровне 20–35 см количество обнаруженных артефактов составило 15 экз. На самом нижнем уровне – 35–55 см, в карбонизированных плотных суглинках, концентрация каменных изделий также незначительная (30 экз.) [Мамиров и др. 2023].

С целью установления границ памятника были заложены еще 2 рекогносцировочных раскопа. На расстоянии 20 м к северо-западу от раскопа № 1, по левому борту ручья был заложен раскоп № 2, размеры которого составили 2×2 м. Раскоп № 3, схожий по па-

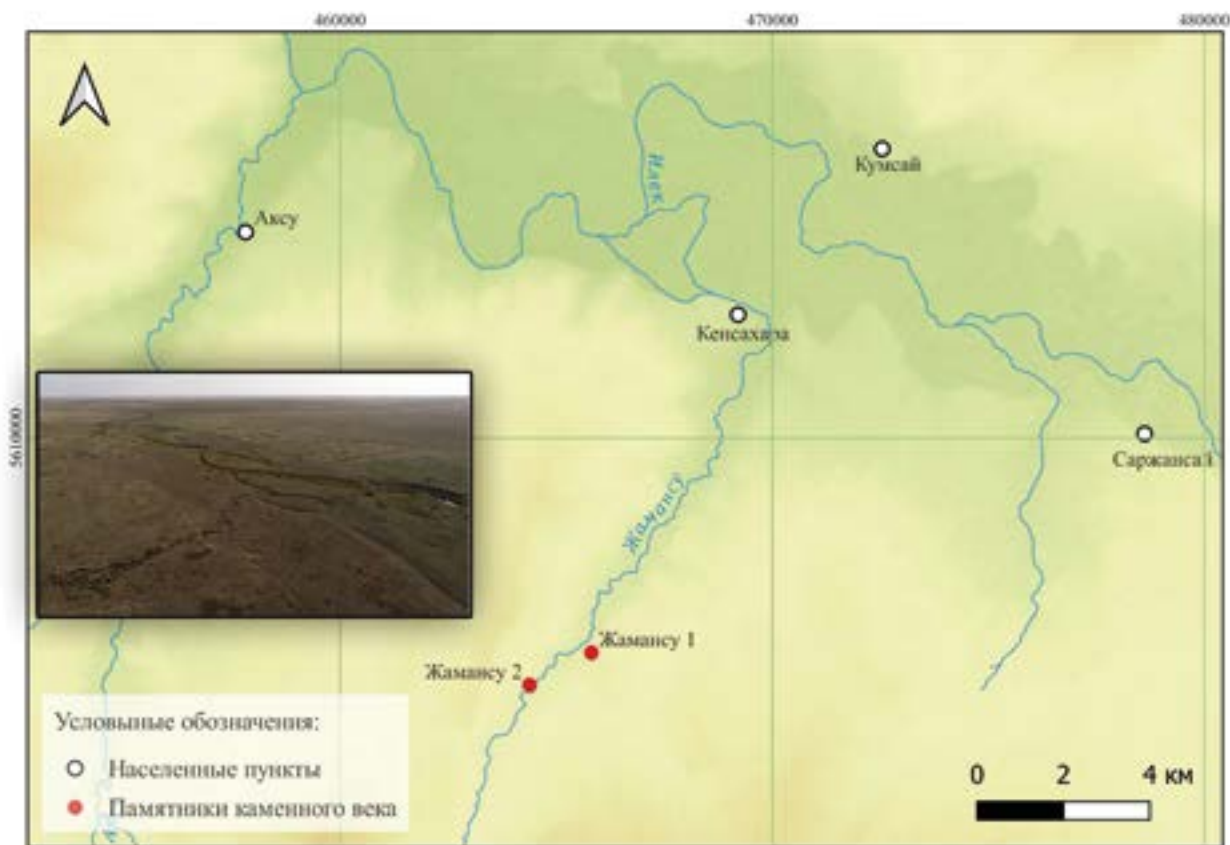

Рис. 1 – Карта схема месторасположения стоянки Жамансу 2.
 Исполнитель: Нурсултан Баиров

раметрам, был заложен в 500 м юго-юго-западнее раскопа № 1. Стратиграфии раскопов идентичные, лишь с минимальными отклонениями по мощности слоёв.

Обсуждение и результаты. Проведение разведывательных работ позволило определить площадь стоянки в пределах 9,72 га (протяженность с севера на юг 540 м, с востока на запад 180 м) (рис. 2). Об этом также свидетельствует планиграфический анализ каменных артефактов. Наибольшая концентрация археологического материала фиксируется в 158 м к западу от современного русла реки, по правому борту пересохшего ручья. В периферийных зонах концентрация находок значительно падает, о чем свидетельствуют раскопы № 2 и 3.

Анализ топографии местности показывает, что бассейн р. Жамансу на момент существования стоянки и после, был полноводным и играл важнейшую роль в жизни населения. Стоит также предположить, что ручей, впадающий в нее, достаточно часто заполнялся, в особенности в весенне-паводковые периоды, и

затапливал прибрежную часть памятника, о чем свидетельствуют артефакты, обнаруженные на дневной поверхности русла ручья.

Технико-типологический анализ собранного материала свидетельствует об использовании различных типов сырья для изготовления орудий труда. В коллекции представлены такие типы сырья как – кварцитовидные песчаники, аргиллиты, алевролиты, кремнь, яшмы.

Собранная коллекция немногочисленна, и насчитывает около 500 каменных артефактов. Техника первичного расщепления представлена одним нуклеидным обломком из кремня каштанового цвета и техническими сколами, демонстрирующими ярко выраженную пластинчатую индустрию (на кремневых изделиях). Характер использования сколов показывает, что пластины полученные в ходе расщепления имели длину от 25 до 40 мм, таких же небольших размеров технические сколы.

Орудийный набор включает в себя весьма вырази-

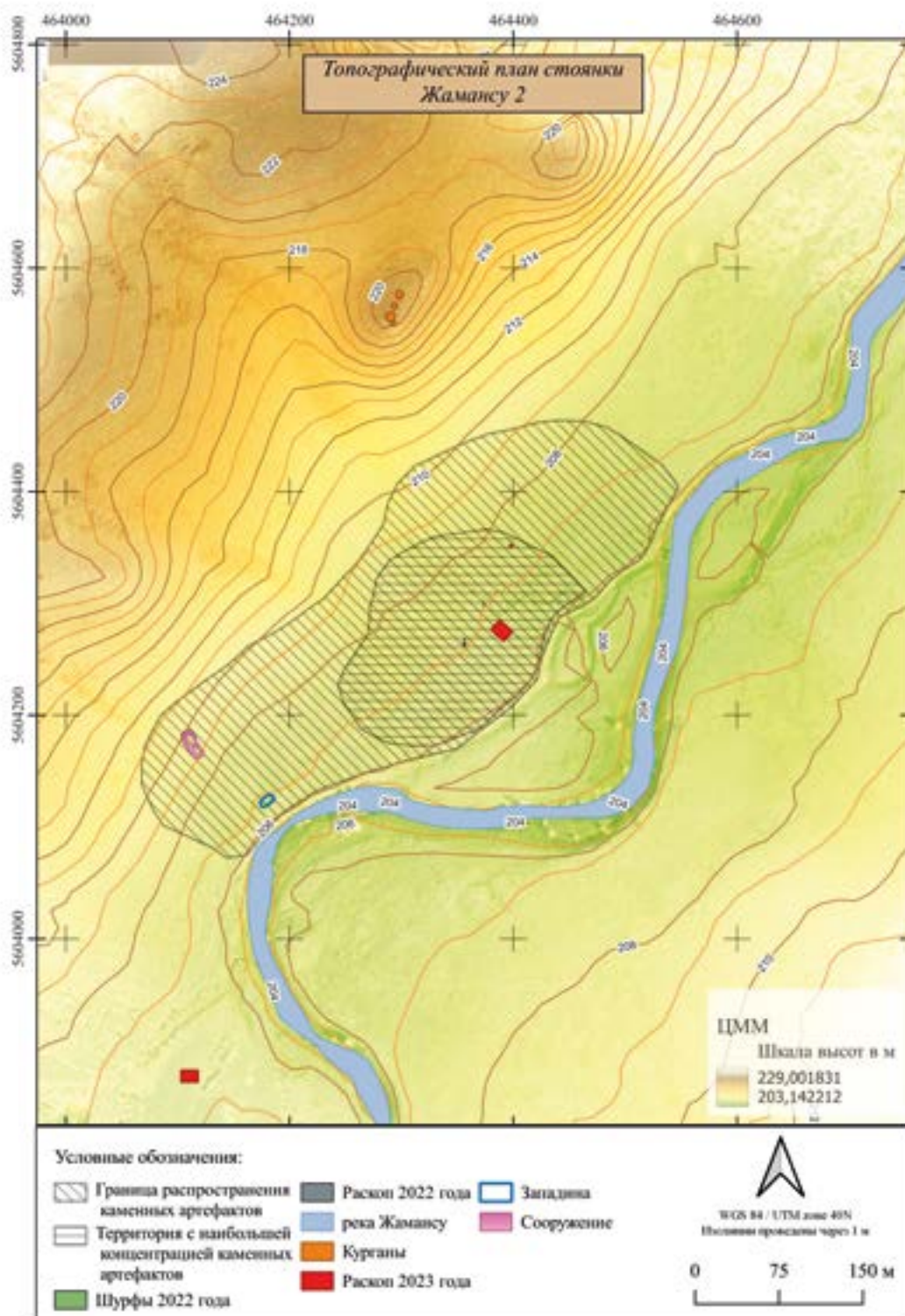

Рис. 2 – Топографический план стоянки Жамансу 2. Исполнитель: Нурсултан Баиров

тельные изделия. В наборе широко распространены ретушированные пластины, целые и фрагментированные, скребки и комбинированные орудия (скребло-скребок) на пластинах. Пластины, как правило, обрабатывались лицевой или обратной мелкой ретушью утилизации, а также субпараллельной ретушью, по одному из краев изделия. Практически в единичных случаях встречаются изделия с субпараллельной противоположающей или зубчатой ретушью. Лезвие скребков и комбинированных орудий оформлено глубокой лицевой субпараллельной ретушью. На некоторых комбинированных изделиях также встречается выделенный на одном из углов шип.

Достаточно редко в наборе встречаются бифасиально обработанные изделия (наконечники стрел), резцы на пластинах, проколки, выемчатое изделие, долото. Особняком выделяются изделия из гальки, шило из медесодержащего металла. Также стоит отметить, что вместе с каменными артефактами в ходе раскопок были обнаружены желваки красной охры.

Заключение. Исходя из вышеизложенного можно сделать следующие выводы. Стоянка Жамансу 2 имеет большой потенциал для изучения историко-культурных процессов в регионе, в древности. На данном этапе исследования стоянки продолжают. Вопросы хронологии памятника остаются открытыми. В частности, проводятся аналогии с материалами древнеямной культуры.

ЛИТЕРАТУРА

Алпысбаев Х.А. Отчет об установлении объема ар-

хеологических работ в зоне затопления Актюбинской плотины август (30 дн.) 1972 г. (с. Алга, Бестамак, Елек, Россовхоз, южнее г. Актюбинск) // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1279.

Кадырбаев М.К., Заитов В.И., Кулик Т.И. Отчет об археологических исследованиях в зоне затопления, подтопления и строительства Актюбинского водохранилища // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1869.

Кулик Т.И. Отчет о работе Актюбинского отряда Центрально-Казахстанской археологической экспедиции (неолитическая стоянка Илек 1, могильник эпохи бронзы Жерексай и «У фермы Россовхоза» и курган Ащисай) за 1982 год // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1920.

Мамиров Т.Б., Байтілеу Д.А., Калиева Ж.С., Куандык С.Р., Мамиров К.Б. Древнейшее население Актюбинского края: памятники эпохи камня и палеометалла. Отчет о научно-исследовательской работе в Актюбинской области в полевом сезоне 2022 года. Актобе: АОИКМ, 2022. 153 с.

Мамиров Т.Б., Баиров Н.М., Куандык С.Р., Жусупкалиев Т.Т. Изучение памятников эпохи камня и палеометаллов (каменный век). Отчет о научно-исследовательской работе в Актюбинской области в полевом сезоне 2023 года. Актобе: АОИКМ, 2023. 107 с.

A. МАМЕДОВ

Абдулла Мамедов

Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук Каракалпакского отделения АН РУз.

г. Нукус, Узбекистан;

abdulla_dsc@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ БУС СРЕДНЕВЕКОВОГО ХОРЕЗМА

Данная работа посвящена истории изучения бус средневекового Хорезма. Бусы, как отдельная категория археологических находок, всегда вызывали интерес исследователей и находились в центре их внимания. Бусы, найденные в средневековых памятниках Хорезма, частично изучены и опубликовано несколько специальных научных работ. В этих научных работах представлены различные подходы к изучению бус, но они не подвергались систематическому морфологическому анализу. В работах о бусах основное внимание уделялось общей форме бус и на этой основе определялись типологические характеристики, т.е. форма рассматривалась как один из основных типобразующих признаков для морфологической классификации. Также, рассмотрены схемы системы описания и методологические подходы по изучению данной категории украшений. В целом историография данной проблематики очень обширная и считается темой специального научного исследования.

Ключевые слова: Хорезм, средневековье, украшения, бусы, классификация, категория, камень, стекло

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ХОРЕЗМ МОНШАҚТАРЫН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН

Бұл жұмыс ортағасырлық Хорезм моншақтарын зерттеу тарихына арналған. Моншақтар археологиялық олжалардың жеке категориясы ретінде қашанда зерттеушілердің қызығушылығын тудырды, зерттеушілердің назарында болды. Хорезмнің ортағасырлық ескерткіштерінен табылған моншақтар ішінара зерттеліп, бірнеше арнайы ғылыми еңбектер жарияланды. Бұл ғылыми еңбектер моншақтарды зерттеудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады, бірақ олар жүйелі морфологиялық талдауға ұшыраған жоқ. Моншақтар туралы еңбектер олардың жалпы формасына назар аударды және осы негізде типологиялық сипаттамалар анықталды, яғни форма морфологиялық классификацияның негізгі типтік белгілерінің бірі ретінде қарастырылды. Сондай-ақ зергерлік бұйымдардың осы санатын зерттеудің сипаттамалық жүйесінің схемалары мен әдіснамалық тәсілдері қарастырылған. Жалпы, бұл мәселенің тарихнамасы өте ауқымды және арнайы ғылыми зерттеу тақырыбы болып саналады.

Түйін сөздер: Хорезм, орта ғасырлар, зергерлік бұйымдар, моншақтар, жіктеу, санат, тас, шыны

FROM the HISTORY of the STUDY of BEADS of MEDIEVAL KHOREZM

This work is devoted to the history of the study of beads of Khorezm in the Middle Ages. Beads, as a separate category of archaeological finds, have always aroused the interest of researchers and have been the focus of their attention. Beads found in medieval monuments of Khorezm have been partially studied and several special scientific works have been published. These scientific works presented different approaches to the study of beads, but they were not subjected to systematic morphological analysis. In studies concerning beads, predominant focus has been directed towards the overall shape of the beads, serving as the basis for typological characterization whereby shape is regarded as a principal factor in morphological classification. Also, schemes of the description system and methodological approaches to the study of this category of jewelry are considered. In general, the historiography of this issue is very extensive and is considered the topic of special scientific research.

Key words: Khorezm, Middle Ages, jewelry, beads, classification, category, stone, glass

Введение. Среди археологических находок одним из наиболее часто встречаемых материалов являются бусы. Эта категория археологических находок появившийся в каменном веке не утратили своего значения по сей день. Одним из факторов который повлияли на распространение бус возможно является культурные контакты и торговые отношения между историко-культурными регионами, а бусы были одним из ценных предметов международной торговли.

Актуальность исследования бус заключается в том, что на сегодняшний день в научном плане проблематика, связанная с классификацией и хронологией бус средневекового Хорезма как археологический источник, остаётся малоизученным. На данный момент результаты археологических исследований прошлых лет является устаревшим и требует новых исследований с применением современных методов и подходов археологических исследований. Изучение истории бус дает возможность решить ряд проблем, в частности, определить степень изученности темы и выявить малоизученные аспекты вопроса.

Методы исследования. В статье использованы методы систематизации материалов, историко-сравнительного анализа, интерпретации исторических данных и принцип объективности.

Важнейшими аспектами в процессе изучения бус являются их классификация по различным признакам, изучение технологии изготовления и определение путей распространения по историко-культурным регионам Средней Азии. Со второй пол. XX в. и по сегодняшний день по этим вопросам были проведены многие научные исследования. К исследованиям по классификации бус относятся Г.Г. Леммлейн [Леммлейн 1950: 157–172], Е.М. Алексеева [Алексеева 1975: 12–22], З.А. Львова [Львова 1979: 89–100] и др. Они предлагают универсальную систему классификации бус. Некоторые из них основывали классификацию бус на технологическом основании, другие предлагали в качестве типобразующего признака классификации материал и общую форму. Благодаря морфологическому и технологическому анализу бус мы можем детально изучить технику изготовления бус, в частности, процесс обработки сырья, способы декорирования, характер их орнаментации, а также определяем уровень развития художественной культуры того периода. Естественно, что в процессе морфологического анализа бус как отдельной категории украшений необходимо учитывать особенности материальной культуры каждого региона.

Обсуждение. На сегодняшний день историографическая сторона вопроса, связанная с изучением

классификации и технологии изготовления бус средневекового Хорезма, недостаточно освещена в научной литературе региона.

В 30-е гг. XX в. начались археологические исследования древних и средневековых памятников Хорезма, и по сей день собрано большое количество археологического материала. Среди археологических материалов довольно многочисленны бусы. При изучении бус Хорезма в средневековья исследователями использовались различные подходы морфологического анализа и попытались изучить их в различных аспектах. Однако в настоящее время отсутствует полное систематическое комплексное исследование средневековых бус. Некоторые аспекты по изучению бус средневекового Хорезма нашли отражение в трудах ряда исследователей, в частности И.В. Пташниковой, Е.Е. Неразик, Н.Ю. Вишневской и др.

Первые сведения о бусах Хорезма можно найти в фундаментальном труде С.П. Толстова «Древний Хорезм». В этой книге ученый-археолог дает краткое описание бус, найденных на развалинах древних и средневековых памятников Хорезма в ходе археологических исследований [Толстов 1948: 88–89. рис. 26, табл. 1]. Однако, поскольку основной целью монографии является обобщение исследований по истории Древнего Хорезма, он ограничивается кратким описанием бус. Здесь следует отметить, что с этого времени начинают изучаться вопросы изготовления, распространения и происхождения бус в Древнем Хорезме.

Первая специальная научная работа о бусах древнего и средневекового Хорезма написана И.В. Пташниковой. Она впервые попыталась систематизировать бусы Древнего Хорезма. В ее работе были изучены бусы, найденные на городищах Джанбас-кала, Базаркала, Аяз-кала 3, Думан-кала, Наринджан и такырах Беркут-калинского и Кабат-калинского оазиса. Её работы основаны в основном на подъемных материалах, за исключением бус, найденных в раскопках Аяз-калы 3. Интересно, что среди изученных в рамках ее исследования преобладают бусы из различных поделочных камней. Поскольку бусины были в основном подъемными материалами, при их датировке исследователь опирался на аналогии из других памятников. Она сравнивает бусы Хорезма с материалами, найденными в археологических памятниках Восточной Европы, Северного Причерноморья, Кавказа, Сибири и отчасти Средней Азии. Некоторые её выводы привлекают наше внимание, в частности, И.В. Пташникова отмечает, что некоторые из изученных им бус имеют местный тип, и большую часть из них, по крайней мере сырье,

из которого были изготовлены бусы, она связывает с внешнеторговыми и культурными связями [Пташникова 1952: 105–118]. Также, мы тоже заметили, что преобладающее число бус нетипично для Хорезма, потому что некоторые поделочные камни, из которых изготовлены бусы, не встречаются в нашем регионе и скорее всего являются привозной продукцией. Исследователь сделал попытку определить места производства и пути распространения бус, не характерные для Хорезма. В то же время, выделены некоторые местные (локальные) типы бус. В целом в своей работе ей удалось впервые представить типологический анализ бус памятников античного и раннесредневекового Хорезма.

Исследователи Е.Е. Неразик и Н.Ю. Вишневская более подробно изучили бусины, найденные в средневековых памятниках Хорезма.

В ходе изучения Е.Е. Неразик истории сельских поселений и жилищ древнего и средневекового Хорезма была собрана коллекция украшений. Один из разделов монографии «Сельское жилище в Хорезме (I–XIV вв.)» Е.Е. Неразика посвящена описанию бус, найденных в сельских поселениях, относящихся к периоду хорезмшахов XII – нач. XIII в. Однако, как отмечает сам автор, она кратко перечисляет найденные материалы, в том числе и бусы, чтобы дать более полное представление об описываемом поселении.

В рамках её исследования среди украшений преобладают бусы из стекла и стеклянной пасты, встречаются также бусы из камней и кашина. Все бусины исключительно разнообразны по форме и размерам. В частности, форма стеклянных бус разнообразна: эллипсоидные, уплощенно-шаровидные (или зонные), кольцевидные, цилиндрические, ребристые, многочастные, биконические, битрапециевидные, бисер, колоколовидные. Бусы такой формы довольно часто встречаются в Хорезме. Среди каменных можно найти бусы различной формы из полудрагоценных камней, таких как сердолик, хрусталь, халцедон и гагат [Неразик 1976: 103–105, рис. 58]. Она описывает бусы отдельно в зависимости от материалов, из которых они изготовлены. В основу описания бусин исследовательница положила общую форму. Она также коснулась аналогичных материалов, и провела сравнительный анализ. На основе сравнительного анализа исследовательницей можно сделать предположение, что среднеазиатские стеклянные и кашинные бусы этого периода во многом схожи и повторяют форму. Также, по данным автора, мы видим, что в этот период количество бус из камня значительно уменьшилось.

Таким образом, Е.Е. Неразик сравнила бус Хорезма с находками, найденными в других памятниках Средней Азии и близлежащих регионов, и дала их краткое описание.

Образцом анализа данной категории украшений является монографическая работа Н.Ю. Вишневской, посвященная материальным культурам городище Джигербента. В своей монографии Н.Ю. Вишневская исследовала бусы, найденные в культурных слоях IX – нач. XIII вв. этого памятника. При описании бус из Джигербента исследовательница основалась на системах классификации, сходные по своим основным принципам Е.М. Алексеевой [Алексеева 1978: 12–22] и Б.А. Литвинского [Литвинский 1973: 100–127]. На этом городище найдены различные виды бус по форме и материалу. Среди них можно встретить бусы из кашина и полудрагоценных камней – сердолика, мрамора, яшмы, бирюзы, а также по Н.Ю. Вишневской бусы из материалов органического происхождения: гагат, коралл, перламутр. Кроме того, найдены бусы из одноцветного и разноцветного стекла. В данной работе была разработана типология бус из Джигербента на основании формы, а также указана датировка выделенных типов, намечен ареал их распространения. В то же время, исследовательница попыталась детально описать технологические признаки каждого типа бус. Н.Ю. Вишневская описывает бусы по материалам, из которых они изготовлены, и изначально делит их на бусы из камня, стекла, кашина, материалов органического происхождения, также проводит типологический анализ на основе форм изделий. Ее система описания построена по следующей схеме: группы изделий сформированы по материалу, а типы – по форме. Автор приводит аналогии материала, что позволяет ей сравнивать и датировать бусы. Она также подчеркивает, что некоторые бусы, по крайней мере их сырье, редко встречается в Хорезме и не относятся к местному типу, что свидетельствует о торговых и культурных связях Хорезма [Вишневская 2000: 96–103]. В целом Н.Ю. Вишневская предоставила более тщательные описания бус городище Джигербента IX – нач. III вв.

Бусы Хорезма золотоордынского периода (вторая пол. XIII–XIV вв.) освещены в ряде работ. В этот период бусы известны как одна из самых часто встречаемых археологических находок.

Многочисленные бусы были обнаружены на ряде городищах и сельских поселениях Хорезма, относящихся к этому периоду. В монографии М.Ш. Қдырнязова были изучены бусы Хорезма вышеуказанного

периода. Больше внимания уделяется стеклянным бусинам и представлены типы бус по их общей форме. Исследователь отмечает, что в этот период украшения из камня выпускались в незначительном количестве, и это связано с массовым появлением в Хорезме украшений из кашина и стекла [Кдырниязов 2015: 226].

В своей монографии М.Ш. Кдырниязов выделяет пять типов бус из стекла по форме, в том числе, шаровидные, бочонковидные, призматические, спиралевидные, уплощенно-шаровидные (или зонные) бусины [Кдырниязов 2015: 234–235]. Размеры бусин в основном средние и мелкие. Все они довольно часто встречаются в Хорезме. Сравнивая бусы с находками из других памятников Хорезма и близлежащих регионов, исследователь выявляет их аналогичные формы.

Кроме того, бусы были найдены на сельских поселениях левобережного Хорезма для характерного золотоордынского времени и была затронута в статье О.А. Вишневецкой [Вишневецкая 1963: 67, рис. 4]. Основная масса бус сделана из стеклянной пасты голубого и черного цветов. Встречаются также несколько бус из кашина и камня. К сожалению, в данной статье она ограничивается лишь описанием бус по общей форме и не дает подробного типологического анализа.

Результаты. Таким образом, на основе историографического обзора бус мы заметили, что в Хорезме стеклянные бусы более распространены в период хорезмшахов (XII – нач. XIII вв.) и Золотой Орды (вторая пол. III – XIV вв.). Исследователи по истории стеклоделия также отмечают, что Хорезм в этот период был одним из центров стеклоделия в Средней Азии [Абдуразаков и др. 1963: 95]. Исходя из этого можно сделать предположение, что распространение стеклянных бус и уменьшение бус из других материалов в этот период, возможно были связаны с развитием стеклоделия.

Завершая описание литературы по изучению бус, отметим, что, несмотря на обнаружение большого количества бус из средневековых памятников Хорезма, они отрывочно освещены в научной литературе. Также, нужно отметить, что до сих пор не изучены некоторые важные вопросы. Например, совершенно не рассмотрены аспекты, связанные с техникой изготовления бус, добычей сырья, обработкой изделия.

Заключение. Изучая историю изучения бус, мы можем наблюдать что основная часть работ носит описательный характер и не подвергались специальному изучению, освещались в работах отрывочно как вспомогательный материал при исследовании памятника. За последние годы исследования региона археологиче-

ский материал пополнялся новыми находками. Стационарные археологические исследования проводились на средневековых памятниках Южного Приаралья, в частности, на городищах Миздахкан [Кдырниязов и др. 2015: 93–104], Хайван-кала (Кердер) [Мамбетуллаев 2012: 107–112], Топрак-кала (Кунградская), Бограхан [Туребеков 2019: 110–111]. Однако, к сожалению, бусы, найденные на этих памятниках, еще не обработаны. Следует также отметить, что за последнюю четверть века специальных исследований по истории бус средневекового Хорезма почти не проводилось.

В целом, бусы Хорезма требуют более тщательного исследования, что позволит нам получить более полные научные данные касающихся вопросов исследования украшений средневекового Хорезма. Основной задачей дальнейших исследований должно стать обобщение всех исследований и сосредоточение внимания на тех аспектах, которые не изучены на практике.

ЛИТЕРАТУРА

Абдуразаков А.А., Безбородов М.А., Заднепровский Ю.А. Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье. Ташкент: Изд-во АН Уз ССР, 1963. 244 с.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья / Археология СССР. САИ. Вып. Г1–12. / Под общ. Ред. Академика Б.А. Рыбакова, отв. ред. В.С. Долгоруков. М.: Наука, 1975. 94 с. +19 табл.

Вишневецкая Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н.э. – начало III в. н.э.). М.: Восточная литература, 2001. 175 с.

Вишневецкая О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма. МХЭ. М.: Изд-во АН СССР. 1963. Вып. 7. С. 52–72.

Кдырниязов М.-Ш. Культура Хорезма в XIII–XIV вв. Самарканд: Zarafshon, 2015. 320 с.

Кдырниязов М.-Ш., Сайпов С.Т., Кдырниязов О.-Ш., Искандерова А. Дж. Миздахканской археологической экспедиции 30 лет // Археология Узбекистана. 2015. № 2 (11). С. 93–104.

Леммлейн Г.Г. Опыт классификации форм каменных бус // КСИИМК. 1950. Вып. 32. С. 157–172.

Литвинский Б.А. Украшения из могильников Западной Ферганы. М.: Наука, 1973. 212 с. + 19 табл.

Львова З.А. Технологическая классификация изделий из стекла (по материалам раннесредневековых стеклянных украшений) // АСГЭ. Л.: Искусство, 1979. Вып. 20. С. 90–103.

Мамбетуллаев М.М. Археологические исследования на городище Кердер в 2008–2009 гг. // Археологические исследования в Узбекистане 2008–2009 гг. / Отв. ред. А.Э. Бердимуродов. Вып. 7. Самарканд, 2012. С. 107-112.

Неразик Е. Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.) // ТХАЭЭ. Т. IX. М.: Наука, 1976. 254 с.

Пташникова И. В. Бусы древнего и раннесредневекового Хорезма // ТХАЭЭ. Т. I. М.: Изд-во АН СССР, 1952. С. 105-118.

Толстов С. П. Древний Хорезм. М.: Изд-во МГУ, 1948. 352 с. + 88 табл.

Туребеков М.Т. Археологические исследования на левобережной части Приаральской дельты Амударьи // Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Достижения археологической науки в Каракалпакстане». (г. Нукус, 18 апреля 2019 г.) / Отв. ред. А.М. Реймов. Нукус: Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, 2019. С. 110-111.

Ш.Н. НАДЖАФОВ
М.Г. МУРСАГУЛИЕВ
С.Б. АЛИЕВА

Шамиль Надирович Наджафов,
Институт археологии и антропологии НАН Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан;
shamil_necefov@mail.ru

Муса Гамидович Мурсагулиев
Государственный историко-культурный заповедник «Кешикчидаг»,
г. Акстафа, Азербайджан;
mursaqulov@gmail.com

Саадат Бадал кызы Алиева
Государственный историко-культурный заповедник «Авей»,
г. Казах, Азербайджан;
mursaqulova@gmail.com

КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ РАВНИНЫ ДЖЕЙРАНЧЁЛЬ и ЗОНА их РАСПРОСТРАНЕНИЯ

На западе Азербайджана на территории Джейранчельской равнины расположены многочисленные археологические памятники от заключительного этапа эпохи средней бронзы до развитого средневековья. Наибольшее количество археологических объектов составляют курганы. Исследования, проведенные на Джейранчельских курганах, позволяют предположить, что они относятся к ходжалы-гедабекской археологической культуре второй пол. II тыс. до н.э. – нач. I тыс. до н.э. Курганы принадлежат местному скотоводческому населению, которое использовало территорию Джейранчеля в качестве пастбищ. Раскопки некоторых курганов эпохи бронзы на территории государственного историко-культурного заповедника «Кешикчидаг», входящего в пределы Джейранчельской равнины, проводились в 2011–2023 гг.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Джейранчель, Кешикчидаг, Гарасой, Сарыйохуш, Карванская впадина, эпоха бронзы, курганы

Источник финансирования: Научно-исследовательские работы на территории Кешикчидагского государственного историко-культурного заповедника Джейранчельской равнины проводились за счет финансовых средств заповедника.

ДЖЕЙРАНЧЕЛЬ ЖАЗЫҒЫНЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ ОБАЛАРЫ және ОЛАРДЫҢ ТАРАЛУ АЙМАҒЫ

Әзірбайжанның батысында Джейранчел жазығында орта қола дәуірінің соңғы кезеңінен бастап дамыған орта ғасырларға дейінгі көптеген археологиялық ескерткіштер бар. Археологиялық нысандардың арасында ең көп саны – обалар. Джейранчель обаларында жүргізілген зерттеулер олардың ходжалы-гедабек археологиялық мәдениетіне (б.д.д. II мыңж. екінші жартысы – б.д.д. I мыңж. басы) жататындығын көрсетеді. Қорғандар Джейранчель аумағын жайылым ретінде пайдаланған жергілікті малшыларға тиесілі. Джейранчел жазығының шегіне кіретін «Кешикчидаг» мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының аумағында қола дәуірінің кейбір обаларындағы зерттеулері 2011–2023 жылдары жүргізілді.

Түйін сөздер: Оңтүстік Кавказ, Әзірбайжан, Джейранчель, Кешикчидаг, Гарасой, Сарыйохуш, Керуен ойпаты, қола дәуірі, обалар

Қаржыландыру көзі: Джейранчел жазығының Кешикчидаг мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының аумағындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары қорықтың қаржысы есебінен жүргізілді.

THE BRONZE AGE KURGANS on the JEYRANCHOL PLAIN and THEIR DISTRIBUTION AREAL

A certain group of archaeological monuments in the west of Azerbaijan, is located on the Jeyranchol plain. The area is rich in monuments covering all stages from the Late Middle Bronze, Late Bronze -Early Iron Ages to the advanced middle ages. There are dozens of kurgan-type monuments. The abundance of kurgans in the area of Jeyranchol is related to the social and property inequality in the society that entered a high development stage starting from the mid of the 2nd millennium BCE, and the rapid development of productive forces. The explorations conducted in some of the Jeyranchol kurgans gives reason to attribute them to the Late Bronze-Early Iron Ages (the Khojaly-Gedabey archaeological culture of the second half of the 2nd millennium BCE - the beginning of the 1st millennium BC).

These kurgans belong to the local cattle-breeding population of the Late Bronze-Early Iron Ages. These monuments show that three thousand years ago the Jeyranchol area was used as pasture land by semi-nomadic cattle-breeders, as it is now. Historically, the cultures, religious-ideological views, innovative social and technological ideas carried by large migrations from the north and south moved along the large area in the areal, the junction of the Greater and Lesser Caucasus ranges, which includes the Jeyranchol plain as well. Excavation of some of the Bronze Age kurgans in the territory of the Keshikchidag state historical and cultural reserve, which is part of the Jeyranchol plain, was carried out in 2011–2023.

Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, Jeyranchol, Keshikchidag, Garasoy, Sariyokush, Karvan deresi (valley), Bronze Age, kurgans

Source of funding: Excavation of some of the Bronze Age kurgans in the territory of the Keshikchidag state historical and cultural reserve, which is part of the Jeyranchol plain, was carried out in 2011–2023

Введение. Джейранчельская равнина расположена между степной Эльдарской равниной и рекой Кура и простирается от Газангельского региона до Мингячевирского водохранилища. Следы материальной культуры созданной древними обитателями этого региона, можно встретить чаще всего в комплексе памятников, относящихся к периоду средней бронзы и ходжалы-гедабекской археологической культуры [Müseyibli и др. 2012: 97–99]. На основе археологических исследований выделены типология и планиграфия погребальных памятников, установлен уровень развития хозяйственной деятельности, обычаи и уклад жителей бронзового века, мировоззрение и другие особенности жизнедеятельности населения эпохи бронзы.

Большинство курганов бронзового века Джейранчельской равнины расположены на территории Кешикчидагского государственного историко-культурного заповедника. Раскопки курганов на территории заповедника начались в 2011 г. [Müseyibli и др. 2012]. В ходе археологических исследований, проведенных на этой территории, в частности в долине Карван, в Сарыйохуше, в Гарасоие, Галтанской долине, Джандаргёле и др., были раскопаны десятки курганов, относящихся к позднему бронзовому – раннему железному веку и обнаружено множество редких артефактов. Некоторые курганы обнаружены и исследованы во время строительства новой дороги к пещерному комплексу Кешикчидаг и самой высокой точке Галтанского хребта [Гасимов, Мурсагулиев 2023].

Материалы и методы исследования. *Курганы Карвакской долины.* Большинство курганов небольшие по размерам и имеют каменную насыпь. Погребения представлены каменными ящиками. Вероятно, это обстоятельство связано с отсутствием крупных деревьев в этом районе. Диаметр каменных насыпей, сооруженный из речных камней, иногда приближается к 10–12 м [Müseyibli и др. 2019: 60–63].

Курган №1 был покрыт мелкими камнями, его диаметр составлял 10 м, а высота 1 м. В погребальной камере, расположенной в центре кургана № 1, обнаружены кости животных, два предмета керамической посуды и панцирь черепахи. Из раскопок Мингячевира известно, что в могилах, относящихся к концу II тыс., наличие панцирей черепах довольно характерное явление [Асланов и др. 1959]. Останков человека обнаружено не было. Оба найденных в могиле сосуда (кувшин и чаша) имеют черную полировку. В корпусе чашки и около дна зафиксированы отверстия. Подобные случаи неоднократно встречались в могильных памятниках указанного периода. Дно сосуда имеет подковообразную основу, что является редкостью для керамики ходжалы-гедабекской культуры [Müseyibli и др. 2019: 66–68].

Курган № 2 был покрыт мелкими камнями, его диаметр составлял 12 м, а высота 1,1 м. В погребении на глубине 1 м обнаружены захоронение человека, кости животного, пастовые бусы, наконечник стрелы, чаша, кувшин и сосуд чашеобразного типа. Чаши имеют

одинарные или двойные ручки, иногда без ручек. Погребённый был похоронен прямо над сосудами. Судя по полученным материалам, курган относится к XIV–XII вв. до н.э. [Müseybli и др. 2019: 66–68].

Курган №3 имеет диаметр 11 м и высоту 1 м. В кургане № 3 голова погребённого была частично приподнята, как бы уложена на подушку. Индивид был помещен в специальное место, выложенной из раствора, смешанного со специальным глиняным веществом в форме ложи, на левом боку. Цвет раствора черный.

Курган № 4 имеет диаметр 13 м и высоту 1,1 м. Погребальная камера обнаружена на глубине 1,4 м от перекрытия кургана. Пол кургана засыпан некоторым количеством песка, покрыт четырьмя большими плоскими камнями. Размеры могилы 2,2×1,1×1,5 м. В отличие от высококачественной керамики кургана № 3, здесь обнаружены фрагменты грубо изготовленных керамических изделий. Скелетов в погребальной камере обнаружено не было. Тот факт, что камни под курганом находятся не в порядке, а в перемешанном состоянии и наличие небольшого каменного наброса на поверхности кургана свидетельствуют о том, что памятник в свое время был разграблен. По керамическим фрагментам памятник датирован XI–IX вв. до н.э.

Курганы долины Сарыйошу. В 2020–2021 гг. в ходе археолого-разведочных работ зафиксированы еще три каменных и один земляной курган на пересечении границ Карванской долины и территории Сарыйошу, в местности «Джейран чухуру» [Гасимов, Мурсагулиев 2023]. Некоторые курганы в районе долины Сарыйошу Джейранчельской равнины были в свое время разграблены.

В эпоху поздней бронзы и раннего железа (втор. пол. II тыс. до н.э. – нач. I тыс. до н.э.) пригодность Джейранчельской равнины как пастбищ, богатство ее природы, близость водных источников и особенно прохождение торговых караванных путей через эту территорию, в частности, через долины Карвана и Галтана, было особенно важно для древних племен, что повышало стратегическое значение долин и района Сарыйошу [Гасимов, Мурсагулиев 2023: 35–37].

Под каменным покровом кургана № 1 обнаружена погребальная камера с богатым инвентарем (рис. 1, 1). В погребальной камере обнаружено несколько чернополированных кувшинов с узорами, кости мелкого рогатого скота, бронзовый кинжал, обсидиановые и кремневые наконечники стрел (рис. 1, 3), бритвы, металлические аксессуары одежды [Гасимов, Мурсагулиев 2023: 28–29].

В 20 м к северо-востоку от кургана Сарыйошу № 1 находится курган № 2 высотой 7 м и диаметром 18 м.

После снятия каменного покрова, симметрично перекрытого крупными каменными плитами, обнаружена погребальная камера на глубине около 2,6 м. Погребальная камера разделена посередине на две части: в юго-западной части находился жертвенник, где обнаружены большие и средние чернополированные кувшины, кувшины с шевронным и «когтевым» узором, а также останки принесенных в жертву крупного и мелкого рогатого скота (рис. 1, 2). Между жертвенником и основным захоронением была перегородка из «дагдаганского» дерева [Гасимов, Мурсагулиев 2023]. Погребённый в полусогнутом в коленях положении размещен на деревянном троне в северо-восточной части погребальной камеры. Трон с четырех сторон окружен деревянными поленьями. Инвентарь представлен бронзовым мечом, бронзовым концом ножен меча, обсидиановыми и кремневыми наконечниками стрел, кувшина с крышкой хорошей сохранности и других артефактов. Среди бус и ожерелий из агата и земляной пасты, найденных не шее скелета, особого внимания заслуживает цилиндрическая печать, широко использовавшаяся в свое время на Древнем Востоке. Изображения на печати выполнены в глиптическом стиле периода наивысшего развития Митаннийской империи в Передней Азии (XV–XIII вв. до н.э.) [Гасимов, Мурсагулиев 2023: 30]. Вероятно, этой печатью, изготовленной по специальному заказу и привезенной с территории Передней Азии, утверждались политические и экономические документы, а также подтверждалась безопасность иностранных купцов на территориях, подконтрольных племени [Гасимов, Мурсагулиев 2023]. Предположительно, что захоронение принадлежит главе племени, обладавшему высоким социальным статусом.

Курган № 3 диаметром 22 м и высотой 1,5 м расположен в 50 м от кургана № 1, на высоте 288 м над уровнем моря. После снятия верхнего перекрытия над погребальной камерой обнаружены уложенные в строгом порядке большие каменные плиты. Длина камеры, вытянутой по направлению север-юг, составляет 2,7 м, ширина 1,8 м, глубина 1,7 м. В центре камеры обнаружено восемь глиняных горшков, фрагменты костей человека и животных, паста и бусины типа каори. По состоянию обнаруженного в камере скелета человека выясняется, что погребённый был захоронен в направлении север-юг в согнутом положении, с прижатыми руками от локтей и ногами от колен к животу. Обнаружение костей в хаотичном состоянии наводит на подозрение, что здесь произведена декорация (расчленение и захоронение).

По типологическим характеристикам образцов материальной культуры все три кургана Сарыйошу а-

1

2

Рис. 1. Группа курганов Карасой. Курган № 1: 1 – вид кургана после расчистки насыпи; 2 – керамические сосуды из погребения (по: [Нәсәfov, Mursaquliyev 2023])

носятся к ходжалы-гедабекской культуре и датируются периодом XIII–X вв. до н.э.

Курганы Джандаргёль расположены на возвышенности недалеко от оз. Джандар, расположенной на границе с Грузией [Гасимов 2020: 23–25]. Диаметр курганов составляет от 15 до 20 м, а высота от современной земной поверхности достигает 1–1,5 м., насыпи сооружены из мелких речных камней.

Курганы Карасой тянутся вдоль равнины, расположенной у юго-западного подножья хребта, где расположен пещерный комплекс Кешикчидаг. В 2023 г. в Карасое изучены два кургана.

Курган № 1 имеет диаметр 25 м высоту 2,1 м, находится на высоте 487 м над уровнем моря. Под насыпью выложена крепида из крупногабаритных камней известкового песчаника (рис. 1, 1). Камни имели округлую форму и располагались на расстоянии примерно 2–2,5 м друг от друга. В южном секторе насыпи обнаружен каменный наброс, выполнявший роль входа в подкурганное пространство, сооруженный из мелких округлых камней, по периметру обложенный крупными скальными камнями длиной около 1 м [Нәсәфов, Mursaquliyev 2023: 63–64].

В северной части погребальной камеры было найдено изваяние в человеческий рост, высеченное из цельной скальной породы, а в южном углу – вырезанный из скальной породы камень, похожий на панцирь улитки или черепахи. Погребальная камера, обнаруженная на глубине 2,1 м, ориентирована по направлению север-юг. Край могильной камеры длиной 4,8 м, шириной 1,8 м и глубиной 2,2 м был засыпан и закреплен специальным известковым раствором толщиной 10–15 см. Вероятно, это делалось для того, чтобы почва камеры, выкопанной на большой глубине, не высыпалась с боков [Нәсәфов, Mursaquliyev 2023: 64–65].

В погребальной камере кургана найдены скелеты человека, скелет животного (вероятно овцы или козы), различные кости крупного рогатого скота, семь фрагментов глиняных сосудов (рис. 1, 2), бронзовое шило, остатки бронзового колчана, два обсидиановых наколочников стрел, режущий инструмент в виде ножа, изготовленный из кремния, четыре предмета бронзовых украшений, паста, стеклянные бусы из пасты и агата. Индивид ориентирован головой на север, ногами на юг, лицом в восточном направлении в полусогнутом виде с опорой на левое плечо. Под ногами скелета найдено очень большое количество бус, специально разбросанных в этой части [Нәсәфов, Mursaquliyev 2023: 65].

Курган № 2 находится в 8 м от русла высохшей речки, имеет диаметр 18 м, высоту 1,75 м [Нәсәфов, Mursaquliyev 2023: 65]. Памятник также имеет крепиду

из средних и крупных валунов, однако по сравнению с курганом № 1, камни расположены более регулярно и плотно в виде полного круга. Длина погребальной камеры, ориентированной в направлении север-юг, составляла 5,1 м, ширина 2,4 м, глубина 3,2 м. В засыпи камеры на разной глубине обнаружено восемь точильных камней из речной гальки длиной около 10–12 см. В погребение обнаружены скелет человека, скелет животного (вероятно овцы или козы), кости крупного рогатого скота, шесть глиняных сосудов, бусы и браслеты. Погребённый уложен в полусогнутом положении, на правом плече у южной стены камеры, ориентирован головой на север. Среди костей рук скелета найдены два бронзовых браслета, а под костями ног, у южной стены камеры, найдены бусы из пасты, ракушек и агата [Нәсәфов, Mursaquliyev 2023: 65–66].

Обсуждение и результаты. Обилие курганов на равнине Джейранчёлъ, относящихся ко второй пол. II тыс. – нач. I тыс. до н.э., связано с широким распространением в указанный период полукочевого или отгонного скотоводства. Исследования показывают, что этот вид скотоводства до конца XIX в. занимал ведущее место в предгорьях так называемой “курганной степи”, особенно на равнине [Гасимов, Мурсагулиев 2023].

Древние жители Джейранчёлъ обеспечили широкое распространение курганной культуры в этом районе. Десятки курганов расположены вдоль ныне высохших, но когда-то существовавших русел рек. С этой точки зрения местность также называют Курганской степью или Курганским кладбищем. Данные памятники вытянуты по трем параллельным линиям и в трех направлениях. На территории Джейранчёлъ, в равнинных частях левобережья русла р. Карасоя, также в предгорьях и небольших возвышенностях на правобережье по линии простирающихся высоких холмов, они направлены в сторону долин Галтан, Сарыйхоуш и Карван.

Исследователи имеют разные мнения по истории заселения и освоения горных и степных пастбищ типа Джейранчёлъ по всему Кавказу. Заселение альпийских лугов, несомненно, произошло главным образом благодаря возникновению пастушеского животноводства [Нариманов 1987; Наджафов 2019]. Многие исследователи отдают предпочтение той версии, что этот тип хозяйства возник в эпоху поздней бронзы (вторая пол. II тыс. до н.э.).

В эпоху бронзы на территории Азербайджана идеальные условия для развития скотоводства имело также население, проживавшее вдоль среднего бассейна р. Куры [Погребова 2011]. Богатые пастбищами луга Малого Кавказа и Джейранчёлъской равнины были

прекрасными источниками кормов. Таким образом, первые полукочевые скотоводы выбирали для себя луга Малого Кавказа, поднимаясь в горы и селились здесь в летние месяцы [Əliyev 2006]. Циклопические сооружения бронзового века, могильники, часовни, наскальные рисунки, обнаруженные в горах и предгорьях бассейна среднего течения р. Куры и принадлежащие скотоводческим племенам, свидетельствуют о древней культуре местного населения [Əliyev 1992: 33–36].

Погребальные памятники Джейранчельской равнины изучены относительно лучше, чем жилые поселения. Могильники Джейранчеля отличаются друг от друга по типам в зависимости от природно-географических условий. Для районов Шамкира и Самуха, окруженных Джейранчельской равниной, более характерно погребения в виде каменных ящиков. В Джейранчеле обычай ставить курганы на каменных ящиках или простых земляных могилах сформировался еще с периода средней бронзы. В районах Шамкира, Самуха, Товуза, окруженных Джейранчельской равниной, курганы встречаются одиночно, а в районе от Джандаргёля до указанных районов на территории Акстафинского района – целыми могильниками. Сходство металлических и керамических изделий, обнаруженных в Гедабейской, Мингячевирской, Газахской, Гянджачайской и Шамкирчайской котловинах, доказывает, что археологические памятники Джейранчельской равнины являются частью единой Ходжалы-Гядабейской культуры [Наджафов 2019]. Дж.А. Халилов пишет, что в зависимости от рельефа, курганы Джейранчельского типа распространялись до предгорий Шахдага на северо-востоке Азербайджанской Республики [Xəlilov 1959: 56]. Однако помимо фактора природно-географических условий, следует учитывать и экономический фактор – миграцию населения, занимающегося скотоводством, близость торговых путей. В отличие от каменно-земляных курганов предгорья Джейранчеля, земляные курганы встречаются на равнинной территории, простирающейся в сторону Куры. Древние люди использовали для погребальных обрядов природный материал, характерный для той местности, в которой они проживали. В части Джейранчельской равнины, в Шамкирском и Товузском районах, земляные курганы эпохи бронзы в основном сооружены на одном или нескольких каменных ящиках и простых могильных ямах. На основании этого разделения И.М. Джафарзаде считал земляные курганы более древними, чем каменные курганы [Джафарзаде 1938: 13].

Закключение. Если не принимать во внимание некоторые небольшие различия и местные особенности

в погребальных обычаях, то изученные в Джейранчеле курганы в целом отличаются от других современных могильных памятников Азербайджана своим типом, строением и характером, но совершенно не отличаются с точки зрения характеристики археологического материала.

В курганах Джейранчеля захоронены члены общества с особым статусом – к такому выводу позволяет прийти приверженность архаическим традициям, погребальному обряду и обустройству могильных сооружений. Анализ погребённых позволяет судить о том, что покойных хоронили в туго завёрнутом или неплотно завёрнутом виде. Известны случаи, когда в погребальных камерах женщин хоронили на правом боку, а мужчин на левом.

В изученных курганах обнаружены интересные и богатые образцы материально-культурного наследия, состоящие в основном из предметов быта, образцов оружия и украшений. Эти материалы рассказывают нам о хозяйственной жизни и быте древних жителей, в том числе об отдельных видах ремёсел. Исследование курганов расширяет наши представления не только о материальной культуре древнего населения этого региона Азербайджана, но также подтверждает культурный обмен и существование экономических связей с древними цивилизациями Передней Азии.

Благодарности. Авторы статьи выражают благодарность сотрудникам Кешикчидагского государственного историко-культурного заповедника за активное участие в раскопках курганов эпохи бронзы на территории Джейранчельской равнины, доктору искусствоведения, профессору Имашу Гаджиеву за фотографии, планы и иллюстративные материалы, выражают глубокую благодарность к.и.н., доценту Мансуру Мансурову за ценные советы.

ЛИТЕРАТУРА

Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпохи энеолита и бронзы). Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1959. 188 с.

Гасимов П.П., Мурсагулиев М.Г. Курганы Кешикчидага-наследие бронзового века // İrs-Наследие. 2023. № 124. С. 26-37.

Гасимов П.П. Проблема культурной идентификации подкурганых склепов раннего бронзового века на территории Азербайджанской Республики // Археология, этнография и антропология Евразии. 2020. № 2. Т. 48. С. 22-28.

Джафарзаде И.М. Циклопические сооружения Азербайджана // Труды Аз.ФАН. 1938. Т. 55. С. 5-54.

Наджафов Ш.Н. Фактор естественно-географические условия среди обитания населения бассейна среднего течения реки Куры в эпоху бронзы // Вестник Бакинского Университета (серия гуманитарных наук). 2019. № 4. С. 138-146.

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987. 259 с.

Погребова М.Н. История Восточного Закавказья. Вторая пол. II – нач. I тыс. до н.э. (по археологическим данным). М.: Восточная литература, 2011. 422 с.

Əliyev T.R. İbtidai səmiyyətin dağılması gedişində Azərbaycanı demoqrafik dəyişikliklər // Azərbaycan arxeologiyası. 2006. № 1-4. S. 54-62.

Əliyev V.H. Gəmiqayada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiya elmlərinin son

nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (Bakı, 10-12 aprel 1992-ci il) / Baş red. A.A. Abbasov. Bakı: AMEA AE İnstitutu, 1992. S. 33-36.

Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı: Azərb SSR EA nəşr-tı, 1959. 171 s.

Müseiyibli N.Ə., Axundova G.K., Ağalarzadə A.M. Ağstafa rayonunda tunc dövrünün qəbir abidələri // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar–2011. Bakı: Xəzər universiteti, 2012. S. 97-108.

Müseiyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M., Kiriçenko D.A., Hacıyeva Ü.Ş. Keşikçidağ: arxeoloji, antropoloji və tarixi tədqiqatlar // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi. 2019. № 1. S. 60-68.

Nəcəfov Ş.N., Mursaquliyev M.H. Ceyrançöldə qədim mədəniyyətin izləri // Elm və həyat. 2023. № 4 (482). S. 63-67.

А.П. НОВГОРОДОВ

Алексей Петрович НовгородовСеверо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
ИГИиПМНС СО РАН,
г. Якутск, Российская Федерация;
novgorodovaleksej06@gmail.com

ОБЩЕЕ и ОСОБЕННОЕ в СРЕДНЕВЕКОВОМ ВООРУЖЕНИИ ЯКУТОВ И КАЗАХОВ

В этой работе рассматривается связь между комплексом средневекового вооружения якутов и казахов. Будет проводиться сопоставительный анализ части материальной культуры двух географически отдаленных, но этнически близких народов. На этногенез якутов большое влияние оказали тунгусо-маньчжурские племена, это не могло не повлиять и на воинское снаряжение. Данное исследование, также, направлено на выявление степени близости вооружения якутов по отношению к Центрально-Азиатским образцам вооружения, а также на выявление степени обособленности якутского оружия. Общее культурное, языковое и даже антропологическое начало отмечают исследователи как казахского, так и якутского народов. Сравнение воинского снаряжения якутов и казахов позволяет нам увидеть разрыв между двумя народами, а также сохранившиеся степные традиции в вооружении.

Ключевые слова: Казахстан, Якутия, Евразия, Казахи, Саха, археология, вооружение, средневековье

ЯКУТТАР мен ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАРУ-ЖАРАҒЫНДАҒЫ ОРТАҚ және ЕРЕКШЕ БЕЛГІЛЕР

Бұл жұмыста якуттар мен қазақтардың ортағасырлық қару-жарақ кешені арасындағы байланыс қарастырылады. Географиялық жағынан алыс, бірақ этникалық жағынан жақын екі халықтың материалдық мәдениетінің бір бөлігіне салыстырмалы талдау жасалады. Якуттардың этногенезіне тунгус-маньчжур тайпалары қатты әсер етті, бұл арада әскери техникада да байқалады. Бұл зерттеу сонымен қатар якут қаруларының Орталық Азиялық қару-жарақ үлгілеріне жақындық дәрежесін анықтауға, сондай-ақ якут қаруларының оқшаулану дәрежесін анықтауға бағытталған. Қазақ және якут халықтарының зерттеушілері жалпы мәдени, тілдік, тіпті, антропологиялық принциптерді атап өтеді. Якуттар мен қазақтардың әскери құралдарын салыстыру бізге екі халық арасындағы алшақтықты, сондай-ақ қару-жарақта сақталған дала дәстүрлерін көруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Якутия, Еуразия, қазақтар, Саха, археология, қару-жарақ, орта ғасырлар

COMMON and SPECIAL FEATURES in the MEDIEVAL ARMAMENT of the YAKUTS and KAZAKHS

In this work examines connection between a complex of medieval weapons of Yakuts and Kazakhs. A comparative analysis of a segment of the material culture of two geographically distant, but ethnically close peoples will be carried out. The Tunguso-Manchurian tribes had a great influence on the ethnogenesis of the Yakuts, this could not but affect the armament of the army. Given research was also aimed at revealing the degree of proximity of the Yakut armament in relation to Central Asian weapons samples, and also to identify the degree of isolation of the Yakut weapons. Kazakh and Yakut researchers note a common cultural, linguistic, and even anthropological origin. Comparing the military equipment of Yakuts and Kazakhs allows us see the gap between two peoples, as well as the preserved steppe traditions in armament.

Keywords: Kazakhstan, Yakutia, Eurasia, Kazakhs, Sakha, archeology, armament, the Middle Ages

Введение. Изучение вооружения, а шире военного дела, в общем, не может проходить без сравнительного анализа с другими родственными и соседними народами. Прослеживаемые связи в конструкции и технологии изготовления предметов вооружения могут свидетельствовать о присутствовавшем в этногенезе народа конвергенции или дивергенции. Поиск общего и особенного в вооружении казахов и якутов особенно актуальна в свете укрепляющихся научных связей между казахскими и якутскими исследователями в области археологии и этнологии.

Материалы и методы исследования. В данном исследовании использован сравнительно-типологический метод работы с археологическими и музейными материалами.

Сравнение казахского и якутского вооружения следует начать с эпохи хунну. Исследователи в публикациях ищут параллели, в культуре начиная еще с общих сакских предков [Артыкбаев 2018: 58]. Однако для сравнения вооружения следует начать именно с хуннского времени, так как самый ранний предмет вооружения, обнаруженный на территории Якутии и относящийся к степной культуре это срединная боковая накладка лука хуннского типа, а также её концевые роговые накладки. Они были найдены в V культурном слое поселения Улахан Сегеленнях. Этот слой был датирован 110 г. до н.э. – 350 г. н.э. [Алексеев 2013: 63–64].

Лук в якутском языке обозначается словом «саа» или «ох саа» в казахском языке использовались слова «жак», «жай» (жа), «садак». Продолжительное время отсутствовали достоверные вещественные доказательства наличия в древности луков Центрально Азиатского типа у якутов. На данный момент благодаря археологическим и музейным исследованиям были обнаружены образцы данного оружия. Первой находкой Центрально Азиатского лука является лук из Сергеляхского погребения, раскопанного в 2012 году. Сохранились плечевые и срединная фронтальная накладки лука. Фронтальная накладка состоит из двух разно размерных частей и имеет веслообразную форму. Плечевые накладки достаточно примитивно обработаны и имеют подпрямоугольную форму. С внутренней стороны накладки имеют насечки для лучшего склеивания с деревянной частью лука. Погребение датируется сер. XV – нач. XVI в. [Бравина и др. 2016: 95–96].

Следующая находка была обнаружена в 2014 году в Тойбохойском республиканском историко-краеведческом комплексе им. Г.Е. Бессонова. Это наиболее сохранный образец якутского сложносоставного лука на

территории Якутии. Лук сделан из дерева, роговых и костных накладок. Роговые накладками обклеены внутренние части плеч лука, а срединная накладка, концевые вкладыши и подпрямоугольные вставки на месте изгиба рога сделаны из кости [Бравина и др. 2020: 101–103]. В общей сложности лук состоит из восьми фронтальных накладок и двух концевых вставок, также он обклеен берестой. Тойбохойский лук датируется сер. XVII в.

Впоследствии в 2021 и 2022 гг. археологическими экспедициями ИГИиПМНС СО РАН были найдены еще два образца луков конструктивно схожих с луками, так называемого «монгольского» типа получивших распространение в Центральной Азии с приходом монголов в XIII–XIV вв. Они характеризуются наличием центральной фронтальной накладки веслообразной формы [Новгородов 2023: 170–171]. Такие луки получили широкое распространение и использовались в степях южной Сибири и Центральной Азии вплоть до XIX в. Данный элемент вооружения является довольно четким маркером сохранившихся у якутской воинской элиты традиций производства луков характерных для степных регионов.

Обсуждение и результаты. Приведённые примеры показывают, что у якутов, несмотря на большее распространение, так называемых луков северного типа, у которых не было фронтальных роговых или костяных накладок, существовали луки аналогичные лукам, бытовавшим в Центральной Азии в XIII–XIV вв. Казахские луки также были сложносоставными, сделанными из дерева, кости, рога, бересты и сухожилий. Рог использовался в подвижных частях лука – на плечах, для придания дополнительной упругости. А кость в середине для рукояти и на концах рогов. Для создания фронтальных накладок использовали рога горных козлов. Рукоять делали из двух круглых в сечении костяных накладок [Ахметжан 2007: 91]. В целом, по своей конструкции казахские луки, очевидно, имеют общую суть с якутскими композитными луками, так как и те и другие в своей конструкции активно используют рог, кость и бересту. Еще одной общей частью конструкции является наличие амортизационных костяных накладок на местах изгиба рогов. В казахских луках эта деталь использовалась для защиты рогов лука от тетивы при спуске. Однако есть значительные различия в деталях. Так у казахских луков в рукояти есть круглые в сечении накладки, тогда как у якутских аналогов таких накладок нет. Стоит отметить, что якутские луки Центрально Азиатского типа стали объектом изучения относительно недавно. На данный момент на

территории Якутии их всего четыре экземпляра. Каждый, из них имеет свои конструктивные особенности и может претендовать на отдельный подтип.

Стрелы в якутском языке назывались «оногос» или «ох», в казахском языке «ок». Якутские и казахские наконечники стрел относятся к классу черешковых. Якутские наконечники классифицируют по форме сечения пера и по форме пера. По сечению есть плоские, прямоугольные, шестигранные и лопастные наконечники. По форме пера есть ромбовидные, долотовидные, вильчатые, листовидные и игловидные [Васильев 1995: 73]. У казахов форма и сечение пера также определяла функционал стрелы. Общим в наконечниках стрел якутов и казахов является то, что они относятся к черешковому классу наконечников. Есть определенные схожие типы, например, плоские ромбические наконечники, плоские наконечники с широким лезвием, а также граненые с острым концом наконечники с упором вниз.

Различием железных стрел казахов и якутов является форма наконечников для пробития брони. У казахов это тяжелые граненые ромбовидные наконечники [Ахметжан 2007: 95–96], а у якутов это тяжелые прямоугольные в сечении наконечник с плоским долотовидным пером. Исследователи отмечают, что в комплексе наконечников стрел якутов сильно прослеживается тунгусо-маньчжурское влияние, ввиду которого многие типы наконечников свойственны образцам из Приамурья и Западной Сибири [Васильев 1995: 83].

Помимо железных наконечников у якутов и казахов были распространены костяные наконечники и томары для охоты. У казахов тупоконечные костяные и роговые наконечники использовались для нанесения не летального урона и сбивания с седла всадника [Ахметжан 2007: 95]. В якутских средневековых погребениях и поселениях часто встречаются находки костяных наконечников. Однако достоверных свидетельств об использовании их для тех же целей, что и казахские нет. По своей форме они также отличаются – якутские костяные наконечники граненые с заостренным острием [Васильев 1995: 84], а казахские скругленные с круглым тупым острием. Среди казахских стрел особое место занимали так называемые свистящие стрелы. Такие стрелы издавали свистящий звук с помощью специальной свистульки из кости или рога. Свистящие стрелы были распространены на территории Евразийских степей, начиная с эпохи хунну. Наконечники со свистульками были двух типов с металлическим или иным наконечником – в таком случае свистулька могла выполнять роль муфты, а также наконечник мог

быть полостью в виде свистульки [Антипина 2020: 67]. В якутском комплексе вооружения стрелы со свистящими наконечниками, к сожалению, представлены только двумя образцами из Вилюйского и Тойбохойского краеведческих музеев. Эти стрелы с железными наконечниками и костяными муфтами-свистульками с круглыми отверстиями. О распространенности свистящих стрел у якутов свидетельствуют надмогильные сооружения, оформленные в виде наконечников стрел и коновязи «сэргэ» с навершием в виде свистульки [Митько и др. 2023: 150].

Вооружение ближнего боя у якутов и казахов состояло из клинкового, древкового вооружения. Среди клинкового и древкового вооружения, несомненно, общим является наличие однолезвийного колюще-режущего вооружения. Но стоит уточнить, что клинковое вооружение казахов сильно отличается от якутского. У якутов длинноклинковым оружием ближнего боя являлся «кылыс» это прямое оружие с клинком, заточенным с одной стороны (как правило, с левой). По своей конструкции, это оружие ближе к палашу – клинок длиной в 98–100 см и короткой рукояткой под одну руку [Васильев 1995: 96]. Это редкое оружие, вероятно использовавшееся только военно-политической элитой. Чаще всего в якутском вооружении ближнего боя встречаются так называемые боевые пальмы. Это классическое оружие для сибирских народов. Есть три типа данного вида вооружения первый – «батас» это клинковое вооружение с длинным древком до 1,5 м и клинком в 50–70 см. Оно украшалось перпендикулярными клинку насечками с медными вставками выше рукояти. Второй тип – «батыа» это конструктивно схожий с «батасом» клинок, но меньший по размеру и использующийся преимущественно для хозяйственно-бытовых дел. Клинок длиной в 30–40 см, длина рукояти могла варьироваться в зависимости от задач. Третий тип – «хотокоон» был значительно меньше, чем «батыа» длина клина достигала от 25 до 30 см, рукоять от 40 до 50 см [Васильев 1995: 91–96]. У казахов же клинковое режущее оружие имеет сильный изгиб по сравнению с прямыми палашами якутов, а боевые пальмы отсутствуют как вид [Ахметжан 2007: 98–99].

Копья встречаются в материальной культуре якутов достаточно редко, вероятно, это объясняется тем, что боевые пальмы «батас» и «батыа» вполне эффективно выполняли те же функции, что и копья. Чаще всего встречаются копья с втульчатым насадом и ромбовидным или листовидным пером. [Васильев 1995: 102–104]. Исследователи предполагают, что такое вооружение применялось воинами, вооруженными

оружием типа «кылыс». Также Ф.Ф. Васильевым отмечается наличие у якутов пик с заостренным граненым наконечником.

Таким образом, оружие ближнего боя якутов сильно отличалось от казахского комплекса вооружения. Развитие якутского вооружения ближнего боя, очевидно, подверглась сильному влиянию тунгусоязычных племен, хоть и сохранила такой вид оружия как «кылыс». Для казахов большое значение имело дробящее оружие в виде булавы, а также боевые топоры и секиры. Несомненной общей деталью является бытование у казахов и якутов копий и пик со схожей конструкцией. Общими деталями являются форма конусовидная втулок, ромбовидная или листовидная форма пера, а также наличие у некоторых образцов яблока, между пером и втулкой [Ахметжан 2007: 111–113]. Казахские и якутские пики имеют общую граненую узкую форму наконечника. Но следует помнить, что у казахов копьё были значительно более популярным вооружением.

Переходя к защитному вооружению, стоит помнить, что у якутов на сегодняшний день нет ни одного сохранившегося доспеха, в результате археологических раскопок обнаруживались отдельные железные пластины, но это единичные находки мало что говорящие о полном доспехе. По этой причине сложно говорить о якутском защитном вооружении с археологической точки зрения. Исследователи используют этнографические материалы. Согласно им, у якутов было два вида доспехов: ламинарные и ламеллярные [Васильев 1995: 107]. Ф.Ф. Васильев пишет о том, что якутские доспехи чаще были ламеллярными, то есть чешуйчатыми, что объединяет их с казахскими чешуйчатыми доспехами «кебе сауты». Но, к сожалению, ввиду отсутствия четких археологических материалов сложно говорить о доспехах якутов что-то конкретное.

Заключение. Таким образом, на примере общего сравнения якутского и казахского вооружения, начиная с вооружения дистанционного боя и заканчивая защитным вооружением, мы можем увидеть, что оружие якутов и казахов имеет некоторые общие черты в метательном вооружении и значительные отличия в клинковом. Копья и пики имеют наибольшее конструктивное сходство. О защитном вооружении говорить трудно из-за отсутствия материалов с якутской стороны. В результате сравнения можно прийти к выводу о значительном отличии во многих видах вооружения, что объясняется значительным расстоянием и влиянием сильно отличающихся культурных групп.

Научный руководитель: к.и.н. Аргунов В.Г.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев А.Н. Ранние кочевники в Якутии // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. 2013. № 5. Т. 10. С. 62–69.

Антипина В.О. Роговые свистунки на наконечниках стрел в древнетюркских погребальных памятниках Южной Сибири: проблемы функционального использования // МНСК-2020: материалы 58-й Международной научной студенческой конференции (г. Новосибирск, 10–13 апреля 2020 г.) / Отв. ред. А.И. Кривошапкин. Новосибирск: Новосибирский национальный исследовательский государственный университет, 2020. С. 67–68.

Артыкбаев Ж.О. Общие истоки в истории и культуре казахов и саха // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2018. № 1(22). С. 57–63.

Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы: Алматыкітап, 2007. 216 с.

Бравина Р.И., Дьяконов В.М., Николаев Е.Н., Петров Д.М., Сыроватский В.В., Багашев А.Н., Пошехонова О.Е., Слепченко С.М., Ражев Д.И., Алексеева Е.А., Зубова А.В., Кузьмин Я.В. Комплексное исследование раннеякутского Сергеляхского погребения середины XV – начала XVI в // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2016. № 4(35). С. 90–109.

Бравина Р.И., Дьяконов В.М. Якутский сложно-составной лук из фондов Тойбохойского музея // Археология, этнография и антропология Евразии. 2020. № 3. Т. 48. С. 99–106.

Васильев Ф.Ф. Военное дело якутов. Якутск: Нац. кн. изд-во «Бичик», 1995. 224 с.

Митько О.А., Половников И.С. «Поют» ли «поющие стрелы»? // «Поющие стрелы Маодуня»: хунну от неизвестности до империи: Мат-лы междунар. науч. конф., посв. 75-летию Сергея Степановича Миняева (1948–2020) (г. Санкт-Петербург, 14–17 ноября 2023 г.) / Отв. ред. Н.Н. Николаев., В.Б. Трубникова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2023. С. 147–151.

Новгородов А.П. Якутские луки центральноазиатского типа // 300-летие Российской академии наук – археология и этнография Сибири: традиции, школы и открытия: Материалы LXIII Российской (с международным участием) археолого-этнографической конференции студентов и молодых ученых (г. Новосибирск, 26–29 апреля 2023 г.) / Отв. ред. С.В. Алкин., В.И. Октябрьская. Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2023. С. 170–172.

М.Ш. НУРГАЛИЕВА

Мадина Шоканқызы Нурғалиева

Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы,

г. Костанай, Казахстан;

nurgaliyeva_madina32@mail.ru

КАМЕННЫЕ ОРУДИЯ из ЖИЛИЩА ПОСЕЛЕНИЯ КАМЫСТЫ (по МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЙ 2022–2023 гг.)

Работа посвящена исследованиям каменных орудий с укрепленного поселения Камысты (Денисовский район, Костанайская область). Вводятся в оборот новые данные, полученные в результате предварительной обработки каменного инвентаря из жилища поселения Камысты, полученного в ходе полевых исследований, проводившихся Тургайской археологической экспедицией Костанайского регионального университета им. А. Байтұрсынұлы. В ходе проведения раскопок в полевом сезоне 2022–2023 гг. было зафиксировано жилище, в котором обнаружены колодцы, столбовые ямы, печь, «холодильник», ров. Среди находок были найдены каменные орудия, керамические изделия, металлические изделия, костяные орудия, бронзовое изделие. Поселение функционировало в эпоху бронзы.

Ключевые слова: эпоха бронзы, каменные орудия, укрепленное поселение Камысты, Северный Казахстан, Тургай

ҚАМЫСТЫ ҚОНЫСЫНДАҒЫ ТҰРҒЫН ҮЙДЕН ТАБЫЛҒАН ТАС ҚҰРАЛДАР (2022–2023 жж. ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Мақала Қамысты (Қостанай облысы Денисов ауданы) бекіністі қонысынан табылған тас бұйымдарды зерттеу нәтижелеріне арналған. А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің Торғай археологиялық экспедициясы жүргізген далалық зерттеулер барысында алынған Қамысты қоныстарындағы тұрғын үйден табылған тас құралдар ғылыми айналымға енгізіледі. 2022–2023 жж. далалық маусымда қазба жұмыстарын жүргізу барысында тұрғын үй тіркелді, оның ішінде құдықтар, бағаналы шұңқырлар, пеш, тоңазытқыш, арық табылды. Табылған заттардың ішінен тас құралдар, керамика, қола бұйымдар, сүйек құралдары шықты. Қоныс қола дәуіріне тиесілі.

Түйін сөздер: қола дәуірі, тас бұйымдар, Қамысты бекінген қонысы, Солтүстік Қазақстан, Торғай

STONE TOOLS from the DWELLING of the KAMYSTY SETTLEMENT (BASED on RESEARCH MATERIALS FROM 2022–2023)

The work is devoted to the results of a study of stone tools from the fortified settlement of Kamysty (Denisovsky district, Kostanay region). Stone tools from the dwellings of the Kamysty settlements, obtained during field research conducted by the Turgai archaeological expedition of the Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, are being introduced into scientific discourse. During excavations in the field season 2022–2023 a dwelling was recorded, within which wells, post holes, a stove, a «refrigerator», and a ditch were found. Among the finds were stone tools, ceramic items, bronze items, and bone tools. The settlement functioned during the Bronze Age.

Keywords: Bronze Age, stone tools, the fortified settlement of Kamysty, Northern Kazakhstan, Turgai

Введение. Поселение Камысты расположено в Денисовском районе, в 6 км к северо-востоку от пос. Комаровка, у восточной окраины развалин пос. Первомайский на левом бер. р. Камысты-Аят. Памятник был обнаружен челябинскими археологами при изучении и дешифровке аэрофотоснимков в конце 80-х гг. XX в. [Зданович, Батанина 2007: 102]. Позднее,

археологи Костанайского педагогического института, выехав на место, зафиксировали жилищные котлованы и составили ситуационный план [Логвин 1997]. В 1995 г. памятник был исследован и включен в «Страну городов» Г.Б. Здановичем и И.М. Батаниной [Зданович, Батанина 2007: 102]. Необходимо отметить, что поселение находится в аварийном состоянии, так

как долгие годы на нем интенсивно велась распашка, часть поселения находится под кучами мусора. Цель данной статьи заключается во вводе в научный оборот новых данных полученных в результате предварительной обработки каменного инвентаря из жилища поселения Камысты.

Материалы и методы исследования. В 2022–2023 гг. сотрудниками Тургайской археологической экспедиции под руководством А.В. Логвина, в юго-восточной, наименее разрушенной части памятника был заложен раскоп площадью более 400 кв. м., было зафиксировано жилище, колодец, ров, столбовые ямы [Тупиков и др. 2023: 202]. Среди находок в жилище были выявлены керамика, бронзовые, костяные и каменные изделия.

Одним из важнейших аспектов изучения памятников синташтинско-петровского времени является исследование и реконструкция металлопроизводства, которое выражено не только в наличии бронзолитейных печей, форм для литья и самих орудий из бронзы, но и в использовании крупных каменных орудий для подготовки руды иковки металла. В связи с этим особую актуальность приобретает изучение комплекса крупных каменных орудий в жилище поселения Камысты, в результате которого мы получаем дополнительную информацию о бронзолитейном производстве.

Обсуждение и результаты. Коллекция каменных изделий из жилища, исследованного в ходе раскопок 2022–2023 гг. [Шевнина, Логвин 2022: 15; Логвин, Шевнина, Жалелов 2023: 20], составляет 271 экз., в их числе: небольшой топорик, песты и их обломки – 11 экз., терочки и их обломки – 10 экз., абразивы – 6 экз., ретушеры – 4 экз., молоточки – 4 экз., диск, а также отщепы с ретушью и отщепы без обработки. Небольшой топорик имеет ширину лезвия 51 мм, высота орудия 105 мм, был подвержен воздействию огня, в результате чего сильно поврежден. Тёрочки (рис. 1, 4) и их обломки (10), на рабочих поверхностях имеют следы износа, размеры от 112 мм до 210 мм. Среди пестов (11) четыре орудия целые. Имеют формы подцилиндрические и подтрапециевидные, в поперечном сечении прямоугольной и овальной формы. Размеры рабочей площадки пестов от 35×48 мм, до 38×60 мм, высота до 113 мм. Рабочий площадки у всех орудий тщательно пришлифованы, некоторые орудия зашлифованы полностью, на рабочей поверхности видны царапины и желобчатые борозды. В одном случае терочник и пест были обнаружены в положении «друг на друге», пест располагался сверху (рис. 1, 1). В качестве ретушеров (4) использовалась галька (рис. 1, 3) и отдельные каменные породы округлой

и овальной формы (рис. 1, 2) размером от 33 мм до 65 мм, на торцах имеются характерные «звездчатые» забитости, возможно, использовались в качестве молоточков. Найденный диск имеет диаметр 89 мм, и толщину 16 мм. Так же в жилище было найдено четыре молоточка и два их обломка. Молоточки имеют шарообразную форму, изготовлены из песчаника, на рабочей поверхности наблюдаются скопления выбоинок, диаметр орудий 47–49 мм. Кроме этого в коллекции имеются обломки камня, отщепы с участками ретуши и отщепы без обработки многие из которых имеют следы сработанности, изготовлены преимущественно из кварцито-песчаников.

Каменные орудия, найденные на поселении Камысты, по форме и способу изготовления, имеют аналогии с орудиями из поселения Конезавод I, могильника Халвай III, поселения Устье I, при этом можно отметить, что песты и тёрочки, найденные на поселении Камысты, судя по специфическим следам сработанности, имеют и схожее применение с крупными каменными орудиями Южного Урала [Логвин, Шевнина 2013: 105; Шевнина, Логвин 2015: 108; Алаева и др. 2013: 189]. Тёрочки и песты были использованы для измельчения мелких частиц и дробления твердых материалов, изготавливают из различных камней, бывают разных форм и размеров, тщательно обрабатывается рабочая часть [Алаева др. 2013: 304]. Среди различных видов каменных орудий, обнаруженных в культурном слое Устья I, основное количество составляют терочки, песты, молотки и другие типы орудий, в основном связанные с производством и обработкой металла [Алаева и др. 2013: 189].

Заключение. Предварительный анализ крупных каменных орудий из жилища на укрепленном поселении Камысты, рассматриваемый в сочетании с другими факторами (наличие колодцев, множество шлаков и т.д.), позволяет предположить, что обитатели поселения занимались, в том числе металлопроизводством. Исследования поселения Камысты продолжаются, поэтому доступная нам информация ограничена. Для получения более полных ответов на вопросы будут проходить дальнейшие изучения поселения.

Научный руководитель: к.и.н., PhD Логвин А.В.

Благодарности. Выражаю благодарность научному руководителю и Шевниной Ирине Викторовне за консультации и помощь в написании статьи и за возможность использования неопубликованных материалов.

Рис. 1. Укрепленное поселение Камысты. Крупные орудия из камня: 1 – терочник и пест в положении «in situ»; 2 – ретушеры в скоплении находок; 3 – ретушер из гальки, 4–5 – терочники.

Исполнители: Андрей Логвин, Ирина Шевнина

ЛИТЕРАТУРА

Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим – страна городов. Челябинск: Крокос, 2007. 102 с.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 2022 года. Укрепленное поселение Камысты. Костанай, 2022. 15 с.

Логвин А.В., Шевнина И.В., Жалелов А.А. Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 2023 года. Укрепленное поселение Камысты. Костанай, 2023. 20 с.

Логвин В.Н. Памятники, выявленные или осмотренные вне плана работ Тургайской археологической экспедиции. Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 1997 года // Научный архив ИА КН МНВО. Д. 2493.

Тупиков Д.Ю., Каримова Д.М., Нурғалиева М.Ш., Достиярова А.А. Исследования укрепленного поселения Камысты (по материалам 2022 г.) // Ахинжановские чтения – 2023: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 28–22 апреля 2023 г.) / Отв. ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. С. 202-206.

Древнее Устье: укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье: коллект. моногр. / Отв. ред. Н.Б. Виноградов; науч. ред. А.В. Епимахов. Челябинск: Абрис, 2013. С. 189-304.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Поселение конезавод I / Археологические исследования степной Евразии: сб. науч. статей к 70-летию В.В. Евдокимова / Отв. ред. Ломан В.Г. Караганда: TENGRI Ltd, 2013. С.103-114.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Могильник эпохи бронзы Халвай III в Северном Казахстане. МИАК. Т. VII. Астана: ФИА, Астана, 2015. 248 с.

Н.Б. НҰРҒАЛИ

Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы

Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
nesipbay.nurgali01@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДАҒЫ САНИТАРЛЫҚ-ГИГИЕНАЛЫҚ ҚҰРЫЛҒЫЛАР

Мақалада ортағасырлық қалалардағы тазалық жүйесі және санитарлық-гигиеналық құрылғылар, оның ішінде дәретханаға қатысты зерттеулер қарастырылады. Құрылғылардың түрлері мақсатына қарай топталып, сипатталады. Ортағасырлық қалалардағы отбасылық тұрғын-үйлер мен аулаларында ташнау, тазар және тағы басқа санитарлық-гигиеналық құрылғылардың түрлері бір кезеңде қолданылған. Дәретханалар қажеттілік орынымен қатар тахаратхананың да рөлін атқарды. Олардың терең бадраб шұңқырының үстіне кесектен тұрғызылғаны белгілі болды. Бұл жүйе Отырар және Сауран қалаларында кездеседі. Ғылыми айналымда жарияланған археологиялық деректерге сәйкес ортағасырлық дәретхананың жаңғыртпасы жасалды. Мысал ретінде Отырар дәретханасынан табылған құрылғылар негізге алынды. Сырдарияның орта ағысы мен Шу-Талас өңірлеріндегі дәретхана жүйесі Қарахан кезеңінде жақсы ұйымдастырылды.

Түйін сөздер: Орта ғасыр, қала, тазалық жүйесі, бадраб

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даяланды.

САНИТАРНО-ГИГИЕНИЧЕСКИЕ УСТРОЙСТВА в СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДАХ

В статье рассматриваются исследования, касающиеся системы организации чистоты и санитарно-гигиенических устройств в средневековых городах. Предпринята попытка проведения первичного анализа, выполнено описание некоторых из них. В жилых помещениях и во дворах средневековых городов существовали ташнау, тазар и другие санитарно-гигиенические устройства, датирующиеся синхронно. Туалеты, установленные поверх глубокой ямы бадраба, также служили для омовения. Эта система встречается в городах Оtrar и Сауран. На основе археологических данных, опубликованных в научных изданиях, была произведена реконструкция средневекового туалета. В качестве примера были взяты устройства, найденные в туалете Оtrара. Система санитарно-гигиенических устройств в городе Отырар и Шу-Таласском регионе была хорошо организована в Караханидский период.

Ключевые слова: средневековье, город, система чистоты, бадраб

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

SANITARY and HYGIENIC DEVICES in MEDIEVAL CITIES

The article discusses research related to cleanliness systems and sanitary and hygienic devices in medieval cities. Device types are grouped and described by purpose. Family dwellings and courtyards in the medieval towns of tashнау, tazar, and and other were used in the same period. Toilets played the role of a takharat, as well as a place to meet needs. It turned out that they were built from a piece on top of a deep badrab pit. This system was implemented in the cities of Otrar and Sauran. According to archaeological data published in scientific circulation, a reconstruction of the medieval toilet was carried out. The toilet bowls found in the toilet of Otrar were taken as an example. The toilet system in the city of Otyrар and the Shu-Talas region was well organized during the Karakhan period.

Keywords: Middle ages, city, cleanliness system, badrab

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Кіріспе. Тазалық адамзаттың күнделікті өмірінен көрініс беретін мәдениеттің бір бөлшегі. Ежелгі адамдардың

тазалық мәдениетінен дерек беретін құрылғылар мен орындар археологиялық қазба жұмыстарынан белгілі. Оған адамның жеке тұтынатын заттарынан бастап (тіс щеткасы, тарақ және т.б.), отбасылық тұрғын үйлердегі және қоғамдық ғимараттардағы тазалық орындары жатады. Ортағасырлық қалалардағы санитарлық-гигиеналық құралғылар жеке тұрғын-үй аулаларында (дәретхана, ташнау) және қоғамдық ғимараттарда (монша, мешіт-медресе тахаратханалары) пайдаланылған. Гигиеналық құрылғылар зерттеушілер тарапынан қалалық санитарлық жүйе аясында ішінара зерттелген. Тазалық заттарының хронологиялық ерекшеліктері, өзгеріс үдерісі, қазіргі күндегі трансформациясы мен далалық көшпелі өмір салтында қалай болғандығы туралы мәліметтер аса көп емес. Мысалы, қалалардағы дәретханалар шұңқыр (бадраб) ретінде табылса, этнографиялық кезеңдегі далалық дәретханалар туралы дерек жоқ деуге болады. Ортағасырлық бадрабтар қоқыс шұңқыры және дәретхана ретінде қатар айтылады. Дегенмен, дәретхананың үстіңгі құрылысы сақталмаған. Аталған мәселелерге сәйкес, жуу-тазалау құрылғыларын анықтау және дәретхананың реконструкциясын жасау ежелгі тазалық жүйесі туралы түсініктерімізді кеңейтеді.

Ортағасырлық қалалардағы жалпы тазалық жүйесіне қатысты археологиялық қазба деректер аз емес. Тараз, Талғар, Ақтөбе, Отырар, Бабата қалаларынан тас жолдар, жаяу жүргіншілерге арналған тротуарлар, су құбырлары анықталды [Байпаков 2013: 418–423]. Тұрғын үйлердегі лас су санитарлық-гигиеналық құрылғылар арқылы сыртқа шығарылып, қоқыс пен күл арнайы шұңқырға тасталды. Ортағасырлық қалалардағы санитарлық-гигиеналық жүйесінде пайдаланылған құрылғыларға ташнау, тазар, бадраб үстіндегі арнайы құрылғыларды жатқызамыз.

Материал және зерттеу әдістері. Негізгі материал ретінде ғылыми жарияланымдардағы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері қарастырылды. Атап айтсақ ортағасырлық Ақтөбе [Елеуов 1999], Отырар [Байпаков и др. 2013] және Сауран [Смагулов 2010] қалаларындағы тазалық жүйесіне қатысты зерттеулер негізге алынды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Ортағасырлық санитарлық-гигиеналық құрылғылар топталып, сипаттамаларға сәйкес жаңғыртпасы жасалды.

Зерттеу нәтижесі. Ортағасырлық қалалардағы тазалық құрылғылары арнайы мақсатта қолданылды. Мысалы, ташнау үйдегі лас суды сыртқа шығару үшін пайдаланылды. Ол құбыр және жерге көмілген түбі тесік ыдыс күйінде де кездеседі. Ташнаулар Отырар

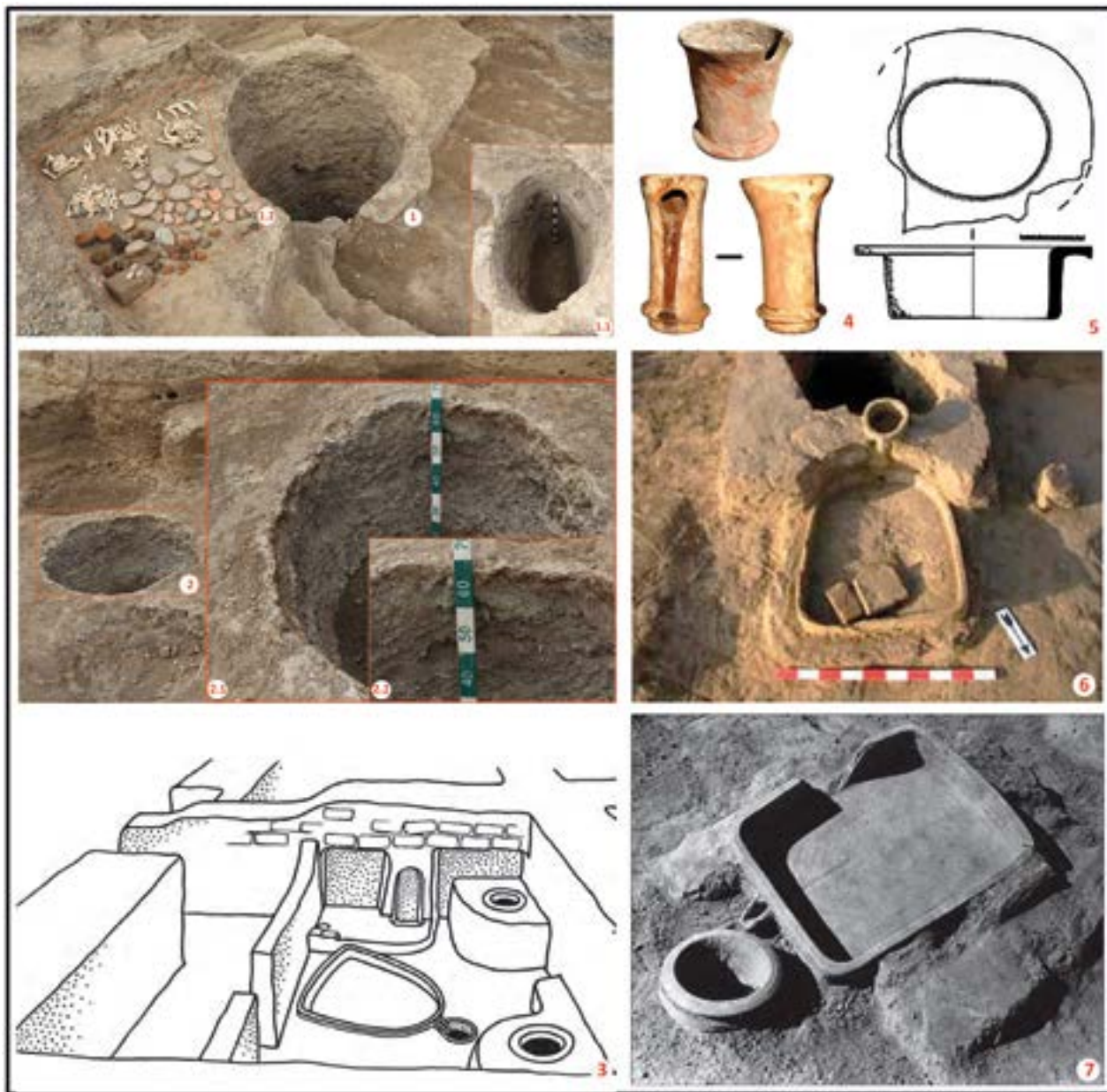
[Акишев и др. 1987: 40, рис. 17], Ақтөбе [Елеуов 1999], Сауран [Смагулов 2010] және т.б. қалалардан табылған. К.М. Байпақовтың пікірінше, ташнаулар XII ғ. пайда болған. Бастапқы кезде ол тікбұрышты астау тәріздес, жерге көмілген құбырға жалғасып жатқан ыдыс болған [Елеуов 1999: 193]. Ақтөбе қаласының цитаделіндегі билеуші сарайынан жерге тігінен көмілген 6 қыш құбырдан тұратын ташнау анықталған. Оның тереңдігі 4 м, қолмен жасалған қыш құбырлардың ұзындығы 70 см, диаметрі 27–40 см аралығында ауытқиды. Ташнауның айналасы қыш кесекпен қаланған. Келесі бір ташнау цитаделдің солтүстік бөлігіндегі екінші бөлмеден ашылған. Бірақ, бұл ташнау құбыр ретінде емес, құты тәріздес түбі тесік ыдыстан жасалған. Оның диаметрі 26 см, биіктігі 20 см. Іші құм аралас топыраққа толы күйінде кездескен. Ташнауадан 60 см қашықтықта тандыр орналасқан. Зерттеушінің пікірінше, бұл ташнауы нан жапқан кезде қолданған [Елеуов 1999: 193].

Тазалық жүйесіне қатысты құрылғылардың бірі керамикадан жасалған тазарлар. Тазар – монша және дәретханадағы лас су ағып кететін орын (қазіргі ванна қызметін атқарған). Тазарлар Ақтөбе [Елеуов 1999: 191], Отырар [Байпаков и др. 2013: 182, рис. 9], Сауран [Смагулов 2010: 343, рис 27.1] және т.б. қалалардан анықталған. Ақтөбе қаласындағы XI ғ. жататын билеуші сарайынан анықталған тазар лас суды цитадельден тысқары аумаққа ағызу үшін салынған. Оның ұзындығы 16 м. Осыған ұқсас тазар Төрткүлтөбе 1 қаласынан кездескен. Оның көлемі 1,25×1,25 м. Қыш кесектен қаланып, ортасындағы тесікке 5 см диірмен тас қойылған. Тесікке лас суды үй ауласындағы шұңқырға шығаратын құбырларды жалғаған. Тазар X–XIII ғғ. мерзімделген. Ақтөбе қаласынан табылған келісі бір тазар моншадағы лас суды сыртқа шығару үшін пайдаланылған [Елеуов 1999: 193]. Сауран қаласынан анықталған керамикалық тазар бадраб шұңқырынан табылған. Көлемі 0,8×0,55 м, қабырғасының биіктігі 8–9 см, қалыңдығы 1,6–1,8 см. Тазардың ұшында 7–8 см шүмек секілді суағары болған. Зерттеушінің пікірінше, тазарлардың таралуы Ислам дінінің шарттарымен байланысты қалыптасқан [Смагулов, 2010: 343]. Яғни, бес уақыт намаз оқу кезінде дәрет алу үшін пайдаланылған. Осындай керамикалық тазарлардың бірі Отырар қаласының X–XIII ғғ. жататын қабатынан анықталған. Өлшемі 0,73×1,2 м, бүйір қабырғаларының биіктігі 11 см, қабырғаларының қалыңдығы 1,1 см, тарылған ұшында диаметрі 10 см болатын суағары бар. Пішіні алмұрт тәріздес болып келген [Байпаков и др. 2013: 182, рис. 9].

Ортағасырлық қалалардан жиі табылатын *бадраб* шұңқырлары қоқыс тастайтын орынмен қатар дәретхана қызметін атқарды. Қазба жұмыстары кезінде *бадраб* копролиттен (бұдан былай «нәжіс» – *Н.Н.*) қалған жасыл реңке ие күйде кездеседі. Нәжіс уақыт өте келе шіріп жасыл (кейде қою жасыл) түске айналғандықтан, *бадраб* іші жасыл түсті шірікке толып, ол қабырғасындағы топырақ қабатына сіңіп қалған. Дәретханалық *бадрабтар* Ақтөбе [Елеуов 1999], Жақсылық [Байпаков и др. 2005], Отырар [Байпаков и др. 2013], Сауран [Смагулов 2010], Төменгі Барысхан [Байпаков и др. 2008: 5], Жайпақ [Төлеубаев және т.б. 2018] және т.б. ортағасырлық қалалардан анықталған. *Бадраб* шұңқырлары Ақтөбе қаласы цитаделінің VI–VIII ғғ. жататын қабатынан ашылған. Цитадельдің VI–VII ғғ. кезеңіндегі қамалының платформасының ішкі бөлігінен қазылған. *Бадрабтың* аузының диаметрі 80 см, тереңдігі 1,5 м. Қабырғалары тік, іші қарашірік пен топыраққа толған. Сондай-ақ, шұңқырдың ішінен күл, пахса блоктары мен кесек сынықтары табылған. Зерттеушінің пікірінше, бұл шұңқыр цитадельден шыққан қоқысты тастауға қазылған [Елеуов 1999: 190]. Ақтөбе қаласының IX–XIII ғ. басы кезеңіндегі қабатына жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде әртүрлі көлемдегі және тереңдіктегі шұңқырлар мен *бадрабтар* жиі табылған. Осыған ұқсас *бадрабтар* Ақбешімдегі храмнан және Қызылөзен қаласынан кездескен. Терең шұңқырлар Ақтөбе қаласының цитаделінен бөлек, шахристаны мен шаруашылық-аймағынан да ашылған. Цитадельдің оңтүстік бөлігінен табылған екі *бадраб* аузының диаметрі 1–1,1 м, тереңдігі 1,5–3,5 м екендігі анықталған. *Бадрабтардың* қабырғалары тік, іші қарашірік пен топыраққа толтырылған. Сонымен қатар, шұңқыр ішінен X–XII ғғ. жататын сырлы және сырсыз ыдыстар табылған. Цитадельдің солтүстік-батыс қабырғасына жүргізілген кесік қазба нәтижесінде диаметрі 95 см, тереңдігі 2,5 м болатын *бадраб* ашылған. Оның қабырғалары жасыл түсті, іші 2 м тереңдікке дейін қарашірікпен толған. Ішінен тостақ секілді ыдыс табылған. Аталған *бадрабтан* 2 м жерде келесі бір *бардаб* анықталған, оның диаметрі 1,05 м, тереңдігі 3 м. Бұл *бадрабтың* да қабырғалары тегіс, ішінен ою-өрнегі бар сылақтар, қыш ыдыс сынықтары мен қоқысқа толған. Шұңқыр билеуші сарайының оңтүстік бұрышынан қазылған. Зерттеушінің пікірінше, қабырғасы жасыл түсті бірінші *бадраб* дәретхана, ал оның қасындағы екінші *бадраб* қоқыс тастайтын орын болған [Елеуов 1999: 191]. М. Елеуов, Шу-Талас өңірлеріндегі VI–XIII ғ. басындағы қалаларға жүргізілген зерттеулер нәтижесіне сәйкес, тазалық жүйесі VI–VIII ғғ. қалыптасып, IX–XIII ғ. басында дамыған деген

қортынды жасайды. VI–VIII ғғ. құрылыстардың, үйлер мен бөлмелердің еденінде, ауласында шашылып жатқан қоқыстар кездеспеген. Күл мен қоқыстарды үйдің төңірегіне және қамалдың сыртындағы *бадрабтарға* төгіп отырған. IX–XIII ғ. басында қалалардың санының артумен қатар, тазалық жүйесінде де өзгерістер орын алған. Бұл кезеңде жекелеген үйлердің іші мен ауласында әртүрлі көлемдегі шұңқырлар жиі қазылған. Әр отбасылық үйде астық сақтайтын қойма, жуынатын орын, қоқыс шұңқыры және дәретханалар болған. Зерттеушінің пікірінше, дәретхана құрылысы кесектен қаланып, алаңның ортасына түбі жоқ тесік ыдыстан, немесе жерге көмілген хумнан, құбырдан тұрған. IX–XII ғғ. Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалалардағы тазалық жүйесі жақсы ұйымдастырылған [Елеуов 1999: 195–196].

Отырар қаласындағы Қарахан дәуіріне тән орамдардағы тазалық жүйесінің ерекшелігі тұрғын-үйлердің ауласынан дәретханалардың табылуы. Дәретханалар терең *бадрабтың* үстіне тұрғызылған. *Бадраб* 1,5–2 м тереңдікке дейін қазылып, үстіне керамикалық санитарлық-гигиеналық құбырлар орнатылған. Олардың бірнеше түрі кездескен (1-сур. 3, 4, 6, 7). Олардың үстіңгі бөлігінде су ағатын арнайы тесік және кейбірінде ойық болған. Тесікке тазардың арнайы шүмегі келіп жалғасқан. Олардың көлемдері әртүрлі. Үй-жайдан табылған бір құрылғының ұзындығы 45 см, диаметрі 18 см. Келесінің ұзындығы 71 см, диаметрі 19x22 см, қалыңдығы 3 см. Құрылғылардың жоғарғы бөлігіндегі тесікке пішіні алмұрт тәрізді керамикалық тазардың шүмегі келіп жалғасқан. Дәретхананың едені кесек кірпіштен қаланған. Еденнің үстінен камыс қалдықтары анықталған. Сонымен қатар, шұңқырдан ірі қара малдың сүйектері мен қыш ыдыс сынықтары кездескен. Тағы бір дәретханадан бір-бірінің үстіне киілген үш құбырдан тұратын құрылғы табылған. Зерттеушілердің пікірінше, дәретхана ұзақ пайдаланылған. Отырардан анықталған санитарлық-гигиеналық құрылғыларды құмандар, шүмекті құмыралар және дәретхана қағазы қызметін атқарған арнайы саздан жасалған кесектер құрайды. Құмандар дәрет алу үшін, кірді жуу үшін қажет болды. *Бадрабтан* табылған дәретхана кесектерінің пішіні эллипсоид болып келген. Олар арнайы күн сәулесінде кептірілген. Зерттеушілердің қортындысы бойынша аталған санитарлық-гигиеналық құрылыстар Қарахан кезеңінде ғана кең таралған [Байпаков и др. 2013: 182–186, рис. 9–14]. Яғни, мұндай құрылыстар дәретханамен бірге тахаратхананың рөлін атқарды. Үйлерде санитарлық-гигиеналық құрылғылардың пайда болуы ислам дінінің күшеюі мен қала тұрғындарының дін белгілеген гигиена

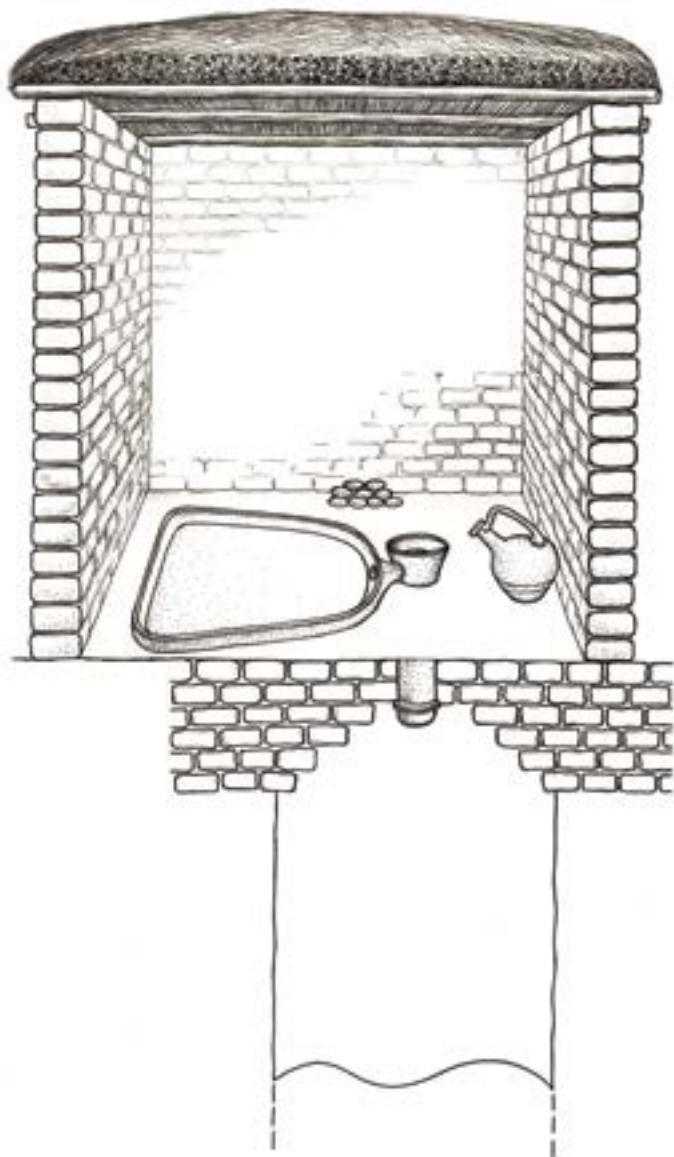
1-сур. Ортағасырлық дәретханалардың түрлері: 1 – Ортағасырлық Жайпақ қаласындағы бадраб орны; 1.1 – бадрабтың үстінен қарағандағы пішіні; 1.2 – бадрабтан шыққан материалдар; 2 – бадраб орны; 2.1 – бадрабтың көлемі; 2.2 – бадрабтың қабырғасында сақталған жасыл түсті органикалық қалдықтар ([Төлеубаев және т.б. 2018] бойынша); 3 – Отырардағы дәретханалардың аксонометриялық сызбасы; 4 – Отырардан табылған дәретхана құбыры; 5 – Саураннан табылған дәретхана; 6–7 – Отырардан табылған дәретхана. Орындаушы: Несіпбай Нұрғали.

нормаларын сақтауымен байланысты. Отырардағы археологиялық зерттеулер XI–XIII ғ. басындағы тұрмыстық мәдениет пен гигиенаның дамуының жоғары деңгейін көрсеткен [Байпаков и др. 2013: 186]. Осыған ұқсас керамикалық құрылғылардың бірі Сауран қаласындағы бадрабтардың бірінен анықталған. Пішіні сопақша құбыр түрінде келген бұйымның биіктігі 11 см, көлемі 23×16 см, қабырғаларының қалыңдығы 1,5–1,8 см (1-сур. 5). Керамикалық бұйымның көзелік сазы тығыз, құрамына шамот қосылып, бұйымның сыртына сарғыш түсті ангоб жағылған. Зерттеуші бадрабты анық «дәретхана» деп көрсеткен. Себебі, бадраб шұңқырының қабырғалары ерекше жасыл түсті болып келген. Сонымен қатар, шұңқырдан табылған құрылғыны заманауи керамикалық түпнегізі деп тұжырымдайды [Смагулов 2010: 343, рис 27.2].

Талқылау. Зерттеу нәтижелеріндегі деректер ортағасырлық дәретхананың жаңғыртпасын жасауға мүмкіндік берді. Қалалардағы отбасылық дәретхана шұңқыры тұрғын-үйдің аулаларында қазылды. Археологиялық қазба жұмыстары барысында бадрабтардан дәретхана құрылысына пайдаланылған шикі кірпіш қалдықтары табылған. Сондай-ақ, Алтын Орда кезеңіндегі Еділ бойының қалаларындағы дәретханалар да саз кірпіштен салынды [Зиливинская 2022: 201]. Сонымен қатар, Қазақстандағы ортағасырлық дәретханалар ағаштан да тұрғызылуы мүмкін. Олардың төбесі қамыспен бастырылды, себебі Отырардағы бадрабтардан қамыс қалдықтары анықталған [Байпаков и др. 2013: 185]. Дәретхана ішінде әзірге Отырар мен Саураннан табылған керамикалық құрылғылар дәлел. Дегенмен, өзге аймақтарда түбі тесік құты секілді ыдыстар пайдаланылған болуы мүмкін. Бірақ, олардың табылмауына байланысты, негізінен бұйымдардың, едені ағаштан жасалған қарапайым дәретханалар тұрғызылды деп тұжырымдаймыз. Отырар және Сауран дәретханаларының ерекшелігі, ішінде тазарлардың болуы. Отырарлық тазардың тесігіне жалғануы, екі мақсатта пайдаланғанын білдіреді: дәрет алу үшін және дәрет сындыру үшін жасалды. Себебі, тазалық құрылғыларға диаметрі кіші, бұл кіші дәрет шығаруға қолайсыздық тудырады (жыныстық ерекшелікті ескерген жөн). Сондай-ақ, дәретхана қағазы ретінде қолданылған арнайы саздар (кесектер) табылды. Дәретке арналған кесектер дәретхана ішінде жиналып тұруы мүмкін. Олар бір рет, мүмкін бірнеше рет қолданылған секілді. Біздің пікірімізше, ортағасырлық дәретханалардың іші кең болған. Өйткені, табылған бадраб диаметрі 1 метрден асады. Оның үстіндегі құрылыстың одан үлкен болғаны анық. Отырар дәретханасынан табылған тазардың

ұзындығы 1,2 м, ол тазалық құрылғыларға жалғанды және онда дәрет алуға арналған құман мен кесектердің болуы, дәретхананы кеңейтіп салуға себеп болды. Бұл дәретханалардың трансформациясы ежелгі Отырар мен Сауран қаласының айналасындағы қазіргі ауылдарда да кездеседі. Қазіргі дәретханалар да кесектен салынған, едені ағаш әрі іші кең болып келеді. Бадрабтарға жүргізілген қазба жұмыстары кезінде сүйек қалдықтары мен қыш бұйым сынықтарының кездесуі – дәретхана ғана емес, қоқыс тастайтын орын да болғанын білдіреді. Бірақ, терең қазылмаған, жасыл реңке ие емес бадрабтар тек қоқыс шұңқыры қызметін атқарған. Сонымен қатар, дәретханалардан монеталар жиі табылады. Бұл, дәрет сындырған кезде түсуі мүмкін немесе жарамсыз болғандықтан тасталған секілді. Аталған археологиялық деректерге сәйкес, ортағасырлық дәретхананың жаңғыртпасын жасауда Отырардан табылған санитарлық-гигиеналық құрылғылар негізгі мысал ретінде алынды. Бүгінгі күнге дейін Отырар аймағынан анықталған дәретхана суреті мен сызбаларын ескере келе, сонымен қатар дәретхананың құрылғысы қалай орнатылғандығы бойынша С.Ш. Ақылбек және Е.Ш. Ақымбекпен кеңесе отырып, нобайлық жаңғыртпасы жасалды (2-сур.).

Қорытынды. Қазақстанның ортағасырлық қала тұрғындары тазалық жүйесіне ерте бастан-ақ ерекше мән бергендігін археологиялық қазба жұмыстарынан анықталған құрылыстар мен құрылғылар дәлелдеп берді. Көп құрылыс горизонттары бар қалалардың ерте орта ғасырлардан бастап кейінгі орта ғасырларға дейінгі мәдени қабаттарынан көптеген шұңқырлар кездеседі. Олардың бірқатары қоқыс тастайтын шұңқырлар болса, келесі біреулерін бадраб деп қана айтып өтеміз. Осы бадрабтардың үстінде арнайы мақсатта санитарлық-гигиеналық құрылғылар, яғни дәретхана орнатылғандығы Отырар оазисіндегі қалалардан анықталды. Керамикалық бұйымдар мен тазарлар біріктіріліп орналастырылып, дәретхана, нақтырақ айтсақ дәрет сындыратын орынмен қатар тахаратхананың да рөлін атқарды. Дегенмен, тазалық жүйесі мінсіз болмады және біздің ұсынып отырған нұсқамыз барлық аймаққа тән емес. Бүгінгі күнге дейін тазар мен басқа санитарлық-гигиеналық құрылғылардың тек бірнеше ескерткіштерден ғана табылуына қарағанда, қалаларда негізінен қарапайым дәретханалар пайдаланылған деп есептейміз. Қарапайым дәретханалар ағаш құрылымда болуы мүмкін. Егер оның шіріп кеткендігін ескерсек, оның біздің күнге дейін сақталмағаны анық. Келешекте үстінде құрылғысы жоқ бадрабтардан алынған үлгілерге пәнаралық зерттеулер жүргізетін болса, оларда ағаш

2-сур. Ортағасырлық дәретхананың нобайлық жаңғыртпасы (Отырар мысалында).
Орындаушы: Өмірғали Доспенбетов

құрылым болғандығы анықталуы да мүмкін. Жалпы, дәретхана құрылғыларының көбі қарахандықтар уақытына жататындығын ескерсек, X–XIII ғ. басында тазалық-гигиеналық құрылғылар орналастырылған құрылыстар тұрғын-үйлердің құрылыс жоспарында ерекше орын алғандығын көреміз.

ӘДЕБИЕТ

Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Отрар в XIII–XV веках. Алма-Ата: Наука, 1987. 256 с.

Байпаков К. М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2013. 514 с.

Байпаков К. М., Баймурзин Е. К., Нуриев Э. М., Абдрашитов Э. Х., Акымбек Е. Ш. Ортағасырлық Төрткүл (Төменгі Барысхан) қаласында 2007 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулердің есебі // *Ө. Х. Марғұлан ат. Археология институтының архиві*, 2008. Д. 2814а.

Байпаков К. М., Д. А. Воякин, С. Ш. Ақылбек. Жипая застройка Отрара X начало XIII вв. Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2013. № 3. С. 174–186.

Байпаков К. М., Савельева Т. В., Чанг. К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. 2-е изд., дополн. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2005. 188 с.

Елеуов М. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы) // *Тарих ғылым. докт., диссер.* Алматы, 1999. 360 б.

Зиливинская Э. Д. Благоустройство и санитария в Золотоордынских городах. Археология Евразийских степей. 2022. № 3. С. 196–203.

Смагулов Е. А. Древний Сауран. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2010. 358 с.

Төлеубаев Ө. Т., Жұматаев Р. С., Шакенов С. Т., Ерғабайлов А. Е., Шағирбаев М. С. Ортағасырлық Жайпақ I қаласына 2017 жылы жүргізілген археологиялық зерттеудің кейбір қорытындылары // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 11–12 мамыр, 2018 ж.) / Жауап. ред.: Р. С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті. 173–178 бб.

С.О. НҮРДІЛЛӘ

Саят Оңалбайұлы Нүрділлә

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан;
saiatnurdilla317@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАРАШЫҚ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

Қазақстан археология ғылымы ортағасырлық қала мәдениетін зерттеуде елеулі табыстарға жетті. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың қала орталықтарын ұзақ мерзімді зерттеулер бірегей қала мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының қызықты тарихи көкжиегін ашты. Ұзақ тарихи кезеңдегі материалдық және рухани мәдениеттердің әртүрлі аспектілерін зерттеудің дереккөздік базасын жасады. Сондай аймақтардың бірі – Қарашық өңірі, қазіргі Түркістан облысы Түркістан қаласынан солтүстікке қарай 8 км жердегі Қарашық өзенінің оң жағасында орналасқан ортағасырлық Қарашық қаласы. 2023 жылы Тұран археологиялық экспедициясы профессор М. Елеуовтің жетекшілігімен ортағасырлық Қарашық қаласының әр аймағында жүргізілген қазба жұмыстары құнды археологиялық жаңалықтар ашты, осы жұмыстардың қысқаша нәтижелері ғылыми мақалада қарастырылған, соның ішіндегі баламалану мәселесі, қаланың әр кезеңде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері талданды.

Түйін сөздер: археология, Қарашық, Сырдарья, орта ғасыр, қалашық

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер, ЖТН АР19676962 жобасы аясында даярланды.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КАРАШЫК

В статье приведены новые данные о результатах исследования средневекового городища Карашык, расположенного на правом берегу реки Карашик, в 8 км к северу от города Туркестан, современной Туркестанской области. В 2023 году Туранской археологической экспедицией под руководством д.и.н., проф. М.Е. Елеуова были проведены полевые исследования на данном памятнике, в ходе которых получены новые сведения о жизнедеятельности древнего населения городища и новые артефакты. Учитывая старые и новые материалы, авторы делают вывод о том, что дальнейшие исследования перспективны и актуальны для казахстанской археологии и позволят дополнить источниковую базу по истории региона.

Ключевые слова: археология, Карашык, Сырдарья, средневековье, городище

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН АР19676962

NEW RESEARCH of the MEDIEVAL CITY of KARASHYK

Kazakh archaeology has achieved significant success in the study of medieval urban culture. Long-term stationary studies of the city centers of South Kazakhstan and Zhetysu revealed an interesting historical panorama of the formation and development of a unique urban culture. Created a source base for the study of various aspects of material and spiritual cultures of a long historical period. One of such regions is the Karashik region, the medieval city of Karashik, located on the right bank of the Karashik River, 8 km north of the city of Turkestan, modern Turkestan region. In 2023, the excavations of the Turan archaeological expedition led by professor M. Eleuov in various regions of the medieval city of Karashik revealed valuable archaeological discoveries.

Keywords: archaeology, Karashik, Syrdarya, Middle Ages, town

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN AP19676962

Кіріспе. Соңғы жылдары Орта Азия мен Қазақстан ежелгі және ортағасырлық аумағындағы ескерткіштерді зерттеу нәтижесінде аймақтағы урбанизация мәселесіне қызығушылық арта бастады. Алынған дәлелдер Орталық Азия қалаларының тарихнамасын зерттеу, ғылыми тәсілдер мен тұжырымдамаларды жалпылау өзекті міндетке айналып отыр. Жаһандану жағдайында ежелгі тарихи-мәдени мұраны сақтау, әртүрлі елдерде қала салу дәстүрлерін зерделеу және оларды жаңа негіздерде жалғастыру өзекті мәнге ие болады.

Осындай тарихи-географиялық аумақтың бірі Түркістан оазисіндегі солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып жатқан ұзындығы 95–100 км, ені солтүстік-шығысында 25–30 км, оңтүстік-батысында 10–15 км. Өңірдің негізгі су көзі: Қарашық, Қызылата, Баялдыр, Біресек, Хантағы өзендері Қаратаудың шатқалдарынан басталып, тауалды жазығы арқылы ағады.

Қарашық төбе 1, Қарашық төбе 2, Қарашық төбе 3, Мейрам төбеде байқау қазбалары, Қарашық 2 (Төрткүл 2), Құшата, Оранғай қалаларында стратиграфиялық қазба және Қарашық 1 мен Қазқорғанда кең көлемді қазбалар жүргізілді. 1969–1970 жж. Сыр бойы және Қаратау аймағында К.А. Ақышев басқарған Отырар археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, Түркістан оазисіндегі Төрткүлтөбе 1 (Қарашықтөбе 1*) Төрткүлтөбе 2 (Қарашықтөбе 2) және Қарашықтөбе 1, Қарашықтөбе 2 ескерткіштерінің орналасуын анықтап, жобаларын түсірді [Ақышев 1972: 170–178].

Зерттеу әдістері. Архив құжаттары мен библиографиялық зерттеулер, далалық зерттеулер және Тұран археологиялық экспедициясы М. Елеуовтың жетекшілігімен Қазқорғанда және Қарашық 1 қалашығында жүргізілген көлемді қазбаларының ғылыми есептері және ғылыми мақалалары қаралып, талдау жүргізілді.

Нәтижелерді талқылау. Ортағасырлық Қарашық 2. (Төрткүлтөбе 2) қалашығы. Цитадель. 1-қазба. Қазба Қарашық қаласы цитаделінің шығыс бұрышына жақын жерге салынған болатын. Қазба жұмыстарының нәтижесінде әр түлі көлемдегі алты бөлменің орыны ашылып, қыш ыдыстар кешені бойынша XVI–XVIII ғғ. мерзімдеген.

Келесі нәтижелер барысында құдық аршылып толықтай тазартылып, көптеген қыш ыдыстардың сынықтары табылды, олардың қатарында кесек, табақ, кезе, дастархан сынықтары бар.

Қарашық 2 (Төрткүлтөбе 2). Шахристанында үш бөлменің орны анықталып, қазба барысында ашылған бөлмелерден, шұңқырлардан, ұралардан сырлы, сырсыз ыдыстардың сынықтары анықталды.

М.Е. Елеуов 2001–2002, 2004 жж. Қарашық 1 қалашығында көлемді қазбалар жүргізіп цитадельдің VI–XIV ғасырлар кезінде өмір сүргенін анықтап [Қожа 2000: 44; Ювалы, Елеуов, 2002: 5–7; Байпаков 2004: 42–43; Елеуов, 2012: 12], рабадтан IX–X ғғ. жерленген жылқы, шаруашылық аймағынан XIII–XIV ғғ. кезіндегі кесене мен құмдандар ашып, қаланың қорғаныс жүйесін зерттеді [Елеуов 2002; Елеуов, Қасенов, 2002: 120–122; Елеуов 2003: 7–12; Елеуов, Ақымбек 2005: 108–115; Елеуов 2012: 13–32].

Қарашық өңірінде 1969–2006 жж. жүргізілген археологиялық зерттеулер кезінде барлығы 26 ортағасырлық ескерткіш ашылып, есепке алынды. Олардың қатарында: бір ұзын қорғанды қала, ортағасырлық қалалар, бекіністер, елді мекендер, қарауыл мұнара, қарауыл төбелер бар. Есепке алынған қалалар мен елді мекен, бекіністердің өмір сүрген кезін анықтау мақсатында ескерткіште бақылау (Қазтөбе, Қарашықтөбе 1, 2, Мейрамтөбеде), стратиграфиялық қазба (Қарашық 1, Қарашық 2, Құшата, Оранғай) салынған болатын.

М.Е. Елеуовтың жетекшілігімен 2001 ж. Тұран археологиялық экспедициясы Қарашық 1 қаласының цитадельдің жоғарғы қабатын зерттеу үшін қазба жүргізіп XIII–XIV ғғ. мерзімделген 13 бөлмені ашты. Ал, 2002 ж. осы қазбаны тереңдетіп, XIII–XIV ғғ. бөлмелердің астында жатқан XI–XII ғғ. кезіндегі 15 бөлмені ашты. Сол жылы цитаделді кесік салынып, оның VI–XIV ғғ. өмір сүргенін анықтады. Рабадта 2002 ж. жүргізілген кесіктен IX–X ғғ. кезінде жерленген жылқы табылған болатын.

2005 ж. М. Тұяқбаев Түркістан оазисіндегі мекендер мен қалалардың даму динамикасын зерттеп, Қарашық өңіріндегі ежелгі Қазтөбе, Қарашық III, Мейрамтөбе егін шаруашылығымен айналысатын мекендер ретінде, ал Қарашық 1, Қарашық 2 қалалары көшпенді билеушілерінің орда-қаласы ретінде қалыптасқандығын және кейінгі ортағасырларда Қарашық 1 Түркістан оазисіндегі үлкен орталығы болғанын айтады. [Туяқбаев 2006: 281–282].

2012 ж. Қарашық өңірінің ортағасырлық қалаларына қатысты, М.Е. Елеуовтың авторлығымен Шауғар – Қарашық – Қарашық атты еңбегі жарияланды. Қарашық қаласының баламалануы мәселесі мен зерттелу тарихы және 2001–2002 және 2004 жылдарда А. Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология

* М.Е. Елеуов айтуынша

1-сур. Ортағасырлық Қарашық 1 қалашығы [Елеуов және т.б., 2023: 46]

ғылыми-зерттеу орталығының Тұран археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарының нәтижелері ұсынған [Елеуов 2012].

2023 ж. зерттеу жұмысы аясында ортағасырлық Қарашық 1 ескерткішінің тарихи-топографиялық құрылымы орталық бөліктен (шахристан, цитадель, рабад), шаруашылық аймағынан және оны қоршаған ұзын қорғаннан тұрады. Осы жылдың далалық маусымында Қарашық 1-дің цитаделінен солтүстікке қараай 440 м жерде, шаруашылық аймағында қазба жұмыстары жүргізілді (1-сур.). Төбенің ұзындығы 26 м, биіктігі 1 м. құрылыс орындары аршылып қыш ыдыстары және құрылыс орындары ашылды [Елеуов және т.б. 2023: 43–51; Елеуов, Молдахмет 2023: 136–148].

Қорытынды. Жобаның күнтізбелік жоспарына сәйкес, ортағасырлық Қарашық қаласына қатысты

құнды материалдар алынды. Қазбалардан табылған материалдарды келесі пәнаралық әдістер радиокөміртекті, археоботаникалық, археозоологиялық талдау жоспарланып отыр. Қарашық өңірінде 1969–2023 жж. жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары кезінде 27 ежелгі және ортағасырлық ескерткіштер ашылып, есепке алынды. Барлау жұмыстары барысында Қарашық өңірінде орналасқан қалалар мен қоныстардың саны анықталды, олардың сипаттамасы жасалды, суретке түсіріліп, жобалары сызылды. Жүргізілген қазбалар бойынша қала мен қоныстардың пайда болған уақыты, даму кезеңдері анықталады. Қала тұрғындардың материалдық және рухани мәдениеті, шаруашылығы, құрылыс өнері туралы деректер алынды.

Ғылыми жетекші: Құрманязов Ы.С.

ӘДЕБИЕТ

Байпаков К.М. О локализации средневекового Шавгара // Transoxiana. История и культура. Ташкент: изд-во Р. Элинина, 2004. С. 40-43.

Елеуов М.Е., Қасенов М.С. 2001 жылғы Қарашық 1 қаласындағы қазба // Труды научно-практической конференции «Маргулановские чтения-14» (г. Шымкент, 2–4 мая 2002 г.) / Гл. ред. Б.А. Байтанаев. Шымкент: Южно-Казахстанский государственный университет им. А.О. Ауэзова, Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2002. 120-122 бб.

Елеуов М. Көне кенттен табылған сәйгүлік // Егемен Қазақстан. 28 тамыз, 2002 жыл. 5 б.

Елеуов М. Ортағасырлық Қарашық 1 қаласының цитаделіндегі кесік // Отан тарихы. 2003. № 4.7-12 бб.

Елеуов М. Шауғар-Қарашұқ-Қарашық. Алматы: Қазақ университеті, 2012. 50 б.

Елеуов М., Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Қарашық кесенесі // А. Ясауи университетінің Хабаршысы. Қоғамдық ғылым. сер. 2005. № 5. 108-115 бб.

Елеуов М., Молдахмет А. Қарашық өңіріндегі ежелгі және ортағасырлық қалалардың зерттелу тарихы//

ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 2023. № 4 (111). 136-148 бб.

Елеуов М., Талеев Д., Молдахмет А., Жүсіпназар М. 2023 жылы Қарашық өңірінде жүргізілген зерттеулер // «Қазіргі кезеңдегі Еуразия археологиясы, этнологиясы және музееологиясының өзекті мәселелері: жаңа тұжырымдар мен нәтижелер» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 15 қараша, 2023 ж.) / Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті, 2023. 43-51 бб.

Қожа М. Иасы-Түркістан тарихы (Ерте заманнан XVIII ғасырдың аяғына дейін). Алматы: Қазақпарат, 2000. 44б.

Туякбаев М. Динамика развития городов и поселений Туркестанского оазиса // Тұран-Түркістан: тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері. Ежелгі дәуір және ортағасырлар. Түркістан археологиялық экспедициясының 10-жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары (Түркістан қ., 23–24 қараша, 2006 ж.).Түркістан: А. Ясауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2006. 280-290 бб.

Ювалы А, Елеуов А. Қарашық. Түркістан: Түркістан баспасы, 2002. 17 б.

Д.Е. ПОЛЕЖАЕВ

Демьян Евгеньевич Полежаев

Костанайский Региональный Университет им. А. Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
demyanpolezhaev@mail.ru

КАМЕННЫЕ СТЕЛЫ и ИЗВАЯНИЕ «ГЕОГЛИФА» КАРА-ТУРГАЙСКОЕ КОЛЬЦО (КЫЗЫЛ ЖУЛДЫЗ 1)

В статье в научный оборот вводятся данные о каменных изваяниях и стелах, обнаруженных при исследовании «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо. Данный памятник находится в южной части тургайского прогиба на правом берегу р. Кара-Тургай. В 2023 году Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина проводились раскопки «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо. В ходе раскопок было выявлено четыре каменных изваяния, установленных в насыпях «геоглифа». По своему назначению и изобразительным приемам они схожи со скифскими изваяниями Северного Причерноморья. В виду их необычной установки на памятнике предполагается их вторичное использование. Схожесть с скифскими артефактами позволяет сделать выводы о культурном влиянии и обмене в данном регионе.

Ключевые слова: каменные изваяния, Тургай, геоглиф, сарматы

«ГЕОГЛИФ» ҚАРАТОРҒАЙ САҚИНАСЫНЫҢ (ҚЫЗЫЛ ЖҰЛДЫЗ 1) ТАС СТЕЛАЛАРЫ мен МҮСІНДЕРІ

Бұл мақалада Қараторғай сақинасының «геоглифин» зерттеу кезінде табылған тас мүсіндер туралы деректер ғылыми айналымға енгізіледі. Бұл ескерткіш Қараторғай өзенінің оң жағалауындағы Торғай иілісінің оңтүстік бөлігінде орналасқан. 2023 жылы Торғай археологиялық экспедициясы А.В. Логвиннің басшылығымен Қараторғай сақинасының «геоглифин» қазу жұмыстарын жүргізді. Мақсаты мен бейнелеу әдістері бойынша Қызыл Жұлдыз 1 тас мүсіндері Солтүстік Қара теңіздің скиф мүсіндеріне ұқсас. Мүсіндер әдеттен тыс орнатылуын ескере отырып, қайта пайдаланылуы мүмкін деп болжануда. Скиф мүсіндеріне ұқсастығын негізге ала отырып, осы аймақтағы мәдени ықпал мен алмасу туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тас мүсіндер, Торғай, геоглиф, сарматтар

STONE STELES and SCULPTURES of the “GEOGLYPH” KARA-TURGAI RING (KYZYL ZHULDYZ 1)

In this article, data on stone sculptures discovered during the study of the “geoglyph” Kara-Turgai ring is introduced into scientific discourse. This monument is located in the southern part of the Turgai depression on the right bank of the river Kara-Turgai. In 2023, the Turgai archaeological expedition led by A.V. Logvin excavated the “geoglyph” of the Kara-Turgai ring. During the excavations, four stone sculptures installed on the mounds of the “geoglyph” were identified. In terms of their purpose and artistic techniques, the stone sculptures from Kyzyl-Zhuldyz 1 are similar to the Scythian sculptures of the Northern Black Sea region. It is assumed that the sculptures could have been reused due to their unusual installation. The similarity to Scythian sculptures allows us to draw conclusions about cultural influence and exchange in the region.

Keywords: stone sculptures, Turgai, geoglyph, Sarmatians

Введение. «Геоглиф» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жұлдыз 1) находится в южной части тургайского прогиба на правом берегу р. Кара-Тургай (Костанайская обл. Аркалыкский район). Исследования памятника начались в 2023 году Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина. Памятник состоит из девяти насыпей диаметром 7–9 м, кото-

рые образуют окружность (кольцо), диаметром 45 м. В 2023 году было раскопано четыре насыпи в северной части комплекса. В ходе работ в насыпях были обнаружены каменные оградки. В насыпи № 3 обнаружено парное захоронение, каменное изваяние и плита с тамгаобразным символом. По погребальному обряду данное погребение отнесено к ранне-среднесармат-

скому периоду [Логвин, Шевнина 2023: 118; Тупиков, Полежаев 2024: 211]. Целью работы является изучение каменных стел и изваяния, обнаруженных в насыпях № 3 и № 4; определение их культурно-хронологической принадлежности и функций.

Материалы и методы исследования. Каменная стела № 1 (рис. 1; 1) была найдено в южной части насыпи № 3, в головах погребенных. Стела из песчаника серого цвета, лежала среди других камней сооружения над погребением. Изначально, скорее всего, была установлена вертикально. Стела грубо обработана, выделена голова, где по бокам имеются выступы, которые возможно соотносятся с ушами, лицо не обозначено. Размеры 85×52 см.

Стела № 2 (рис. 1; 2) была зафиксирована в северо-восточной части насыпи № 3, обнаружена под другими камнями сооружения над захоронением. Представля-

ет каменную плиту из мелкозернистого песчаника прямоугольной формы с скругленными углами. Размеры 61×29 см. На плите выгравирован S-образный знак. По граням стелы отчетливо видны следы обтески.

Стела (изваяние) № 3 и стела № 4 найдены в насыпи № 4, среди других вкопанных камней кольцевой оградки. Были вкопаны горизонтально, на ребро.

Стела (изваяние) № 3 (рис. 1; 3) изготовлена из темно-красного мелкозернистого песчаника. Размеры: длина 88 см, максимальная ширина 37 см, максимальная толщина 17 см. Изваяние антропоморфное. Голова отделена двумя выемками по граням камня, которые отделяют ее от туловища и подчеркивают плечи. Лицо плоское, со слабовыраженными углублениями выделены глаза, рот изображен в виде овальной выемки. К основанию изваяние сужается, образуя острое окончание.

Стела № 4 (рис. 1; 4) изготовлена из крупнозернистой песчанниковой плиты красного цвета, не одинаковой толщины. Верхняя часть стелы отколота. На лицевой стороне имеется желобок, протяженный во всю длину. К нижней части стела сужается, образуя заостренное окончание. Размеры изваяния 61×29 см.

Обсуждение и результаты. Стелы «геоглифа» Кызыл Жулдыз 1 соотносятся со скифскими изваяниями из Северного Причерноморья VI–IV вв. до н.э. Подобные стелы, из-за схематичной передачи антропоморфности и отсутствия какого-либо предметного репертуара, относят к «скифоидным» изваяниям [Ольховский 2005: 141]. Кроме того, и S-образные тамги, подобные нашим (стела № 2, насыпь 3) фиксируются в Северном Причерноморье [Соломоник 1959: 106].

Стела (изваяние) № 3 из насыпи № 4 иконографически находит параллели со скифскими изваяниями Северного Причерноморья. По классификации В.Г. Петренко близка скифским изваяния типа II – «вид стелы или столба, на котором выделена голова, шея отсутствует, плечи прямые или покатые, подняты до уровня рта, подбородок опущен на грудь» [Петренко 1986: 168]. Появляются данные изваяния в VI в. до н. э. и существуют до V–IV вв. до н. э. Кроме того, округлая голова кызылжудызского изваяния, отделенная от туловища выемками по бокам, зауженное основание стелы (изваяние) № 3 (насыпь 4) схожа с антропоморфной стелой из кургана 5 группы V у с. Первомаевка, с изваянием 3 из кургана Наурузум IV, которое исследователями было отнесено к V–IV вв. до н.э. [Гуцалов, Таиров 2000: 243–246].

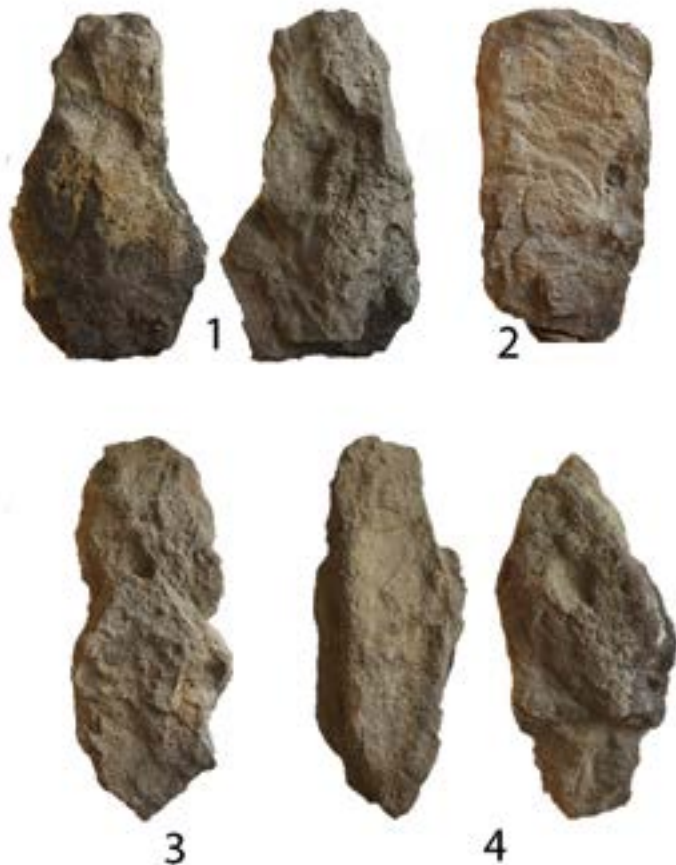

Рис. 1. Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1).
Каменные изваяния и стелы: 1, 2, 4 – стелы;
3 – каменное изваяние; 2 – каменная стела с
S образным символом. Исполнитель: Андрей Логвин

Довольно схематичная антропоморфность стелы № 1 (насыпь № 3), выделение лишь головы, напоминает стелу, установленную на вершине кургана 16, группы «Три брата», которая по сопутствующему погребальному, была отнесена к савроматской культуре [Смирнов 1964: 172]. Стелы-идолы с изобразительным лаконизмом также встречаются на Северном Кавказе [Ольховский 2005: 237, 238].

Отмеченное не характерное положение каменного изваяния и стелы № 3 и № 4 в насыпи 4, установка их на ребро в оградке не характерно для погребальных традиций скифо-сарматского мира, обычно стелы либо лежат, либо вкопаны вертикально. Нельзя исключать возможность того, что изваяния из насыпи № 4 были вторично использованы сарматами для сооружения каменной оградки, как это было зафиксировано на памятниках Ашутасты 2 и Каспан 6 [Базарбаева, Джумабекова 2017: 134]. Возможно, и наши изваяния относятся к более раннему периоду.

Заключение. Стелы и изваяния «геоглифа» Кызыл Жулдыз 1 ассоциируются с антропоморфными скифскими изваяниями Причерноморья. Подобная схожесть С.Ю. Гуцаловым, объясняется влиянием скифского компонента на формирование прохоровской культуры (раннесарматской) [Гуцалов 2000: 70].

В заключении отметим, что исследователи в вопросе функциональности подобных стел выделяют две группы назначения каменных антропоморфных стел. В первую группу входят стелы, которые устанавливались на вершинах курганов и воплощали идею предкародоначальника. Ко второй группе относят изваяния, которые размещались в специальных культовых местах и были составной частью жертвенных комплексов [Ляшко, Фридман, 1987: 77–79]. Кроме того, Б.Н. Граков считал, что в каменных изваяниях воплощен образ умершего предка [Ольховский 2005 :115]. В этом отношении нет сомнений, что геоглифы Тургая в целом, и Кызыл-Жулдыза 1 в частности, связаны с ритуально-сакральной сферой, а подобные памятники так или иначе относятся к культовым сооружениям.

Научный руководитель: к.и.н., PhD Шевнина И.В.

Благодарности. Выражаю искреннюю благодарность научному руководителю и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами

ЛИТЕРАТУРА

Гуцалов С.Ю. О роли скифов в формировании прохоровской культуры // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология: мат-лы IV Междунар. Конф. «Проблемы сарматской археологии и история». Вып. 2. Самара: СНЦ РАН, 2000. С. 58-70.

Гуцалов С.Ю., Таиров А.Д. Стелы и антропоморфные изваяния раннего железного века южно-уральских степей // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии: сб. ст. / Отв. Ред. В.С. Ольховский. М.: ГЕОС, 2000. С. 226-251.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. О Традиции установки стел в культуре населения сакского времени казахских степей // Самарский научный вестник. 2017. № 2. Т. 6. С. 117-121.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Исследование «Геоглифа» Кара-Тургайское Кольцо (Кызыл Жулдыз 1): Предварительное сообщение // Степные племена в канун Великого переселения народов. Материалы Международной научно-практической конференции (г. Актобе, 3–24 ноября 2023 г.) / Отв. Ред. А.К. Айткали. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2023. С. 114-120.

Ляшко С.М., Фридман М.И. Скифська антропоморфна скульптура Нижнього Подніпров'я // Археологія. Вип. 60. 1987. С. 71-80.

Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. М.: Наука, 2005. 299 с.

Петренко В.Г. О юго-восточной границе распространения скифских каменных изваяний. // Новое в археологии Северного Кавказа / Отв. ред. В.И. Марковин. М.: Наука, 1986. С. 148-157.

Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М.: Наука, 1964. 381 с.

Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев: АН Укр. СССР, 1959. 178 с.

Тупиков Д.Ю., Полежаев Д.Е. Исследование «Геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1) // LVI УПАСК: мат-лы Всерос. науч. конф. с междунар. участием (г. Уфа, 31 января – 2 февраля 2024 г.) / Отв. ред. И.И. Бахшиев, В.И. Мухаметдинов. Уфа: Изд-во «Самрау», 2024. С. 211-213.

M.A. PAKHATOV

Мадияр Айдарович Рахатов

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан;
madyaryop@gmail.com

ПАМЯТНИК ДУАНАЛЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ – РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

В статье рассматривается история изучения памятника эпохи бронзы – раннего железного века Дуаналы. Памятник был открыт в 2019 году в Курчумском районе Алтайской археологической экспедицией. Поселение состоит из 7 жилищ. На поселении найдены фрагменты керамики, каменные мотыги, зернотерки, костяные заготовки и орудия труда. Также вблизи поселения были обнаружены могильник и местонахождение наскальных рисунков (петроглифов). Петроглифы были отнесены к скифо-сакскому звериному стилю из-за преобладания изображений горных козлов и оленей. На территории могильника было раскопано 3 погребения, относящихся к эпохе бронзы, в которых были найдены фрагменты керамики, кости животных.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, эпоха бронзы, ранние кочевники, этнография, жилища, петроглифы, звериный стиль, каменные ящики

ҚОЛА ЖӘНЕ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШІ – ДУАНАЛЫ

Мақалада қола және ерте темір дәуірінің ескерткіші болып табылатын Дуаналы кешенінің зерттеу тарихы қарастырылады. Ескерткіш 2019 жылы Күршім ауданының аумағында Г.К. Омаров жетекшілігімен Алтай археологиялық экспедициясының зерттеуі барысында ашылды. Қоныс 7 тұрғын үйден тұрады. Ескерткіште қыш ыдыстардың сынықтары, тастан жасалған тастар, дөңді дақылдар, сүйек дайындамалары мен құралдар табылды. Сондай-ақ қоныстың жанында қорым мен жартастағы суреттердің (петроглифтердің) орналасқан жері табылды. Петроглифтер тау ешкілері мен бұғылардың суреттерінің басым болуына байланысты скиф-сақ аң стиліне жатқызылды. Қорым аумағында қола дәуіріне жататын 3 қабір қазылды, онда қыш ыдыстардың сынықтары, жануарлардың сүйектері табылды.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, қола дәуірі, ерте көшпенділер, этнография, тұрғын үйлер, петроглифтер, аң стилі, тас жәшіктер

DUANALY MONUMENT of the BRONZE AGE – EARLY IRON AGE

The article examines the history of the study of the Duanaly monument of the Bronze Age – the Early Bronze Age. The monument was opened in 2019 in the Kurchum district by the Altai archaeological expedition. The settlement consists of 7 dwellings. Fragments of ceramics, stone hoes, grain grinders, bone blanks and tools were found at the settlement. Also, a burial ground and the location of rock carvings (petroglyphs) were discovered near the settlement. The petroglyphs were attributed to the Scythian-Saka animal style due to the predominance of images of mountain goats and deer. 3 burials dating back to the Bronze Age were excavated on the territory of the burial ground, in which fragments of ceramics and animal bones were found.

Keywords: East Kazakhstan, Bronze Age, early nomads, ethnography, dwellings, petroglyphs, animal style, stone boxes

Введение. Поселение Дуаналы расположено в 10 км к юго-востоку от с. Каратагай (Кагутты) в южных отрогах Курчумского хребта Алтайской горной системы на высоте 650 м над уровнем моря.

Археологические изыскания на территории Верхне-го Прииртышья имеют более чем двухсотлетнюю историю, ещё в первой половине XVIII в. под руководством Г.Ф. Миллера проходила экспедиция вдоль р. Иртыш от г. Тобольска до г. Томска. Дальнейшее изучение бронзового века Восточного Казахстана связано с именем В.В. Радлова, который в 1862 г. исследовал пять погребений у г. Аягуз и пять захоронений около г. Семипалатинска. Работы дореволюционных исследователей вызвали интерес к древней истории края, положив начало ее изучению, но в целом исследование памятников эпохи бронзы в степных районах Верхнего Прииртышья шло медленно, раскопки проводились на недостаточно высоком научно-методическом уровне, полученные материалы были плохо документированы и не могут служить полноценным источником для дальнейшей научной работы. Существенный вклад внесли исследования С.С. Черникова, который создал отдельную периодизацию бронзового века для Восточного Казахстана, подразделив его на четыре этапа: усть-буконьский – XVIII–XVI вв. до н.э.; канайский – XV–XIII вв. до н.э.; малокрасноярский – XIII–IX вв. до н.э.; трушниковский – IX–VIII вв. до н.э. [Ткачев 2008].

Регион Восточного Казахстана всегда был чрезвычайно благоприятной для жизни человека территорией. Географически ландшафтная зона представляет собой степи и лесостепи. Долина Иртыша с его притоками (Курчум, Бухтарма, Ульба и др.); Западные отроги Алтая (Нарымский, Калбинский, Тарбагатайский и др.); котловины озёр Зайсан и Алаколь. Речные долины с плодородными почвами, разнообразные пастбища, месторождения меди, олова и золота, богатство животного и растительного мира делают этот регион крайне привлекательным для заселения его древним человеком [Черников 1960:7–8].

Несмотря на многолетние археологические исследования, Курчумский район, и памятник Дуаналы, в частности, остается во многом еще малоизученным. Эти обстоятельства существенно затрудняют изучение культурно-исторических процессов, проходивших здесь в древности и средневековье.

Актуальность исследования памятника представляет интерес с точки зрения расширения наших знаний о древних культурах в этом регионе. Оно может помочь раскрыть детали изменения материальной культуры

племен при переходе от бронзового века к эпохе ранних кочевников. Исследование может также пролить свет на взаимодействие местных культур с соседними.

Целью данной статьи является определение культурной и хронологической принадлежности памятника Дуаналы.

Основными задачами: установление отличительных черт памятника, сравнение с другими памятниками Курчумского района и схожих памятников в других регионах.

Методы исследования. При проведении исследования применялись методы систематизации и анализа научной литературы, посвященной истории археологического изучения памятников эпохи бронзы и раннего железного века Курчумского района Восточно-Казахстанской области.

Обсуждение и результаты. Памятник был обнаружен в ходе разведочных работ Алтайской археологической экспедиции под руководством Г.К. Омарова в 2019 г., выборочно был собран подъемный материал, состоящий из фрагментов керамики, каменных орудий. Также были выявлены местонахождения наскальных изображений, где преобладают изображения горного козла, реже оленей, показанные как одиночно, так и в составе композиций. Петроглифы преимущественно выполнены в скифо-сакском зверином стиле [Омаров, Бесетаев 2020: 455–456]. Кроме выявленных артефактов. На территории памятника обнаружены предметы этнографического времени. Ущелье, где расположен вышеуказанный памятник, хорошо приспособлен для содержания скота, что дает возможность для тебеневок.

Поселенческий комплекс представляет собой семь обособленно расположенных конструкций, каждый из которых состоит из трех или более помещений, разделенных стеной из каменной кладки, некоторые из них имеют небольшие пристройки с одной или двух сторон. Расстояние между постройками 6–9 м. Размеры примыкающих друг к другу помещений разные: 4×4, 5×6, 8×8 и 7×10 м. Стены построек состоят из параллельных каменных кладок. Промежутки между кладками заполнялись щебнем вперемежку с камнями, таким образом, образуя монолитную стену толщиной 1,5–2 м.

Поселенческие комплексы сакского времени хорошо изучены А.З. Бейсеновым Центральном Казахстане. По мнению исследователя, конструкция строения жилищ с широкими стенами в два ряда и топографическое расположение на небольших участках в районах возвышенностей обусловлены суровыми климатическими условиями региона [Бейсенов 2015: 24–25]. По-

добные жилища встречаются на поселениях-зимовках сакского времени Керегетас-2, Сарыбуйрат, Тагыбайбулак в Центральном Казахстане [Бейсенов и др. 2017: 44–45].

Петроглифы Дуаналы нанесены на гранитные скалы в ущелье, на берегу временного водотока, на северо-восток от одноименного поселенческого памятника. На всех хребтах, расположенных вокруг поселения есть петроглифы, где-то единичны, где-то их больше. Обнаруженные наскальные изображения из-за плохой сохранности трудно разобрать. В ущелье, которое тянется между гор в юго-восточной части поселения, также найдено большое количество петроглифов. В 20 м к югу от поселения расположены большие горные камни, на которых также обнаружены плохо сохранившиеся наскальные изображения (рис. 3). [Омаров и др. 2020: 148].

Все изображения были выполнены способом выбивания как на горизонтальных, так и на вертикальных плоскостях. Из-за отсутствия плоских плит, большинство рисунков выполнено сжато, они сильно сгруппированы. Преобладают изображения горного козла, реже оленей, показанные как одиночно, так и в составе композиций. Из-за денудационных процессов изображения не отчетливы. Наскальные изображения региона подробно рассмотрены З.С. Самашевым. Аналогичны изображения известны в материалах местонахождений Нарбота и Окей, датируемых автором раннесакским временем [Самашев 1992: 171–173]. В целом, изображения горных козлов в наскальных изображениях относятся к числу так называемых сквозных сюжетов. Тем не менее, во многих случаях по стилистическим особенностям можно определить их хронологический период [Самашев, 2010: 144].

В 0,4–0,5 км к юго-востоку от поселения расположен разновременный могильник. В полевом сезоне 2021 г. были исследованы три погребальных памятника (каменные ящики).

Каменный ящик № 1 расположен в западной части поселения Дуаналы. Северная часть каменного ящика упирается в скальный выход. Размеры ящика: север-юг 165 см, запад-восток 70 см. На глубине 15 см в каменном ящике были зафиксированы кости животных. На дне каменного ящика также обнаружены кости животных (лошади?). Других каких-либо предметов, останков костей человека не обнаружено.

Ограда № 2. Объект расположен на юге в 200 м. от поселения Дуаналы. Ограда овальной формы, состоит из камней, врытых в землю ребром. Размеры ограды: запад-восток 3,1 м, север-юг 2,75 м. Ограда не глубокая, в центральной части на глубине 0,3 м зафиксиро-

ван каменный ящик, ориентированный по линии запад-восток. В западной части ограды у стенки каменного ящика фиксируется плита, которая видимо, служила перекрытием (крышкой) ящика. Размеры каменного ящика: север-юг 92 см, запад-восток 148 см. На глубине 0,35 м от дневной поверхности в восточном углу ящика были найдены фаланги. В западной части ящика на той же глубине был найден фрагмент керамики с венчиком. Погребение человека на дне каменного ящика на глубине 0,5 м зафиксирован скелет человека в скорченном положении, ориентированный по линии оси запад-восток, голова отсутствовала. В западном углу ящика был найден сосуд относительно средней сохранности.

Каменный ящик № 3 прямоугольной в плане формы расположен в 3 м. на юге от ограды № 2. Ящик состоит из 6 вертикально врытых в грунт плит. Размеры каменного ящика: север-юг 108 см, запад-восток 180 см. Глубина ящика 50 см. На дне каменного ящика найден маленький фрагмент керамики с венчиком. Каких-либо других артефактов не обнаружено. Все три погребения можно датировать эпохой бронзы.

Характеристика находок. На поселении найдено не так много фрагментов керамики, среди которых обращают на себя внимание тонкостенные с отогнутыми наружную сторону венчиками. Фрагменты керамики красно-коричневого, темно-коричневого, светло-коричневого оттенков. Качество обжига у обломков разное. Предварительный анализ керамики показывает, что в керамике наблюдаются следующие примеси: крупно- и мелкозернистый песок, глина, реже кварц. Предположительно, фрагменты происходят от столовой и кухонной посуды. Толщина стенок варьирует от 4,4 мм до 9,2–10,2–10,4 мм. На некоторых обломках прослеживается тонкий слой ангоба светло-красного цвета [Омаров 2021: 66–67].

На поселенческом комплексе Дуаналы были найдены каменные мотыги, зернотерки, и другие каменные орудия труда. Они характеризуют уровень развития технологии обработки материала, степени роста производства и многие другие стороны хозяйственной деятельности населения региона на начальном этапе эпохи раннего железа. Обращает на себя внимание и наличие костяных заготовок и орудий труда. Среди последних часто встречаются ложила для керамического производства, различного рода проколки, остря, предметы для обработки шерсти [Омаров 2021: 66–67].

Кроме выявленных артефактов на территории памятника также были обнаружены предметы этнографического времени.

Заключение. Нужно отметить, что в совокупности

погребального обряда, конструкции жилищ, наскальных изображений, предметов материальной культуры и расположение в ущелье наводит на то, что поселение и могильник Дуаналы были обжиты человеком, начиная с эпохи бронзы. Например, погребальный обряд в каменных ящиках с западной ориентировкой костяка позволяет предположить о принадлежности данных погребений представителям андроновской культурно-исторической общности. Также в одном из жилищ на глубине 20–30 см виден второй слой бронзового века. Во втором слое найдены очаги, лунки характерные для эпохи бронзы. Конструкция жилищ идентична с жилищами Центрального Казахстана, имеющие схожие конструктивные особенности, а именно стены толщиной в 1,5–2 м, которые характерны для сакского времени, что говорит о том, что поселение не было заброшено и функционировало в эпоху ранних кочевников. Некоторые жилища в конструктивном плане схожи с казахскими зимовками XIX–XX вв., так называемые «қоржын там», где вход в помещение располагался обычно с центральной части постройки. После раннего железного века поселение не было оставлено, о чём говорят железные удила, подковы, костяные изделия и кости животных характерные для этнографического времени. Преобладание находок, относящихся к эпохе раннего железа, такие как каменные изделия, конструкция жилищ, петроглифы, выполненные в зверином стиле, говорят о том, что наибольшего «расцвета» поселенческий комплекс достиг именно в раннем железном веке.

Научный руководитель: Бесетаев Б.Б.

ЛИТЕРАТУРА

Бейсенов А.З., Шутьга П.И., Ломан В.Г. Поселения сакской эпохи. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. 208 с

Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б. О результатах разведочных работ в Восточном Казахстане в 2019 г. // Маргулановские чтения–2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.) / Отв. ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 2. С. 454–466

Омаров Г., Бесетаев Б., Сагындыкова С. Археологические изыскания Алтайской археологической экспедиции в 2019 году. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Сер. Истор. Науки. 2020. № 1(96). С. 144–154

Омаров Г., Бесетаев Б., Сагындыкова С., Чынар С., Меделбек Ш., Демесин Б., Суйиндик Ж., Шергазынулы М. Изучение археологического комплекса Дуаналы в Курчумском районе ВКО в 2021 г. // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. Усть-Каменогорск: АО «Көкше-Полиграфия», 2021. С. 57–72

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 288 с

Ткачева Н.А., Ткачев А.А. Эпоха бронзы Верхнего Прииртышья. Новосибирск: Наука, 2008. 304 с

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы / МИА. № 88. М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. 272 с

Б.Ж. РАХМАНОВ

Батырхан Жаксылыкович Рахманов,
 Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
 г. Актобе, Казахстан;
 rakhmanov.batyrkhan06@mail.ru

БРОНЗОВЫЕ ЗЕРКАЛА ГУННО-САРМАТСКОГО ПЕРИОДА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье проанализированы работы исследователей, занимавшихся изучением зеркал гунно-сарматского времени. Исходя из имеющихся классификации автором была предпринята попытка типологизации зеркал, обнаруженных на территории Актюбинской области. Было установлено, что на данной территории встречаются следующие типы зеркал: 1) диски с центральной петелькой; 2) зеркала с боковым ушком; 3) с намечающиеся ручкой; 4) с простым плоским диском и без ручки. Исследуемый артефакт является не только атрибутом женских погребений, а также встречаются среди погребального инвентаря мужских захоронений. Зеркала в погребениях относительно усопших располагались у черепа и ног, а также у плеч усопшего.

Ключевые слова: бронзовое зеркало, гунно-сарматский период, Актюбинская область, типология зеркал, датировка бронзовых зеркал

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ҒҰН-САРМАТ КЕЗЕҢІНІҢ ҚОЛА АЙНАЛАРЫ

Мақалада кейінгі сармат кезеңінің айналарын зерттеген зерттеушілердің жұмыстары талданады. Қолда бар классификацияларға сүйене отырып, автор Ақтөбе облысының аумағында табылған айналарды типологиялауға әрекет жасады. Ақтөбе облысының аумағында табылған айналардың келесі түрлері бар: 1) орталық ілмегі бар айна; 2) бүйір көзді айна; 3) тұтқасы бар айна; 4) тұтқасыз қарапайым жалпақ дискілі айна. Айналар тек әйелдердің жерлеу атрибуты ғана емес, сондай-ақ ер адамдардың жерлеу атрибутында да кездеседі. Айналар қайтыс болған адамға қатысты жерлеу орындарында бас сүйегі мен аяқтарында, сондай-ақ иықтарының қасында орналасқан.

Түйін сөздер: қола айна, ғұн-сармат кезеңі, Ақтөбе облысы, айналар типологиясы, қола айналардың мерзімдемесі

BRONZE MIRRORS of the HUNNO-SARMATIAN PERIOD of the AKTOBE REGION

The article analyzes the work of researchers who studied mirrors of the late Sarmatian period. Based on the available classifications, the author attempted to typologize the mirrors found on the territory of the Aktobe region. The following types of mirrors are found on the territory of the Aktobe region: 1) mirrors with a central loop; 2) mirrors with a side eye; 3) a mirror with a outlined handle; 4) mirrors with a simple flat disk and without a handle. Mirrors are not only an attribute of women's burials, but also found among the burial equipment of men's graves. Mirrors in burials relative to the deceased were located at the skull and legs, as well as at the shoulders of the deceased. Mirrors are not only an attribute of women's burials, but also found among the burial equipment of men's graves. Mirrors in burials relative to the deceased were located at the skull and legs, as well as at the shoulders of the deceased.

Keywords: bronze mirror, hunno-sarmatian period, Aktobe region, mirror typology, dating of bronze mirrors

Введение. В литературе существует несколько классификаций сарматских зеркал, в значительной мере сходных между собой, при этом определяющими факторами для выделения того или иного типа являются форма и конструктивные особенности зеркал.

Материалы и методы исследования. На территории Актюбинской области обнаружено 13 бронзовых зеркала в погребениях гунно-сарматского времени. Материалы исследования найдены в таких памятниках, как Атпа I. к. 19 [Боталов, Гуцалов 2000: 72], Вос-

точно-Курайлинский. к. 3 [Боталов, Гуцалов 2000: 88], Сарытау I. к. 8 [Боталов, Гуцалов 2000: 95], Целиный I. к. 32 [Боталов, Гуцалов 2000: 106], к. 81 [Боталов, Гуцалов 2000: 116], к. 86 [Боталов, Гуцалов 2000: 119], Сорлакмола II. к. 198 [Дуйсенгалии др. 2020: 234], Едиге Жалы. к. 3, к. 10 [Орынбасаров и др. 2023: 23, 27], Дербисали II. к. 31, Аккисык I к. 29, к. 35, Шоптиколь II к. 4 [Дуйсенгалии и др. 2022: 84]. В ходе проведенного исследования были проанализированы вышеназванные артефакты, их месторасположение относительно погребенного и предпринята попытка их классификации.

Обсуждение и результаты. *Зеркала с центральной петелькой.* Первый артефакт обнаружен за головой погребенного в кургане № 32 могильника Целиный I (рис. 1, 1). Предмет представлял собой разбитое на ряд сегментов зеркало с тонким овальным диском, по центру которого имеется умбон с отверстием для подвешивания [Боталов, Гуцалов 2000: 106].

Еще один экземпляр найден в аналогичном месте в кургане № 81 могильника Целинный I [Боталов, Гуцалов 2000: 116]. Бронзовое зеркало имеет с умбон по центру, отверстие для подвешивания и валик по краю (рис. 1, 12). Данный артефакт был орнаментирован прочерченными линиями. По мнению С.Г. Боталова исследуемый предмет относится к репликам, подражанием ханьским «восьмиарочным» зеркалам. По его мнению, на это указывает характерная зональность и желобчатая радиальная штриховка [Боталов, Гуцалов 2000: 130].

Зеркало из кургана 29 могильника Аккисык I имеет валик по краю диска, от предыдущего артефакта его отличает наличие радиальных линий, идущих от петельки к валику и ткани, в которую был обернут диск (рис. 1, 2).

В эту же выборку относится фрагмент зеркала с валиком по краю диска из кургана № 3 могильника Едиге Жалы, исследованном в полевом сезоне 2023 года сотрудниками АОИМК (рис. 1, 3).

Данный тип зеркал, А.М. Хазанов определил в своей классификации как X тип. Появление подобных предметов автор отнес ко II в. н.э., но большое пространство связал с IV в. н.э [Хазанов 1963: 65, 67]. А.С. Скрипкин также относит появление данных зеркал ко II в. н.э., отмечая, что массовое распространение они получили со II пол. III в. н.э. Исследователи отмечают, что появление зеркал с центральной петелькой вероятно связано с распространением китайского импорта [Скрипкин 1984: 33, 34].

Зеркала с боковым ушком. К данному типу относится бронзовое зеркало очень плохой сохранности с

ручкой-петлей (рис. 1, 4), обнаруженное в погребении кургана № 3 могильника Восточно-Курайлинский [Боталов, Гуцалов 2000: 85]. Зеркало лежало в кожаном футляре, обшитом бисером. Сам футляр, к сожалению, не сохранён.

Аналогичное зеркало с боковым ушком было обнаружено в кургане № 4 могильника Шоптиколь II (рис. 1, 6). Располагалось оно у левого плеча погребенного в подбое.

Следующий артефакт найден в засыпи погребения кургана № 86 могильника Целинный I (рис. 1, 5). Данное зеркало отличается от двух вышеперечисленных тем, что имеет орнамент в виде шести радиальных линий и не ярко выраженный умбон по центру диска [Боталов, Гуцалов 2000: 119].

Данный тип зеркал с боковым ушком А.М. Хазанов выделил в IX тип в своей классификации и отнес их к начальному этапу позднесарматской культуры. Он датировал их II–III вв. н.э [Хазанов 1963: 59]. Неорнаментированные зеркала с боковым ушком М.П. Абрамова датирует II–III вв. н.э. [Абрамова 1971: 121–132]. Появление зеркал с орнаментированной обратной поверхностью на территории Нижнего Поволжья А.С. Скрипкин относит к нач. II в. н.э. [Скрипкин 1984: 48]. В.Ю. Малашев, анализируя два бронзовых орнаментированных зеркала-подвески с боковой ручкой из могильника Покровка X, считает, что данная разновидность зеркал наиболее показательна для второй пол. II – перв. пол. III в. [Малашев, Яблонский 2008: 58].

Зеркала с намечающейся ручкой. К данному типу вероятно можно отнести бронзовое неорнаментированное зеркало из погребения кургана № 31 могильника Дербисали II. Оно имеет валик по краю диска, в центральной части которого расположен умбон, а также намечающуюся ручку с небольшим отверстием для подвешивания (рис. 1, 8).

Зеркало, найденное в кургане № 19 могильника Атпа I, также имеет намечающуюся ручку (рис. 1, 7). Подобные предметы, имеющие боковое ушко С.Г. Боталов выделяет в один тип [Боталов, Гуцалов 2000: 130].

А.М. Хазанов относит массивные зеркала с довольно большим диском (до 15 см), выпуклым, рельефным валиком, а также конусовидной выпуклостью к VIII типу, и датирует их I–II вв. н.э. Исследователь предположил, что зеркала с конической выпуклостью в центре, как некогда савроматские, появились на Востоке [Хазанов 1963: 59].

Зеркала с простым плоским диском и без ручки. Четыре бронзовых неорнаментированных зеркала в виде простого плоского диска без ручки (рис. 1, 9–11)

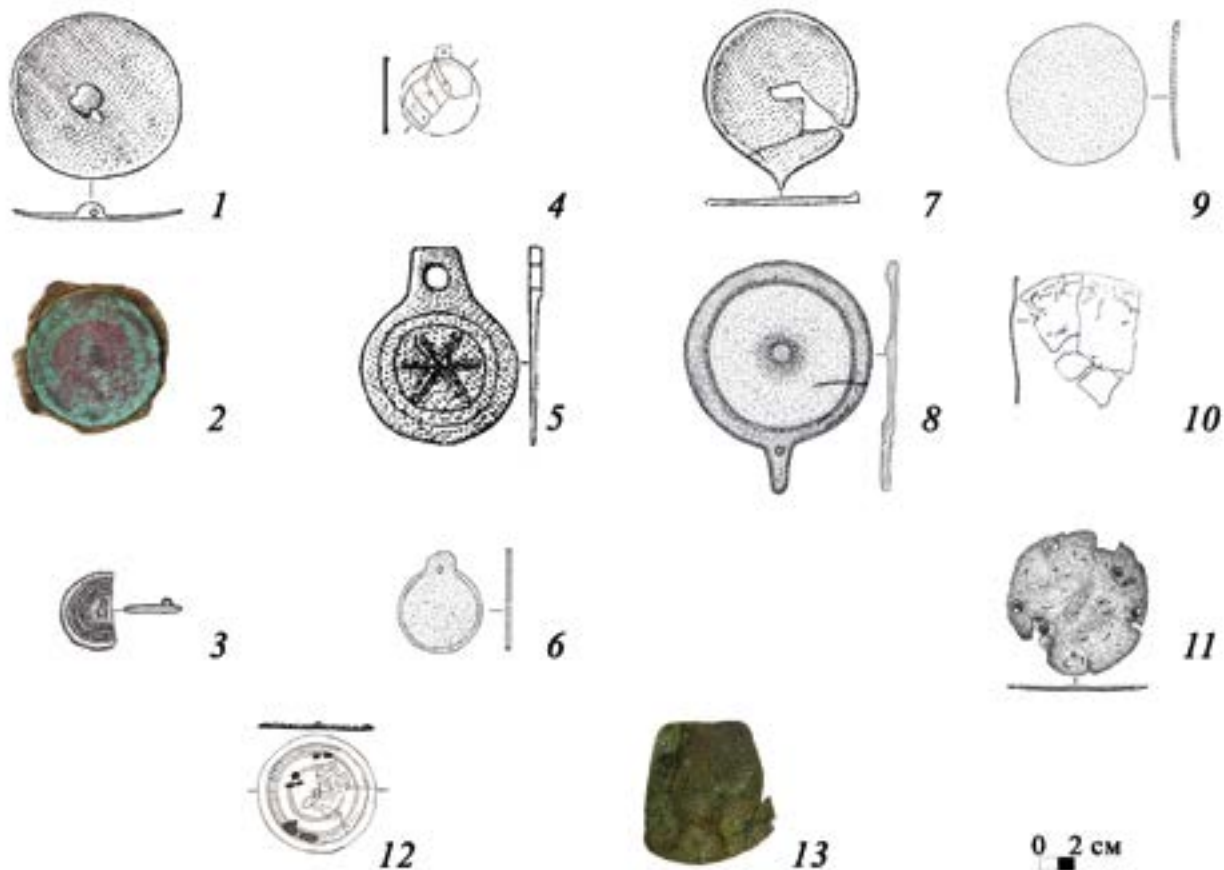

Рис. 1. Бронзовые зеркала гунно-сарматского периода Актыубинской области: 1 – могильник Целинный I к. 32 (по: [Боталов, Гуцалов 2000]); 2 – могильник Аккисык I к. 29; 3 – могильник ЕдигеЖалы к. 3; 4 – могильник Восточно-Курайлинский к. 3 (по: [Боталов, Гуцалов 2000]); 5 – могильник Целинный I к. 86 (по: [Боталов, Гуцалов 2000]); 6 – Шоптиколь II к. 4; 7 – могильник Атпа I к. 19 (по: [Боталов, Гуцалов 2000]); 8 – могильник Дербисали II к. 31; 9 – могильник Едиге Жалы к. 10; 10 – могильник Сарытау I к. 8 (по: [Боталов, Гуцалов 2000]); 11 – могильник Сорлакмола II к. 198; 12 – могильник Целинный I к. 81 (по: [Боталов, Гуцалов 2000]); 13 – могильник Аккисык I к. 35. Исполнитель: Батырхан Рахманов

происходят из материалов кургана № 8 могильника Сарытау I, кургана № 10 могильника Едиге Жалы, кургана № 35 могильника Аккисык и кургана № 198 могильника Сорлакмола II.

Бронзовое зеркало из могильника Сарытау I обнаружено у левой стороны черепа в поврежденном состоянии [Боталов, Гуцалов 2000: 95], зеркало из могильника Едиге Жалы найдено у ног в деревянном футляре, экземпляр из могильника Аккисык найден у ног (рис. 1, 13) [Дуйсенгали и др. 2022: 84]. Что касается аналогичного артефакта из могильника Сорлакмола II, то оно имеет отличие в виде маленьких отверстий по

краям диска, расположенных напротив друг друга [Дуйсенгали и др. 2020: 144]. Зеркала в виде простого плоского диска без ручки А.М. Хазанов включил в VI тип, отмечая, что такие предметы являются господствующими в сусловскую эпоху. Исследователь отмечает, что подобные артефакты носились в футлярах, остатки которых иногда находят в погребениях, а наличие отверстий по краям диска служили для их прикрепления к деревянной или кожаной основе. Во II в. данный тип зеркал представлены лишь единичными экземплярами [Хазанов 1963: 64].

Бронзовые зеркала из могильников Восточно-Ку-

райлинский, Сарытау I, Целиный I, Сорлакмола II, Дербисали II, Едиге Жалы, Аккисык I, Шоптиколь II были обнаружены в женских погребениях. В могильнике Атва I зеркало найдено в мужском погребении [Боталов, Гуцалов 2000: 72].

Относительно вопроса расположения зеркал по отношению к усопшему, наблюдается следующие особенности: в могильниках Атва I (к. 19), Сарытау I (к. 18), Целиный I (к. 32, к. 81, к. 86) зеркала были найдены у черепа. В могильниках Аккисык I (к. 35), Дербисали II (к. 31), Едиге Жалы (к. 3, к. 10) зеркала встречались в нижней части могильной ямы у ног. В могильниках Сорлакмола II (к. 198), Аккисык I (к. 29), Шоптиколь II (к. 4) зеркала находились в районе плеч.

Заключение. Таким образом, в настоящий момент на территории Актюбинской области известны 13 бронзовых зеркал гунно-сарматского периода. Они являются не только атрибутом женских погребений, а также встречаются среди погребального инвентаря мужских захоронений. Данные артефакты в погребениях относительно усопших располагались у черепа и ног, а также у плеч усопшего.

Появление зеркал с центральной петелькой относится ко II в. н.э. Наибольшее их распространение А.М. Хазанов связал с IV в. н.э., а А.С. Скрипкин со второй пол. III в. н.э. Касательно датировки зеркал с боковым ушком, большинство исследователей солидарны с тем, что они бытовали во II–III вв. н.э. Зеркала с намекающиеся ручкой, а также зеркала с простым плоским диском и без ручки существовали и на ранних этапах позднесарматского времени.

Научный руководитель: Орынбасаров Е.Е.

ЛИТЕРАТУРА

Абрамова М.П. Зеркала горных районов Северного Кавказа в первые века нашей эры // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. М.: «Советская Россия»

Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей. Челябинск: Рифей, 2000. 266 с.

Вагнер Е.В. История изучения сарматских бронзовых зеркал // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4: История. Регионоведение. Международные отношения. 2012. № 1. С. 168-176.

Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М., Мелисов Б.М. Результаты археологических исследований могильника Сорлакмола III // Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.) / гл. Ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 2. С. 233-246.

Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М., Уразмагамбетов Н.Н. Археологические исследования могильника Аккисык I в 2021 году // Сборник научных статей «Археологические исследования в Казахстане – 2021». Астана: Национальный музей Республики Казахстан, 2022. С. 81-84.

Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время по материалам могильника Покровка 10 // МИАР. № 9. М.: Восточная литература, 2008. 366 с.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // Свод археологических источников. Вып. Д 1–10. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 55 с.

Орынбасаров Е.Е., Мамедов А.М., Кемешев Е.Е., Уразмагамбетов Н.Н., Амантурлин У., Даутеев Б. Отчет об археологических исследованиях могильника Едиге Жалы в 2023 г. Актюбе: АОИКМ, 2023. 121 с.

Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1984. 298 с.

Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. М.: Наука, 1964. 390 с.

Хазанов А.М. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА. 1963. № 4. С. 58-71.

Ә.С. СЕМБАЕВА

Әсел Сулейманқызы Сембаева

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
asel.sembaeva00@mail.ru

САРЫАРҚАНЫҢ «МҰРТТЫ» ОБАЛАРЫНДАҒЫ ТАС МҮСІНДЕР

Мақалада Сарыарқаның «мұртты» обаларындағы тас мүсіндерді зерттеу нәтижелері көрсетілген. Бұл аймақта тас мүсіндерді орнату дәстүрі кейінгі қола дәуірінен басталған. Аталмыш ескерткіштер Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарихын зерттеудің маңызды дереккөзі болып табылады. Мақалада 1990 жылдардың басынан бастап бүгінгі күнге дейінгі зерттеу тарихы талданады. Соңғы онжылдықта Сарыарқаның «мұртты» обаларындағы тас мүсіндердің хронологиялық шеңбері кеңейіп келеді. Қазіргі уақытта А.З. Бейсенов пен Л.Н. Ермоленко Сарыарқаның мұртты обаларындағы осындай ескерткіштердің орнын анықтауға қатысты өзекті мәселелерді көтеріп, олар орналасқан кешендерді жан-жақты зерттейді.

Түйін сөздер: Сарыарқа, Тасмола мәдениеті, ерте темір дәуірі, ғұрыптық ескерткіш, меңгір тас, жерлеу орны, тас мүсін

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, BR 18574223 даярланды

КАМЕННЫЕ ИЗВАНИЯ на КУРГАНАХ «с УСАМИ» САРЫРКИ

В статье излагаются результаты исследования каменных изваяний на курганах «с усами» Сарыарки. Традиция установления каменных изваяний в данном регионе берёт своё начало с эпохи поздней бронзы. Данные памятники являются важнейшим источником изучения истории древней и средневековой истории Казахстана. В статье анализируется история изучения с начала 1990-х годов до наших дней. За последнее десятилетие хронологические рамки каменных изваяний на курганах «с усами» Сарыарки расширяются. В настоящее время А.З. Бейсенов и Л.Н. Ермоленко поднимают актуальные вопросы, касающиеся места и роли подобных памятников на курганах «с усами» Сарыарки, всесторонне исследуют комплексы, в которых они расположены.

Ключевые слова: Сарыарка, тасмолинская культура, ранний железный век, ритуальный памятник, каменный менгир, место захоронения, каменное изваяние

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., BR 18574223

STONE SCULPTURES from the “MOUSTACHE” BARROWS of SARYARKA

The article presents the results of a study on stone sculptures found on the “mustache” barrows of Saryarka. The tradition of erecting stone sculptures in this region dates back to the Late Bronze Age. These monuments serve as a crucial source for investigating the history of ancient and medieval Kazakhstan. The article analyzes the history of research from the early 1990s to the present day. Over the past decade, the chronological framework of stone sculptures on the “mustache” barrows of Saryarka has expanded. Currently, A.Z. Baysenov and L.N. Ermolenko address pertinent questions regarding the location and role of such monuments on the barrows with “moustaches” of Saryarka, thoroughly exploring the complexes in which they are situated.

Keywords: Saryarka, Tasmolinskaya culture, early Iron Age, ritual monument, stone menhir, burial place, stone sculpture

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, BR 18574223

Кіріспе. Сарыарқа – археологиялық мәдениеттер қалыптасып дамыған географиялық тарихи орта. Сарыарқа аумағында ерте темір дәуірінде кең таралған Тасмола мәдениетінің «мұртты» обалары күрделі кешен болып табылады. Сонымен қатар семантикасына қатысты мәселелері ширек ғасырға жуық уақыт ғалымдардың назарын аудартып келеді.

Орталық Қазақстанның өзінде 400-ден астам мұртты обаларға жататын ескерткіштер анықталған [Бейсенов 2017: 31–37]. Ә.Х. Марғұлан, К. Ақышев, М.П. Грязнов, Ә. Оразбаев, М.Қ. Қадырбаев, С.М. Ақынжанов, Ф. Арсланова, С.С. Сорокин, А.З. Бейсенов, А.Д. Таиров, С.Г. Боталов сынды ғалымдар мұртты обаларға зерттеулер жүргізді. Оның басым бөлігі Орталық және Солтүстік Қазақстан өлкелерінде орналасса, қалғандары Шығыс Қазақстан мен Оңтүстік Қазақстан жерінде шоғырланған [Хабдулина 2007: 181–190]. Тасмола мәдениетінің бастапқы кезеңінде тас мүсіндер мен меңгірлер кеңінен таралған. Алғашқы зерттеу кезеңдерінде мүлдем белгісіз болған бұл ескерткіштер қазіргі уақытта маңызды дереккөздерге ие болып отыр. Алғаш ерте темір дәуірінің тас мүсіндері ұғымын А.З. Бейсенов енгізді. 2009 ж. Талды II қорымының үйіндісінен тас мүсін табылуына орай, бірқатар ғалымдар ерте темір дәуірінің тас мүсіндерінің мәселелерін қайта қарастыра бастады. 2011 жылдан бастап М.К. Хабдулина, Ж. Құрманқұлов, Л.Н. Ермоленко, А.З. Бейсенов, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева, А.Д. Касенова 30-ға жуық Сарыарқа даласындағы тас мүсіндер мен ерте темір дәуірінің антропоморфты стелаларын ғылыми айналымға енгізді [Ермоленко 2021].

Материал және зерттеу әдістері. Тарихисалыстырмалы әдіс арқылы А.З. Бейсенов пен Л.Н. Ермоленконың зерттеу жұмыстарына қысқаша шолу жасалды. Ерте темір дәуірімен мерзімделетін мұртты обалардағы тас мүсіндер туралы А.З. Бейсенов: ««Орталық Қазақстан сақтарының тас мүсіндері» деген тақырып ғылымда мүлдем белгісіз, бұрын-соңды көтерілмеген мәселе. Сондықтан бұл егжей-тегжейлі зерттеулер мен салыстыруларды қажет ететін мәселе» деген пікір білдірді [Касенова 2022: 183–190]. Сондай-ақ топтау, жинақтау әдістері қолданылды.

Сарыарқа даласының ерекше ескерткіштерінің бірі Атасу кешені. Онда тас дәуірінен бастап этнографиялық уақытқа дейінгі ескерткіштердің үлкен тобы бар. Атасу-2 қорымында А.З. Бейсеновтың типологиясы бойынша бірінші типке жататын, жерлеу орны жоқ төрт мұртты оба зерттелген. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы ХХ ғ. екінші жартысында кешен аумағынан

бұғы тас анықтады. Кейіннен Л.Н. Ермоленко ескерткішке зерттеу жүргізіп, сақ дәуіріне жатқызады [Бейсенов 2014].

Сондай-ақ Л.Н. Ермоленко Сарыарқаның «мұртты» обаларындағы тас мүсіндердің семантикасына байланысты мүсіндерде жауынгерлер бейнеленген деп тұжырымдайды. Оның пікірінше, жауынгерлердің әлеуметтік бейнесі қола дәуірінің соңғы кезеңіндегі соғыс рөлінің жоғары болғандығымен байланысты [Ермоленко 2021].

Тас мүсіндердің сыртқы бет пішіні зор денелі, сом тұлғалы, беті сәл жалпақтау келген, жақ сүйектері шығыңқы емес, кеуделі, көз алмасы шығыңқы, түрі бадам тәріздес болып келуі антропологиялық жағынан ерекшелігін көрсетеді.

Талқылау мен нәтижелер. Қойшоқы-5 қорымы Қарағанды облысы, Жаңарқа ауданы, Ақтау ауылының маңында орналасқан. Алғаш 1940–1950 жж. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы А.Х. Марғұланның жетекшілігімен зерттелді. Қорымда жалпы саны 5 жерлеу орны орналасқан, оның ішінде екі ескерткіш (№ 1–2) мұртты оба болып табылады. Қойшоқы-5 ескерткішінің ерекшелігі тас меңгірлердің көп кездесуінде. № 1 мұртты оба А.З. Бейсеновтың типологиясы бойынша екінші типке жататын негізгі және серік обадан тұрады. 2013 ж. № 1 мұртты обадан табылған меңгірлер мен бұғы тастарға Ж. Құрманқұлов пен Л.Н. Ермоленко зерттеу жүргізді [Ермоленко 2014]. Обаның солтүстік мұртшаларында 6 меңгір тас орналасқан, ал оңтүстік мұртшаларының екі жерінде кездеседі. Биіктігі 0,5–0,6 м болатын екі меңгір құрылыс аяғында орналасқан. Тас тізбектердің ерекшелігі аласа тас мүсіндерде [Бейсенов 2020].

Талды II қорымында тас мүсін № 7 оба үйіндісінің ішінен табылды. Қазба жұмыстары көрсеткендей, бұл обада адам жерленбеген. Биіктігі 3 м болатын бұл оба көптеген кішігірім ғұрыптық құрылыс тастарымен қоршалған. Бұл қорымның шетіне тұрғызылған рәсімдік құрылым болса керек. Сондай-ақ ежелгі сақтардың дүниетанымы туралы мәселелерді зерттеуде олардың орны бөлек [Бейсенов 2018].

«37 жауынгер обасы» сақ тайпаларының жерлеу және еске алу рәсіміне меңгір тастарды орнатуға байланысты ғұрыптық жоралғылардың кіргенін көрсететін ескерткіш. 1940–1950 жж. бұл жерде Ә.Х. Марғұлан мен К.А. Ақышев зерттеу жұмыстарын жүргізген. 2015 ж. А.З. Бейсенов бастаған топ осы кешенде жаңа зерттеулер жүргізіп, қалпына келтіру жұмыстарын жүргізді. Зерттеу нәтижесі бұл кешенде 100-ге жуық көне меңгірлер сақталғандығын көрсетеді [Бейсенов

2015]. Тағы бір айта кетерлігі, қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген бірден-бір ескерткіш.

Таңдайлы 2 қорымының № 2 обасында тас сынықтары анықталды. Тастың жоғарғы бөлігінің сақталмауына байланысты тас мүсін немесе меңгір екендігін анықтау қиынға соғып отыр. Үйіндінің ортасында шығысқа қарай бағытталған пішіні үшбұрышты тас қалама бар. Таспен қаланған бұл құрылымның ішінде ұзын бөлігі оңтүстік батыс – солтүстік шығыс бағытына қаратылған. Құрылымнан батысқа қарай 1 м қашықтықта тік тақта түрінде тас сынықтың төменгі бөлігі табылды. Оның сақталған бөлігінің ұзындығы – 0,62 м, 0,47 м тереңдікте үйіндіге кіріп тұр. Тақтаның жоғарғы бөлігі 0,15 м сыртқа шығып тұр.

Қособа қорымы Қарқаралы ауданы, Тоқтар ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 4 км жерде орналасқан. Ескерткішке 2014 ж. А.З. Бейсеновтың жетекшілігімен зерттеу шаралары ұйымдастырылды. Мүсін табылған № 2 обаның диаметрі 30 м, биіктігі 2,1 м. Қособа қорымындағы № 2 оба үйіндісінің оңтүстік-батыс жағында ұзындығы 1,7 м болатын қадатас құлап жатыр. Екінші қадатастың төменгі бөлігі үйіндінің батыс жағынан, тас қоршаудан 1,8 м жерден табылды. Қазба кезінде тас мүсін сынықтары бар күрделі кешен, оның оңтүстік-шығыс бөлігінен тас мүсін анықталды [Бейсенов 2014].

Қособа 2 мүсіні сақ дәуіріндегі мүсін өнерінің ең шебер үлгілерінің бірі болып табылады және өзінің монументалдылығымен ерекшеленеді, мүсіннің өлшемдері 2,2×0,6×0,35 м, барельеф гранит тасынан жасалған. Мүсінде қолдары шынтақтан бүгілген ер адамның бейнесі бейнеленген. Басы дулыға тәріздес, бет-әлпеті жақсы өңделген [Бейсенов 2018].

Қызылжартас қорымы Қарағанды облысы, Шет ауданында, Талды өзені бойында орналасқан. Қызылжартас қорымы ерте темір дәуірінің екі элиталық обасынан және бір шағын үйіндіден тұрады. Ерекше тоқталып өтетін олжалар – тас мүсін. Мүсін тас бекітпесі ескерткіштің солтүстік-шығыс секторына қолданылған. Бекітпенің негізгі тас қаландысының үстінен көлденең тасталған тас мүсіннің ұзындығы 1,65 м, ені 0,32 м, қалыңдығы 0,28 м. Сонымен қатар бекітпе ортасында 5–8 тастан тұратын шағын ғұрыптық қоршаулар мен тас мүсіндер тасмола мәдениетіне жатады [Бейсенов 2021].

Қызылжартас №2 обадан табылған антропоморфты гранит тас дәрекі түрде жасалған. Өндеу іздері тек беткі жағынан байқалады. Ауыз, мұрын, құлақ сияқты мүшелерін көрсетпей, тек тастың бетін, кеудесін, кеу-

деден төменгі тұстарын тегістеген. Табаны тегіс емес. Бетінің өңделген жалпақтығы 15 см, маңдайы мен иегіне дейінгі аралық 24 см. Маңдайы тегіс емес, қашау кезінде сол жағының 2/3 бөлігі сынып кеткен. Бет әлпетіне келсек, көзі жақсы өңделген. Шүйдесі ортасынан опырылып сынған. Антропоморфты бейнесін, бет-әлпетін толық көрсетпеу тасмола мәдениетінің ертерек кезеңімен мерзімделеді.

Қырықүңгір жерлеу кешені – Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Тоқтамыс батыр (Бестамак) елді мекенінен солтүстікке қарай 2 км жерде, екі мұсылман зиратының арасында орналасқан. Қырықүңгір жерлеу кешенінде бір шаршы шақырым аймақта орналасқан қола дәуірінің, сақ, ғұн – сармат, түркі дәуірінің ескерткіштері кездеседі [Педрацки 2016].

«Мұртты» оба – қорымның шығыс бөлігінде, Тоқтамыс батыр ауылынан солтүстікке қарай 3 км жерде орналасқан. Өлшемдері: диаметрі оңтүстіктен солтүстікке қарай 11 м, шығыстан батысқа 12 м, биіктігі 0,5 м. Мұрттың өлшемдері: солтүстік мұртшасының ұзындығы 47,5 м, оңтүстік мұртшасының ұзындығы 41,7 м, солтүстік мұртшасының ені 3 м, оңтүстік мұртшасының 2,5 м [Бейсенов 2016]. Солтүстік мұртшаларының аяқталған тұсында басы солтүстікке қаратылып жатқызылған меңгір анықталды. Сонымен қатар оңтүстік тізбектерінің аяғында тігінен меңгір орналасқан.

Қорытынды. Тас мүсіндер мен қадатастар Тасмола мәдениетіндегі дәстүрдің маңызды бөліктері болған. Әсіресе, қадатастарға қатысты, бұл тастар ұзақ уақыт бойы обадағы қабірлерді және жерлеу-ғұрыптық ескерткіштерді зерттеумен айналысқан археологтардың назарынан тыс қалып отырғанын ескерген жөн [Ермоленко 2015].

Атасу-2, 37 жауынгер, Қызылжартас, Талды II, Қырықүңгір, Қособа 2 Таңдайлы 2, Қойшоқы-5, ескерткіштерде жазба деректері бойынша талдау жасалынды. Зерттеу барысында А.З. Бейсеновтың 1 типке жататын, жерлеу орындары жоқ ескерткіштер басым түрде кездеседі. Демек, қайтыс болған адамды еске алу мақсатында ғұрыптық ескерткіштерге тас мүсіндер орнатылған. Ғасырлар бойы кең байтақ даланы ен жайлаған көшпенді тайпалардың қалдырған жәдігерлері, төлтума тарихымыздың баламасы. Сондықтан ұлттық көзқарас тұрғысынан халқымыздың көнеден келе жатқан дәстүрін сол күйінде, қаймағын бұзбай тарих қойнауына үңіле түсу қажет.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к, PhD, Утубаев Ж.Р

ӘДЕБИЕТ

- Бейсенов А.З.* Исследование кургана сакского времени с каменным изваянием на могильнике Кособа (Центральный Казахстан) // Древние және средневековые каменные изваяния Центральной Азии. Сбор. матлов конф. (г. Барнаул, 26–28 августа 2014 г.) / Отв. ред. А.А. Тишкин. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. С. 7-16.
- Бейсенов А.З.* Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов» // Вестник ЮУрГУ. Социально-гуманитарные науки. 2015. № 1. Т.15. С. 6-12.
- Бейсенов А.З.* Курганы с «усами» Центрального Казахстана // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сб. науч. ст., посвящ. 70-тилетию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. В 2-х т. / Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 2. С. 31-37.
- Бейсенов А.З.* Элитные курганы тасмолинской культуры Центрального Казахстана // Золото властелинов казахских степей. Совместный Каталог Республики Корея и Республики Казахстан. Астана; Сеул. 2018. С. 68-99.
- Бейсенов А.З.* Тасмолинский курган с каменными изваяниями в могильнике Кызылжартас // Творец культуры. Материальная культура и духовное пространство человека в свете археологии, истории и этнографии: Сборник научных статей, посвященных 80-летию профессора Дмитрий Глебовича Савинова / Отв. ред. Н.Ю. Смирнов. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2021. С. 261-269.
- Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., Дуйсенбай Д.Б.* Олений камень на кургане с «усами» в долине Койшоки в Центральном Казахстане // Археологические вести. 2020. Вып. 26. С. 167-170.
- Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н.* Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки. Вестник Кемеровского государственного университета 2014. № 3 (59). С. 34-39.
- Бейсенов А.З., Умиткалиев У.У., Кулькова М.А.* Радиоуглеродная дата кургана с «усами» Кырыкунгир (Восточная Сарыарка) // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, полеозология, культуры. Вып. 5. Иркутск: Изд-во ИГУ, 2016. 309 с.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж., Касенова А.Д.* Новые данные о специфической разновидности изваяний сакской эпохи // Вестник КемГУ. 2015. Вып. 1 (61). Т. 3. С. 26-32.
- Құрманқұлов Ж., Ермоленко Л.Н., Қасенова Ә.Д.* Орталық Қазақстанның тас мүсіндері (зерттелу тарихы). Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының еңбектері. II-том. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2021. 128 б., илл.
- Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.* Олений камень из урочища Койшоки // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сб. науч. статей, посвящ. 90-летию со дня рожд. выдающегося археолога К.А. Акишева (г. Астана, 22–24 апреля 2014 г.) / Гл. ред. Т.С. Садыков, отв. ред. М.К. Хабдуллина. Астана: Изд-во «Сарыарка», 2014. С. 341-348.
- Қасенова А.Д., Манапова Ә.М.* Сарыарқаның тас мүсіндері: зерттелуі мен талдануы // Вестник КазНУ. 2022. №3 (106). 183-190 бб.
- Педрацки М., Айтбаев А.Б.* Восточно-Казахстанская область. Археологические раскопки в могильнике Кырыкунгир // Алтай – Түркі әлемінің алтын бесігі. / Бас ред. Д. Ахметов. Усть-Каменогорск: BIOS, 2016. С. 220-225.
- Хабдулина М.К.* Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2007. № 2. С. 181-190.

Г.В. СКОРАЯ

Галина Васильевна Скорая

Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
skorayalina@mail.ru

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС из ЖИЛИЩА с ПОСЕЛЕНИЯ КАМЫСТЫ: ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЙ АТРИБУЦИИ

Статья посвящена исследованию керамики с поселения Камысты (Денисовский район, Костанайская область). Вводятся в научный оборот материалы, полученные в ходе полевых исследований, проводившихся Тургайской археологической экспедицией Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынова в 2022–2023 гг. В ходе проведения раскопок было зафиксировано жилище, в пределах которого находились колодцы, печь, холодильник. Наиболее многочисленной частью находок является керамика, фиксируются бронзовые, каменные и костяные изделия. Для анализа керамической коллекции поселения использовалась типология Н.Б. Виноградова. По результатам исследования функционирования жилища относится к петровскому времени. Стратиграфические данные свидетельствуют о сосуществовании синташтинского и петровского населения на памятнике. Дальнейшие исследования позволят увидеть более точную картину функционирования поселения Камысты.

Ключевые слова: Тургай, поселение Камысты, эпоха бронзы, керамика, синташтинская культура, петровская культура, раннеалакульская культура

ҚАМЫСТЫ ЕЛДІ МЕКЕНІНДЕГІ ТҰРҒЫН ҮЙДЕН ТАБЫЛҒАН КЕРАМИКАЛЫҚ КЕШЕН: МӘДЕНИ АТРИБУЦИЯ МӘСЕЛЕСІ

Мақала Қамысты (Қостанай облысы Денисов ауданы) елді мекенінен табылған керамика бұйымдарын зерттеуге арналады. 2022–2023 жылдары А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің Торғай археологиялық экспедициясы жүргізген далалық зерттеулер барысында алынған материалдар ғылыми айналымға енгізіледі. Қазба жұмыстары барысында тұрғын үй тіркелді, оның ішінде құдықтар, пеш, тоңазытқыш болды. Табылған заттардың ең көп бөлігі – қола, тас және сүйек бұйымдары. Елді мекеннің керамикалық коллекциясын талдау үшін Н.Б. Виноградовтың типологиясы қолданылды. Зерттеу нәтижесінде синташта және петров (ерте алакөл) мәдени-хронологиялық топтары анықталды. Зерттеу нәтижелері бойынша тұрғын үйдің жұмыс істеуі петровка уақытына жатады. Стратиграфиялық деректер ескерткіште синташта мен петров халқының қатар өмір сүргенін көрсетеді. Әрі қарайғы зерттеулер дәлірек көруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Торғай, Қамысты қонысы, қола дәуірі, керамика, синташты мәдениеті, петров мәдениеті, ертеалакөл мәдениеті

CERAMIC COMPLEX FROM a DWELLING in the KAMYSTY SETTLEMENT: the PROBLEM of CULTURAL ATTRIBUTION

The article is devoted to the study of ceramics from the Kamysty settlement (Denisovsky district, Kostanay region). Materials obtained during field research conducted by the Turgai archaeological expedition of the Kostanay Regional University named after A. Baitursynov in 2022–2023 are being introduced into scientific discourse. During the excavations, a dwelling was discovered, within which there were wells, a stove, and a refrigerator. The most numerous part of the finds is ceramics, bronze, stone and bone items were discovered. To analyze the ceramic collection of the settlement, the typology of N. B. Vinogradov was used. As a result of the study, the Sintashta and Petrovka (early Alakul) cultural and chronological groups were identified. According to the results of the study, the functioning of the dwelling dates back to the time of Petrovka culture. Stratigraphic data indicate the coexistence of the Sintashta and Petrovka populations at the site. Further research will allow us to see a more accurate picture of the functioning of the Kamysty settlement.

Keywords: Turgai, Kamysty settlement, Bronze Age, ceramics, Sintashta culture, Petrovka culture, early Alakul culture

Введение. Поселение Камысты находится у восточной части пос. Первомайский, на левом берегу р. Камысты-Аят, расположенной в Денисовском районе Костанайской области. Впервые памятник был обнаружен челябинскими археологами при изучении и дешифровки аэрофотоснимков в конце 80-х XX в. [Зданович, Батанина 2007: 102]. На данный момент поселение активно исследуется Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина. Целью данной статьи является введение в научный оборот данных о керамике с укрепленного поселения Камысты, а также определении их культурно-хронологической принадлежности. Результаты исследования помогут увидеть процессы культурогенеза, происходящие на территории Тургайского прогиба.

Материалы и методы. На поселении Камысты было найдено жилище прямоугольной формы, исследование которого все еще продолжается. Котлован жилища углублен в грунт до 0,4 м, заполнение – супесь серовато-коричневого цвета, с линзами супеси черного и светло-серого цвета. В пределах жилища были найдены скопления углей и слюды, пятна прокала, каменная выкладка. В пределах жилищного котлована обнаружены колодцы № 1, № 2 и № 3, печь, холодильник (рис. 1. 6). Из-за активного пребывания грунтовых вод, колодцы до дна выбрать не удалось, из-за чего сложно отнести их функционирование к определенному хронологическому этапу памятника. Наиболее многочисленной частью находок является керамика, также зафиксированы бронзовые, каменные и костяные изделия [Шевнина и др. 2023: 16–20]. Для анализа керамической коллекции поселения была использована типология Н.Б. Виноградова.

Обсуждение и результаты. В жилище обнаружено 1129 фрагментов керамики. Для исследования отбирались крупные фрагменты венчиков и стенок сосудов. Вся определимая керамика была разделена на синташтинскую и петровскую (раннеалакульскую) на основании характерных признаков, выделенных в типологии керамики бронзового века Н.Б. Виноградова [Виноградов 1983: 8–13; Виноградов 2013: 152–178; Алаева 2020: 315–320]. В результате исследования выделены синташтинская и петровская (раннеалакульская) культурно-хронологические группы.

Синташтинская группа (рис. 1. 3). К данной группе относятся горшечно-баночные сосуды с трехчастной структурой (тулово – плечо – шейка), плавной профилировкой и венчиком с «внутренним ребром». Коллекция насчитывает 27 фрагментов керамики. Из них верхних частей – 17 фр., стенок – 10 фр. Орнаментировано 14 фр. В технике нанесения орнамента зафиксиро-

рованы вдавления различной формы (36%), глубокие каннелюры (14%), зубчатый штамп (7%), резная техника (29%), прочерчивание (7%), гладкий штамп (7%). Среди элементов орнамента отмечены: наклепные валики, «шишечки», геометрическая орнаментация (треугольники, ромбы, горизонтальные линии, «елочка»). В тесте зафиксирована примесь талька и органики. Толщина фрагментов 5–13 мм.

Петровская группа (раннеалакульская) (рис. 1. 2, 4, 5). К данной группе относятся фрагменты сосудов горшечно-баночной формы с двухчастной структурой (тулово-шейка). У сосудов фиксируется утолщение в виде «воротничка» под венчиком с внешней стороны. В петровской группе можно отметить смешение предшествующей «острореберной» синташтинской эпохи и наступающего времени господства «сосудов с уступом при переходе от плеча к тулову» [Виноградов 2013: 166]. Керамическая коллекция насчитывает 59 фрагментов (верхних частей – 39, стенок – 20) и развал сосуда (76 фр.). Орнамент прослеживается на 48 фрагментах. На шейках отмечаются «воротнички» (22%) и внешнее ребро (17%), также фиксируется уступ (20%). В технике нанесения орнамента зафиксированы зубчатый штамп (29%), гладкий штамп (10%), вдавления (6%), резная (46%), прочерчивание (6%), каннелюры (3%). Среди элементов орнамента зафиксированы: треугольники, горизонтальные линии, «елочка», единично встречается вертикальная пирамида. Тесто плотное, имеет примесь талька, слюды и органики. Толщина фрагментов 4–14 мм.

Реконструированный сосуд имеет уплощенный срез венчика, в месте перехода шейки в тулово имеется намечающийся «уступ». Шейка украшена горизонтальной «елочкой», на некоторых участках образующих ромбическую сетку, ниже проходит неорнаментированная полоса, оконтуренная снизу и сверху вдавлениями. Тулово также украшено горизонтальной «елочкой». Орнамент выполнен резной техникой. Внешняя поверхность залощена. Тесто плотное без видимых примесей. Толщина 8–10 мм.

Материал керамического комплекса поселения Камысты находит множественные аналогии с поселениями Урало-Казахстанского региона [Батанина, Епимахов 2004; Зданович, Малютина 2004; Виноградов 2013; Евдокимов 2016; Григорьев и др. 2018; Шевнина, Логвин 2021]. В результате исследования было выявлено, что подавляющее большинство керамики с жилища соотносится с петровской (раннеалакульской) культурой. На данный момент четкого разграничения культурного слоя с петровским и синташтинским материалом не зафиксировано. Петровская и синташтинская керамика

Рис. 1. Керамика с жилища на поселении Камысты: 1, 2, 4, 5 – петровская (раннеалакульская) керамика; 3 – синташтинская керамика; 6 – сосуд- «холодильник». Исполнитель: Андрей Логвин

встречается на глубине 20–60 см. Немногочисленная синташтинская керамика представлена лишь фрагментами в одном слое с петровской керамикой, что может указывать на сосуществование этих культур в какой-то определенный этап существования жилища. Преобладание «петровки» позволяет отнести время функционирования жилища к петровскому периоду.

Заключение. Таким образом, керамический материал жилища укрепленного поселения Камысты преимущественно относится к петровской (раннеалакульской) культуре и свидетельствует о взаимодействии синташтинско-петровского населения. Однозначно интерпретировать культурную принадлежность всего памятника невозможно в виду незавершенности исследования, поэтому необходимо продолжить дальнейшее изучение, чтобы дополнить имеющийся материал и

рассматривать процессы культурных взаимодействий более расширенно.

Научный руководитель: к.и.н., PhD Шевнина И.В.

Благодарности. Выражаю искреннюю благодарность научному руководителю и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами.

ЛИТЕРАТУРА

Алаева И.П. Керамическая коллекция могильника Кулевчи VI // Кулевчи VI – могильник позднего бронзового века в Южном Зауралье. Коллективная моно-

графия / под общ. ред. Н.Б. Виноградова. Челябинск: Изд-во Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2020. 320 с.

Батанина И.М., Епимахов А.В. Каменный Амбар // Челябинская область: энцикл. в 7 т. / Гл. ред. К.Н. Бочкарев. Т. 3. Челябинск: Каменный пояс. 2004. 615 с.

Виноградов Н.Б. Южное Зауралье и Северный Казахстан в раннеалакульский период (по памятникам петровского типа): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва. 1983. 22 с.

Виноградов Н.Б. Планиграфия и архитектура укрепленного поселения бронзового века Устье I // Древнее Устье. Укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье / Отв. ред. Н.Б. Виноградов. Челябинск: Абрис. 2013. 482 с.

Григорьев С.А., Петрова Л.Ю., Плешанов М.Л., Гущина Е.В., Васина Ю.В. Поселение Мочище и андроновская проблема. Челябинск: Цицеро. 2018. 398 с.

Евдокимов В.В., Логвин А.В., Ткачев А.А. Поселение Семиозерное II // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2016. No 2 (33) С. 30-40.

Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим – страна городов. Челябинск: Крокос. 2007. 102 с.

Зданович Г.Б., Малютина Т.С. Укрепленное поселение Аландское. Строительные горизонты и керамические комплексы (к проблеме взаимосвязи синташтинско-аркаимской и петровской культур) // Этнические взаимодействия на Южном Урале: материалы II региональной науч. практ. конф. (г. Челябинск, 25–27 октября 2004 г.) / Отв. редактор А.А. Таиров. Челябинск: Рифей, 2004. С. 56-61

Шевнина И.В., Логвин А.В., Жалелов А.А. Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 2023 года. Укрепленное поселение Камысты // Костанай, 2023. 24 с.

М.Е. УРСТЕМОВ
Н.С. ТУЛЕНБАЕВ

Мирас Ерланович Урстемов,
Нуртай Сантаевич Туленбаев

Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
miras.urstemovf@gmail.com
tulenbaevnurtai03@gmail.com

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МУСУЛЬМАНСКИЕ НАДМОГИЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЧАСТИ ТУРГАЯ

Статья посвящена двум кулпытасам на территории Центральной части Тургая, обнаруженным Тургайской археологической экспедицией в результате разведочных работ в 2017 году. Приведены описание кулпытасов и сделана попытка перевода степных эпитафических памятников эпохи средневековья и мусульманского времени. На основе материалов отчётов Тургайской археологической экспедиции были произведены попытки соотнесения тургайских памятников с уже классифицированными памятниками приграничных районов Западного и Южного Казахстана. В ходе частичного перевода текстов тургайских кулпытасов выявлены эпитафии на арабском и предположительно чагатайских языках. На основе информации арабской надписи выявлена Калима – краткая форма мусульманского свидетельства (шахады). Получены данные о предположительном возрасте, имени и роде деятельности погребенного.

Ключевые слова: Тургай, кулпытас, средневековье, ислам, эпитафические памятники, мусульманская археология

ТОРҒАЙ ЖЕРІНІҢ ОРТАЛЫҚ БӨЛІГІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МҰСЫЛМАН ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Мақала Торғай археологиялық экспедициясының 2017 жылы барлау жұмыстары нәтижесінде Торғайдың орталық аймағынан табылған екі құлпытасқа арналған. Құлпытастардың сипаттамасы және аудару жұмыстары ортағасырлардағы мұсылман дәуіріндегі дала эпитафиялық ескерткіштеріне жүргізілген. Торғай археологиялық экспедициясы есептерінің материалдары негізінде Торғай ескерткіштерін Батыс және Оңтүстік Қазақстанның шегаралас аудандарының қазіргі кездегі жіктелген ескерткіштерімен байланыстыру әрекеттері жүргізілді. Торғай құлпытастарының мәтіндерін ішінара аудару барысында араб және шағатай тілдеріндегі эпитафиялар анықталды. Араб жазбасының ақпараты негізінде Калима – мұсылмандардың Аллаға табыну куәлігінің қысқаша түрі (шахада) анықталды. Жерленген адамның болжамды жасы, аты және қызметі туралы мәліметтер алынды.

Түйін сөздер: Торғай, құлпытас, орта ғасыр, ислам, эпитафикалық ескерткіштер, мұсылмандық археология

MEDIEVAL MUSLIM TOMBSTONES in the CENTRAL PART of TURGAY

The article focuses on two “kulpytases” (epigraphic monuments with Arabic inscriptions) in the Central part of Turgai, discovered by the Turgai Archaeological Expedition during exploratory work in 2017. It provides descriptions of the “kulpytases” and attempts to translate steppe epigraphic monuments from the medieval and Muslim periods. Based on the reports of the Turgai Archaeological Expedition, attempts were made to correlate Turgai monuments with already classified monuments in the border regions of Western and Southern Kazakhstan. Epitaphs in Arabic and presumed Chagatai languages were identified during the partial translation of texts from Turgai “kulpytases”. The Arabic inscription revealed the Kalima – a concise form of the Muslim testimony (Shahada). Data on the presumed age, name, and occupation of the buried individual were obtained.

Keywords: Torgai, kulpytas, Middle Ages, Islam, epigraphic monuments, Muslim archeology

Введение. Территория Тургайского прогиба – географическая зона, граничащая на западе с Южным Уралом и Мугоджарами, а на востоке с Казахским мелкосопочником. Во время разведочных работ Тургайской археологической экспедицией в Наурзумском районе (рис 1, 1 а-б) близ пос. Буревестник в 2017 году под руководством А.В. Логвина были выявлены фрагменты кулпытасов и с эпитафическими надписями [Логвин 2017: 7–8]. Основной целью нашей исследования является работа с эпиграфическим материалом на изучаемой территории и его приблизительная датировка. Кулпытасы и прочие эпиграфические памятники были широко изучены в Западном Казахстане [Муминов и др. 2014: 224]. Благодаря информации, содержащейся в этих памятниках, можно получить достоверные сведения о титулах, различного рода званиях и родах [Муминов и др. 2014: 224]. Сведения о подобных памятниках на территории Костанайской области и близлежащих территорий известны ещё с дореволюционных времён [Кастанье 1910: 42].

Материалы и методы исследования. Курганная группа Соқырколь 5. Группа состоит из двух курганов. Находится в 37 км к северо-западу от пос. Буревестник Наурзумского района Костанайской области, в 4 км к северо-западу от оз. Соқырколь. Группа состоит из двух курганов. Курган № 1 имеет диаметр 30 м, высоту 0,9 м. Насыпь сооружена из земли и камня. На вершине находятся остатки триангуляционного пункта. Курган № 2 имеет диаметр 20 м, высоту 0,5 м. Рядом с курганами расположены старые мусульманские могилы. На одной из могил лежит разбитая на две части четырехгранная каменная плита белого цвета (рис. 1, 2). Кусок верхней части плиты был сколот с вырезанной на ней арабской вязью [Логвин 2017: 8]. Так как несколько попыток прочтения текста на арабском не дали какого-либо осмысленного перевода, было предположено, что текст написан на тюрки (чагатайском языке). При прочтении мы опирались на наиболее логичное сочетание «73 йас/ш» – слово «јаш» собственно и значит возраст на примере переведенного предложения «іккі јаш улұқ әрді» – «он был старше меня на два года» [Щербак 1962: 130]. Содержание текста полностью перевести не удалось. Далее приведено примерное написание текста с кулпытаса «قاماج ناريب زان م تالب» “تانر سي ۷۳ ناقراد”. При предварительном прочтении, были разобраны слова “дарқ/һан”, что может означать имя, либо профессию кузнеца, также разобрано число 73, предположительно возраст, либо номер аята суры аясин, т.к. последующее после числа слово (?) читается

как “јас/ш”, более логичным в данном контексте является предположение о возрасте погребённого. Следующее сочетание читается как “Ринат”, что соотносится с именем. Вероятнее всего усопшему на момент смерти было 73 года, по аналогии с переводом кулпытасов с “Мәтен-қожа әулие”, “Төлеңгіт қауымы”, “Саңғырық” в западном Казахстане [Муминов и др. 2014: 232–233], слово “јаш” в целом, достаточно распространено на памятниках подобного рода.

Курганная группа Ащыбутак 12. Группа состоит из трех курганов. Находится в 40 км к юго-западу от пос. Буревестник Наурзумского района Костанайской области, в 2 км от правого берега р. Ащыбутак. Группа состоит из трех курганов. Первый курган диаметром 20 м, высотой 1 м, окружен ровом шириной 2 м, глубиной до 0,2 м. Второй курган имеет диаметр 10 м, высоту 0,5 м. Третий курган имеет диаметр 10 м, высоту 0,5 м.

На кургане № 2 лежали крупные камни и осколок разбитой каменной плиты белого цвета с вырезанным текстом на ней арабской вязью (рис. 1, 3). Возможно, осколок плиты происходит из подпрямоугольной формы кулпытаса. Содержание текста: “Нет Божества достойнее поклонения, кроме Аллаха, Мохаммад – посланник Аллаха”, больше разобрать не удалось, ввиду состояния фрагмента. Определение дал главный имам мечети «Маңдай Батыр» г. Тобыл – Дархан Манарбекұлы Сыздықов. Вырезание Калимы и шахады на камне – отличительный признак подобных эпиграфических памятников на территории Казахстана, в схожей формулиров кешахада встречается в г. Карнаке и находит аналогии в Дагестане [Байгунаков, Сабденова 2021: 173–174, Маммаев 2017: 78–79]. Подобные памятники времен укрепления ислама на территории степей не редкость.

Обсуждение и результаты. Кулпытасы, как правило, устанавливались одиночно и с западной стороны надгробий различного характера, таких как надмогильные насыпи, койтасы, сандыктасы и каменные наброски. Кулпытасы в Центральном Тургае находились близ курганных групп, что аналогично подобным в Арало-Каспии [Турганбаева 2006: 149].

В вопросе происхождения и формирования кулпытасов, как части культово-погребальных комплексов, было выдвинуто множество гипотез, одна из которых связывает их с каменными изваяниями древних тюрков. Это имеет смысл, если обратить внимание на относительную простоту украшения надмогильных памятников. К традиции древнетюркских обелисков с руническими надписями относит генезис кулпытасов и

Э.А. Масанов [Масанов 1963]. Схожие стелы во внешнем облике имеются в болгарских надгробиях, устанавливаемых у изголовья, лицевой стороной на восток. В них нижняя часть камня, не обрабатывалась, так как вкапывалась в землю. На них имеются эпитафии, которые нанесены врезными почерками куфи, насх и сульс [Минаев, Юдин 2021: 184]. Кулпытас с Соқырколь 5 находит аналогии с болгарскими надгробиями, а простота исполнения сближает с древнетюркскими изваяниями. На наш взгляд генезис кулпытасов, предложенный Э.А. Масановым наиболее вероятен.

На данный момент исследователями было предложено несколько классификаций кулпытасов. Согласно мнению С.Е. Ажигали, стелы (кулпытас) можно разделить на пять основных категорий: грубые стелы из необработанных или первично обработанных блоков, художественные стелы (классические кулпытас), «ферты», стелы–уникумы и антропоморфной памятки [Ажигали 2023]. К сожалению, мы не смогли отнести кулпытасы с Соқырколь 5 и Ащыбутак 12 ни к одному предложенных типов.

Имеется также иная классификация. Взяв за основу анализ форм, венчающих частей и декоративных приемов, М.М. Мендикулов объединил стелы в три группы. В первой группе выделяют памятники с шаровидным и шлемовидным венчанием, сложным членением поверхностей и обилием надписей. Ко второй группе – цельные стволы, простое геометрическое завершение и «замечательная» плоскорельефная резьба. Третью группу выделяют крупные размеры и сложное построение верхней части ствола стел [Мендикулов 1956]. В соответствии с классификацией М.М. Мендикулова, кулпытас с памятника Соқырколь 5 относится ко второй группе. Кулпытас с Ащыбутак 12 ввиду его фрагментарности невозможно классифицировать. Помимо прочего следует выделить простоту нанесения тургайских эпитафий, без каких-либо изобразительных элементов, характерных для золотоордынского времени, и заметить отсутствие различного рода розеток и растительных элементов. Кроме того, не было прослежено родовой принадлежности памятника, что затрудняет датировку и не даёт чёткого понимания культурной атрибуции памятника.

Анализ тургайских кулпытасов, позволяет дать им приблизительную датировку. Относительная простота композиций, без изобразительных элементов, может быть объяснена тем, что памятники были сделаны местным кочевым населением в более поздний период существования либо Золотой Орды, либо после-

дующих государств на этой территории. Так как язык первой эпитафии, с большей вероятностью, чагатайский, что указывает на XIV век. Таким образом, время сооружения тургайских кулпытасов можно соотнести с XIV–XVI вв. В целом кулпытасы Центрального Тургай, скорее всего относятся к более развитому периоду средневековья, а именно XIV–XVI вв.

Заключение. В заключении отметим, что мусульманские захоронения с кулпытасами в Тургае появившись в период Золотой Орды продолжают своё существование на протяжении всей эпохи. В отличие от богато украшенных надгробных памятников Хорезма и Крыма, и более изученных регионов Западного и Южного Казахстана, исследование памятников Тургай, находится на начальной стадии накопления материала. Необходимо при анализе подобных памятников применение полного лингвистического анализа, как это было сделано при изучении подобных памятников на других территориях [Бабаджанов 2023: 206].

Научный руководитель: к.и.н., PhD Шевнина И.В.

Благодарности. Хотим выразить благодарность научному руководителю и Логвину Андрею Викторовичу за консультации и помощь в написании статьи. Также за помощь в частичном переводе текста главному имаму мечети г. Тобыл – Дархану Манарбекұлы и Лине Аль-Хнави.

ЛИТЕРАТУРА

Ажигали С.Е. Казахские кулпытасы – аналоги якутских сэргэ: ареал, типология, генезис // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2023. № 4(45). С. 20-36. DOI: 10.25693/SVGV.2023.45.4.002

Бабаджанов Б.М. Социальная семантика эпитафики надгробий золотоордынского Хорезма (по археологическим находкам XX в.) // Археология Казахстана, 2023. (2 (20)). С. 203-221.

Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е. Мусульманские надгробные памятники Карнак (Туркестанская область) как историко-археологический источник // Поволжская археология. 2021. № 4 (38) С. 167-178.

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. 1910. Вып. 22. Оренбург: Типо-лит. Т-ва «Каримов, Хусаинов и К». 1910. 330 с.

Логвин А.В. Свод археологических памятников Наурзумского района Костанайской области. Буревест-

нинский Сельский округ // Отчёт о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции в 2017 г., по составлению свода археологических памятников Наурзумского района Костанайской области. Костанай, 2017.

Маммаев М.М. Надмогильные памятники детских погребений XIV–XV вв. из с. Кубачи: особенности декоративной отделки // История, археология и этнография Кавказа. 2019. Т. 15. № 4. С. 704–722.

Масанов Э.А. Заметки о резьбе по кости и камню у казахов (вторая половина XIX–начало XX века) // ТИИ-АЭ АН КазССР. Т. 18. / Отв. ред. В.В. Востров, Х. Аргынбаев. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. С. 103–121.

Мендикулов М.М. Памятники архитектуры полуострова Мангышлак и Западного Устюрта. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР 1956. 50 с.

Муминов А.К., Нурманова А.Ш., Медерова Д.Е. Эпиграфические памятники Западно-Казахстанской области как источник по общественно-политической

и духовной истории Казахстана // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Мат-лы науч. конф. (г. Алматы, 18–19 ноября 2014 г.) / Отв. Ред. И.В. Ерофеева. Алматы: Изд-во EVO PRESS, 2014. 292 с.

Минаев А.П., Юдин Н.И. Мусульманские каменные надгробия XIV века из Золотоордынского Азака // Археология евразийских степей. 2021. № 4. С. 83–196.

Турганбаева Л. К вопросу о декоре казахских кулпытасов // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Мат-лы. II междунар. науч. конф. посв. 20-летию независимости Республики Казахстан (г. Актобе, 14–18 сентября 2011 г.) / Отв. ред. С.Е. Ажигали. Алматы; Актобе: Арыс, 2006. С. 149–159.

Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. / Отв. ред. А.К. Боровков. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. 277 с.

Д.Ю. ТУПИКОВ

Даниил Юрьевич Тупиков

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынулы,
г. Костанай, Казахстан;
danil.tupikov.99@mail.ru

ТАМГООБРАЗНЫЕ ЗНАКИ «ГЕОГЛИФА» КАРА-ТУРГАЙСКОЕ КОЛЬЦО (КЫЗЫЛ ЖУЛДЫЗ 1)

В 2023 году Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина были проведены археологические исследования ритуально-погребального комплекса «геоглиф» Кара-Тургайское кольцо, расположенного в южной части Тургайского прогиба, в 83 км к юго-западу от г. Аркалык, на правом берегу р. Кара-Тургай. В результате раскопок были обнаружены насыпи диаметром 7–9 м, формирующие кольцо диаметром 45 м, а также каменные оградки внутри комплекса. Подробное изучение оградок позволило обнаружить камни с знаками Y-образной формы, а также подпрямоугольную песчаниковую плиту с изображением S-образного знака. Аналогии показывают сходства найденных символов с тамгами «сарматского круга», на монетах Хорезма и другими археологическими находками из разных регионов, что указывает на их культурное и практическое значение. Результаты исследования предполагают, что S-образный знак мог использоваться в качестве символов власти отдельных аристократических родов номадов в период «поздней античности». Y-образный знак мог предположительно использоваться как знак строителей. Дальнейшие исследования позволят более полно раскрыть культурную значимость и практическое применение этих археологических находок.

Ключевые слова: ранний железный век, сарматы, «геоглиф», знаки, тамги, Северный Казахстан, Тургай, курган

«ГЕОГЛИФ» ҚАРАТОРҒАЙ САҚИНАСЫНЫҢ (КЫЗЫЛ ЖҰЛДЫЗ 1) ТАҢБАЛАРЫ

2023 жылы А.В. Логвиннің басшылығымен Торғай археологиялық экспедициясы Аркалық қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 83 км жерде, Қараторғай өзенінің оң жағалауында, Торғай иілісінің оңтүстік бөлігінде орналасқан «геоглиф» Қараторғай сақинасы салттық-жерлеу кешеніне археологиялық зерттеулер жүргізді. Қазба жұмыстары нәтижесінде диаметрі 7–9 м, диаметрі 45 м сақина түріндегі қорғандар, сондай-ақ кешен ішіндегі тас қоршаулар табылды. Қоршауларды егжей-тегжейлі зерттеу Y тәрізді белгілері бар тастарды, сондай-ақ S тәрізді белгісі бар тікбұрышты құмтас тақтасын анықтауға мүмкіндік берді. Табылған рәміздер «сармат шеңбері» таңбаларымен, Хорезм монеталарымен және әртүрлі аймақтардағы басқа да археологиялық олжалармен ұқсас болып шықты, бұл олардың мәдени және практикалық маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері S тәрізді белгіні «кеш ежелгі дәуірде» көшпенділердің жекелеген ақсүйектер отбасыларының билігінің символы ретінде қолданған болуы мүмкін деп болжайды.

Түйін сөздер: ерте темір дәуірі, сарматтар, «геоглиф», белгілер, таңбалар, Солтүстік Қазақстан, Торғай, оба

TAMGA-LIKE SIGNS of the “GEOGLYPH” KARA-TURGAI RING (KYZYL ZHULDYZ 1)

In 2023, the Turgai archaeological expedition led by A.V. Logvin conducted archaeological studies of the ritual and burial complex “geoglyph” Kara-Turgai ring, located in the southern part of the Turgai trough, 83 km southwest of the city of Arkalyk, on the right bank of the Kara-Turgai River. As a result of the excavations, mounds with a diameter of 7–9 m were discovered, forming a ring with a diameter of 45 m, as well as stone fences inside the complex. A detailed study of the fences revealed stones with Y-shaped signs, as well as a sub-rectangular sandstone slab with an image of an S-shaped sign. Analogies show the similarities of the found symbols with the tamgas of the “Sarmatian circle”, on coins of Khorezm and other archaeological finds from different regions, which indicates their cultural and practical significance.

The results of the study suggest that the S-shaped sign could have been used as symbols of power of certain aristocratic nomadic families during the period of “late antiquity”. The Y-shaped sign could presumably be used as a sign of builders. Further research will make it possible to more fully reveal the cultural significance and practical application of these archaeological finds.

Keywords: early Iron Age, Sarmatians, “geoglyph”, signs, tamgi, Northern Kazakhstan, Turgai, kurgan

Введение. На территории Костанайской области был выявлен новый тип сооружений – «геоглифы». Эти памятники, в основном представленные курганообразными насыпями, образуют различные геометрические фигуры, такие как кольца, линии, квадраты и ромбы.

Сотрудники археологической лаборатории Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова (Тургайская археологическая экспедиция) под руководством А.В. Логвина провели работы по обнаружению и документированию таких памятников. Анализ космических снимков за период с 2007 по 2018 год позволил выявить более 90 объектов, на некоторых из которых были проведены полевые и георадиолокационные исследования с применением комплекса Лоза-В.

Среди исследованных объектов можно выделить Уштогайский квадрат (2007 год), Малый Ашутагинский крест (2013 год), сооружение № 14 в комплексе Урпек (Тургайская свастика) (2016 год), а также «южный луч» Большого Ашутагинского креста (2013 год). [Логвин и др. 2016: 8].

Материалы исследования. В 2023 году Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина были проведены археологические исследования ритуально-погребального комплекса «геоглиф» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1) который находится в южной части Тургайского прогиба, в 83 км к юго-западу от г. Аркалык, на правом берегу р. Кара-Тургай. В результате раскопок 4 насыпей были найдены насыпи диаметром 7–9 м, образующие кольцо диаметром 45 м, а также обнаружены каменные оградки внутри комплекса [Шевнина, Логвин 2023: 116; Туликов, Полежаев 2024: 211].

В процессе изучения оградок насыпей № 1 и № 3 были обнаружены камни с знаками Y-образной формы (рис. 1, 2–4), которые были найдены в различных частях комплекса, а также песчаниковая плита с изображением S-образного знака которая была зафиксирована в северо-восточной части насыпи № 3 и лежала под другими камнями (рис. 1, 1) [Шевнина, Логвин 2023: 118; Туликов, Полежаев 2024: 211]. Песчаниковая плита подпрямоугольной формы имеет размеры 61×29 см (рис. 1, 1). Целью работы является первоначальный анализ тамгообразных знаков «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1), определение куль-

турной принадлежности и практического применения этих знаков.

Обсуждение и результаты. S-образный символ довольно распространён так, например, имеет сходство с тамгой на монетах Хорезма начала нашей эры и со знаком аристократического клана аланов Нижнего Дона во II в. н.э. [Рогожинский 2016: 56]. Также подобный знак зафиксирован на железном синхронном клейме для скота, принадлежавшем умершему кочевому аристократу из кургана 2 могильника Кирсановский III. Подобные изображения встречаются на Байте III, Жельдебе, «Писаной» плите из Керчи [Яценко 2009: 5]. Этот символ встречается также и на строительных знаках в Пасаргадах. В Среднюю Азию подобные знаки могли попасть из более восточных районов. Археологические и исторические данные указывают на Юго-Западную Монголию как один из районов первоначального обитания племен «сарматского круга» принимавших участие в передвижении кочевых племен в Среднюю Азию во II в. до н.э. [Яценко, Рогожинский 2022: 18; Яценко 2001: 183. Рис. 32. а; Вайнберг 1977: 37, 76, 77; Яценко и др. 2019: 142].

Y-образный символ А.Е. Рогожинским относит к древнейшим тамгообразным знакам еще с поздней бронзы [Рогожинский 2016: 6]. Наиболее широкое распространение подобных знаков на керамике Средней Азии С.А. Яценко отметил для раннего периода VI–II вв. до н.э. С.Р. Баратов пишет о подобных знаках, как метках керамических партий или эмблемах мастеров/мастерских [Яценко и др. 2019: 45]. Одиночный Y-образный знак с асимметричными верхними окончаниями, зафиксирован трижды в одном пункте на скалах возле стоянки в горах Кемер (Каратау). Также подобный символ встречается на угловом камне 14 Большого Салбыкского кургана. Ввиду широкого распространения подобного знака у разных племен в разное время он не может быть культурным или временным маркером [Яценко и др. 2019: 144].

Расположение Y-образных знаков на камнях из сооружения над погребенными, на камнях из насыпи № 1, где не зафиксировано находок, дает нам возможность предположить, что этот знак не связан с погребальным обрядом. Скорее этот символ является знаком строителей, по аналогии с сырцовыми кирпичами и керамикой и их знаками мастерских/мастеров на территории

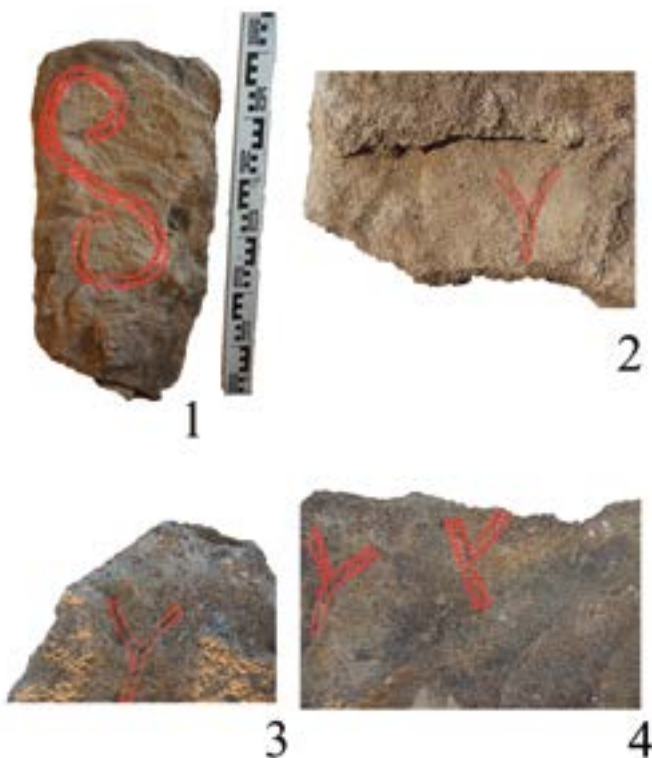

Рис. 1. Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1). Тамгообразные знаки: 1 – песчаниковая плита с S-образным знаком: 2–4 – Y-образные знаки на оградках. Исполнитель: Андрей Логвин, Даниил Тупиков

Хорезма [Гертман 1998: 14; Яценко и др. 2019: 45].

Заключение. Проведенное исследование показало, что кызылжұлдызские знаки имеют сходство главных элементов с тамгами на монетах хорезмийского чекана, со знаками «сарматского круга», зарегистрированными для периода поздней античности далеко к западу – от Прикаспия до Причерноморья [Рогожинский 2016: 58]. Предполагается, что данные символы могли иметь как культурное, так и практическое значение, возможно, связанное с идентификацией аристократических родов или являются знаками строителей. Мы считаем, что дальнейшие исследования позволят более полно раскрыть культурную значимость и практическое применение тамгообразных знаков Тургая

Научный руководитель: к.и.н., PhD Шевнина И.В.

Благодарности. Выражаю искреннюю благодарность научному руководителю и Андрею Викторовичу

Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами.

ЛИТЕРАТУРА

Вайнберг Б.И. Монеты Древнего Хорезма. Москва: Наука, 1977. 220 с.

Гертман А.Н. Знаки на кирпичах и некоторые вопросы организации древневосточного строительства (по материалам древнего Хорезма) // Приаралье в древности и средневековье / Отв. ред. Е.Е. Неразик. Москва: Восточная литература, 1998. С. 136-150.

Ильясов Дж. Я. Тамги Бактрии / Тохаристана // Тамги доисламской Центральной Азии / К.Ш. Табалдыев, Г.Б. Бабаяров, А.Е. Рогожинский С.Я., Яценко С.Р., Баратов Е.А., Смагулов. Самарканд: МИЦАИ, 2019. С. 89-140.

Логвин А.В., Шевнина И.В. Исследование «Геоглифа» Кара-Тургайское Кольцо (Кызыл Жулдыз 1): Предварительное сообщение. // Степные племена в канун Великого переселения народов. Материалы Международной научно-практической конференции (г. Актобе, 23–24 ноября 2023 г.) / Отв. ред. А.К. Айткали. Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана, 2023. С. 114-120.

Рогожинский А.Е. Знаки собственности и власти древних и средневековых обитателей казахской степи Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения): материалы международной конференции / Под ред. В.В. Боброва. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2016. 360 с.

Тупиков Д.Ю., Полежаев Д.Е. Исследование «геоглифа» кара-тургайское кольцо (Кызыл жұлдыз 1) // LVI УПАСК: материалы Всерос. науч. конф. с междунар. участием / Отв. ред. И.И. Бахшиев, В.И. Мухаметдинов. Уфа: Издательство «Самрау», 2024. С. 211-213 с.

Торғайдың ғұрыптық-қасиетті кешендері («геоглифтер») = Ритуально-сакральные геометрические комплексы («геоглифы») Тургая / А.В. Логвин, И.В. Шевнина, А.М. Сеитов, А.В. Нетета. Қостанай: Қостанайполиграфия, 2018. 132 с.

Яценко С.А., Рогожинский А.Е. Несколько заметок о знаках-тамгах сарматов и их соседей // МАИАСП. 2021. № 13. С. 733-767.

Яценко С.А. Знаки собственности сарматского облика (gakk/nishan) в сельских районах Боспорского царства I–III вв. н.э. // ДБ. 2009. Т. 13. С. 539-552.

Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М.: Восточная литература РАН, 2001. 190 с.

Н.Ж. ТҰРМАХАН

Нұрдәулет Жарқынұлы Тұрмахан
 Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
 Алматы қ., Қазақстан;
 nurdaulett22@icloud.com

Ғ.А. КУШАЕВТЫҢ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕР ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ҮЛЕСІ

Мақала Ғ.А. Кушаевтың Батыс Қазақстан аумағындағы ерте көшпенділер кезеңі бойынша зерттеулеріне арналған. Ғалымның жетекшілігімен жүргізілген Батыс Қазақстан облысындағы негізгі археологиялық қазба жұмыстарына назар аударылады. Жергілікті археология мектебінің негізін салушы ғалым, 300-ден астам ерте темір дәуірі кезеңіне жатқызылатын археологиялық ескерткіштерде зерттеу жұмыстарын жүргізген. Сонымен қатар сармат кезеңіне байланысты бірнеше теориялық мәселелерді шешуге үлес қосқан. Ол бірінші кезекте, савромат және сармат кезеңінің жерлеу ғұрыптық ерекшеліктерін ескере отырып, оларды жеке-жеке қарастыру керектігін ұсынды. Алғашқы сармат кезеңінде Батыс Қазақстан аумағында савроматтық емес исседондардың үлесі болғандығын атап өтті. Мақаланың негізгі мақсаты Ғ.А. Кушаевтың жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстарын жүйелеу және жалпылау, сарматтану мәселесіндегі көзқарасын анықтау. Мақаланы жазу барысында жүйелеу, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды.

Түйін сөздер: археология, Батыс Қазақстан, Ғ.А. Кушаев, сарматтар, ерте темір дәуірі

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR18574175 даярланды

ВКЛАД Г.А. КУШАЕВА в ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Статья посвящена исследованиям Г.А. Кушаева по периоду ранних кочевников на территории Западного Казахстана. Ученый-основатель местной школы археологии провел исследования более 300 археологических памятников, относящихся к периоду раннего железного века. Кроме того, он внес свой вклад в решение нескольких теоретических проблем, связанных с сарматским периодом. Он предложил рассмотреть их в первую очередь с учетом погребальных обрядовых особенностей савроматского и сарматского периодов. В первый сарматский период на территории Западного Казахстана существовала доля неавроматических исседонов. Основная цель статьи - систематизация и обобщение археологических исследований, проведенных Г.А. Кушаевым, и определение отношения ученого к проблеме сарматологии. При написании статьи использовались методы систематизации, сравнительно-исторические.

Ключевые слова: археология, Западный Казахстан, Г.А. Кушаев, сарматы, ранний железный век

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR18574175

G.A. KUSHAEV'S ROLE IN the STUDIES of the EARLY NOMADS of WEST KAZAKHSTAN

The article examines the research conducted by G.A. Kushaev on the early nomads in the territory of Western Kazakhstan. It focuses on the main archaeological excavations in the West Kazakhstan region carried out under the guidance of the researcher, who is the founding figure of the local archaeology school. He has investigated over 300 archaeological sites dating back to the Early Iron Age. Additionally, he has contributed to resolving several theoretical issues related to the Sarmatian period, proposing to consider them primarily in light of the burial ritual peculiarities of the Sauromatian and Sarmatian periods. During the Early Sarmatian period, there was a presence of non-Sauromatian Issedonians in the territory of Western Kazakhstan. The primary objective of the article is the systematization and gener-

alization of archaeological research conducted by G.A. Kushaev and the determination of the researcher's approach to the issue of Sarmatology. The article employs methods of systematization and comparative-historical analysis.

Keywords: archeology, West Kazakhstan, G.A. Kushaev, Sarmatians, Early Iron Age

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR18574175

Кіріспе. XX ғ. екінші жартысы отандық археология ғылымының дамуында маңызды уақытты алады. Жүйелі зерттеулердің қалыптасуынан бастап, жергілікті археологиялық мектептердің жандануымен жалғасын тапқан. Батыс Қазақстан тарихи зерттеулерде маңызды нысан ретінде, ерте уақыттардағы шығыс Европамен байланысын анықтауда маңызды орынды алған [Козыбаев 1991: 230]. Батыс-Қазақстан облысында археологиялық зерттеулер 1960 ж. ортасынан бастауын алып, Ғ.А. Кушаевтың есімімен байланысты болды. Зерттеуші қола дәуірінен бастап ортағасыр кезеңіне дейінгі уақытты қамтитын археологиялық нысандарда 1968–1990 жж. қазба жұмыстарын жүргізді.

Ғалымның ғылыми жолы отандық және шетелдік археология ғылымында белгілі болғанымен, оған арналған басылымдар аз [Кушаев 2020]. Ғ.А. Кушаевтың ерте көшпелілер археологиясының дамуындағы орынын толыққанды ашады деп айта алмаймыз. Ұсынылып отырған мақалада ғалымның Батыс Қазақстан аумағындағы ерте темір дәуірі кезеңі бойынша жүргізген археологиялық зерттеу жұмыстарындағы жетістіктері мен әдістерін сипаттауға талпыныс болып табылады. Сонымен қатар, ғалымның сармат мәдениетінің зерттеуіндегі орнын айқындау – мақаланың негізгі мақсаты болып келеді.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің теориялық негізіне Ғ.А. Кушаевтың ерте көшпелілер кезеңі бойынша зерттеулері болып табылады. Мақаланың жазылуы барысында жалпы ғылыми әдістер: анализ және синтез, жалпылама, тарихи типтік әдістері қолданылды. Ғ.А. Кушаев қарастырған ерте көшпелілер мәселесі бойынша ғалымның қорытындыларына тарихнамалық зерттеулер әдіснамасына басты назар аударылды.

Мақаланың дереккөздер негізін Ғ.А. Кушаевтың зерттеулері мен ғалымға арналған мәліметтері құрайды. Сонымен қатар, зерттеушіге қатысты Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институтының архивінде сақталған деректер қолданылды.

Нәтижелер. Ғалымның Батыс Қазақстан аумағындағы зерттеу жолы 1968 ж. А.С. Пушкин ат. Орал педагогикалық институты (Батыс Қазақстан университеті) бастау алды. Ол сол уақытта

тарих кафедрасының доценті қызметінде 1 курс студенттерімен оқу-далалық тәжірибе жұмысын жүргізді. Алғашқы қазба жұмысы Орал қ. Оңтүстік-шығыс бағытында орналасқан Шалқар көлінің жанында жүргізілді. Орналасқан қорымдар оңтүстіктен шығысқа, солтүстіктен батысқа қарай жалтарыла орналасқан. Шалқар I, II қорымдарында жалпы есеппен 48 оба анықталған. Негізгі обалардың мерзімдемелері б.д.д. VI–IV ғғ. жатқызылған [Кушаев 1969: 35].

Келесі 1970 ж. Чапай ауданында (қазіргі Ақжайық ауданы) археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстарымен қатар сол аудандағы ескерткіштерде барлау жұмыстары жасалынды. Осы жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарында б.д.д. IV–б.д. III ғ. жатқызылатын ескерткіштер анықталды. Нәтижесінде 1968–1970 жж. аралықтарында ерте сармат кезеңінен бастап кейінгі сармат кезеңі аралығында мерзімделетін ескерткіштер анықталды [Кушаев 1970: 43].

1971 ж. археологиялық қазба жұмыстары осы өңірде жалғасын тапты. Қазба жұмыстары Шалқар III қорымында жүргізіліп, нәтижесінде 16 үйінділерден тұратын обалар тобы анықталды. Обалардың құрылымы жартылай шаршы пішіндес. Шалқар IV, V қорымдарында ағаш конструкциясы қолданылған қабір шұңқырлары анықталды. Барлау жұмыстары нәтижесінде Шалқар I–V және Лебедевқа I қорымдарында бірнеше археологиялық ескерткіштер анықталды. Ғ.А. Кушаев қорғандарды көлемдеріне қарай үш топқа бөліп қарастырды:

1. Кіші обалар: Шалқар I, II қорымдарындағы оба № 1, 7–9, 15, 21;

2. Орташа обалар: Шалқар II қорымындағы оба № 1, 12;

3. Үлкен обалар: ешқандай обалар жатқызылмады.

Қорымдардың пішіндерін типтеріне қарай үш топқа: жүйелі, шашыраңқы және жекелей орналасқан обалар жатқызылды [Кушаев 1971: 94].

Ғ.А. Кушаевтың жетекшілігімен 1972 ж. қазба жұмыстары Барбастау I–IV қорымдарында жүргізілді. Археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде 17 обада зерттеу жұмыстары жүргізіліп, 22 қабір шұңқыры

табылды. Барбастау I–III қорымдарында қабір шұңқырлары ұқсас және анықталған заттар негізінде б.д.д. IV ғ. аяғы мен б.д.д. I ғ. мерзімделеді. Үш қорымда бірдей типтегі керамика мен темір пышақтар кездеседі. Қола айналар тек Барбастау II–III ғана кездескен. Осының негізінде бұл қорымдарда әртүрлі әлеуметтік ерекшеліктердің көптеп болуы мүмкін деген тұжырымдама жасайды.

Ең көп мәлімет берген Барбастау III қорымы № 5 обасында 7 қабір шұңқыры. Адам қаңқалары оңтүстікке бағыттала жерленіп, темірден жасалынған жебе ұштары, ақинақтар, ұзын темір қылыштар және т.б. табылған [Кушаев и др. 1972: 53].

Келесі 1973 ж. зерттеулер жоғарыда аталып өтілген Барбастау I–IV қорымдарында қазба жұмысының жалғастыруы мен алынған мәліметтерді классификациялау, археологиялық мәліметтерді жүйелеу болып табылады. Қазба жұмыстары нәтижесінде 18 қорғаннан 32 қабірде зерттеулер жүргізіліп, табылған инвентарлар негізінде б.д.д. II–IV ғ. сармат дәуіріне жатқызылды [Кушаев и др. 1973: 31].

Ғ.А. Кушаев пен Б.Ф. Железчиков жетекшілігімен келесі Қарасу I қорымында б.д.д. III–б.д. II ғғ. аралығы жатқызылатын орта және кейінгі сармат дәуіріне жатқызылатын 22 обада қазба жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар Жаңғала су қоймасы салыну жоспарланған жерде Қисық-Қамыс I қорымында қазба жұмыстары нәтижесінде кейінгі сармат дәуіріне тән 8 оба анықталды.

Екі жылдық жүргізілген археологиялық зерттеулер сармат кезеңімен байланысты археологиялық мәліметтердің жинақталуына мүмкіндік берді. Жалпы есеп бойынша Жаңғала мен Айдархан су қоймасы маңында 57 оба мен 77 қабір анықталған. Қорымдарда қабір шұңқыры шығыстан батысқа, солтүстікке кішкене ойысуы негізінде бағдарланып орналасқан. Бұл заңдылық Шалқар III, Барбастау I–III, Алебастрово I, Лебедевка II қорымдарында сақталады. Анықталған жерлеу ғұрыптарында сармат кезеңіне тән сипаттамалардан бөлек, Еділ, Орал және Арал маңы жақтарына тән ғұрыптық элементтерді байқай аламыз [Кушаев и др. 1975: 92].

1977 ж. «Тарих мәдени ескерткіштерді қорғау туралы», – заңның қабылдануы археологиядағы бірнеше мәселелерді шешуге септігін тигізді. Аумақтағы жүргізіліп жатырған инфраструктура мен құрылыс нысандарының жұмыстары археолог мамандарының қазба жұмыстарын жүргізумен қатар құрылыс нысандарындағы тарихи-мәдени

ескерткіштерді қорғаумен айналысты. Бұл орайда Ғ.А. Кушаев жетекшілігімен қазіргі Ақжайық ауданында археологиялық қазба жұмыстары Дөңгелек I қорымындағы № 6, 8 обаларда жүргізілді. Қабір шұңқырындағы заттар мен, жерлеу ғұрпы көп жағдайда оңтүстік Орал маңы ескерткіштеріне қарағанда төменгі Еділ маңы ескерткіштерімен ұқсастығының келетіндігін атап өтті. Жерлеу ғұрыптарының негізінде б.д.д. V–IV ғ. бастап б.д. II–I ғ. аралығына мерзімделді [Кушаев 1977: 35].

Келесі зерттеулер 1978–1979 жж. археологиялық қазба жұмыстары Қос-оба, Мамай қорымдарында жалғасын тапты. Нәтижесінде жалпы есеппен 17 оба, 33 қабір шұңқырында қазба жұмыстары жүргізілді. Ерте темір дәуіріне тән обаларда жекеленген қабір шұңқырларының кездесуімен ерекшелінеді. Анықталған жалпы ескерткіштерде қола дәуірінен бастап дамыған ортағасыр дәуіріне дейін мерзімделеді.

Сонымен қатар осы жылы Мамай қорымында шағын барлау жұмыстары жүргізілді. Сақрыл I деп аталатын қорымда 9 оба, 12 қабір шұңқыры анықталды. Оның ішінде 9 қабір шұңқыры сармат кезеңіне жатқызылып, б.д.д. I мыңж. мерзімделді [Кушаев и др. 1980: 57].

Жаңа зерттеулер 1981 ж. Володарка I қорымында № 2–4 обаларында жүргізілді. Обалардың жерлеу ғұрпы Прохоровтық кезеңге жатқызылатын жоғарғы әлеуметтік статустағы адамдарға тән қабір шұңқыры табылды. Қабір шұңқырындағы анықталған инвентарлар аналогтары Ақтөбе облысында орналасқан Сынтас I, II қорымдарынан байқауға болады. Прохоровтық кезеңге жатқызылуы бірінші кезекте қабір шұңқырының пішіні, үш жақты темірден жасалынған жебе ұштары прохоровтық стильдегі ыдыстағы ою-өрнектердің болуы, және т.б. ерекшеліктері негізінде жатқызылды [Кушаев 1981: 41].

Келесі жылғы зерттеулер Ақжайық ауданы, Орал өзенінің сол жағалауында жүргізілді. Шағын археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде жекеленген обалар мен 2 қорым орыны анықталды. Анықталған қорымдарға «Орлиное гнездо» (Бүркіт ұясы) және Лиман аты берілді. Нәтижесінде б.д.д. VI–V ғғ. жатқызылатын савроматтық кезеңдегі бірнеше обалар анықталды. Ерте сармат кезеңіне зерттелінген 8 қабір шұңқыры жатқызылып, б.д.д. IV–I ғғ. мерзімделді [Кушаев 1982: 64].

Батыс-Қазақстан облысында 1984 ж. Тасқала ауданында археологиялық барлау және қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде Шижа I–IV, Бубенцы I, II, Карташев I және т.б. қорымдары

анықталды. Обалардың басым көпшілігі б.д.д. I мыңж. екінші жартысы, сармат мәдениетінің бастыпқы кезеңімен мерзімделеді [Кушаев 1984: 41].

1985 ж. зерттеулер Тасқала ауданында өз жалғасын тауып, негізгі зерттеу нысаны Тасқала ауданының шығыс жағындағы құрылыс жұмыстарының жүргізілуімен байланысты болды. Ноғай-Шижен I–III, Мечей, Жармалай, Шижа 1–3, Киров т.б. қорымдарында археологиялық барлау және қазба жұмыстары жүргізілді. Археологиялық ескерткіштердің басым көпшілігі ерте және кейінгі сармат кезеңіне жатқызылды. Киров қорымында № 5 обада анықталған үлкен пішінді құмыра Солтүстік Қара теңіз маңы ескерткіштеріндегі заттармен ұқсастығы анықталды [Кушаев 1985: 45].

Келесі 1986 ж. археологиялық зерттеулер археологиялық барлау және қазба жұмыстары су-каналдарының салынуы аясында жүргізілді. Аяқ-I, Киров-II, Красный Маяк I, II, Қалмақ-Шабан-I, Көлке-I, Бесқопа-I қорымдары мен жекелей орналасқан қорғандарда қазба жұмыстарын жүргізу жоспарланды. Бұл маусымда Қалмақ-Шабан-I, II қорымдарында қазба жұмыстары жүргізілді. Жалпы 9 обада қазба жұмыстары жүргізіліп, 12 қабір шұңқыры сармат кезеңіне жатқызылды [Кушаев 1986: 48].

1989 ж. Факел I қорымында қазба жұмыстары 10 обада жүргізіліп, 25 қабір шұңқыры анықталды. Қорымдар қола және ерте темір дәуірімен мерзімделеді. Анықталған мәліметтер негізінде зерттеуші савроматтық ескерткіштердің б.д.д. IV ғ. кездесетінін атап өтті. Сонымен қатар, савромат және сармат мәдениетінің екі бөлек тарихи-мәдени қауым ретінде қатарластыру керек екенін атап өтті [Кушаев 1989: 58].

Қорытындылай келе Ғ.А. Кушаевтың есімі Барбастау, Лебедевка, Мамай I, Қос-оба, Шалқар т.б. қорымдардағы археологиялық қазба жұмыстарының жүргізуімен байланысты. Зерттеушінің бастамасымен 300 астам ерте темір дәуірімен мерзімделетін ескерткіштер зерттелінді. Қазіргі Батыс Қазақстан облысындағы жергілікті археология мектебінің қалыптасып дамуына маңызды орын алды. Алынған мәліметтерді жүйелеу мен ғылыми айналымға енгізу жұмыстары өз кезегінде толыққанды шешімін таппады. Соңғы уақыттарда ғалымның қазба жұмыстары нәтижесі жарыққа шығып, ерте көшпелілер мәдениеті бойынша мәліметтер қорын толықтыруда [Кушаев и др. 2023].

Талқылау. Ғ.А. Кушаев қазіргі Батыс-Қазақстан облысында археологиялық зерттеу жұмыстарын бір жүйеге келтірген ғалым. Өз уақытында бұл аумақ

археология ғылымында аз мөлшерде зерттеулер жүргізілген аумақ болып табылған. Ғалымның бастамасымен 500-ден астам ескерткіштер анықталып, өлкенің археологиялық картасын жасауға септігін тигізді [Сдықов 2009].

Зерттеуші Батыс Қазақстан облысында орналасқан темір дәуірі археологиялық ескерткіштерін екі кезеңмен қарастырады. Бірінші кезең б.д.д. VII–V ғғ. мерзімделсе, б.д.д. IV ғ. мен б.д. IV ғ. екінші кезеңді қамтиды. Негізгі екі кезеңмен бөліп қарастыру жерлеу ғұрыптарындағы ерекшеліктермен байланысты. Егер бірінші кезеңде қабір шұңқырында батыс-шығыс ендігімен келсе, екінші кезеңде солтүстік-шығыс меридианалды сипатта келеді [Кушаев 1993: 146].

Ғалым осы орайда, К.Ф. Смирновтың ерте көшпелілер мәдениетінің мерзімдеу мен пайда болуы мәселесіне байланысты бірнеше қорытындыларды қайта қарауды ұсынды. Ең алдымен діни-ғұрыптық пен жекелей анықталған заттарды зерттеу негізінде белгілі бір нәтиже болатындығын атап өтті. Батыс Қазақстан облысында б.д.д. VII–V ғғ. археологиялық ескерткіштері көлемді мәлімет беретін бай жерлеу ғұрыптары көптеп кездеседі [Кушаев 1993: 58–59].

Сонымен қатар, савромат және сармат мәдениетінің ортақ этностар ретінде қарастыру мәселесіне, антикалық деректер негізінде қорытынды келтіреді. Бірінші кезеңді исседондықтармен, ал екінші кезеңді сарматтармен байланыстырды. Зерттеушінің айтуы бойынша б.д.д. IV–III ғ. бастап б.д. II мыңжылдықтың ортасына дейінгі аралықта Батыс Қазақстан аумағына жаңа көшпелілер келген. Бұның бір себебі ретінде Каспий теңізі мен климаттық өзгерістердің көптеп болуымен байланыстырды [Кушаев 1993: 57].

Қорытынды. XX ғ. II жартысынан бастау алған Ғ.А. Кушаевтың еңбек жолы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу және зерттеумен байланысты. Негізгі үлесі ретінде Батыс Қазақстан облысында археологиялық мектептің іргетасын қалап, жүйелі зерттеулерге жол ашуын айта аламыз. Өз кезегінде ерте көшпелілер мәдениетінің қалыптасып дамуына қатысты көзқарасы қазіргі уақытқа дейін өзінің өзектілігін жоғалтқан емес. Болашақта зерттеушінің жүргізген археологиялық қазба жұмыстары нәтижелерінің толыққанды ғылыми айналымға енгізілуі, ерте темір дәуірі кезеңіндегі бірнеше мәселелерді шешуде негізгі орынды алады.

ӘДЕБИЕТ

Козыбаев К. История и современность. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 254 с.

Кушаев Г.А. Отчет об археологических раскопках, проведенных Уральским пединститутом им. А.С. Пушкина в 1968 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1092

Кушаев Г.А. Отчет об археологических исследованиях в Уральской области за 1970 год // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1174.

Кушаев Г.А. Отчет о археологических исследованиях в Уральской области за 1971 год // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1227.

Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1972 год // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1290.

Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. Отчет об археологических раскопках в Уральской области в 1973 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1340.

Кушаев Г.А., Железчиков Б.Ф. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1975 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1467.

Кушаев Г.А., Кокебаева Г.К. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1979 году // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1762.

Кушаев Г.А. Научный отчет об итогах археологических исследований в долине р. Чаган в 1989 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2279.

Кушаев Г.А. Научный отчет об итогах археологических раскопок в Уральской области в 1977 году // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1598.

Кушаев Г.А. Отчет об итогах археологических раскопок Уральского пединститута в 1981 году // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1897.

Кушаев Г.А. Отчет об итогах проведения охранных археологических исследований в Уральской области в 1982 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 1970.

Кушаев Г.А. Отчет об итогах полевых археологических исследований в северной части Чижино-Дюринских разливов Уральской области в 1984 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2058.

Кушаев Г.А. Отчет об итогах археологических раскопок в Уральской области в 1985 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2100.

Кушаев Г.А. Отчет об итогах полевых исследований в северной части Чижино-Дюринских разливов в 1986 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2149.

Кушаев Г.А. Этюды древней истории Степного Приуралья. Уральск: «Диалог», 1993. 171 с.

Кушаев Г.А. Библиографический указатель. Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2020. 38 с.

Кушаев Г.А., Жамбулатов К.А. Позднесарматские погребения могильника Мамай (Западный Казахстан) / Археология Казахстана. 2023. № 3 (21). С. 95-109. DOI:10.52967/akz2023.3.21.95.109

Сдыков М.Н. Археологическая карта Западно-Казахстанской области / Сдыков М.Н., Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Кушаев Г.А., Жусупкалиев Т.Т., Лукпанова Я.А., Марыксин Д.В., Мергалиев Р.С., Орынбасаров Е.Е., Утепбаев У.А. Археологическая карта Западно-Казахстанской области. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2009. 370 с.

М.С. ЧМИР

Мария Сергеевна Чмир

НАО «Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева»,
г. Петропавловск, Казахстан;
masha.chmir@mail.ru

РАЗВИТИЕ ИНТЕРЕСА к АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ПРОШЛОЕ и СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье проанализированы тенденции развития интереса студентов к археологической науке посредством вовлечения их в археологические кружки, полевые и лабораторные исследования. Приведены особенности и результаты деятельности Школы юного археолога, созданной Г.Б. Здановичем, а также кружковых работ в Караганде, Уральске, Актобе, Шымкенте, Костанайе, Павлодаре, Астане. Многие студенты, принимавшие участие в кружковой деятельности, связали свою жизнь с археологической наукой и сами воспитывают новое поколение археологов. Благодаря фундаменту, заложенному старшим поколением археологов, ряды отечественной науки ежегодно пополняются талантливыми учеными.

Ключевые слова: археология, археологическая школа, археологический кружок, работа со студентами, социализация

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ДАМУ:

ӨТКЕН және ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Мақалада археологиялық мектеп өткен және қазіргі кездегі ғылымға деген қызығушылықтың негізгі тенденциялары ретінде қарастырылады. Өзектілігі оқушылар мен студенттерді тарихи және еңбек тәрбиесінде археологиялық мектеп пен археологиялық үйірмелердің шешуші рөлімен көрінеді. Г.Б. Зданович құрған жас археолог мектебінің, сондай-ақ Қарағанды, Орал, Ақтөбе, Шымкент, Қостанай, Павлодар, Астана қалаларындағы үйірме жұмыстарының ерекшеліктері мен нәтижелері келтірілген. Үйірме қызметіне қатысқан көптеген студенттер өз өмірлерін археология ғылымымен байланыстырып, археологтардың жаңа буынын өздері тәрбиелеп отыр. Археологтардың аға буыны салған іргетастың арқасында отандық ғылымның қатары жыл сайын талантты ғалымдармен толықтырылуда.

Түйін сөздер: археология, археологиялық мектеп, археологиялық үйірме, студенттермен жұмыс, әлеуметтену

THE DEVELOPMENT of INTEREST in ARCHAEOLOGICAL SCIENCE: PAST and PRESENT

The article examines the archaeological school as one of the main trends in the development of interest in science in the past and in the present. The relevance is expressed by the key role of the archaeological school and archaeological circles in the historical and labor education of schoolchildren and students. The features and results of the activities of the School of Young Archaeologist, created by G.B. Zdanovich, as well as circle work in Karaganda, Uralsk, Aktobe, Shymkent, Kostanay, Pavlodar, Astana. Many students who took part in the circle activities connected their lives with archaeological science and themselves are raising a new generation of archaeologists. Thanks to the foundation laid by the older generation of archaeologists, the ranks of domestic science are annually replenished with talented scientists.

Key words: archaeology, archaeological school, archaeological circle, work with students, socialization

Введение. Для развития археологии крайне важна работа со школьниками и студентами. Она позволяет привлечь молодое поколение к изучению и пониманию истории. Навыки, приобретенные в полевых и лабораторных исследованиях, полезны не только в архе-

ологии, но и в других гуманитарных науках. Работа с молодежью помогает ребятам увлечься наукой, способствует расширению знаний в области археологии, и в будущем, выбрать его профессиональной сферой. Взаимодействие со школьниками и студентами уже на

протяжении многих лет, главным образом, осуществляется посредством проведения студенческих археологических практик, летних полевых школ, и кружков при университетах. Наиболее важным инструментом для обучения будущих археологов и сохранения культурного наследия, вероятнее всего нет. Эта тенденция в Казахстане берёт свое начало с советского времени.

Именно во второй половине прошлого столетия происходит особый подъем научного интереса к археологии. В Петропавловске, Караганде, Уральске, Актобе, Шымкенте, Костанаве, Павлодаре, Астане начинает проводиться массовая работа со школьниками и студентами, где они развивают практические навыки, учатся работать в команде, анализировать информацию и представлять ее результаты. Их выпускники по сей день занимаются археологическими исследованиями и являются одними из ведущих ученых Казахстана.

Заинтересованность молодых кадров в изучении археологии стремительно растет и сейчас. Детей со школьной скамьи привлекает полевая атмосфера и возможность прикоснуться к объектам прошлого.

Обширная база источников, интенсивная разработка направлений, созданных предшественниками, составляют научную новизну исследований. Цель данной статьи в том, чтобы проанализировать тенденции развития интереса к археологической науке как в прошлом, так и в современности. Основываясь на исторических и современных данных, провести анализ текущего состояния интереса к археологии и выделить перспективы ее развития в будущем.

Методы исследования. В ходе проведения исследования были собраны, систематизированы и проанализированы результаты работ археологических кружков при университетах, данные о которых сохранились в научных работах и воспоминаниях. Применение этих методов позволило всесторонне изучить и оценить вклад археологических практик, кружков и полевых школ в развитие интереса к науке, а также их роль в воспитании молодежи, обеспечившее тем самым глубокое понимание значимости таких образовательных инициатив.

Обсуждение и результаты. В 1967 году Г.Б. Зданович организует кружок «Школа юного археолога». По его словам, в пединституте к нему подошел В.Ф. Зайберт, тогда ещё студент, и категорически заявил о желании заниматься в археологическом кружке, которого еще не существовало [Хабдулина 2020].

Кружковая работа началась с учащимися 8-х классов. Ученики 9-х классов, по воспоминаниям Н.С. Татаринцевой, пришли в кружок сами [Зданович 2018: 11]. Спустя пару лет в газетах появится заголовок «Разведчики прошлого», где И. Андреев напишет: «Несколько лет существует при детской туристической станции школа юных археологов. Во время летних каникул ее воспитанники должны отработать 21 день на раскопках. Но многие оставались и на более долгий период. Более ста школьников побывали в 1968 году в экспедициях...». Эти строки подтверждают тот факт, что работа школы юного археолога порождала формирование коллективного духа и командного взаимодействия ребят, что является важным элементом в образовательном процессе [Махначева и др. 2002: 231]. Когда-то ее участниками были такие ныне известные казахстанские и южноуральские ученые, как А.А. Плешаков, Н.С. Татаринцева. Археологический кружок при Петропавловском педагогическом институте выпустил также ряд профессиональных археологов, среди которых В.Ф. Зайберт, А.А. Плешаков, М.К. Хабдулина, Т.С. Малютина. Как позже укажут выпускники Северо-Казахстанской археологической экспедиции, первый полевой сезон сделал их командой неразлучной [Плешаков и др. 2007: 11].

С образованием в 1972 году Карагандинского университета, Геннадий Борисович переезжает. Здесь, на базе исторического факультета, он открывает научный кружок, учениками которого были В.В. Варфоломеев, Н. Иванова, В. Калинин и др. Также появляется археологический кабинет, заведующей которого становится М.К. Хабдулина. Продолжение кружковой работы является открытие Центра научной студенческой работы в Карагандинском городском Дворце пионеров. Наиболее привлекательным для ребят фактором была возможность поехать в настоящую экспедицию, поэтому летом в ней оказались не только археолог Э.Р. Усманова, но и математики В. Ремхе и Е. Давыдова, биолог Н. Баринов [Зданович 2018: 18].

После переезда Г.Б. Здановича в Караганду, работу со школьниками в Петропавловске взял на себя А.А. Плешаков. До 2000-х гг. продолжались занятия со школьниками. Зимой детям читали теоретические курсы в стенах музея и водили в увлекательные походы на загородную туристическую базу. Летом – выезжали на археологическую практику со студентами. Ежегодно в полевых исследованиях принимали участие 50–100

учеников не только из школ города и области, но и интерната, детского дома. Брали с собой и подростков, состоящих на учете в детской комнате милиции (по воспоминаниям А.А. Плешакова). Так на протяжении многих лет работа со школьниками являлась одним из важных направлений деятельности экспедиции.

В 1967 году в г. Уральск переезжает Г.А. Кушаев – основатель Уральской археологической школы. В стенах Уральского педагогического института им. А.С. Пушкина им были организованы научная лаборатория и музей, где ежегодно проводились археологические отчетные конференции, рассказывавшие об итогах полевой работы [Клышев 2012: 45]. Под руководством Г.А. Кушаева, студенты принимали участие в исследованиях памятников археологии у озера Чалкар, в зоне Кушумского водохранилища; могильников Барбастау, Алебастрово, Мокринский и др. [Нуржанкызы 2020: 34].

Один из его учеников С.Ю. Гуцалов, в 1985 году начинает работать в Актюбинском педагогическом институте, и уже летом 1986 года под его руководством проходит первая полевая археологическая практика. А.А. Бисембаев пишет: «Обязательная тогда археологическая практика после первого курса продолжительностью в три недели стала настоящей кузницей кадров местной археологической школы, через выезды в экспедицию прошли многие выпускники факультета» [Бисембаев]. Ученики С.Ю. Гуцалова – Т.Б. Мамиров, М.Н. Дуйсенгали, А.М. Мамедов продолжают дело своего наставника и проводят исследования как в Актюбинской области, так и в других регионах Казахстана.

В середине 1960-х Н.П. Подушкин основывает археологический отряд на базе Чимкентского педагогического института, который продолжает свою работу и в настоящее время. В тот период Н.П. Подушкин встречается с учителями, школьниками, читает лекции по истории, организовывает в стенах некоторых школ и учреждений краеведческие уголки и музеи (СШ №№ 5, 8; детская туристическая станция) [Подушкин 2019: 28]. Аналогичный археологический центр-музей он создает в ЧПИ, и этот центр на многие годы становится своеобразной первоначальной «кузницей кадров» в сфере региональной археологии: здесь студенты получали представление о полевой, камеральной и кабинетной археологии, писали рефераты, дипломные работы на археологическую тематику [Подушкин 2019:

28]. Среди них такие известные ученые как Б.А. Байтанаев, А.Н. Подушкин, А.А. Рустемов, А.С. Мирзабаев, А.Н. Грищенко, А.А. Ержигитова и др.

Достойным примером работы со студентами может послужить кружковая работа кустанайских археологов. Археологический кружок при Кустанайском педагогическом институте, открытый В.В. Евдокимовым в конце 1960 – начале 1970 гг., после его переезда в Караганду возглавил В.Н. Логвин. В 1980 г. на базе кружка открылась Лаборатория археологических исследований (уже в рамках КГУ им. А. Байтурсынова) [Древний Тургай]. Ученики В.Н. Логвина – А.В. Логвин, Г.А. Базарбаева, И.В. Шевнина, Т.Н. Лошакова продолжают дело своего учителя и занимаются археологическими исследованиями.

В 1988 г. В.К. Мерц становится руководителем Павлодарской археологической экспедиции при отделе охраны памятников Областного историко-краеведческого музея. Для проведения исследований важное значение имела организация исторического отделения при ПГУ им. С. Торайгырова, студенты которого с 1995 года регулярно проходят археологическую практику на раскопках и принимают участие в изучении коллекций, по результатам которых выступают с докладами на научно-практических конференциях [Ордабаева]. Все это стало основанием для открытия в 2001 году объединенного археологического научно-исследовательского центра ПГУ им. С. Торайгырова, директором которого становится В.К. Мерц. В 2022 году начала свою работу Школа юных археологов, где Виктор Карлович выступил главным лектором. Ребятам предоставляется возможность получить теоретические знания, которые они смогут применить на практике с началом полевого сезона.

Активная вузовская работа ведется при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Основы развития студенческой археологии данного региона связаны с именами К.А. Акишева и М.К. Хабдулиной. Им принадлежит заслуга создания Ишимской стационарной археологической экспедиции, а также открытия специальности «Археология и этнология» в университете. Ее первые ученики – ныне преподаватели и научные сотрудники ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Национального музея Республики Казахстан и других научных центров [Кошман 2018: 54].

Студенты и участники кружков не только участвовали в полевых и лабораторных исследованиях, но и участвовали в студенческих конференциях.

С 1993 года момента первых «Ахинжановских чтений» в конференция стала своего рода знаковой площадкой для научных дискуссий молодых исследователей, обмена мнениями, об суждения идей [Ахинжановские чтения].

Одним из способов привлечения молодёжи к научным исследованиям является проведение полевых археологических школ. За последние десятилетия проведено множество летних полевых археологических школ. Например, в 2013 году был осуществлен совместный казахстанско-российский проект – летняя школа «Археологическое наследие Сарыарки». В 2015 г. на базе научно-исследовательского центра Алтайтану, была открыта школа юного археолога под руководством З. Самашева, которая проходила в окрестностях с. Берель. С 2018 г. действует археологическая летняя школа «Киелі Алтайым – туған жерім». В 2019 г. на территории с. Токтамыс батыр (ВКО) прошла Международная Сибирская полевая археологическая школа. Участие в таких проектах позволяет студентам и исследователям из разных стран обмениваться знаниями, идеями и практическим опытом, что в свою очередь способствует улучшению качества археологических исследований и их результатов. В 2023 г. в Лаборатории Антропологии Назарбаев Университета прошла пилотная программа PASTS – англоязычного археологического лагеря для детей.

В настоящий момент в Казахстане ежегодно проводятся школьные, студенческие олимпиады по истории. Они способствуют развитию критического мышления, патриотизма и гражданской позиции участников, помогают расширить кругозор и понимание мира, а также создают условия для самореализации молодого поколения в современном обществе.

Стоит отметить колоссальную работу, которая проводится Институтом археологии им. А.Х. Маргулана. Особое внимание в институте уделяется популяризации истории и археологии среди молодежи. Для этого проводятся различные мероприятия, лекции, выставки и экскурсии, которые помогают школьникам и студентам узнать о богатом историческом наследии своей страны и культуре своего народа. Таким образом, институт содействует формированию кадрового потенциала в области археологии и способствует профессиональному развитию молодых специалистов.

Так, с 2022 г. Институтом археологии им. А.Х. Маргулана на постоянной основе проводится конференция «Ахинжановские чтения», а в 2023 г. была проведена

международная летняя полевая археологическая школа на комплексе Акбаур.

Закключение. Подводя итог, следует сказать, что намеченные в прошлом столетии перспективы работы со школьниками и студентами актуальны и сейчас. Проведение кружковых работ, археологических школ, экспедиций, олимпиад играет важную роль в подготовке будущих специалистов в области археологии, в сохранении и изучении историко-культурного наследия. Для современной молодежи такая площадка может стать серьезным этапом социализации, так как в процессе обучения представляется возможность научиться дисциплинированности и преодолению трудностей. Помимо работы с различными инструментами и оборудованием, проведением анализа артефактов, и получения выводов на основе обнаруженных находок, создается благоприятная атмосфера для развития навыков самостоятельности. Важной составляющей является формирование коллективного духа и командного взаимодействия участников.

Молодые специалисты могут принести свежий взгляд на проблемы и вызвать научные дискуссии, что способствует развитию археологии как науки. Также, молодежь может быть вдохновлена на поиск новых методов и технологий для изучения и сохранения исторических памятников.

Приобщение к археологической науке позволяет школьникам и студентам получить ценный опыт и знания, которые помогут им в будущем успешно работать в данной области и вносить свой вклад в изучение и сохранение нашего исторического прошлого. Именно поэтому важно продолжать и укреплять партнерство между археологами, образовательными учреждениями и молодыми людьми для дальнейшего развития археологической науки.

*Научный руководитель:
профессор, к.и.н. Плешаков А.А.*

ЛИТЕРАТУРА

Ахинжановские чтения / archeo.kz. URL: <https://archeo.kz/ru/library/aynzhانov-oulary> (дата обращения: 15.03.2024 г.)

Бисембаев А.А. От первой археологической экспедиции до скульптуры сарматского вождя // arsu.kz. URL: <https://news-ru.arsu.kz/?p=17827>. (дата обращения: 15.03.2024 г.)

Бочарова Е.Н. Международная полевая археологическая школа «Shimaki-2013» // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2014. Т. 13, вып. 5: Археология и этнография. С. 9-16.

Время. Степь. Дороги... / Под ред. А.М. Кисленко, А.А. Таировой, Т.В. Любчанской, О.Ю. Мальцевой, О.Г. Пироговой, Е.Л. Поляковой. Челябинск: Специализированный природно-ландшафтный и историко-археологический центр «Аркаим», 2007. 146 с.

Древний Тургай и Великая степь: часть и целое. Сборник научных статей, посвященный 70-летию Виктора Николаевича Логвина / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Костанай — Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2015. 532 с.

Клышев Е.Е. Основоположник археологической школы Западного Казахстана // Вестник ЗКГУ. 2012. № 3. С. 42-45.

Кошман В. Научный вклад М.К. Хабдулиной в археологию Казахстана // Женщины-ученые Беларуси и Казахстана. Минск: РИВШ, 2018. С. 53-55.

Нуржанкызы Г., Губашев А.А. Вклад Г.А. Кушаева в историческое краеведение / Кушаев Гияз Абдувалиевич: библиографический указатель. Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2020. С. 28-32

Ордабаева С. Памятники археологии Экибастузского региона // Pandia URL: <https://pandia.ru/text/80/089/13156.php> (дата обращения: 02.03.2024).

Плешаков А.А., Махначева И.В., Ковшова Н.С., Давыдова Т.М. Из опыта педагогической работы в археологической экспедиции // Актуальные проблемы высшей школы в третьем тысячелетии: материалы международной научно-практической конференции. Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2002. Т. 4. С. 230-232.

Подушкин А.Н. Николай Павлович Подушкин - ученый, археолог, человек (к 90-летию со дня рождения) // Археология Казахстана. 2019. № 3 (5). С. 24-36.

Хабдулина М.К., Карабаспакова К.М., Усманова Э.Р., Варфоломеев В.В. Геннадий Борисович Зданович (1938–2020). Археология Казахстана. 2020. 4 (10), 138-143. <https://doi.org/10.52967/akz2020.4.10.138.143>

О.О. ШИШКИНА

Ольга Олеговна Шишкина
 Кемеровский государственный университет,
 Кемерово, Российская Федерация;
 olgashishkina145@gmail.com

ФАКТОРЫ РАЗРУШЕНИЯ ПЕТРОГЛИФОВ на КУРГАННЫХ КАМНЯХ (на ПРИМЕРЕ ТЕПСЕЙСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МИКРОРАЙОНА)

Памятники наскального искусства в настоящее время считаются важными историческими источниками. В Южной Сибири одной из разновидностей памятников наскального искусства являются петроглифы на камнях тагарских курганов. На основе многолетних полевых исследований на территории Тепсейского археологического микрорайона (Краснотуранский район Красноярского края) выявлены основные факторы деструкции данных изобразительных материалов: естественные, техногенные, антропогенные. К естественным факторам относятся различные воздействия на структуру камней природные явления (осадки, выветривание и проч.), что со временем приводит к их разрушению. Техногенное воздействие на Тепсее проявляется в создании Красноярского водохранилища, в связи с чем произошло изменение микроклимата, которое привело к росту числа биообразователей в т.ч. лишайников на камнях, а также изменение береговой линии, приводящей к разрушению многих погребальных конструкций. Антропогенное воздействие характеризуется повреждениями камней с петроглифами в результате сельхозработ, созданием посетительских надписей и прочее. По мнению автора наибольшее губительное влияние на сохранность курганных камней с петроглифами оказывает техногенное воздействие.

Ключевые слова: петроглифы, наскальное искусство, тагарские курганы, курганные камни, Минусинская котловина, Тепсей

Источник финансирования: Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 23-78-01099 «Рисунки на камнях тагарских курганов как особый петроглифический источник по древней истории Южной Сибири (по материалам Тепсейского археологического микрорайона)» <https://rscf.ru/project/23-78-01099/>

ҚОРҒАНДАРДАҒЫ ПЕТРОГЛИФТЕРДІҢ БҰЗЫЛУ ФАКТОРЛАРЫ (ТЕПСЕЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АУДАНЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Жартастағы өнер ескерткіштері қазіргі уақытта маңызды тарихи дереккөз болып саналады. Оңтүстік Сібірдегі жартас өнері ескерткіштерінің бір түрі – тагар қорғандарының тастарындағы петроглифтер. Тепсей археологиялық микроауданының (Красноярск өлкесі Краснотуранский ауданы) аумағында көпжылдық далалық зерттеулер негізінде осы бейнелеу материалдарының бұзылуының негізгі факторлары анықталды. Олар: табиғи, техногендік, антропогендік. Табиғи факторларға тастардың құрылымына әртүрлі әсер ететін табиғи құбылыстар (жауын-шашын, ауа райының бұзылуы және т.б.) жатады. Олар уақыт өте келе тастардағы сурттердің жойылуына әкеледі. Тепсейге Красноярск су қоймасының құрылуы техногендік тұрғыдан әсер етті, осыған байланысты микроклимат өзгерді. Өсіресе, биоқорытқыштардың, соның ішінде тастардағы қыналардың көбеюіне, сондай-ақ жағалау сызығының өзгеруіне байланысты көптеген жерлеу құрылымдарының бұзылуына әкелетіндігі анықталды. Антропогендік әсерге ауылшаруашылық жұмыстарының нәтижесінде петроглифтері бар тастардың зақымдануы, келушілерді жазба қалдыруы және басқа да жағдайлардың орын алуы жатады. Автордың пікірінше, петроглифтері бар қорғандардың сақталуына зиян келтіретіні – техногендік әсер.

Түйін сөздер: петроглифтер, жартас өнері, тагар қорғандары, қорған тастары, Минусинск бассейні, Тепсей

Қаржыландыру көзі: Зерттеу Ресейдің № 23-78-01099 ғылым қорының «Тагар қорғандарындағы тастардағы суреттер Оңтүстік Сібірдің ежелгі тарихы бойынша ерекше петроглифтік дереккөз ретінде (Тепсей археологиялық микроауданының материалдары бойынша)» гранты есебінен орындалды <https://rscf.ru/project/23-78-01099/>

FACTORS of DESTRUCTION of PETROGLYPHS on BURIAL MOUNDS (on the EXAMPLE of the TEPSEYE ARCHAEOLOGICAL MICRODISTRICT)

Rock art sites are now considered important historical sources. In Southern Siberia, one of the types of rock art monuments are petroglyphs on the stones of Tagar mounds. Based on many years of field research on the territory of the Tepsey archaeological microdistrict (Krasnoturansky district of the Krasnoyarsk Territory), the main factors of destruction of these visual materials were identified: natural, technogenic, anthropogenic. Natural factors include various effects on the structure of stones by natural phenomena (precipitation, weathering, etc.), which over time leads to their destruction. The technogenic impact on Tepsei is manifested in the creation of the Krasnoyarsk reservoir, which resulted in a change in the microclimate, which led to an increase in the number of biofoulings, incl. lichens on stones, as well as changes in the coastline, leading to the destruction of many burial structures. Anthropogenic impact is characterized by damage to stones with petroglyphs as a result of agricultural work, the creation of visitor inscriptions, etc. According to the author, the greatest destructive influence on the preservation of mound stones with petroglyphs is caused by technogenic influence.

Keywords: petroglyphs, rock art, Tagar mounds, mound stones, Minusinsk Basin, Tepsey

Source of funding: The study was supported by the grant of the Russian Science Foundation No. 23-78-01099 <https://rscf.ru/project/23-78-01099/>

Введение. Одним из приоритетных направлений современной исторической науки является изучение и сохранение объектов историко-культурного наследия, в том числе археологических. Среди прочих археологических объектов Евразийских пространств выделяется особая категория – памятники наскального искусства. В настоящий момент становится очевидно, что данная группа археологических материалов является своеобразным историческим источником, с помощью которого возможно реконструировать различные стороны жизни и деятельности древнего населения Евразии. Очаг наскального искусства Южной Сибири по праву является уникальным, он включает в себя десятки крупнейших памятников, при этом его материалы позволяют проследить исключительное разнообразие изобразительных традиций, в том числе, привнесенных извне [Шер 1980: 139; Советова и др. 2005]. Одним из самых крупных памятников этой территории является Тепсейский археологический микрорайон, расположенный в Краснотуранском районе Красноярского края в месте слияния двух рек – Енисея и Тубы. В данный археологический микрорайон входят разнообразные памятники – поселения, курганные и грунтовые погребения, поминальные комплексы, памятники наскального искусства разных хронологических периодов. Его изучением на протяжении не одного десятилетия занимаются представители Кемеровской научной школы, приоритетной тематикой которой является исследование памятников наскального искусства на многочисленных открытых скальных поверхностях горы Тепсей и ее отрогов, на отдельно лежащих плитах, а также среди погребальных конструкций обширного тагарского могильника, расположенного у подножия горы [Советова и др. 2021]. В последние годы кемеровскими

специалистами при непосредственном участии автора на Тепсейском могильном поле были открыты десятки камней с петроглифами хронологически и стилистически разнообразных. Уже определена хронологическая атрибуция [Шишкина 2023], затронуты некоторые вопросы интерпретации данных изображений [Советова, Шишкина 2019]. Но особенно актуальным остается вопрос сохранения данного вида изобразительных источников. С каждым годом количество рисунков на курганных камнях в силу разных причин уменьшается. Потому целью данного исследования является выявление основных факторов разрушения петроглифов на курганных камнях под горой Тепсей.

Методы исследования. Комплекс методов исследования изображений на курганных камнях в целом совпадает с методами исследования всех памятников наскального искусства [Аболонкова 2020]. В рамках данного исследования кратко охарактеризуем методы, используемые при документировании петроглифов, поскольку выявление и фиксация являются основополагающими факторами для сохранения изобразительных материалов путем их включения в научный оборот. При документировании петроглифов, наряду с традиционно применяющимися контактными методами (копирование на микрокалендную бумагу или пленку, изготовление бумажного эстампажа или силиконовой матрицы), в настоящее время используются методы, основанные на цифровых технологиях. Основным инструментом для документирования служит цифровая фотография – макросъемка, ночная съемка, фотограмметрия с последующим созданием 3D-моделей. Таким образом, полевое изучение объектов изобразительной деятельности с использованием методов цифровых технологий позволяет получить высокоточную научную

документацию, удовлетворяющую современным требованиям к археологическому источнику.

Обсуждение. В рамках данного исследования мы бы хотели подробнее остановиться на отдельных факторах, оказывающих наиболее деструктивное воздействие на изображения, встречающиеся на камнях тагарских курганов.

Природное воздействие. Безусловно, как и скальные поверхности, курганные камни подвержены внешнему воздействию со стороны природы (осадки, ветер и т.д.), что приводит к их постепенному естественному разрушению. Подавляющее большинство курганных камней конструкций тагарской культуры представляют собой некогда выломанные из скал каменные блоки девонского песчаника – довольно хрупкого и рыхлого по своим свойствам. С течением времени отдельные камни покрываются трещинами, расслаиваются. Известны случаи, когда каменные блоки распадаются

на несколько частей по трещинам, в связи с чем отдельные части петроглифов оказываются на разных разрушенных блоках. На сохранность самих петроглифов влияет и выветривание – многие и так довольно поверхностные изображения сегодня практически невозможно распознать и зафиксировать из-за сглаженности поверхности камня. Ветер также с течением времени наносит большое количество песка и других мелких частиц на поверхности курганных конструкций, что приводит к задерновыванию плит. А поскольку большинство курганных плит Тепсейского микрорайона невысокие (до 1 м), многие из них просто «уходят в землю». В некоторых случаях для фиксации изображений камни необходимо подкапывать. Так только после подкапывания, удалось выявить т.н. «путаницы» из антропоморфных фигур на одном из невысоких камней в пункте Тепсей VIII.

Кроме того, многие некогда раскопанные конструк-

Рис. 1. Тепсей XVI. Современное состояние ограды кургана. Фото: Павел Кореньков

ции курганов в настоящее время активно зарастают высшей растительностью – кустарниками и даже деревьями. К примеру, раскопанный в 1970-е гг. курган-склеп тесинского времени Тепсей XVI [Грязнов и др. 1979: 72] в настоящее время практически полностью зарос кустарником, а в западине в центре кургана сегодня выросли березы (рис. 1). Наличие растительности, безусловно, препятствует выявлению и дальнейшему документированию петроглифов. Поэтому лучше всего проводить разведки в весенний период, когда камни могильника обнажены.

Техногенное воздействие. Данный разрушающий фактор стал актуален для археологических памятников Тепсейского микрорайона после создания на Енисее Красноярского водохранилища в 1960-е гг. Создание искусственного моря очень сильно изменило микроклимат местности. На скальных выходах, как, впрочем, и на курганных камнях начали произрастать многочисленные колонии биообрастателей, особенно лишайников. Эта проблема в отношении петроглифов на скалах уже поднималась неоднократно. В 1990-е гг. совместная российско-французская экспедиция проводила специальные исследования по этому поводу [Blednova et al. 1995: XLVI]. В настоящее время картина не улучшилась. Более 60-ти % всех камней на курганном поле Тепсея в разной степени «затянуты» лишайниками. Биообрастания не только скрывают сами изображения, но и оказывают серьезное деструктивное воздействие на структуру камней. Порой их поверхности настолько «съедены» лишайником, что определить, какие именно фигуры были изображены, уже практически невозможно. Так, на одном из камней раскопанного кургана (Тепсей VII по М.П. Грязнову) [Грязнов и др. 1979: 4], полностью покрытого лишайником, в угловой части после проведенной нами расчистки едва проявилась фигура козла (рис. 2). Многие особенно верхние грани камней с петроглифами в настоящее время представляют собой лишь «силуэты» когда-то здесь выбитых изображений.

Создание водохранилища к тому же повлияло и на изменение береговой линии. Многие конструкции курганов когда-то располагались непосредственно на берегу, а в настоящее время находятся на затопляемых участках, поэтому порой при низком уровне водохранилища удается зафиксировать такие конструкции, на камнях некоторых даже встречаются следы выбивки. Наибольшему разрушению из сохранившихся к настоящему времени пунктов раскопок подвергается пункт Тепсей VII, находящийся на краю надпойменной

Рис. 2. Тепсей VII. Выявленное изображение козла после расчистки камня от лишайника.
Фото: Ольга Советова

террасы (рис. 3). Берег постоянно подвергается обрушению, увлекая за собой деревья, тонны земли, а также еще сохранившиеся на краю надпойменной террасы курганные камни. Поэтому сейчас невозможно назвать даже приблизительное количество имевшихся здесь курганов, как и рисунков на их камнях. В целом, сравнивая современное состояние прибрежной зоны с архивными фотографиями 1970-х гг., 1990-х гг. [Боковенко 1978: 124–126; Боковенко 1995: рис. 40–56], приходится констатировать факт, что очевидно, наибольшая часть плит с рисунками навсегда утрачена.

Антропогенное воздействие. В настоящее время берег Красноярского водохранилища у горы Тепсей является туристическим местом. Сюда приезжают на выходные жители близлежащих городов для рыбалки и отдыха. А в 2010-е гг. земли под Тепсеем перешли в частную собственность и планируется создание экопоселка. Поэтому актуальной становится угроза со стороны негативного антропогенного влияния. Ему больше всего подвержены раскопанные некогда могильники [Грязнов и др. 1979]. Ситуация еще более осложняется тем, что в некоторых из раскопанных курганов устраиваются настоящие свалки, которые организуются местными отдыхающими. Негативное воздействие проявляется и в появлении современных изображений и надписей на курганных плитах. Отдельно стоит упомянуть о разрушении курганов и плит, входящих в их конструкции, видимо, при проведении сельхозработ. Один из таких курганов зафиксирован нами на проселочной дороге в Широком логу. Несколько плит этого

Рис. 3. Тепсей VII. Береговая линия: 1 – 1990-е гг. [Боковенко 1995]; 2 – 2015 г. Фото: Ольга Шишкина

кургана просто были отколоты у оснований, скорее всего, при проведении здесь сенокосных работ (?). В настоящее время плиты лежат рядом со своими основаниями, некоторые из них раскололись на несколько отдельных частей. Самое удивительное, что на одной из отколотых плит выбито изображение животного в скифо-сибирском зверином стиле – фигура частично разрушена, сохранилась лишь верхняя часть, а ноги «уходят» в скол.

Результаты. Основываясь на полевых наблюдениях на территории Тепсейского археологического микрорайона в отношении петроглифов на курганных камнях, можно выделить следующие факторы деструкции: природные, антропогенные и техногенные. Воздействие всех этих факторов на камни с изображениями постепенно приводит к их разрушению, и соответственно, утрате источников по древней истории их создателей. По нашему мнению, наиболее сильное губительное воздействие на данные памятники оказывают последствия создания искусственного водохранилища – это и непосредственное разрушение отдельных плит из-за изменения береговой линии, и увеличения роста биобрастателей на каменных поверхностях. Всего из 60-ти выявленных плит с петроглифами более половины из них были покрыты лишайниками и подвергались механической расчистке для полноценного документирования изобразительных материалов.

Заключение. Таким образом, в связи с вышеперечисленными факторами возникает реальная угроза уничтожения камней с рисунками. Проведенные здесь многолетние наблюдения Тепсейского отряда КемГУ показали, что имеющиеся на них петроглифы хронологически и стилистически разнообразны, многочислен-

ны, многие выполнены на высоком художественном уровне. Поэтому эти рисунки должны быть полностью задокументированы, проанализированы, введены в научный оборот, осмыслены. Параллельно должны решаться вопросы их сохранения, использования, организации к ним доступа и т. д.

Благодарности. Выражаю благодарность за консультационную и организационную помощь руководителю Тепсейского отряда кафедры археологии КемГУ д.и.н., Ольге Сергеевне Советовой, а также за предоставленные фотографии участников Тепсейского отряда И.В. Аболонкову, П.Е. Коренькову.

ЛИТЕРАТУРА

Аболонкова И.В. Наскальные изображения Тепсейского археологического микрорайона в аспекте развития методики исследования: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Кемерово, 2020. 33 с.

Боковенко Н.А. Отчет о работах Новоселовского отряда в 1977 году // Научный архив ИА РАН. Д. 6821.

Боковенко Н.А. Отчет об археологических разведках в зоне Красноярского водохранилища в 1994 году // Научный архив ИА РАН. Д. 18036.

Грязнов М.П., Комарова М.Н., Завитухина М.П., Пшеницына М.Н., Худяков Ю.С. Комплекс археологических памятников у горы Тепсей на Енисее. Новосибирск: Наука, 1979. 168 с.

Советова О.С. Петроглифы тагарской эпохи на Енисее (сюжеты и образы). Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2005. 140 с.

Советова О.С., Шишкина О.О., Аболонкова И.В. Наскальное искусство Тепсейского археологического микрорайона. Кемерово: Вектор-Принт, 2021. 288 с.

Советова О.С., Шишкина О.О. О некоторых необычных антропоморфных персонажах в наскальном искусстве Минусинской котловины // Проблемы истории, филологии, культуры. 2019. № 2 (64). С. 183-200.

Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. М.: Наука, 1980. 328 с.

Шишкина О.О. Некоторые результаты исследования рисунков на камнях тагарских курганов под горой Тепсей // Археология Евразийских степей. 2023. № 5. С. 8-100.

Blednova N., Francfort H.-P., Legtchilo N., Martin L., Sacchi D., Sher J., Smirnov D., Soleilhavoup F., Vidal P. Tepsej I–III, Ust'-Tuba I–VI (Russie, Khakassie). Répertoire des pétroglyphes d'Asie Centrale. Fascicule No. 2. Sibérie du Sud 2. Paris: Diffusion de Boccard, 1995. 246 p.

**АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ
ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР**

**МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В АРХЕОЛОГИИ**

А.Ф. БАҒЫТЖАН

Арайлым Ғабитқызы Бағытжан
Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
arai.001@list.ru

ҰЛЫТАУ-ЖЕЗҚАЗҒАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ҚОНЫСТАРЫНАН ТАБЫЛҒАН ТАУ-КЕН ІСІНЕ ҚАТЫСТЫ ЕҢБЕК ҚҰРАЛДАРЫНА ШОЛУ

Мақалада Орталық Қазақстанның Ұлытау-Жезқазған металлургиялық орталығының қола дәуірі қоныстарының еңбек құралдарын зерттеудің өзектілігі көрсетілген. Аймақты зерттеу кезінде кездесетін кейбір мәселелер мен зерттеушілердің металл өндіру процесінің техникалық жағына қатысты мәселелерді шешу әрекеттеріне қысқаша шолу жасалады. Қола дәуірінде кенді негізінен қатты атқылаған таужыныстардан: кварциттен, порфирден, порфириттен және габбродан жасалған қарапайым тас құралдармен өндіргені анықталды. Олардың пішіні қатқыл, бірақ мықты, пайдалы жұмыс коэффициенті едәуір жоғары болды.

Түйін сөздер: Ұлытау- Жезқазған, қола дәуірі, металлургия, еңбек құралдары, металл, қоныс

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

ОБЗОР ОРУДИЙ ТРУДА ГОРНОГО ДЕЛА, ОБНАРУЖЕННЫХ на ПОСЕЛЕНИЯХ ЭПОХИ БРОНЗЫ в УЛЫТАУ-ЖЕЗКАЗГАНСКОМ РЕГИОНЕ

В статье рассматривается актуальность изучения каменных орудий труда, обнаруженных на поселениях бронзового века Улытау-Жезказганского металлургического центра Центрального Казахстана. Автором приведен краткий обзор некоторых проблем, возникающих при исследовании каменных орудий труда, применяемых в горнорудной деятельности. Кроме того, проанализированы работы исследователей по решению вопросов, связанных с технической стороной процесса добычи металлов. Установлено, что в эпоху бронзы руду добывали простыми каменными орудиями, преимущественно из твердых изверженных пород кварцита, порфира, порфирита и габбро. По своей форме каменные орудия труда грубые, но прочные, имеют значительный коэффициент полезной работы.

Ключевые слова: Улытау-Жезказган, бронзовый век, металлургия, орудия труда, металл, поселение

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

OVERVIEW of MINING TOOLS FOUND in BRONZE AGE SETTLEMENTS in the ULYTAU-ZHEZKAZGAN REGION

The article discusses the relevance of the study of tools from Bronze Age settlements of the Ulytau-Zhezkazgan metallurgical center of Central Kazakhstan. A brief overview of some of the problems that arose during the study of the area and the efforts of researchers to solve problems related to the technical side of the metal mining process is given. During the Bronze Age, ore was mined with simple stone tools, mainly from the hard igneous rocks of quartzite, porphyry, porphyrite and gabbro. They are rough in shape, but durable, and have a significant efficiency factor.

Key words: Ulytau-Zhezkazgan, Bronze Age, metallurgy, tools, metal, settlement

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Кіріспе. Қола дәуіріндегі табиғи жағдайдың өзгеруі ежелгі тұрғындардың шаруашылығы мен тұрмысына әсерін тигізді. Сол уақыттағы кеншілер қардан жиналған суларды кен орнынан алынған руданы шайып, жұмсарған минералды үгітуге пайдаланған. В.Н. Валукинский өз есебінде ежелгі шеберлердің руданы ұсақтаудың оңайырақ жолын тапқанын қар суының көп жиналған жерлерінде сақталған қазаншұңқырлардағы руданың қалдықтарынан көруге болады деп келтіреді [Валукинский 1945].

Қазақстанның саяси-экономикалық өзекті мәселелерін шешуде қола дәуірінен бері қалыптасқан, адамзаттың тұтынушылықтан өндіруші шаруашылыққа ауысуы барысында дамыған металлургия мен тау-кен өнеркәсібі зерттеуді қажет ететін мәселе. Орталық Қазақстан өзінің мысты кен ресурстар қорымен, бай мал жайылымдықтарымен, Еуразияның қола дәуіріндегі бірегей мәдениет ошақтарының бірі ретінде көрініс тапқан [Жауымбаев және т.б. 2012: 315]. Қазақстанның орталық бөлігінде қола дәуірі ескерткіштері көптеп шоғыланған. Сарыарқа жер шарының көп жерінде кездеспейтін, металлургия мен тау-кен ісіне қолайлы аймақ. Оған геологиялық және археологиялық зерттеулер барысында табылған кен өндіру ошақтары, қажетті құрал-жабдықтар дәлел. Сарыарқаның солтүстік-шығысында, әсіресе Қарқаралы, Баянауыл далалары, Солтүстік Балқаш, Жезқазған, Қарағанды және Атасуда бай мыс пен қалайы кендерінің шоғырлануы, аймақта ерте қола мәдениетінің қалыптасуына ықпал етті [Маргулан 1972: 27].

Материал және зерттеу әдістері. Бұл жұмыста тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану – зерттеліп отырған аймақтағы тас құралдардың дамуындағы жалпы және ерекше белгілерді анықтауға, сондай-ақ өзгерістерге ұшырау барысын бақылауға мүмкіндік береді.

Зерттеліп отырған қоныстардағы еңбек құралдарының морфологиясы, құрал жасауда пайдаланылған шикізаты, пайдаланылған ортасы қарастырылды. Құралдардың тозу белгілерінен басқа олардың пішіні, өлшемі және салмағы зерттелді. Барлық осы санаттарды салыстыру белгілі бір технологияларды қайта құруға ғана емес, сонымен бірге ежелгі қоғамдар дамуының белгілі бір мәдени және хронологиялық кезеңдерінде олардың ерекше белгілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар құралдарды толыққанды зерттеу үшін келесі функционалды типологиялық әдіс пайдаланылды. Қарастырылып отырған нысандардың

ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін типологиялық әдіс өте маңызды болып саналады. Әр түрлі ескерткіштерден жинақталған құралдардың жұмыс бетіндегі тозу іздерін талдау нәтижелерін салыстыру Орталық Қазақстан андрон мәдениетін жасаушы тұрғындарының шаруашылығын сипаттауға, сонымен қатар оның кейбір жергілікті айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері. Жезқазған-Ұлытау металлургиялық орталығының кен орындары сонау ерте заманнан игеріле бастаған, бірақ қазіргі уақытта қола дәуіріндегі кеншілер мен металлургиялық көптеген қоныстары мен кен орындары геологиялық және өнеркәсіптік карьерлердің әсерінен жойылып кеткен. Облыстың өнеркәсіптік даму аймағынан тыс жерлерден бірнеше ескерткіштер ғана табылды, олардың бірі Талдысай қонысы. Ол Үлкен Жезді мен Бала Жезді өзендерінің құяр сағасында, Жезқазған қаласынан Ұлытауға қарай 82 шм жерде орналасқан [Артюхова и др. 2013: 27].

Өткен ғасырдың аяғынан бастап қазіргі таңға дейін зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Сәтпаев қаласының қасынан табылған Милықұдық, Сорқұдық, Айнакөл, сонымен қатар Кресто Центр карьері қазіргі таңда В.Н. Валукинский жинақтаған материалдардан басқа ештеңе қалмаған. Ә.Х. Марғұлан алғаш зерттеу жүргізген кезде В.Н. Валукинскийге зерттеу жұмыстарын жалғастырып, жинақталған археологиялық материалдарды заводтың музей қорында сақтауды тапсырған [Валукинский 1945: 2].

Тау-кен ісінде пайдаланылған құралдардың көптеген түрлері, ежелгі кеншілердің жұмысы туралы түсінік береді. Соңғы жиырма жылдам астам уақытта археологиялық қазба барысынан жиналған ежелгі кен игеруге қажетті құралдардың бірегей коллекциялары, ежелгі кеншілердің еңбегінің жеңіл болмағандығының куәсі. Қазіргі таңда зерттелінген қоныстардың аумағынан табылған материалдар, аймақтың металлургиялық жұмыстарының қарқынды дамуы мен ауқымының үлкендігін көрсетеді.

Пайдалы қазбаларды өндіру, алынған кенді, металды балқытуға сұрыптау және дайындау, құрамында кездесетін бос жыныстарды бөлу және ұнтақтау, кенді термиялық процесте қатты фазалы өңдеу - осы операциялардың барлығы кенді және одан шығатын қажетсіз материалдарды ыдыратуды мақсат етті. Бұл процесс негізінен әртүрлі типтегі және көлемдегі тас құралдармен жүзеге асырылды. Э.Ф. Кузнецованың зерттеулерінде қарастырылған материалдар Атасу, Мыржық, Шортанды-бұлақ, Тағыбай-бұлақ, Қарқаралы,

Ұлытау, Бұғұлы, Кеңқазған сияқты ежелгі қоныстардан жиналғанын көруге болады. Атасу микроауданынан табылған элитарлы тас құралдарының саны 300-ден астам болды деп көрсеткен [Кузнецова, Тепловодская 1989:75].

Көптеген тас құралдар Атасу, Бұғылы II, Ұлытау, Қарқаралы I, II, III (Суықбұлақ), Тағыбайбұлақ, Шортандыбұлақ, Зеленая Балка, Милықұдық, Сорқұдық, Айнакөл және т.б. ежелгі кен қазушыларының қоныстарына қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылды. Олардың ішінде тас опырғыштар, қайлалар, балға шоттар, түйгіштер, балғалар кездеседі. Құралдардың үлкен жиынтығы ежелгі үйінділер мен Жезқазған маңында жүргізілген қазбалардың түбінен анықталады. Бір ғана Кресто Центрден 200-ден астам құрал табылған, оның ішінде 70 опырғыш, 150 түрлі типтегі кен ұсатқыш құралдар болды деп жазады өз зерттеуінде Ә.Х. Марғұлан [Маргулан 2020: 65].

Қола дәуірінің еңбек құралдары бойынша өз зерттеуінде А.Е. Ержанова В.В. Килейниковтың әдістемесі негіз болғанын айтады. Зертханалық жағдайда барлық Ержанова Талдысай қонысынан табылған тас құралдарын трасологиялық зерттеуінде тас құралдардың бетіндегі тозу іздер кешенін анықтау үшін трасологиялық зерттеуден өткен. Бұл тұрғыда қоныстардан табылған тас құрал-саймандар санының аздығына қарамастан зерттелінді және табиғаты мен құрамы бойынша анықталынып, қола дәуірінде өмір сүрген тайпаның мал шаруашылығымен қатар тау-кен ісімен айналысуының айқын белгісін көрсетті [Талдысай 2020 :105].

Талдысай қонысынан табылған тас құралдарды үш топқа бөліп қарастырады: 1. тау- кен металлургия және металл өңдеу; 2. тұрмыстық өндіріс құралдары; 3. шаруашылық құралдары деп қарастырған. Құралдардың барлығына трасологиялық зерттеу жүргізіп, нәтижесінде тастан жасалған саймандарды металлургия мен кен өндіруде нұртай кезеңінен бастап, кейінгі қола кезеңіне дейін кеңінен қолданғанын айтады.

Қоныстардан табылған заттардың арасынан жақсы өңделген және жұмыс беті тегістелген әртүрлі пішіндегі тас балғалар көбірек кездеседі. Ә.Х. Марғұлан өз еңбегінде олардың едәуір ерекше түрлерін сипаттап өтті. Типологиясы бойынша Милықұдық, Қарқаралы II, III (Суықбұлақ), Шортандыбұлақ ескерткіштерінің тас балғалары екі жұмыс ұшы және сабын байлауға арналған ортасында ойығы бар текше пішінді немесе параллелепипед тәрізді болып келсе, Ұлытау қонысының тас балғалары екі қатты мұқалған

жұмыс ұштары бар тікбұрышты пішіндегі, текшеге ұқсайды. Мұндай пішіндегі балғалар Милықұдық пен Шортандыбұлақ қоныстарынан да табылды. Жезқазған, Сарысу өзеніндегі Сарыөзен тұрағынан сапқа арналған ойығы және екі соққы ұшы бар цилиндр пішінді қысқа балғалар кездеседі. Сабы және екі жұмыс ұшы бар дөңгелек – сопақша пішінді балға Милықұдық пен Ұлытау ойысынан, сапқа арналған ойығы және өткірленген жұмыс ұшы бар тікбұрышты пішіндегі балға Ұлытау, Шортандыбұлақ қонысынан табылды. Жезқазған, Бетпақдаладағы Жаманайбат тұрағы, Нұра өзеніндегі Ахметауыл қонысы тас балғалары ұқсас сапқа арналған тесігі бар дөңгелек- диск пішінде келеді. Сапқа арналған ойығы бар шар тәрізді немесе полиэдралы пішінде келген майдалап ақтауға арналған балға Милықұдық, Зеленая Балка, Қарағанды 15, 33, 41 қонысынан және бұрыштары мен бүйірлерінде соққы іздері бар дұрыс үшбұрышты пішінді балға Жезқазған, Зеленая Балка, Қарағанды 15, Шортандыбұлақ ескерткіштерінен табылды [Маргулан 2020: 66–67].

Милықұдық қонысын зерттеген геолог Кузнецов пен археолог Валукинский қазба барысынан есеп беру жазбасында табылған тас құралдардың ішінде: дөрекі ретуштың іздері бар кремний және кварц жыныстарының ірі бөліктері, жіңішке ретуштың іздері бар жапырақ тәрізді найзаның ұшы, пышақты өткірлеуге арналған үлкен қырғыштар және кішкентай бұйымдар жасауға арналған жақсы ретуші бар ұсақ қырғыштар, дөрекі ретуші бар қарабайыр қашау, ретушпен салынған таңба және ұрғылау іздері бар пластинкалар, , кварцит пен опал шөгінділері, бөлшек түрінде кездесетін қызыл опал, отты алу үшін жақсы материал болып табылады деп көрсеткен [Валукинский, Кузнецов 1945].

Руданы ұнтақтау құралдарының негізгі түрі тас түйгіштер болды. Олардың арасында тұрпайы және салыстырмалы түрде үлкен, сондай-ақ жақсы өңделгендері де кездеседі. Руданы бастапқы кезеңде өңдеу үшін дөрекі құралдар пайдаланылды, сонымен бірге олар өте ыңғайлы формада болды. Руданы майдалап ұнтақтау үшін жақсы иленген және жылтыратылған құралдар қолданылды. Қола дәуірі металлургияларының түйгіштері, кетпен мен қайлаға ұқсас. Ә.Х. Марғұлан айтарлықтай ерекше түрлерін жіктей келе ескерткіштерден табылған түйгіштерді салыстырды. Бүкіл беті жеңіл тегістелген, жайпақталған жұмыс ұшы бар тікбұрышты текше тастан жасалған түйгіш-опырғыш Зеленая Балка, Қарағанды 15, 33, Жезқазған, Шортандыбұлақ қоныстарынан кездеседі. Олар кенді бастапқы сұрыптау үшін пайдаланылды. Баянауыл ауданының Қойтас тұрағынан екі жұмыс

ұшы бар, қимасында үшбұрышты кескінді тікбұрышты білеу түріндегі кенді бос жыныстардан тазартатын түйгіш- опырғыш табылды. Ортасында кең ойығы бар, сырт бөлігіне қарай тарылған және кен жұмыс ұшы бар кетпен пішінді опырғыш екі жағы да қатты мүжілген, беті дәрекі тегістелген күйінде Зеленая Балка тұрағынан табылса, ал жалпақ жұмыс бөлігі бар ұзындау-үшбұрышты пішінді түйгіш Қарағанды 30 қонысынан табылды. Милықұдық, Сорқұдық, Шортандыбұлақ ескерткіштерінің түйгіш – опырғыштары бүкіл бетіне соққылардың іздері бар ұзындау- тікбұрышты білеуімен ерекшеленеді. Қимасында дөңгелектелген кескіні кең таралған екі жұмыс ұшы бар цилиндр пішінді түйгіш Жезқазған, Шортандыбұлақ, Қарқаралы II, III (Суықбұлақ) қоныстарын зерттеу барысында табылды. Жезқазған, Шортандыбұлақ қоныстарынан табылған екі жұмыс ұшы бар жалпақ цилиндр пішінді түйгіш Қарқаралы II қонысынан да табылды. Ұлытау қонысының түйгіштері 2 түрде қимасында дөңгелек және дөңгеленген жұмыс ұшты, бұдырлы тұтқасы бар цилиндр пішінді және дөңгелек тұтқасы және өткір жұмыс ұшы бар цилиндр пішінді кездеседі [Маргулан 2020: 66-67].

Металлургияда қолданылған барлық құралдар Т-тәрізді сапқа бекітілген. Пекитаж әдісі арқылы арнайы ойықтар жасалды, кейде табиғи ойықтар қолданылған, олар тас құралды сабына бекітеді. Бұл ойықтардың бетінде былғары белдіктердің үйкеліс іздері болады.

Трассологиялық талдау бойынша, құрамы аса күрделі, ауыр шөгінді жыныстардан тұратын қайла, кенді ұсақтауға арналған құрал ретінде пайдаланылды. Олар руда бөліктерін бөлу, сонымен қатар жоғарғы қабатты жою және тасты топырақты жою үшін қызмет етті. Талдысай мен Атасу қоныстарынан табылған 3 орташа, 1 ірі қайла ұқсас болып шықты, ал ұнтақтағышқа келер болсақ, Талдысай қонысынан мұндай құралдардың 17 данасы табылса, Атасу микро ауданындағы қоныстарда осыған ұқсас заттар табылмады [Ержанова, 2018: 201].

Сонымен қатар А.Е. Ержанова өз зерттеуінде Милықұдық қонысынан табылған В.Н. Валукинскийдің материалдарындағы қайлалар Талдысайда кездесетін қайлалармен морфологиялық жағынан ұқсас екенін айтып өтеді.

Жезқазған аймағының батыс бөлігінде (Ұлытау тауының етегінде) орналасқан қола дәуірінің Ұлытау қонысынан 5 балға (ұзындығы 10–14 см, ені 6–8 см, қалыңдығы 4–6 см), цилиндр пішінді ұнтақтағыштардың 2 түрі табылды. Геолог Кузнецов тас құралдардың лардың жұмыс бетінің тегістігі

арнайылап жасалғандығын және кенді ұсақтауға арналған тас науаның болуы, бұл құралдардың металлургия өндірісінде пайдаланылғанын сөзге тірек етеді. Аталған құралдардан басқа үккіш, жылтыратқыш және басқа да тастан жасалған бұйымдар табылды. [Кузнецова, Тепловодская 1989: 78].

Ежелгі Жезқазған кеншілері (Валукинский бойынша) салмағы 22-ден 40 кг-ға дейін (үлкені – диаметрі 44 см, кішісі – 32 см) кварциттен жасалған қуатты тас құралдарды жиі пайдаланған. Рудалар мен тау жыныстарын қатты соғып, бөліп алуға арналған тас құралдардың 7 данасы табылған. Кенді өндіруге және сұрыптауға арналған құралдардың екінші түрі үлкен тас балғалардың 4 данасы табылды және олар тас тақтатастарын бөлуге, сонымен қатар жарықтарға қойып кенді ұсақтауға қызмет етті. Кен өндіру құралдарының едәуір бөлігі салмағы 10 кг-ға дейінгі массивтік тас кескіштер (шамамен 30 дана) болды. Олардың ішінде қайла тәрізді және кетпентәрізді сұр құмтас, кремнийленген әктас және кварциттен жасалған бір және екі жақты түрлері басым болды. Тас кескіштерді тау жыныстарын бөлу мақсатында пайдаланды. Карьерлердің үйінділерінде және қоныстарда тас жыныстары мен шөгінділерді бұзуға арналған тесу құралы ретінде қызмет ететін тас сына табылды. Кузнецовтың еңбегінен тас құралдардың ең көп бөлігі рудалық шикізатты ұсақтауға, ұнтақтауға және бөліп алуға арналған жеңілдетілген үлгідегі құралдардан тұрғандығын көреміз [Кузнецова, Тепловодская 1989: 79].

Милықұдық, Сорқұдық, Айнакөл қоныстарында қол балталар, балғалардың және үккіштердің формасы жағынан әртүрлі болып келеді. Балғалар (20 дана) цилиндрлік, сфералық және дөңгелек сопақша пішінді кремнийленген және ұсақ түйіршікті құмтастан, сондай-ақ кварциттен жасалған. Құралдардың едәуір бөлігі мыс рудасын қоспалардан сұрыптауға және тазартуға арналған құралдар санатына жататын заттар (10 дана). Көбінесе құйма тастар сопақ пішіні бар өткір қабырғалары дөңгелектелген тетраэдрлік жолақ түрінде болды, олар құмтастың әртүрлі сорттарынан жасалған [Валукинский 1945].

Жезқазған қонысының мәдени қабаттарынан өте жақсы деңгейде сақталған тас ұрғышқа ұқсас 11 балға табылды. Балғалар ұсақ түйіршікті құмтастан немесе порфириттен мұқият қашалған, дөңгелектенген жұмыс бөлігі және цилиндр тәріздес сабымен ерекшеленеді. Құралдың беті мұқият ойылып жылтыратылған. Жезқазғанның руда ұнтақтау құралдарының көпшілігі шаршы, тіктөртбұрышты немесе сопақша тәрізді

тақтайшалар түріндегі кең тегіс жұмыс беті және ортасында шағын тесігі бар тас үккіш (шамамен 50 дана) болды. Үккіш қызыл құмтастан жасалған. Археологиялық зерттеу барысында табылған термиялық процесстен кейін балқыған кенді арнайы пышақ, айна және басқа заттардың пішінін шығару үшін қалыптарға құйғандығын дәлелдейтін заттар табылды, Сонымен қатар балқыған кенді тасымалдауға арналған тигель, льячка (қасық тәрізді құрал) сынықтары және т.б. құрал-жабдықтар табылды [Кузнецова, Тепловодская 1989: 80].

Қорытынды. Орталық Қазақстандағы қола дәуірін тарихи тұрғыдан қорытындылай келе айтар болсақ, 1990 жылдарға дейін аймақта тау-кен ісі және металлургиясы жеткілікті дәрежеде зерттелмеген болды. Қазіргі таңда экономиканы арттыруда қолға алынған кен игеру процесі Орталық Қазақстанның кенге бай жерін қайта зерттеуді талап етуде. Мақалада қарастырылған ғылыми зерттеу жұмыстары, қола дәуіріндегі металлургияның дамуы туралы жаңа көзқарастарды қалыптастырып, қола дәуірін зерттеудің жаңа кезеңін зерттеуге септігін тигізді. XXI ғасырдағы жаңа зерттеулер, қола дәуіріндегі белсенді қарым-қатынастардың артуына сәйкес, археология және геология ғылымдарының сабақтастығымен жүргізілді.

Жетекші: PhD Ержанова А.Е.

ӘДЕБИЕТ

Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. Т. 1. 400 с.: ил.

Валукинский Н.В. Отчет обследование места переработки руды и плавки в урочищах Соркудук-сай и Айнакуль. 1945 г. // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 69б

Валукинский Н.В., Кузнецова Э.Ф. Отчет обследование старинного места переработки медной руды в урочище Милы-Кудук // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 69а.

Ержанова А.Е. Каменные орудия и предметы вооружения с поселений бронзового века Атасуского и Талдысайского микрорайонов Центрального Казахстана // Вестник КазНУ. Сер. истор. 2018. № 3 (90). С. 199-208.

Жауымбаев С.У., Ломан В.Г., Тулеуова Б.Т., Шотбакова Л.К. Археология и история Сарыарки: Сб. науч. ст. / Ред. Р. М. Жумашев. Караганда: Изд-во КарГУ, 2012. 315 с.

Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана // Научный архив ИА КН МНВО РК. Д. 2073.

Марғұлан А.Х. Горное дело в Центральном Казахстане в древние и средние века // Поиски и раскопки в Казахстане / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР, 1972. С.27-29

Марғұлан Ә.Х. Сарыарқа. Қола дәуірінің тау-кен ісі және металлургиясы. Жезқазған – көне және ортағасырлық металлургия орталығы (Милықұдық қалашығы) / Құраст. Д.Ә. Марғұлан. Алматы: Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институты. 2020. 432 б.

Талдысай – поселение древних металлургов позднебронзового века в Улытауской степи: Коллективная монография / Ред. Ж. Курманкулов. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 240 с.

А.И. БАЛЫМБЕТОВА

Аружан Ирзатаевна Балымбетова

Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым»,
г. Алматы, Казахстан;
aruzanbalymbetova@gmail.com

ВЕЛИЧИЕ в ДЕТАЛЯХ: РЕСТАВРАЦИЯ РЕЗНЫХ ДВЕРЕЙ УСЫПАЛЬНИЦЫ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ

Дверь в усыпальницу Ходжи Ахмеда Ясави – единственная подлинная дверь в Средней Азии периода XIV века, сохраненная и эксплуатировавшаяся до нашего времени. Дверь двухстворчатая с металлическими обрамлениями, украшенная резным растительным орнаментом и инкрустацией. Многовековой возраст, активная эксплуатация в течение всего времени, следы грубого ремонта, нестабильный температурно-влажностный режим, многовековые загрязнения, покрытые лаком, невидимые пустоты, разъеденные насекомыми привели к тому, что в настоящий момент данный артефакт нуждается в консервации и реставрации. С 2018 года специалистами научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» под руководством Крыма Алтынбекова начата реставрация двери, которая включает: рентгенографический анализ, очистка металлического обрамления двери, очистка поверхности двери – резьбы от загрязнений и лакового слоя, подбор подходящего клеящего состава. Сам автор в период с 2023 по 2024 годы принимал участие при выполнении следующих задач: удаление мастики (замазки) на поверхности; укрепление сохранившейся на месте инкрустации; переклейка инкрустации, державшейся за счет загрязнений, мастики и иссохшего клея; выпрямление деформации инкрустации методом придавливания. В статье также описываются методы исследования, а также особенности состояния различных материалов инкрустации, древесины.

Ключевые слова: Туркестан, Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, реставрация, консервация, усыпальница (гурхана), старинная дверь, рентгенографический анализ, деградация древесины, инкрустация, резьба по дереву

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ҚАБІРІНІҢ ОЙЫЛҒАН ЕСІКТЕРІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ: БӨЛШЕКТЕРДЕГІ ҰЛЫЛЫҚ

Қожа Ахмет Ясауи қабірінің есігі – XIV ғасырдағы Орта Азиядағы біздің заманымызға дейін сақталған және пайдаланылған жалғыз шынайы есік. Есік екі жармалы, металл жақтаулары бар, есімдік ою-өрнектерімен оюланған және әшекейлермен безендірілген. Ғасырлар бойы белсенді пайдалану, өрескел жөндеу, тұрақсыз температура мен ылғалдылық режимі, лакпен қаптау, ғасырлар бойы ластану, жәндіктер жеген көрінбейтін бос жерлердің болуы салдарынан қазіргі уақытта бұл артефакті сақтау және қалпына келтіру қажеттігі туындап отыр. 2018 жылдан бастап «Остров Крым» ғылыми-реставрациялық зертханасының мамандары Қырым Алтынбековтың басшылығымен есікті қалпына келтіруді бастады, оған мыналар кіреді: рентгенографиялық талдау, есіктің металл жақтауын тазарту, есіктің бетін – жіптерді ластанудан және лак қабатынан тазарту, қолайлы желім құрамын таңдау. Автордың өзі 2023–2024 жылдар аралығында келесі міндеттерді орындауға қатысты: бетіндегі мастиканы алып тастау; орнында сақталған кірістіруді нығайту; ластану, мастика және кептірілген желім есебінен ұсталған кірістіруді қайта желімдеу; кірістіру деформациясын басу әдісімен түзету. Сонымен қатар мақалада зерттеу әдістері, сондай-ақ әртүрлі қаптау материалдарының, ағаштың күйінің ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: Түркістан, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, қалпына келтіру, консервация, қабір (гурхана), ескі есік, рентгенографиялық талдау, ағаштың тозуы, инкрустация, ағаш ою

GREATNESS is in the DETAILS: RESTORATION of the CARVED DOORS of the TOMB of KHOJA AHMED YASAWI

The door to the tomb of Khoja Ahmed Yasawi is the only authentic door in Central Asia from the period of the 14th century, preserved and operated until our time. The door is double-leafed with metal frames, decorated with carved floral ornaments and inlays. The centuries-old age, active operation throughout the time, traces of rough repairs, unstable

temperature and humidity conditions, centuries-old contamination, varnished, invisible voids corroded by insects have led to the fact that at the moment this artifact needs conservation and restoration. Since 2018, specialists of the scientific restoration laboratory "Island of Crimea" under the leadership of Krym Altynbekov have begun the restoration of the door, which includes: X-ray analysis, cleaning of the metal frame of the door, cleaning the surface of the door thread from dirt and varnish layer, selection of a suitable adhesive composition. The author himself, in the period from 2023 to 2024, took part in the following tasks: removing mastic (putty) on the surface; strengthening the inlay preserved in place; gluing the inlay, which was held due to contamination, mastic and dried glue; straightening the deformation of the inlay by pressing. The article also describes the research methods, as well as the features of the condition of various inlay materials, wood.

Keywords: Turkestan, Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, restoration, conservation, tomb (gurkhana), ancient door, X-ray analysis, degradation of wood, inlay, wood carving

Введение. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави – значимый религиозный и культурный объект, расположенный в г. Туркестан (Республика Казахстан). Памятник посвящен суфийскому поэту, философу XII в. Ходже Ахмеду Ясави, который сыграл важную роль в распространении ислама в Центральноазиатском регионе. Мавзолей считается одним из важнейших архитектурных памятников Казахстана и признан объектом Всемирного наследия ЮНЕСКО в 2003 году [Елгин 2022: 6; Муминов 2017: 3].

Ключевыми особенностями мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави являются его отличительный архитектурный стиль, в котором сочетаются элементы исламского, персидского и тюркского дизайна. Строительство здания началось в XIV в., но на протяжении веков расширялось и видоизменялось.

Дверь, ведущая из главного зала (казандыка) служит порогом к усыпальнице Ходжи Ахмеда Ясави, отмечая вход во внутреннее святилище мавзолея, где покоятся его останки. Дверь двустворчатая, украшена узорами, типичными для исламского искусства, каллиграфические надписи. Это яркий пример искусства резьбы по дереву средневековья в Центральной Азии, и единственная дверь того времени, до последнего находившаяся и эксплуатировавшаяся на своём месте [Нурмухаммедов 1980: 22].

Дверь усыпальницы, как и многие другие элементы мавзолея, со временем подвергалась разрушению из-за факторов окружающей среды, естественного старения и человеческой деятельности. Для обеспечения их сохранности периодически предпринимались кустарные методы ремонта. Необходимо было максимально полно сохранить историческую целостность двери для будущих поколений посетителей и исследователей. Реставрация двери гурханы Ходжи Ахмеда Ясави особо важна для сохранения культурного наследия Казахстана и всего Центральноазиатского региона в целом. Реставрация и консервация данной двери выполняется Научно-реставрационной лабораторией «Остров

Крым» с 2018 года по заказу Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

Методы исследования. Для проведения работ, специалисты лаборатории «Остров Крым» оценили состояние двери, документировали любые повреждения или износ и разработали план реставрации, направленный на стабилизацию конструкции при максимально возможном сохранении ее первоначальных характеристик и материалов. Для определения наиболее подходящих методов реставрации проведены исследования и эксперименты.

Материал исследования. Лаборатория «Остров Крым» первая в Казахстане начала применять рентген в исследовании археологических и музейных ценностей. Под руководством главного художника-реставратора Крыма Алтынбекова за 2018–2022 гг. выполнено двукратное рентгенографическое исследование дверных полотен и орнаментированных металлических полос-стяжек; разработаны этапы по первичной очистке резного дерева и удалению многослойных разновременных наслоений. Рентгенографический анализ помог определить степень разрушения древесины изнутри. На рентгене заметны темные полосы, характеризующие пустоты, разъеденные насекомыми (термитами), хотя снаружи древесина кажется целой. Также на рентгене замечены инкрустации светлого цвета из-за своей плотности. Внешне такого рода детали незаметны из-за мастики (замазки), частично покрывающей поверхность двери.

Взяты пробы из разных частей инкрустации, вставок, мастики (замазки) для лабораторного анализа. Пробы проанализированы старшим научным сотрудником отделом научно-технической экспертизы Государственного Эрмитажа Е.А. Миколайчук. В результате исследования проб установлено:

- «Замазка» является толстым однородным слоем крахмального клея из риса;
- Фрагмент желтой твердой инкрустации является костью;

- Фрагмент серебристого цвета является оловом;
- Фрагмент золотого цвета – камедь из абрикосовых косточек;
- Фрагмент черной инкрустации является черным деревом, привезенным из Африки;
- Фрагменты деревянных вставок являются разными породами деревьев.

Состояние двери неудовлетворительное. Имеются многочисленные утраты инкрустации, деградация древесины, растрескивание (крупные и мелкие), иссыхание древесины, деформация, утраты металлических деталей, истертость поверхности слоя металлических деталей, и древесины двери. По всей древесине присутствуют маленькие летные отверстия – входы от насекомых. Следы грубого ремонта – забитые гвозди поверх инкрустации, мастика, замазанная по поверхности инкрустаций и вставок, заполнение трещин инородными материалами.

Специалистами лаборатории проведена очистка металлического обрамления двери, очистка поверхности двери, многоступенчатой резьбы от загрязнений и лакового слоя. Реставратором Крымом Алтынбековым в ходе многочисленных экспериментов, в качестве клеящего вещества выбран Paraloid в ацетоне 10%. Имен-

но этот состав был подобран, так как он легко обратим (ацетоном) и не несет угрозы старинному дереву (рис.1).

Автором статьи проводились реставрационные работы с дверью в период с 2023 по 2024 гг. В процессе работы выявлены особенности состояния как древесины массива двери, так и состояния различных материалов инкрустации, а также их степень сохранности и адгезии к массиву двери.

Древесина двери. Состояние древесины двери, учитывая её значительный возраст (более 600 лет) – иссохшее, хрупкое, мягкое при надавливании, крошится при физическом воздействии. Данный предмет требует деликатного очищения только специальными гладкими, адаптированными для данной работы инструментами, не повреждающими её поверхность. Такая работа требует осторожности и отсутствия спешки. Вследствие чего занимает значительное количество времени.

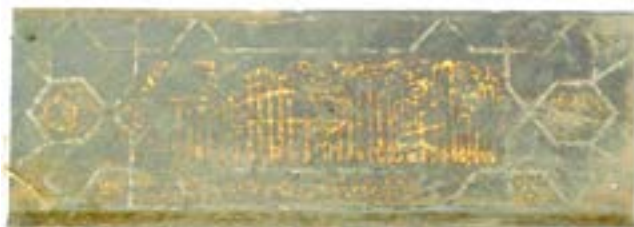
В работе необходимо применение микроскопа, камеры и монитора с высоким качеством передаваемого изображения, чтобы не повредить мелкие детали, невидимые невооружённым глазом для очистки инкрустации, т.к. она достаточно мелкая. Удаление загрязнений

1

2

3

4

Рис. 1. Процесс очистки двери: 1 – очистка металлического обрамления; 2 – очистка резьбы от загрязнений; 3 – пластина до реставрации; 4 – пластина после реставрации. Фото: Максим Александров

(темные пятна, пыль, жировые загрязнения, накопившиеся в течение времени ее эксплуатации) происходит механическим способом.

Мастика (замазка). Мастика – желтый, рыхлый состав в сухом виде. Удаление мастики происходит путем замачивания ватной палочкой, смоченной в воде, на 5–10 минут. Ватная палочка используется для осторожного увлажнения водой сегмента с мастикой, чтобы не задеть деревянные элементы инкрустации. Мастика под действием увлажнения размягчается, что облегчает способ ее удаления. Удаление происходит механическим способом с помощью стоматологических металлических инструментов.

Инкрустация. Инкрустация имеет оловянные вставки, которые очищаются лишь деревянными инструментами, так как олово является мягким материалом, требующем деликатности в очищении.

После удаления загрязнений и мастики инкрустация отпадает в связи с полным иссыханием первичного клея. Поэтому с помощью пинцета она закрепляется на своем месте новым клеящим составом (Paraloid в ацетоне 10%) и оставляется для полного застывания на сутки. После закрепления инкрустации излишки состава удаляются механическим способом и протираются спиртом. Отметим, что в центральной ромбовидной композиции обнаружены тонкие полоски олова.

На резьбе после очистки проявилась инкрустация кости, разных пород деревьев, олово. В обрамлении центра резьбы после очистки обнаружена тонкая полоска олова примерно 1 см в длину и 0,05 см в ширину.

Важной проблемой являются многочисленные трещины, некоторые проходящие под инкрустацией. В таких случаях в разрыве она не выпадает лишь за счёт грязи. Способ очистки в таком случае – максимальное очищение вокруг загрязнений, но без удаления мастики под инкрустацией для избежания потерь.

Кость имеет желтый налет, в разных случаях помогает удаление спиртом, в других местах желтый налет заходит глубоко.

Инкрустация дерева коричневого цвета имеет мягкую волокнистую структуру, под микроскопом заметны поры.

Деревянная инкрустация из разных пород дерева очищалась тем же способом, что и оловянные вставки – размачивание мастики и удаление специальными инструментами. Деревянные вставки после удаления загрязнений видоизменяли форму, деформировались. Решением данной проблемы стал закрепляющий состав (Paraloid в ацетоне 10%), который вводился с помощью шприца под деревянными вставками и накрыв-

вался пленкой с подложкой, груз устанавливался сверху на день, для лучшего закрепления и выравнивания деформаций.

На резьбе с каллиграфическими арабскими надписями присутствуют вставки в виде разных пород деревьев (предположительно красное дерево).

Черное африканское дерево хрупкое, рассыпчатое, по сравнению с другими породами деревьев.

В трещинах имеются вставки из красно-коричневого дерева (предположительно красного). Таким образом кустарным методом ремонтировали дверь. Так как до очистки древесина была темного цвета можно сделать вывод, что вставки подбирали приблизительно по цвету. После снятия лакового слоя вместе с загрязнениями древесина приобрела светлый оттенок, а вставки стали значительно различаться с основным цветом поверхности.

Металлические элементы. Металлические элементы (частично сохранившиеся хальки – металлические розетки для крепления молоточков, гвозди) были добавлены после создания двери, вбиты поверх инкрустации варварским способом. После снятия металлических элементов обнаружены сквозные отверстия в центре розетки с инкрустацией, в резьбе. Под металлическими элементами древесина значительно загрязнена, приобрела зеленый оттенок, присущий бронзе под воздействием времени, воздуха и влаги (рис.2).

На бронзовой хальке после очистки специалистами по металлу проявилась позолота.

Результаты. Таким образом в результате длительной, тщательной работы, были получены новые сведения о сложности резьбы, об инкрустации, наличии различных материалов на двери гурханы мавзолея Ходжа Ахмета Яссави. Благодаря использованию рентгена, удалось увидеть невидимые, скрытые повреждения насекомыми, а также выявить невидимые невооружённым глазом остатки инкрустации.

Старинная дверь, шедевр искусства тимуридской эпохи изучена, в том числе и изнутри, получены новые данные о материалах инкрустации, разработана методика консервации и реставрации стариной двери.

Анализ и изменение способов реставрации происходил в процессе работы над объектом. Под слоем грязи обнаруживались ранее невидимые впечатляющие элементы, к которым тоже нужен новый подход к реставрации. Тем и сложна работа реставратора, никогда точно не знаешь, что таится за многолетним слоем загрязнений, поэтому очистка должна быть максимально осторожной.

Рис. 2. Процесс реставрации двери: 1 – процесс реставрации инкрустации; 2 – ватная палочка, смоченная водой; 3 – инкрустация со сквозным отверстием до реставрации; 4 – инкрустация со сквозным отверстием после реставрации; 5 – инкрустация до реставрации; 6 – инкрустация после реставрации.
 Фото: Аружан Балымбетова

Заключение. В результате проведенных реставрационных и консервационных работ специалистами Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» дверь гурханы Ходжи Ахмеда Ясави исследована, реставрация почти завершена. Изучены в лабораторной среде составы различных материалов, выявлены с помощью рентгенографического анализа полости от насекомых. Предполагается заполнение внутренних полостей (пустот) в дереве путем инъекций раствора Paraloid. Выполнена документация процесса реставрации, составлен научно-реставрационный отчет, паспорт реставрации. Запланированы реставрация притворной планки и музеефикация двери, в выделенном зале музея в г. Туркестан – для ее сохранения и изучения. А на месте в мавзолее установят точную копию.

В 2020–2022 гг. изготовлены и установлены вместо снятых подлинных дверей временные копии дверных полотен. Проведены исследования материалов двери и декора: разработаны технологические схемы для каждого вида работ, выполнена реставрация и консервация металлического обрамления, произведена очистка резьбы дверных полотен от современных лаковых покрытий и вековых загрязнений, подготовлена

экспозиционная основа для установки двери в музее. В связи с тем, что во время реставрации были обнаружены неизвестные ранее детали инкрустации, временную копию дверных полотен, стоящие в мавзолее, поменяют на более точную копию, учитывая исследования в настоящее время.

Научный руководитель: Алтынбекова Э.К.

ЛИТЕРАТУРА

Ёлгин Ю.А. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави: история архитектурно-археологических исследований. / Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. III. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. 300 с.

Нурмухаммедов Н. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави. Алма-Ата: изд-во «Өнер», 1980. 22 с.

Сыдықов Е.Б. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Ясави // Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К., Кенжетаяев Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Ясави. Астана: ЖШС «Мастер ПО», 2017. 216 с.

Д. Қ. ДӘУЛЕТХАНОВ
Ш. МЕДЕЛБЕК

Дәулет Қадырбекұлы Дәулетханов,
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
dauletd06@icloud.com
Шұғыла Меделбек,
Шығыс Қазақстан облыстық тарихи – өлкетану музейі,
Өскемен қ., Қазақстан;
medelbek.s@mail.ru

АҚБАУЫР ҚОНЫСЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ МЕТАЛЛУРГТЕРДІҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН ТҰРМЫСЫ

Бұл мақалада 2019 жылдан бастап З.Самашевтың басшылығымен жүзеге асырылып келе жатқан Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданында орналасқан Ақбауыр 1 археологиялық кешеніндегі археологиялық зерттеулерінің нәтижелері келтірілген. Зерттеу археологиялық, тарихи-салыстырмалы талдауды, сондай-ақ археозоология мен трассология әдістерін қамтитын көп салалы тәсілімен ерекшеленеді. Аймақтың ежелгі тұрғындарының экономикалық қызметі мен өмірін талдауға баса назар аударылды, бұл олардың әлеуметтік құрылымының, мәдени және өндірістік тәжірибелерінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Негізгі олжаларға тұрғын үйлердің қалдықтары, жартылай ашық шеберханалар, сондай-ақ мал шаруашылығы мен егіншіліктің дамуына баса назар аударатын археозоологиялық материалдардың едәуір мөлшері кіреді. Археологиялық деректер петроглифтерді, стелаларды және қорғандарды талдаумен толықтырылып, ерте темір дәуіріндегі аймақтың мәдени даму деңгейі туралы түсінікті кеңейтеді. Зерттеу осы аумақтың ежелгі өркениеттерінің әлеуметтік-экономикалық даму процестерін түсінуде жаңа мүмкіндіктерді аша отырып, Шығыс Қазақстанның тарихы мен мәдени мұрасын зерттеуге елеулі үлес қосады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, ерте темір дәуірі, қола дәуірі, қоныстар, тас құралдар, мал шаруашылығы және егіншілік, археозоология

ХОЗЯЙСТВО и БЫТ ДРЕВНИХ МЕТАЛЛУРГОВ на ПОСЕЛЕНИИ АКБАУР

В данной статье представлены результаты комплексных археологических исследований археологического комплекса Ақбауыр 1, находящегося в Уланском районе Восточно-Казахстанской области, осуществляемых с 2019 года под руководством З. Самашева. Исследование выделяется своим мультидисциплинарным подходом, включающим археологический, историко-сравнительный анализ, а также методы зоологии и трассологии. Основное внимание уделено анализу экономической деятельности и быта древних обитателей региона, что позволило выявить особенности их социальной структуры, культурных и производственных практик. Ключевые находки включают остатки жилищ с нестандартной планировкой, полуоткрытые мастерские, а также значительное количество археозоологических материалов, подчёркивающих развитие скотоводства и земледелия. Археологические данные дополнены анализом петроглифов, стел и курганов, расширяя понимание культурного ландшафта региона в раннем железном веке. Исследование вносит весомый вклад в изучение истории и культурного наследия Восточного Казахстана, открывая новые страницы в понимании процессов социально-экономического развития древних цивилизаций этой территории.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, ранний железный век, бронзовый век, поселения, каменные орудия труда, скотоводство и земледелие, археозоология

ECONOMY and LIFE of ANCIENT METALLURGISTS in AKBAUYR SETTLEMENT

This article presents the results of comprehensive archaeological research of the archaeological complex Akbauyr 1, located in the Ulan district of East Kazakhstan region, carried out since 2019 under the leadership of Z. Samashev. The

research stands out for its multidisciplinary approach, including archaeological, historical and comparative analysis, as well as methods of zoology and tracology. The main attention is paid to the analysis of the economic activity and life of the ancient inhabitants of the region, which made it possible to identify the features of their social structure, cultural and industrial practices. Key finds include the remains of dwellings with non-standard layout, semi-open workshops, as well as a significant amount of archaeozoological materials emphasizing the development of cattle breeding and agriculture. The archaeological data is complemented by the analysis of petroglyphs, steles and mounds, expanding the understanding of the cultural landscape of the region in the Early Iron Age. The research makes a significant contribution to the study of the history and cultural heritage of East Kazakhstan, opening new pages in understanding the processes of socio-economic development of ancient civilizations of this territory.

Keywords: Eastern Kazakhstan, early Iron Age, Bronze Age, settlements, stone tools, cattle breeding and agriculture, archeozoology

Кіріспе. Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданындағы Бестерек және Сағыр елді мекендерінің арасында орналасқан Ақбауыр 1 қонысы 2019 жылдан бастап З. Самашевтың жетекшілігімен зерттелуде [Самашев 2020: 103]. Кешен алқабында қоршаулардың, петроглифтердің, стеллалардың, обалардың және басқа мәдени орындардың болуымен ерекшеленеді. Тау етегінде орналасқан ескерткіш батыс пен шығыста тау жоталарымен шектелген. Құрылым тұрғысынан елді мекен аумағында бұрыштары дөңгеленген дұрыс емес тікбұрышты тұрғын үйлер табылды. Сонымен қатар, тауға іргелес аймақта екі жартылай ашық шеберхана тіркелген. Шығыс бөлігінде екі сопақша ғимарат бар, ал оңтүстігінде тікбұрышты және дөңгелек тұрғын үй құрылымдары бар [Самашев және т.б. 2020].

Қоныстар кешендеріндегі экономикалық қызмет пен өмірді зерттеу археологиялық және тарихи зерттеулерде басты орын алады, өйткені ол ежелгі қоғамдардың әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірін талдауға кең материал ұсынады. Зерттеудің бұл саласы өткен адамдардың күнделікті өмірін, олардың мінез-құлқын, тәуелділіктерін, технологияларын және қоршаған ортаға бейімделуін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Экономикалық стратегиялар, азық-түлікті таңдау, тұрғын үй жағдайлары, киім-кешек, құралдар мен тұрмыстық заттар ежелгі қауымдастықтардың күнделікті өмірі мен әлеуметтік ұйымының бейнесін қалпына келтіруге болатын маңызды көрсеткіштері. Қоныстарда табылатын заттарды, өндірістік қызметтің іздерін қоса алғанда, материалдық мәдениетті талдауда қоғамның экономикалық негіздерін қалпына келтіруге, азық-түлікпен қамтамасыз ету тәсілдерін, егіншілік, мал шаруашылығы, аңшылық және балық аулау жүйелерін анықтауға көмектеседі. Осылайша, елді мекеннің экономикалық мамандануын және оның аймақтың кең экономикалық желісіндегі орнын анықтауға болады.

Күнделікті өмір мен экономикалық тәжірибені зерттеу қоғамдағы әлеуметтік құрылым мен иерархия туралы мәліметтер береді. Тұрғын үй және

экономикалық аймақтардың таралуы, тұрмыстық заттардың әртүрлілігі мен сапасы, салттық заттардың болуы әлеуметтік бөлінууді, сондай-ақ белгілі бір мәдени және діни тәжірибелерді көрсете алады.

Сонымен қатар, экономика мен күнделікті өмірді зерттеуі ежелгі қоғамдардың қоршаған ортаның өзгеруіне, экологиялық және климаттық жағдайларға бейімделу стратегияларын түсінуге ықпал етеді. Археологиялық деректерді талдау ғалымдарға адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуін бейнелейтін өзара әрекеттесудің өзгеруін және оның мәдени дамуға әсерін қайта жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, қоныстар кешендеріндегі экономика мен күнделікті зерттеу ежелгі өмір салтының көптеген аспектілерін қалпына келтіруге мүмкіндік беріп, адамзат дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі тарихи процестерді түсіну үшін құнды ақпарат болып саналады.

Зерттеу әдістері. Мақалада пәнаралық зертеу әдістерінің мәліметтері негізге алынып отыр. Ақбауыр елді мекенінен табылған остеологиялық материалдарға М.С. Шағырбаев зерттеу жүргізген. Зерттеу жұмысында археозоологиялық мәліметтер, оның ішінде статистикалық ақпараттарға талдау жасалды. Тас құралдардың жасалу әдістері мен пайдалану қызметтеріне А.Е. Ержанова зерттеу жүргізген. Мақалада трасологиялық зертеу нәтижелері салыстырмалы түрде қарастырылып, қоныстың палеоэкономикасына қатысты талданады. Археологиялық, археозоологиялық және трасологиялық зерттеу әдістері бойынша алынған нақты ақпараттарды талдауда тарихи-салыстырмалы және тарихи жүйелеу әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер. Ақбауыр елді мекендерінің археологиялық ескерткіштерінен табылған жануарлардың сүйек қалдықтарын археозоологиялық тұрғыдан зерттеудің арқасында Шығыс Қазақстан аумағындағы ерте темір дәуірі халқының шаруашылық қызметін түсіну үшін маңызды көкжиектер ашады. Мысалы, археозоолог М.С. Шағырбаевтың зерттеуле-

рінде Ақбауырдан табылған материалдарға қатысты келесідей ақпараттар көрсетілген: анықталған сүйек қалдықтарының көп бөлігі (97,8%) үй жануарларына жатады, бұл осы саладағы отырықшы мал шаруашылығының дамуының жоғары деңгейін көрсетеді. Ірі қара малдың сүйектерінің (42,7%), содан кейін ұсақ малдың (33%) және жылқының (22,1%) қалдықтарының басым болуы бұл жануарлардың экономикалық қызметтегі маңызды рөлін көрсетеді [Шагирбаев 2022: 159–162]. Негізінен «ас үй» қалдықтары болып табылатын сүйек материалының қатты бөлшектенуі үй тұяқтыларының әртүрлі түрлерінің сүйек бөліктері күнделікті өмірде әртүрлі тәсілдермен қолданылғанын көрсетеді, сондай-ақ белгілі бір жануарлардың ет, жүн немесе сүт өнімдеріне мамандануы туралы түсінік бере алады. Үй тұяқтылары арасында негізінен ірі-қара малдардың болуы мал шаруашылығында олардың етімен ғана емес, сонымен қатар сүт, жүн немесе мініс ат ретінде пайдаланын көрсетеді.

Ақбауыр 1 қонысын зерттеу аясында ежелгі тұрғындардың шаруашылық қызметінің кең спектрін көрсететін тас құралдарының әртүрлі түрлері анықталып, талданды. Қоныс материалдарының ішінде кетпеннің екі негізгі түрі анықталды. Бірінші түрі негізінен тау-кен өндірісінде қолданылған, жұмыс беті дөңес, жартылай сопақ пішінімен сипатталады, екі жағынан да өңделеді және ағаш тұтқаны бекіту үшін бүйірлерінде ойықтар болады. Металлургиялық елді мекендерде және кейінгі қола дәуіріндегі карьерлерде табылған бұл кетпендер тұтқаға байлау үшін бір ғана ойығы бар ерте темір дәуіріндегі қазба жұмыстарына арналған кетпендермен ерекшеленеді [Рязанова 2023: 187]. Сонымен қатар, Ақбауыр 1 елді мекенінде салмағы 1 кг-ға дейінгі қайла табылды, олар пішіні атқаратын қызыметі жағынан кейінгі қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің басқа жерлерінен алынған құралдармен ұқсас [Загородняя 2011: 25]. Жаппай тау жыныстарынан жасалған бұл құралдар тау-кен жұмыстарында да, қазба жұмыстарында да қолданылды, бұл жаңа тарихи кезеңде тас құралдарын пайдалану дәстүрінің жалғасуын көрсетеді. Сонымен қатар, құю қалыптары, тегістегіштер, құймалар және қайрақтар сияқты металл өңдеу құралдары анықталды, олар дайын өнімді жасауға және жетілдіруге қызмет етті. Бұл құралдардың ерте темір дәуіріндегі елді мекендерде болуы металл өңдеу үшін тас құралдарын пайдалануды жалғастыруды растайды.

Талқылау. Жүн мен ет алу мақсатында ұсақ малды, негізінен қойларды ұстау және оларды союдың маусымдық сипаты жергілікті климаттық жағдайларға

бейімделуді және табиғи циклдерге негізделген экономикалық қызметті жоспарлауды көрсетеді. Ірі қара малдың фалангтарында патологияның болуы, олардың ауыр жұмыстарда қолданылуын көрсетуі мүмкін және сиырлардың негізгі бөлігінің күз айларында шамамен 1,5 жасында қайтыс болуы мамандандырылған сүт шаруашылығының бар екендігіне күмән келтіреді, дегенмен бұл сүт пен сүт өнімдерін пайдалануды жоққа шығармайды. Сирақ жіңішкелігі бар және бұрынғы дәуірлердегі жылқылармен салыстырғанда сәл үлкенірек жылқылар, ең алдымен, көлік мақсатында және ішінара ет үшін пайдаланылды. Бұл Ақбауыр халқының көлік қажеттіліктерін қамтамасыз етудегі жылқылардың маңыздылығын көрсетеді.

Ит сүйектері мен ит тістеген сүйектердің табылуы олардың қоныс аумағында тұрақты болуын растайды, бұл иттердің ежелгі Ақбауыр тұрғындарының өміріндегі маңызды рөлін көрсетеді, мүмкін практикалық аспектіде – аң аулау, күзету, мал өсіру және әлеуметтік жағынан – ит адамның серігі ретінде.

Тұяқтылар тістеген сүйектердің табылуы жануарлардың бір бөлігі елді мекен аумағында белгілі бір жағдайларда қорада ұсталғанын көрсетеді. Бұл үй жануарларын күту мен күтімінің ойластырылған жүйесін көрсетеді, сонымен қатар аграрлық технологиялар мен жоспарлаудың белгілі бір дәрежеде дамуын болжауға мүмкіндік береді.

Жаңа туған жануарлардың сүйектері мен ірі қара мен ұсақ малдың эмбриондарының табылуы ежелгі тұрғындардың үй жануарларын қыстың аяғында және көктемнің басында қоныстанғанын көрсетеді, бұл жануарлардың репродуктивті циклдары мен олардың ең осал кезеңде қорғалуы мен күтіміне байланысты болуы мүмкін.

Ақбауырдың шаруашылық жүйесіндегі аң аулаудың рөлі сүйек қалдықтарын талдауға қарағанда аң аулау маңызды рөл ойнамаған – табылған сүйек қалдықтарында жабайы жануарлар сүйектері 1,4% ғана құрайды. Бұл елді мекен тұрғындары арасында мал шаруашылығы мен аграрлық өмір салтының басым екендігін көрсетеді. Алайда, Шығыс Қазақстанның жабайы фаунасының кәсіптік түрлерінің сүйектерінің болуы аңшылықтың әлі де болғанын және оның қосымша азық-түлік немесе еңбек құралдары, киім-кешек және зергерлік бұйымдар жасау үшін шикізат көзі бола алатынын көрсетеді. Сонымен, Ақбауыр қоныстарынан табылған сүйек қалдықтарын археологиялық талдау Шығыс Қазақстандағы ерте темір дәуірі тұрғындарының шаруашылық қызметі, әлеуметтік құрылымы және мәдени дәстүрлері туралы құнды мәліметтер береді [Шагирбаев 2020: 159] Жануарларды

пайдалану ерекшеліктері, союдың маусымдылығы, үй жануарларын ұстау әдістері ежелгі қоғамдардың тарихы мен мәдениетін зерттеудің маңызды аспектісі болып табылатын жергілікті жағдайларға бейімделуді және аграрлық технологиялардың дамуын көрсетеді.

Зерттеулер сонымен қатар тері өңдеу үшін қырғыштар мен кескіштерді, сондай-ақ қыш ыдыстар дайындауда және басқа да мақсаттарда тас қалдықтары мен үшкірлерін пайдаланған. Тас құралдар ежелгі тұрғындардың өмірі мен өндірісінің әртүрлі салаларындағы маңыздылығын көрсетеді.

Құрал-саймандардың жұмыс беттеріндегі іздерді талдау тау-кен және металл өңдеу құралдарын қоса алғанда, функционалды топтарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Темір құралдардың пайда болуына қарамастан, тас құралдары тек кендерді ғана емес, сонымен қатар жергілікті өндірісті дамытуға қажетті басқа тау жыныстары мен минералдарды өндіру мен өңдеуде маңызды рөл атқарды. Ақбауыр 1 елді мекеніндегі тас құралдарын пайдалану мен функцияларына байланысты мәселелер тереңірек түсіну үшін қосымша зерттеулерді қажет етеді [Ержанова 2023: 187].

Қорытынды. 2019 жылдан бері жүргізілген Ақбауыр 1 археологиялық кешеніндегі зерттеулер Шығыс Қазақстан халқының ерте темір дәуіріндегі өмірін түсіну үшін жаңа көкжиектер ашты. Ескерткішті қазу әр түрлі формадағы тұрғын үйлер мен жартылай ашық шеберханаларды ғана емес, сонымен қатар ежелгі тұрғындардың экономикалық қызметінің әртүрлілігін көрсететін тас құралдарының кең спектрін анықтауға мүмкіндік берді.

Функционалды-трасологиялық талдауларға сүйене отырып, тас құралдары тау-кен жұмыстарынан бастап егіншілік пен металл өңдеуге дейінгі көптеген

шаруашылық бағыттарын қамтыды деп айтуға болады. Археологиялық деректер аңшылық пен маусымдық ауылшаруашылық тәжірибелерімен толықтырылған дамыған мал шаруашылығын, қоғамның күрделі экономикалық құрылымын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

Ержанова А.Е. Каменные орудия с древних поселений северных склонов Иле Алатау // // Маргулановские чтения-2023: материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 30-31 марта 2023 г.) / Гл. ред. А. Оңғар. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. Т. 1. С 187-204.

Загородняя О.Н. Функциональный анализ орудий труда поселения Червонэ озеро 1 Картамышского археологического микрорайона // Археология і давня історія України. 2011. Вип. 5. С. 24-30.

Самашев З. Производственный центр ранних саков в Казахском Алтае (поселенческий комплекс Ақбауыр) // Археология Южной Сибири. К 75-летию со дня рождения В.В. Боброва. Вып. 28. Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО, 2020. С. 103-118.

Самашев З., Жунисханова А., Чотбаев А. и др. Отчет по теме: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019-2021 годы» // Архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». Усть-Каменогорск, 2020. 873 с.

Шагирбаев М.С. Первые результаты археозоологического изучения костных остатков животных из поселенческих комплексов на Ақбауыре // Алтай – түркі элементінің алтын бесігі /Бас ред. Д. Ахметов. Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ, 2022 жыл, 158-265 бб.

Ә.С. ДЖЕКБАЕВА
Н.Н. УРАЗМАГАМБЕТОВ

Әмина Серікқызы Джекбаева,
Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік университеті,
amina_d2003@icloud.com
Нуршат Нуркатович Уразмагамбетов
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі,
Ақтөбе қ. Қазақстан;
urazmagambetov96@gmail.com

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПАЛЕОМЕТАЛ ДӘУІРІНІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА НЫСАНДАРЫН ЗЕРТТЕУГЕ ГЕОЛОГТАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Мақала Ақтөбе облысындағы палеометалл дәуірінің тарихи-мәдени мұра нысандарын зерттеуге геологтардың қосқан үлесіне арналған. В.В. Родионов, Р.А. Сегедин, В.Ф. Коробков, С.Г. Грешнер сияқты геолог ғалымдардың Ақтөбе облысында әр жылдарда жинаған жинақтары мен өңірімізде жүргізілген археологиялық және геологиялық жұмыстардың ғылыми есептері дереккөз болды. Зерттеудің негізгі мақсаты – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған геолог ғалымдардың еңбектерінен ақпарат жинақтау және аталмыш дәуірдің археологиялық ескерткіштерін жүйелеу болып табылады. XX ғ. екінші жартысында Ақтөбе облысында геологиялық зерттеу жұмыстары ауқымды түрде жүргізілді. Жүргізілген жұмыстар тарихи және мәдени ескерткіштерді қамтыған болатын. Аталған жылдар ішінде қола дәуірімен даталанатын ежелгі кен орындары, петроглифтер мен қорымдарды анықтау және зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Түйін сөздер: Ақтөбе облысы, палеометалл дәуірі, геология, кен орындары, петроглифтер, қорымдар

ВКЛАД ГЕОЛОГОВ в ИЗУЧЕНИЕ ОБЪЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ ЭПОХИ ПАЛЕОМЕТАЛЛА

Данная статья посвящена вкладу геологов в изучение объектов историко-культурного наследия Актыбинской области. Основной целью исследования является сбор и систематизация информации об археологических памятниках в работах геологов в фонде Актыбинского областного историко-краеведческого музея. В качестве источников послужили коллекции археологических артефактов, собранные геологами В.В. Родионовым, Р.А. Сегединым, В.Ф. Коробковым, С.Г. Грешнером и др. в разные годы на территории Актыбинской области, а также отчеты о археологических и геологических работах в регионе. Авторами отмечается, что во второй пол. XX в. на обозначенной территории производились крупномасштабные геологические работы, в результате которых были собраны коллекции археологических артефактов и открыты различные памятники археологии.

Ключевые слова: Актыбинская область, эпоха палеометалла, геология, рудники, петроглифы, могильники.

THE CONTRIBUTION of GEOLOGISTS to the STUDY of HISTORICAL and CULTURAL HERITAGE SITES of the PALEOMETAL ERA in the AKTOBE REGION

This article is devoted to the contribution of geologists to the study of objects of historical and cultural heritage of the Aktobe region. The sources were archaeological collections collected by geologists V.V. Rodionov, R.A. Segedin, V.F. Korobkov, S.G. Greshner and others in different years in the Aktobe region, as well as reports on archaeological and geological work in the region. The main goal of the study is to collect information in the works of geologists in the Aktobe Regional Museum of History and Lore and to systematize archaeological monuments of this period. In the second half of the 20th century, large-scale geological work was carried out in the Aktobe region. During the work, archaeological monuments were affected. Over the years, they discovered and studied ancient mines, petroglyphs, as well as burial grounds of the Bronze Age.

Keywords. Aktobe region, Paleometal era, geology, mines, petroglyphs, burial grounds

Кіріспе. Ақтөбе облысының аумағында ерте палеолиттен бастап қола дәуірі, ерте көшпелілер сынды адамзат тарихының әртүрлі кезеңдеріне жататын археологиялық ескерткіштерін зерттеуге геолог ғалымдардың қосқан үлесі көп.

Солардың ішінде, В.В. Родионов, Р.А. Сегедин, В.Ф. Коробков, С.Г. Грешнер және т.б. есімдерді айтпасақ болмайды. Қосарланған геоархеологиялық зерттеулердің ішінде ежелгі «палеометалл дәуірінің» ескерткіштерінің зерттеу жұмыстары ерекше қызығушылық тудырады.

Мұғалжар таулары мен оңтүстік Орал маңы әрқашанда полеометалл дәуірімен мерзімделетін ескерткіштерге бай болды. 1950-1980 жж. Мұғалжар, Қарғалы және Хромтау және т.б. аудандарда геологиялық және археологиялық барлау жұмыстары қарқынды түрде жүргізілген болатын.

Материал және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмыстарының барысында Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақталған, геолог ғалымдардың далалық ғылыми есептері және кейінгі жылдарда толықтырылып жазылған ғылыми еңбектер

жинақталып, талданды.

1950–1960 жж. зерттеу жұмыстары. Ақтөбе жеріндегі ежелгі археологиялық ескерткіштерді алғаш зерттеген ғалымдардың қатарында С.Г. Грешнерді айтуға болады. Ол, 1950 ж. басында Мұғалжар тауларының оңтүстік жағындағы ежелгі мыс өндіретін Шуылдақ пен Ақтоғай кен орындарын және Мұғалжар тауларының солтүстігінде орналасқан Қайрақты петроглифтарын зерттеген болатын [Ткачëв и др. 1996: 109–119; Ткачëв және т.б. 2011: 42–46]. Ескерткіштер тобын таулы-металлургиялық кешендер, соның ішінде, мыс өндіретін кен орындары және ежелгі тайпалардың тұрақтары мен соларға қатысты бейіт орындарын құрады. Аталмыш ескерткіштерде, зерттеу жұмыстары қазіргі кезге дейін жалғасын тапты. Мысалы, Қайрақты петроглифтарын 2001 ж. геолог В.Ф. Коробков пен С.Ю. Гуцалов бірге ескерткіштің жәй-күйін анықтаған. Ескерткіш 2007, 2008, 2012 және 2014 жж. Ресей-Қазақстан кешенді экспедициясымен әрі қарата зерттеліп, кейін, ескерткіш кейінгі қола дәуіріндегі тайпалардың қасиетті орталығы болғандығы анықталды (1-сур.).

1-сур. – Қайрақты петроглифтері. «Құрбандық үстелі» және «әңші тастар» бейнеленген оңтүстік топтың киелі кешені ([Сакральная география Актюбинской области 2021: 282] бойынша)

1953–1954 жж. М.М. Бакулинаның бастауымен Орал-Мұғалжар өңіріндегі қола дәуірімен мерзімделетін ежелгі техногенды объектілерінде геологиялық-түсірілім жұмыстарын жүргізген болатын. Нәтижесінде, Жамантау тауының шыңындағы аттас ежелгі мыс-кен орны анықталған еді. 1950–1956 жж. Б.И. Калягинаның бастауымен геологиялық барлау жұмыстарының барысында Алтынды (Юбилейний) ауылынан оңтүстік шығысқа қарай 9,8 км жерде орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін Оңтүстік Құрқұдық кен орнын ашады. Аталмыш нысанда И.П. Смирновтың басшылығымен 1981 ж. іздеу-бұрғылау жұмыстары жүргізілген болатын [Ткачев және т.б. 2011: 33–34].

Металлургиялық кен орындары жалпы сирек кездесетін әрі тыңғылықты зерттеу талап ететін археологиялық нысандар қатарында. Аталмыш нысандарды зерттеуде, байқап отырғанымыздай геологтардың қосқан үлестері сан алуан. 1959 ж. Қарғалы ауданының аумағында Бершүгір геофизикалық экспедициясында жұмыс жасаған В.В. Родионов пен В.В. Потаповтың Ақтөбе қаласынан 65 км қашықтықта, Жақсы Қарғалы өзеннің бойында Шаншар мыс кен орны анықталды [Свод 2023: 24–25]. Аталмыш ескерткіште, 1983 ж. В.В. Ткачев зираттың он нысанына археологиялық қазба жұмыстарын ұйымдастырды. Тахеометриялық түсірілім және жүргізілген зерттеулер Шаншар-I және II қорымдарын біртұтас археологиялық кешен ретінде қарастыруға мүмкіндік берді [Ткачев 1994: 1–15; Ткачев 2009: 72–83].

1960 ж. В.Ф. Коробков Жалғызғаш өзенінің оң жағасындағы, Қосестек ауылынан 7,1 км солтүстіктегі Чудской ежелгі кен орнын ашты. Ежелгі кен орнының аумағында тас балға тіркелді. Кейінірек, 1963 ж. геолог И.В. Иванова Бөгенбай ауылынан солтүстік-батысқа қарай 11,9 км жерде орналасқан Придорожный мыс кен орнын ашты. Геологиялық барлау жұмыстары барысында тас балғалар, ауыр балғалар табылды [Ткачев және т.б. 2011: 23–26].

1976 ж. Петропавловка ауылы маңында Құндызды деп аталған кен орнын геолог В.И. Железко ашты. Ол Петропавловка ауылынан солтүстік-батысқа қарай 3–4 км жердегі Жақсы Қарғалы өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Сонымен қатар, Линовицкий ауылының маңыдағы, Жусасай өзенінің қасындағы Үңгір мыс кен орны анықталады [Петров және т.б. 1976: 48–49]. Сонымен қоса, В.Т. Редкозуб 1977 ж. В.Ф. Коробковпен бірге Шілікті мыс кені ашып, Оңтүстік (Кіші) және Солтүстік (Үлкен) деген екі карьер барын анықтайды. Жоғарыда айтылған геолог ғалымдардың қосқан үлестерінен, Мұғалжар таулары мен оңтүстік Орал маңынан 17 ежелгі кен орындары анықталды.

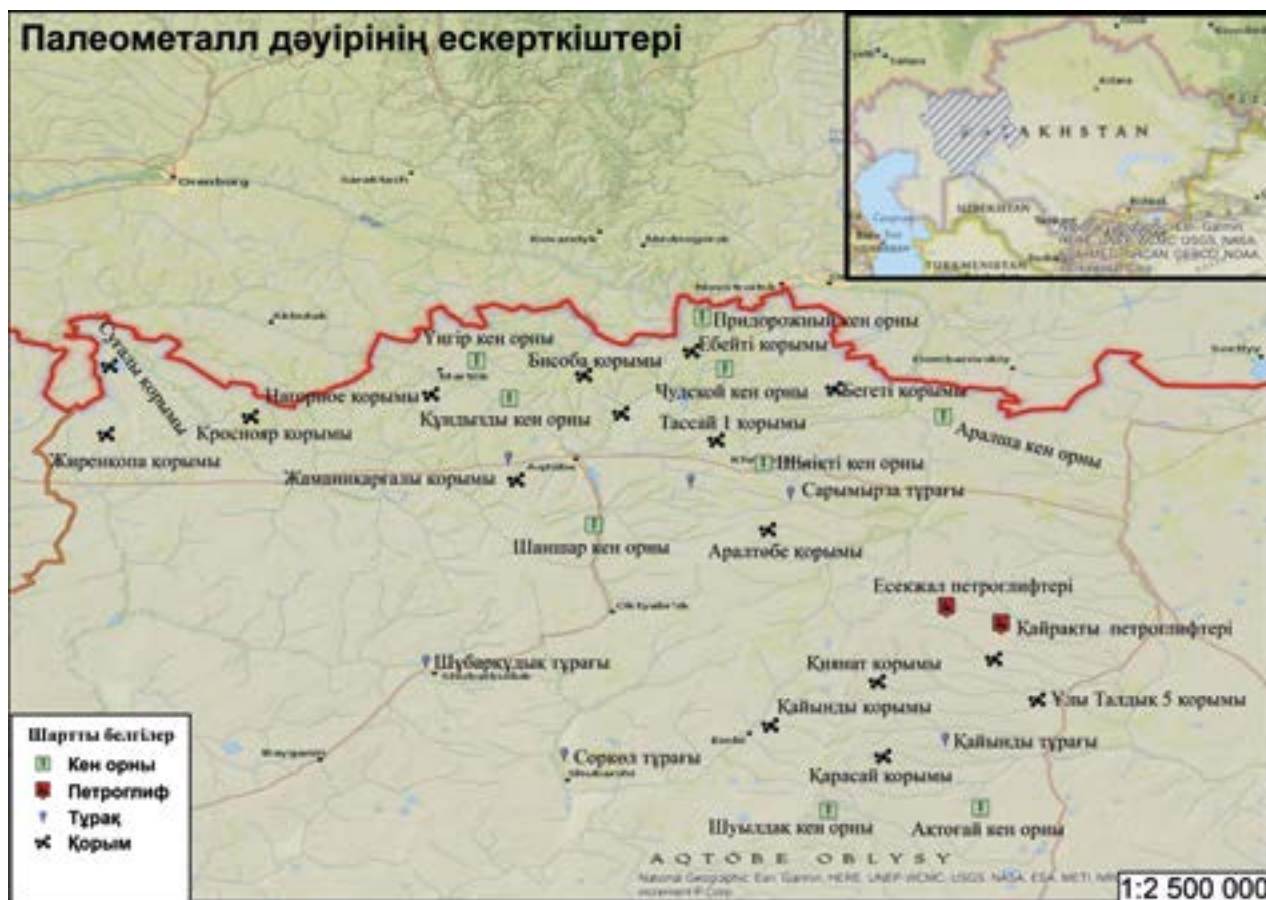
Нәтижесінде, кейінгі зерттеуші археологтар үшін, аталған зерттеу жұмыстары таптырмас дерек болып қана қоймай, ежелгі металлургиялық кен орындарды құрамы жағынан жүйелендіруге көп септігін тигізді [Ткачев, 2011: 28–30; Юминов және т.б. 2013: 88–96].

1951–1961 жж. Р.А. Сегедин жетекшілігімен Ақтөбе маңындағы геологиялық далалық зерттеу жұмыстарының барысында ежелгі бейіт орындары, тұрақтар және археологиялық жәдігерлердің бір тобы табылған болатын. Мысалы, Ақтөбе-Хромтау тас жолындағы, Сухиновка ауылының солтүстік-батысына қарай 4 км жердегі, Сарымырза өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан Сарымырза тұрағын айтуға болады. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, әртүрлі геометриялық оюлармен әрленген керамика қалдықтары табылды. Табылған жәдігерлер б.д.д. II мыңж. екінші жартысындағы қола дәуіріндегі Андронов мәдениетімен мерзімдеуге болады [Сегедин 1974].

1960 жж. Ақтөбе археологиясы үшін ауыр кезеңдердің бірі болады. Көптеген археологиялық зерттеу жұмыстары тоқтап тұрды. Мысалы, 1960–1967 жж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің өңірлік зерттеу жұмыстары тоқтап, тіпті, музейдің тұрақты жәдігер сақтайтын мекемесі болмайды. 1970–1980 жж. Ақтөбе облысының археологиясының жаңа кезеңі бастау алады, ал, осы жылдарда тарих сахнасына өздерінің еңбектермен ерекше көзге түскен геолог ғалымдардың ішінде В.В. Родионов пен Р.А. Сегединнің еңбегін атамасқа болмас.

1970–1980 жж. зерттеу жұмыстары. 1970 жылдардың басында, археологиялық зерттеу-барлау жұмыстары қайтадан жаңданады. Мысалы, 1972 ж. Ақтөбе өңіріне жақын маңдағы Құмды карьерден жұмысшы-эксковаторщик қола дәуірінің қорымын кездейсоқ тауып алған еді. Осы жылы Елек өзенінің алқабында экспедициялық барлау жұмыстары ұйымдастырылады. 1975 ж. В.В. Родионовтың бастамасымен «палеометалл дәуірімен» мерзімделетін 30-ға жуық ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізеді [Петров және т.б. 1976].

Р.А. Сегедин 1960 жж. жүргізген өз зерттеулерін жалғастырған болатын. Соның ішінде, 1964 жылы ашылған Тықбұтақ өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін Тықбұтақ тұрағын 1972 ж. және геолог Л.В. Соколмен бірге 1974 ж. зерттеу жұмыстарын жүргізіп, тұрақ аумағынан керамика сынықтарын тапқан. 1975 ж. Р.А. Сегедин Мұғалжар өңірінде өз зерттеулерін әрі қарата жалғастырып, соның нәтижесінде, әртүрлі дәуірмен мерзімделетін археологиялық ескерткіштердің біршама

2-сур. – Ақтөбе облысындағы «палеометалл дәуірінің» археологиялық ескерткіштерінің картасы.
Орындаушы: Аслан Мамедов

тобын зерттеді. Мысалы, сол жылы Р.А. Сегедин геолог Г.А. Костикпен бірге Ұлы Талдық өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан Ұлы Талдық VII қорымын ашқан болатын. Қорым өзі 49 нысаннан тұрады, оның екеуі – тасты қорғандар болса, 47-сі диаметрлері 1,5-6 м-ге дейін болатын қола дәуірінің тас қоршаулары екен [Сегедин 1976].

1976–1977 жж Р.А. Сегединнің жетекшілігімен Оңтүстік Орал тауларының жалғасы болып саналатын, Ор-Елек шыңдарында өзінің геоархеологиялық экспедицияларын жүргізеді. Барлау жұмыстарының барысында көптеген 20-дан астам әртүрлі археологиялық нысандарды анықтайды [Сегедин 1977]. Геологиялық барлау экспедициялар 1980 жж өз жалғасын табады. Мысалы, 1978–1981 жж Р.А. Сегедин Ебейті, Жаман Қарғалы және Ор өзендерінің маңындағы археологиялық нысандарын зерттейді [Сегедин 1981].

1983–1985 жж көптеген экспедициялық жұмыстар В.В. Родионов және С.Ю. Гуцаловтың бастауымен

жүргізіледі. Мысалы, тас пен керамикалық материалдарға бай Ильчибек өзенінің жайылма үсті террасасында энеолит пен қола дәуіріне жататын Ильчибек тұрағы тіркелді. Соңдай-ақ, 1984 ж., Елек-I, V; Сухиновка-I-II; Шаншар-II және т.б. археологиялық ескерткіштері кенінен зерттелген еді [Гуцалов және т.б. 1984].

Келесі қола дәуіріне жататын ескерткіш 1985 ж. геолог В.Ф. Коробков тапқан Ақжар қонысы. Ескерткіш Ақжар өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. В.Ф. Коробков қонысты авариялық жағдайда деп сиппатады, себебі, тұрғызылған бөгетпен ені 10 м-ге жететін үш жер төле ашылып қалған. Бұл жерден 84 дана қыш-құмыралардың сынықтарын, жануардың жақ сүйегінен жасалынған екі еңбек құралын және жапырақ тәріздес шақпақ тастан жасалынған сүнгінің ұшын тауып алды [Свод 2009: 46].

Нәтижелер. 1950–1980 жж. жүргізілген геоархеологиялық зерттеу жұмыстары Орал-Мұғалжар

тауларының оңтүстік бөлікерінде «палеометалл дәуірінде» өмір сүрген ежелгі тайпалардың таулы-металлургиялық даму процесін қана көрсетіп қоймай, тұрмыстық өмірлерін зерттеуге жол ашты. Нәтижесінде геолог ғалымдардың еңбегімен 80-ге жуық археологиялық нысандар анықталған болатын. Алайда, аталған нысандардың көп бөлігі әліде толыққанды зерттелмеген. Негізгі орналасу аумағы бойынша, осы кезеңмен мерзімделетін археологиялық ескерткіштердің тек 40-қа жуығы ғана картаға енгізіліп отыр (2-сур.).

Қорытынды. Қорыта келгенде, Орал тауларының оңтүстік жалғасы болып табылатын Ақтөбе территориясы энеолит және қола дәуірлерімен мерзімделетін археологиялық нысандарға бай өңір. Аталмыш ескерткіштерді зерттеуде, XX ғ. II жарт. облысымызда өз зерттеулерін жүргізген геолог мамандарының археологияға бергендері көп. Дәл осы геолог ғалымдардың арқасында, Ақтөбе археологиясының негізі қаланып, кейінгі ұрпақтар байланысы үшін және арнайы археологиялық мектептің қалыптасуына өз септігін тигізді. Атап айтқанда, В.В. Родионов пен Р.А. Сегединнің бастауымен құрылған «Жас археолог» үйірмесі, қазіргі таңда Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің қарамағында әлі де дәстүрлі түрде ұйымдастырылып отыр.

Ғылыми жетекші: Мамедов А.М.

ӘДЕБИЕТ

Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актыбинской области летом 1983 года. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 1984. 46 л.

Ткачев В.В., Сегедин Р.А., Грешнер С.Г. Подъёмный материал из поселений и рудников бронзового века в Мугоджарах // Вопросы археологии Западного Казахстана. Вып. 1. Самара: Диалог, 1996. С. 109-132.

Памятники природного и историко-культурного наследия Актыбинской области. В 13 т. Т. 4. Хромтауский район / Под. общ. ред. А.А. Бисембаева.

Актыбинский областной центр истории, этнографии и археологии, 2009. 196 с.

Петров Н.П., Родионов В.В. Отчет об археологической разведке в Актыбинской области летом 1975 г. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 1976. 114 л.

Сакральная география Актыбинской области. Ресурсы объектов природы, археологии, архитектуры и этнографии / Гл. ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. 532 с.

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Актыбинская область. Вып. 1. Каргалинский район / Под общ. ред. А. Оңғар. Алматы-Актыбинск: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. 344 с.

Сегедин Р.А. Археологические находки в Актыбинской области. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 1974. 20 л.

Сегедин Р.А. Археологические находки сделанные в 1978-1981 гг. в Актыбинской области. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 1981. 36 л.

Сегедин Р.А. Древние Могильники, обнаруженные в северной части Актыбинской области в 1976-1977 гг. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 1977. 32 л.

Сегедин Р.А. Отчет об археологических находках 1974-1975 гг. в Мугоджарах. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 1976. 39 л.

Ткачев В.В. Отчет об археологических раскопках в Актыбинской области летом-осенью 1993 г. // Научный архив АОИМК. 1994 г. 105 с.

Ткачев В.В. Шаншарский археологический микрорайон эпохи поздней бронзы в Актыбинском Приуралье // Уфимский археологический вестник. 2009. Вып. 9. С. 72-83.

Ткачев В.В., Бисембаев А.А., Юминов А.М., Коробков В.Ф., Петрова Л.Ю., Умрихин С.М., Фомичев А.В., Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М. Результаты геоархеологических исследований в Мугалжарах (Актыбинская область) в 2007-2008 гг. // Научный архив АОИМК. Актыбинск. 2011. 367 с.

Юминов А.М., Зайков В.В., Коробков В.Ф., Ткачев В.В. Добыча медных руд в бронзовом веке в Мугоджарах. // Археология, этнография и антропология Евразии. 2013. № 3 (55). С. 88-96.

Н.А. КВАК

Николай Андреевич Квак

Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым»,
Алматы, Казахстан;
kvaknikolai@mail.ru

КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ДЕРЕВЯННОГО СЕДЛА (по МАТЕРИАЛАМ КУРГАНА БАЙДАЛА)

Впервые в истории Казахстана найдено и отреставрировано средневековое деревянное седло, найденное в кургане Байдала на территории Павлодарской области в 2016 году. Описываются все этапы консервации и реставрации древнего дерева, алгоритм нескольких этапов очистки. Ввиду плохой сохранности и хрупкости древесины, осуществлялась пропитка специальным составом. В процессе консервации выявлены многочисленные технологические отверстия, и повреждения. На основе выявленного рисунка древесины предположена его порода. Выполнена поэтапная графическая фиксация каждого фрагмента. После сравнения форм фрагментов седла и сохранившихся изображений средневековых и этнографических седел, произведена графическая реконструкция седла. Поскольку деревянное основание седла весьма хрупкое и ломкое, принято решение об изготовлении усиливающей и поддерживающей конструкции, которая удерживает его основание. В результате проведённых работ выполнен экспозиционный стенд для фиксации на нем фрагментов седла.

Ключевые слова: консервация, реставрация, археологическое дерево, средневековое седло, графическая реконструкция

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҒАШТАН ЖАСАЛҒАН ЕРТОҚЫМДЫ КОНСЕРВАЦИЯЛАУ және РЕСТАВРАЦИЯЛАУ (БАЙДАЛА ҚОРҒАНЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Қазақстан тарихында алғаш рет 2016 жылы Павлодар облысының аумағындағы Байдала қорғанынан табылған ортағасырлық ағаш ер-тоқым табылып, қалпына келтірілді. Ежелгі ағашты сақтау мен қалпына келтірудің барлық кезеңдері, тазартудың бірнеше кезеңдерінің алгоритмі сипатталған. Ағаштың нашар сақталуына және сынғыштығына байланысты оған арнайы сұйықтық сіңдірілді. Сақтау процесінде көптеген технологиялық тесіктер мен зақымдар анықталды. Ағаштың анықталған үлгісіне сүйене отырып, оның тұқымы болжанады. Әр фрагментті кезең-кезеңмен графикалық бекіту орындалды. Ертоқым фрагменттерінің пішіндерін ортағасырлық және этнографиялық олжалардың суреттерін салыстырғаннан кейін графикалық түрі қайта құрылды. Ағаштан жасалғандығынан ертоқым өте нәзік және сынғыш болған, сондықтан оның негізін ұстап тұратын тірек құрылым жасау туралы шешім қабылданды. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде ертоқым фрагменттерін бекіту үшін экспозициялық стенд орнатылды.

Түйін сөздер: консервация, реставрация, археологиялық ағаш, ортағасырлық ертоқым, графикалық реконструкция

CONSERVATION and RESTORATION of a MEDIEVAL WOODEN SADDLE (BASED on the MATERIALS of the BAYDALA MOUND)

For the first time in the history of Kazakhstan, a medieval wooden saddle from the Baydala mound in the Pavlodar region was found and restored in 2016. The author describes all the stages of conservation and restoration of ancient wood, the algorithm of several stages of cleaning. Due to the poor preservation and fragility of the wood, it was impregnated with a special compound. During the conservation process, numerous technological holes and damages were revealed. Based on the revealed pattern of wood, its breed is assumed. A step-by-step graphical fixation of each fragment has been performed. After comparing the shapes of the saddle fragments and the preserved images of medieval and

ethnographic saddles, a graphic reconstruction of the saddle was made. Since the wooden base of the saddle is very fragile and brittle, it was decided to manufacture a reinforcing and supporting structure that holds its base. As a result of the work carried out, an exposition stand was made to fix fragments of the saddle on it.

Keywords: conservation, restoration, archaeological wood, medieval saddle, graphic reconstruction

Введение. В 2016 году на территории Кенжикольского сельского округа, Павлодарской области археологической экспедицией под руководством Т.Н. Смагулова исследован курган Байдала. В ходе полевых исследований найдена колесница и седло. В полевых условиях была проведена первичная консервация седла и экстренное укрепление при помощи воско-канифольной смеси (рис. 1), после чего оно доставлено в научно-реставрационную лабораторию «Остров Крым» (Алматы), для дальнейшей реставрационной и консервационной работы.

Консервация и реставрация данного артефакта проводилась под руководством К. Алтынбекова. Важность этого объекта заключается в том, что это единственное найденное на территории Казахстана сохранившееся деревянное седло средневекового периода. Поэтому важно тщательно сохранить реставрируемый объект, являющийся материальным артефактом всаднической эпохи Казахстана. Целью проводимых работ являлось максимальное сохранение и изучение строения деревянного основания седла, восстановления формы и структуры объекта, подготовки графической отрисовки, создания графической реконструкции и изготовления выставочного стенда.

Рис. 1. Курган Байдала. Деревянное седло. Вид седла после извлечения из погребения. Фото: Тимур Смагулов

Результаты. В ходе предварительной консервационной работы проведено антисептирование под вакуумом при помощи тимола и ультрафиолета (кварц), седло разобрано по фрагментам руководителем проекта Крымом Алтынбековым (рис. 2).

Учитывая крайне нестабильное состояние фрагментов седла, было решено его законсервировать, провести исследования поверхности древесины, отретаврировать и попытаться восстановить его конструкцию.

При получении артефакта для реставрации, оно было фрагментировано, загрязнено, деформировано, имелись утраты, седло пропитано воско-канифольной смесью (смесь местами достигает толщины до 1мм), древесина сильно иссохшая, хрупкая, имеется семь фрагментов.

Один фрагмент из-за хрупкости частично усилен тканью, пропитанной воско-канифольной смесью. На поверхности всех фрагментов имеются небольшие вмятины и читается только силуэт фрагментов. Вес фрагментов довольно тяжел для их размера, на некоторых фрагментах есть места, которые не пропитаны воско-канифольной смесью, само седло довольно хрупкое. Поверхность фрагментов седла трудно читается из-за слоя грунта с воско-канифольной смесью.

Перед началом реставрационных и консервационных работ проведен поиск материалов по истории, конструкции и видам сёдел, а также методам консервации сухой археологической деградированной древесины.

За свою историю сёдла претерпели различные изменения. Если в скифское время они были преимущественно мягкими [Степанова 2003; Arendt 1934; Laufer 1911; Werner 1953], то в средние века они уже приобрели более привычную форму, о чём пишут различные исследователи [Худяков 2005; Сулеменов, Илюшин 2005; Любчанский 2019]. Как утверждают специалисты, твердые основания седла появились в IV–VI вв. до н.э. и практически конструктивно не изменились до наших дней [Лукьяшко

Рис. 2. Фрагменты седла после разделения. Фото Николай Квак

2019; Грязнов 1950; Вайнштейн 1966 а. 1966 б, 1984]. Конструкция сёдел состоит из двух полок (правой и левой), передней и задней лук, меняется только их форма в зависимости от времени, региона и т.д. [Жанатаев 2022].

Перед проведением консервации и реставрации седла проведена нумерация фрагментов и фотофиксация с масштабной линейкой. Сделана отрисовка контуров фрагмента на прозрачной пленке. Проведена трехэтапная очистка всех фрагментов:

- Первый этап очистки с использованием таких инструментов, как деревянные шпажки и зубочистки, безворсовая ткань, паяльный фен и строительный фен, проводился путем удаления грунта с воско-канифольной смеси и дополнительной пропиткой. В процессе очистки некоторые фрагменты распадались на несколько частей, и за того, что место слома удерживал грунт с воско-канифольной смесью. Крупные части одного фрагмента соединялись при помощи механического и адгезивного методов. В процессе очистки обнаружено множество технологических отверстий, трещин, отслоений и повреждений. Сделана отрисовка карандашом в натуральную величину со всеми отверстиями и трещинами.

- На втором этапе при помощи деревянных палочек, безворсовой ткани, шпажек и скипидара прово-

дилось удаление поверхностного загрязнения. После очистки стала видна фактура и текстура дерева. По рисунку и текстуре древесины, можно предположить, что деревянное основание изготовлено из берёзы. Однако данное предположение нуждается в подтверждении (или опровержении) аналитическими методами.

- Третий этап очистки с помощью паяльного фена и безворсовой ткани проводился для удаления тонкого слоя воско-канифольной смеси поверхности фрагментов, который придавал небольшой блеск. Блеск удалялся при помощи быстрого нагревания поверхности и тщательной затирки. Тем самым поверхность приобрела матовость.

После очистки поверхности от загрязнений и пропитывающего состава, проведена вторичная, детальная отрисовка всех фрагментов в масштабе 1:1 и изучена поверхность при помощи микроскопа. В ходе проведённого исследования установлено, кроме повреждений крупных древоточцев, имеются и мелкие повреждения насекомыми, уходящие в глубину древесины.

Реставрация седла. Поскольку деревянное основание седла имело весьма хрупкое состояние, несмотря на укрепление воско-канифольной смесью, оно всё же еще оставалось ломким, поэтому было принято решение создать подложку (основание), на которой будет держаться вся конструкция. Для изготовления

Рис. 3. Курган Байдала. Деревянное седло. Вид седла после консервационно-реставрационных работ. Фото Николай Квэк

каркаса объекта, предварительно созданы копии всех фрагментов из гофрокартона, для того чтобы выявить его форму. После того как форма седла была определена, начата работа по изготовлению каркаса под его основание.

Седло состояло из 4-х основных элементов – двух полок (левой и правой), располагавшихся по обе стороны от хребта лошади, и двух лук – передней и задней, закреплённых поверх полок.

На следующем этапе работ сделана графическая реконструкция артефакта, для воссоздания конструкции которого решено изготовить подложки по форме каждой из полок.

Подложки изготовлены методом папье-маше. Форма подложки снята с оригинала, предварительно зафиксированного небольшими пакетами с песком и накрытым пищевой пленкой. Для правильного положения подложек создана конструкция из металлической проволоки, на которую опирается подложка (выставочный каркас). На подложке просверлены отверстия и закреплены фрагменты седла с помощью металлических крючков и кожаных полосок. Крючки служат для опоры и предотвращают соскальзывание фрагментов.

Подложку с деревянным основанием седла можно снимать и надевать на выставочный стенд, при перемещении седла нужно держать за подложку (рис. 3).

Так как объект исследования изготовлен из древесины и является археологической находкой в неудовлетворенном состоянии, выполнен необходимый поиск

по видам и типам деградации археологической древесины. Так же рассмотрены типы повреждений и их разновидности.

Средневековое деревянное седло, обнаруженное на могильнике Байдала первоначально представляло собой артефакт, состоящий из фрагментов, которые прошли несколько этапов консервации и реставрации. Создана графическая реконструкция основания седла, разработан и создан поддерживающий каркас, укрепленный на экспозиционном стенде в музее.

В процессе консервационной работы выяснилось, что на фрагментах имеются технологические отверстия, определена форма фрагментов и конструкция седла, стало возможно предположить, какие методы обработки дерева применяли для создания этого объекта.

Заключение. Таким образом, специалистами Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» под руководством Крыма Алтынбекова выполнена консервация и реставрация древнего деревянного седла эпохи средневековья, предположительно к Кимакам [Подробности <...>]. Образец искусства и элемент средневекового всадничества с территории Казахстана получил новую жизнь и подготовлен к экспонированию в музее – для ознакомления посетителей музеев и специалистов с подлинным предметом древности.

Научный руководитель: Алтынбекова Э.К.

ЛИТЕРАТУРА

Вайнштейн С.И. Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры (в связи с археологическими исследованиями в Туве) // СЭ. 1966а. №3. С.60-81.

Вайнштейн С. И. Памятники второй половины I тысячелетия в Западной Туве // Труды Тувинской комплексной археолого-этнографической экспедиции. М.; Л.: Наука, 1966. Т. II. С. 292-334.

Вайнштейн С.И., Крюков М.В. Седло и стремя // СЭ. 1984. №6. С. 114-130.

Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. // Л.: Гос. Эрмитаж, 1950. 92 с.

Жанатаев Д.К. традиционное седло как показатель апогея развития культуры казахского народа // Ахинжановские чтения – 2022: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 20–22 апреля 2023 г.). / Отв. ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. С. 187-189.

Лукьяшко С. И. Конская амуниция. Из истории седла // АВЕС. Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4: История. Регионоведение. Международные отношения. 2019. № 5. Т. 24. С. 6-18.

Любчанский И.Э. Конское снаряжение из курганов с «усами» Урало-Казахстанских степей // Снаряжение

кочевников Евразии: сбор. науч. тр. (г. Барнаул, 21–25 сентября 2005 г.) / Отв. ред. А.А. Тишкин. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2005. С.123-127.

Подробности о найденной средневековой колеснице рассказали павлодарские археологи [Электронный ресурс]: Nauka.kz. – Режим доступа: https://www.nauka.kz/page.php?page_id=16&lang=1&news_id=7222 (дата обращения: 26.02.2024).

Степанова Е.В. Скифские мягкие сёдла: вопросы терминологии // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы научно-практической конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова (март 2002, Санкт-Петербург). Кн. II. / Отв. ред. Ю. Пиотровский. СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2002. С. 151-154.

Худяков Ю.С. Сёдла древних тюрков Центральной Азии // Сборник научных трудов / Под ред. В.И. Соёнова, В.П. Ойношева. Горно-Алтайск: АКИН, 2005. С. 119-143.

Arendt W.W. Sur l'apparition de l'étrier chez les scythes // Eurasia septentrionalis Antiqua. Helsinki, 1934. Т. IX. 320 p.

Lauffer B. Chinese Grav-Sculptures of the Han Period. London: E. L. Morice et al., 1911. 45 p.

Werner J. Beitrage zur Archaeologie des Attila-Reiches. Munchen, 1953. 85 p.

Ш.Б. ҚАЛДЫБАЙ

Шоқан Бауыржанұлы Қалдыбай

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
shokan_033@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МАЛШАРУАШЫЛЫҒЫН ЖҮРГІЗУДІҢ МАУСЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУДАҒЫ ГРАНТ ӘДІСІНІҢ РӨЛІ (уақ малдың төменгі жақ сүйектері бойынша)

Мақалада уақ малдың төменгі жақ сүйегіндегі тістердің қажалу үдерісін Грант әдісі арқылы талдап, жануардың нақты өмір сүрген жасы мен сойылған/өлген мезгілін анықтау мәселесі қарастырылған. Зерттеу жұмысында Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі ортағасырлық ескерткіштерден табылған 43 төменгі жақ сүйек пайдаланылып, ондағы тістердің өзгерістері сараланды. Зерттеу нәтижесінде, жақ сүйектердің қажалу ерекшеліктері біркелкі еместігі байқалып отыр. Жас ерекшеліктері бойынша төрт топ анықталды. Оның ішінде 2-4 жастағы жануарлар көбірек сойылған. Бұл тұрғындардың шаруашылығында уақ малды ет өнімі үшін көбірек тұтынғанын айғақтайды. Төрт жастан асқан жануарлар 20,9% құрайды. Ересек жануарлар шаруашылықта жүн өнімдерін алу мақсатында ұзақ пайдаланылған. Зерттеу нәтижесінде Грант әдісі арқылы уақ малды шаруашылықта пайдалану ерекшеліктерін бағалауда салыстырмалы түрде тиімді екендігін көрсетті.

Түйін сөздер: археозоология, ортағасыр, Грант әдісі, уақ мал, төменгі жақ сүйек

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2024 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR18574223 даярланды

РОЛЬ МЕТОДА ГРАНТА В ОПРЕДЕЛЕНИИ СЕЗОННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ВЕДЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ЖИВОТНОВОДСТВА (по нижней челюсти мелкого рогатого скота)

В статье рассмотрен вопрос анализа процесса истирания зубов в нижней челюсти мелкого рогатого скота с помощью метода Гранта и определения фактического возраста жизни животного и времени убоя/смерти. В исследовательской работе использованы 43 нижнечелюстные кости, найденные в средневековых памятниках южных регионов Казахстана, проанализированы изменения зубов в них. В результате исследования отмечается неравномерность особенностей истирания челюстей. Были определены четыре группы по возрасту. Из них животных в возрасте 2-4 лет забивают больше. Это свидетельствует о том, что в хозяйстве жителей потреблялось больше скота для мясной продукции. Животные старше четырех лет составляют 20,9%. Взрослые животные долгое время использовались в хозяйстве с целью получения шерсти. Исследование показало, что с помощью метода Гранта относительно эффективен в оценке особенностей использования скота в хозяйстве.

Ключевые слова: археозоология, средневековье, метод Гранта, мелкий рогатый скот, нижняя челюсть

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2024 гг., ИРН BR18574223

THE ROLE of the GRANT METHOD in DETERMINING the SEASONAL CHARACTERISTICS of MEDIEVAL ANIMAL HUSBANDRY (according to the lower jaw of small cattle)

The article considers the issue of analyzing the process of tooth abrasion in the lower jaw of small cattle using the Grant method and determining the actual age of life of the animal and the time of slaughter/death. 43 mandibular bones found in medieval monuments of the southern regions of Kazakhstan were used in the research work, tooth changes in them were analyzed. As a result of the study, the uneven features of jaw abrasion are noted. Four age groups were identified. Of these, animals aged 2-4 years are slaughtered more. This indicates that more livestock was consumed in

the household of residents for meat products. Animals over the age of four make up 20.9%. Adult animals have been used on the farm for a long time in order to produce wool products. The study showed that using the Grant method is relatively effective in assessing the characteristics of the use of livestock on the farm.

Keywords: archaeology, the Middle Ages, the Grant method, small cattle, mandible

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2024, IRN BR18574223

Кіріспе. Археологиялық қазба барысында жиі табылатын жануар сүйектері жеке зерттеу нысанына айналғанда ғана ежелгі шаруашылық жүйесі туралы қызықты мәліметтер бере алады. Оның ішінде, жануардың жас ерекшеліктерін анықтауда тістерді зерттеу өте маңызды. Археозоологиялық бағыттағы ғылыми жарияланымдарда жануар тістері есу ретіне қарай талданып, әрбір жануардың жеке биологиялық жас ерекшелігі туралы мәліметтер келтіріледі. Алайда төменгі жақ сүйектеріндегі тістердің егелу/қажалу үдерісін зерттеу арқылы жануарлардың нақты сойылған немесе өлген мезгілдерін де анықтау ежелгі малшаруашылығын тарихи реконструкциялау тұрғысынан өте маңызды. Мұндай зерттеу жұмысы өз кезегінде белгілі бір қоныс, не қалашық аумағындағы тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылықты жүргізу ерекшеліктерін дұрыс түсінуге ықпал ете алады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – уақ малдың (қой-ешкі) төменгі жақ сүйектеріндегі тістердің егелу үдерісін зерттеу арқылы ортағасырдағы оңтүстік өңірдің малшаруашылығын жүргізудің маусымдық ерекшеліктерін немесе жануарлардың сойылған мезгілдерін анықтау. Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін екі міндет қойылды: төменгі жақ сүйектегі тістердің қажалу үдерісін анықтау; тиісті эквиваленттерді айларға бөле отырып, маусымды анықтау. Зерттеу пәні – төменгі жақ сүйектегі премоляр және моляр тістерінің егелу үдерістері, тістің окклюзионды бетіндегі өзгерістер.

Материал және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында оңтүстік өңірлердегі ортағасырлық ескерткіштерден табылған уақ малдың жақ сүйектері негізге алынады. Жануардың төменгі жақ сүйектері жеке топталып, оң (dexter) және сол (sinister) деп анатомиялық ерекшелігі анықталды. Одан әрі тістердің бетіндегі егелу/қажалу үдерістері айқындалып, тиісті мәндері/эквиваленттері көрсетілді. Зерттеу барысында жалпы 43 төменгі жақ сүйек, оның ішінде 25 оң, 18 сол бөлікке тиесілі сүйектер зерттеуге алынды.

Зерттеу жұмысы эмпирикалық және археозоологиялық әдістерге негізделеді. Эмпирикалық әдіс арқылы Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде қазіргі уақыттағы уақ малдың төлдеу мерзімдері анықталды.

Зерттеу барысында жергілікті малшаруашылығымен айналысатын шопандардан «сұрастыру» жүргізілді. Оның ішінде Түркістан облысындағы, Отырар, Сауран және Бәйдібек аудандарындағы жергілікті малшаруашылығымен айналысатын шопандардан мәліметтер жинастырылды (Н.Қ. Сыздықбеков, А. Оңғар, Ж. Закаев, Б.Б. Төлбасиев, Е. Байбатшаев).

Археозоологиялық әдісте А. Гранттың (Annie Grant) 1982 жылы жарияланған мақаласындағы қой-ешкі тістерінің қажалу үдерісін талдау тәсілдері басшылыққа алынды [Grant 1982: 93]. Аталған әдіс бойынша төменгі жақ сүйектегі азу тістердің окклюзионды бетіндегі ерекшеліктері аталған еңбегіндегі № 2 суретке сәйкес топтастырылып, әрбір тістің егелуіне сәйкестендірілген эквиваленттер анықталады. Жеке тістегі эквиваленттер айға бөлініп, соның негізінде төменгі жақ сүйектердің әрбір тісінің қажалу үдерісі топталды. Жақ сүйекте төрт немесе бес тістің (Dp4, p4, m1, m2 және m3) егелуі А. Грант еңбегіндегі ай сандарына сәйкестендіріліп, соңында толық өмір сүрген жылы ай бойынша анықталады. Анықталған ай мөлшері уақ малдың көктем (наурыз-сәуір) айларында төлдейтініне қарап, кері қарай саналады. Мысалы, жақ сүйектегі тістердің қажалу үдерісі келесідей: Dp4 – 0; p4 – 12; m1 – 9; m2 – 12; m3 – 12 ай, жиыны – 45 айға тең болды делік. Егер жануар орташа наурыз айында туған болса, келесі наурызға дейін 12 ай, одан әрі 24, 36 деп көрсетіледі. 36 айдан кейін тоғыз ай ғана қалады. Осы

* I Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шойманов ауылы. 1991 жылы туған. 10 жылдық тәжірибесі бар шопан;

II Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шойманов ауылы. 2004 жылы туған. 5 жылдық тәжірибесі бар шопан;

III Түркістан облысы, Сауран ауданы, Құмтыын ауылы. 1978 жылы туған. 20 жылдық тәжірибесі бар шопан;

IV 1987 жылы туған. Түркістан облысы, Бәйдібек ауданы, Шақпақ ауылы. 15 жылдық тәжірибесі бар шопан;

V 1987 жылы туған. Түркістан облысы, Бәйдібек ауданы, Шақпақ ауылы. 20 жылдық тәжірибесі бар шопан;

тоғыз ай сәуірден бастап саналып, желтоқсан айында тоқтайды. Сәйкесінше жануар 3 жас 9 айда желтоқсан айында сойылған болып шығады.

Зерттеу нәтижелері. Эмпирикалық зерттеу әдістері бойынша жоғарыда аталған аудандардағы шопандардан ақпараттар жинастырылды. Нәтижесінде 10-ға жуық шопаннан сұрақ-жауап алынып, оның 5-еуі (Отырар ауданы – 2 шопан; Бәйдібек ауданы – 2 шопан және Сауран ауданы – 1 шопан) уақ малдың табиғи жағдайда наурыз-сәуір айларында төлдейтіні анықталды. Қалған 5 шопанның берген мәліметтері біздің зерттеу жұмысымыздың мақсатына сәйкес келмеді (жануарларды қолдан ұрықтандыру қолданылады – Ш.Қ.).

Археозоологиялық зерттеулер барысында 43 сүйек нақты айлар саны бойынша топталатыны байқалды. Наурыз айына сәйкес келетін жақ сүйек саны – 6; сәуір айына – 3; мамыр айына – 6; маусым айына – 4; шілде

айына – 5; тамыз айына – 2; қыркүйек айына – 3; қазан айына – 3; қараша айына – 2; желтоқсан айына – 2; қаңтар айына – 4 және ақпан айына – 3.

1-кестеде 1-2 моляр тісі барлық төменгі жақ сүйекте кездеседі (1-кесте). Зерттеу барысында жақсы сақталған төменгі жақ сүйектер таңдап алынды, оның ішінде кестеде берілген тістердің бар-жоғы, ондағы деформация немесе қажалу бізге ақпарат алу үшін маңызды болды. Dp4 тісі төменгі жақ сүйектердің 46,5% кездесті. Негізінде бұл тіс жануарда белгілі бір уақытқа жеткенде ғана шығады, яғни альвеолярлы қатардағы m3 тісі шыққаннан кейін ғана Dp4 тісі жақ сүйекті жарады. Бұл кезде жануар жасы шамамен 21–24 ай немесе 2 жаста болады. Жалпы кестеде көрсетілген мәліметтерге сүйенсек, уақ малдың басым көпшілігі 2 жастан асқанда сойылғаны белгілі болды. Орташа алғанда, көбінесе 2–4 жас аралығындағы қойлар союға таңдалып отырғанын зерттеуіміз дәлелдеп отыр.

1-кесте - Төменгі жақ сүйектердегі тістердің қажалу үдерісі, [Grant 1982] бойынша

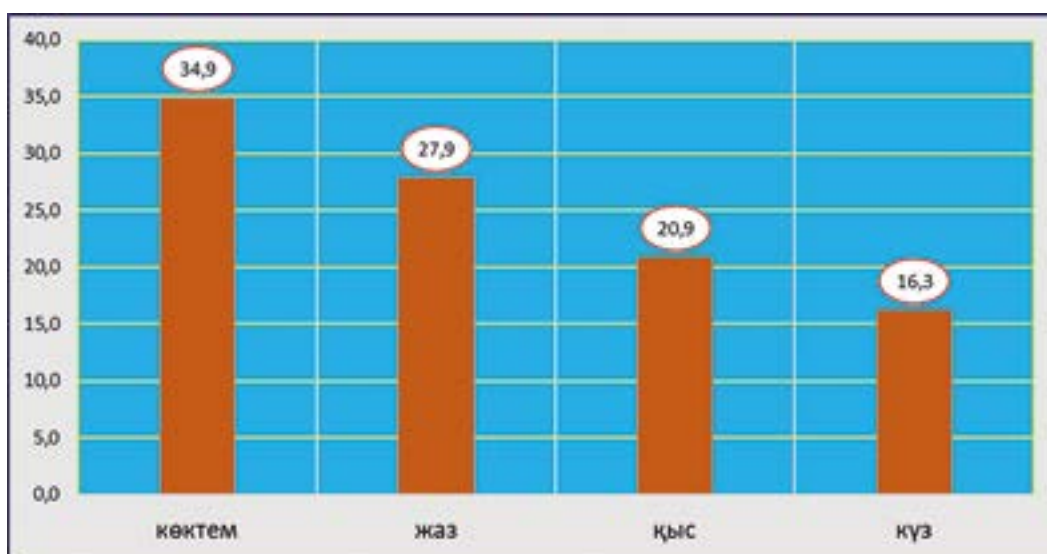
№	Оң/сол	Төменгі жақтағы тістер					Жиыны, ай
		Dp4	p4	m1	m2	m3	
1	dex	12	0	11	0	0	23 ай
2	dex	0	15	18	18	13	64 ай
3	dex	18	0	12	1	0	31 ай
4	dex	0	12	11	11	10	44 ай
5	dex	0	12	7	7	6	32 ай
6	dex	12	0	11	6	0	29 ай
7	dex	0	16	14	12	11	55 ай
8	dex	12	0	10	7	0	29 ай
9	dex	0	0	12	11	7	30 ай
10	dex	0	16	10	14	7	47 ай
11	dex	0	0	11	11	6	28 ай
12	dex	10	0	13	9	7	39 ай
13	dex	0	3	12	12	0	27 ай
14	dex	17	0	13	13	3	46 ай
15	dex	0	12	12	12	11	47 ай
16	dex	15	0	12	12	0	39 ай
17	dex	0	12	14	14	12	52 ай
18	dex	12	0	6	6	0	24 ай
19	dex	17	0	11	11	0	39 ай
20	dex	16	0	11	11	0	38 ай
21	dex	0	12	13	13	11	49 ай
22	dex	0	12	14	13	10	49 ай

1-кестенің жалғасы

23	<i>dex</i>	15	0	13	13	0	41 ай
24	<i>dex</i>	15	0	12	11	0	38 ай
25	<i>dex</i>	0	12	13	13	10	48 ай
26	<i>sin</i>	0	14	14	13	14	55 ай
27	<i>sin</i>	0	12	9	12	12	45 ай
28	<i>sin</i>	13	0	11	11	0	35 ай
29	<i>sin</i>	0	12	14	12	11	49 ай
30	<i>sin</i>	12	0	13	13	0	38 ай
31	<i>sin</i>	0	12	13	13	11	49 ай
32	<i>sin</i>	0	0	14	12	12	38 ай
33	<i>sin</i>	0	12	12	12	11	47 ай
34	<i>sin</i>	0	12	13	13	9	47 ай
35	<i>sin</i>	13	0	12	12	0	37 ай
36	<i>sin</i>	12	0	12	7	0	31 ай
37	<i>sin</i>	15	0	12	12	0	39 ай
38	<i>sin</i>	17	0	12	11	6	46 ай
39	<i>sin</i>	16	0	13	11	8	48 ай
40	<i>sin</i>	0	16	13	13	12	54 ай
41	<i>sin</i>	0	12	11	12	12	47 ай
42	<i>sin</i>	0	0	16	16	12	44 ай
43	<i>sin</i>	12	0	11	11	0	34 ай

1-ші суретте көрсетілгендей, жылдың төрт мезгілінің ішінде жануарлар көктем айларында көбірек (34,9%) сойылған (1-сур.). Мөлшері жағынан жануарларды

союдың келесі мезгілі жаз айларына тура келеді. Салыстырмалы түрде күз және қыс айларында уақ малды сою көрсеткішінің азайғаны байқалады.

1-сур. Уақ малдың сойылған мерзімдері (n=43), %. Орындаушы: Шоқан Қалдыбай

Талқылау. Зерттеу нәтижесінде берілген 1-кестедегі мәліметтер жануарлардың жас ерекшеліктері туралы толық ақпарат алуға мүмкіндік береді. Біз әрбір жақ сүйектегі жеке тістердің қажалу үдерісін анықтай отырып, толық бір жақ сүйектегі тістердің қажалу үдерісін шығарамыз. Бұл өз кезегінде жануардың жалпы жасын анықтауға ықпал ете алады. Кестеден көріп отырғанымыздай, уақ малдың жақ сүйегінің жалпы қажалу үдерісі 64 айға (5,4 жас) дейін жеткенін байқаймыз. Жалпы 43 жақ сүйектің 22-сі немесе 51,1%-ы – 3–4 жас аралығында сойылған жануарларға тиесілі. Шартты түрде 10 жақ сүйек немесе 23,2%-ы 2–3 жас аралығында сойылған жануарларға тиесілі. 9 немесе 20,9% жақ сүйек 4–5 жастағы, 2 немесе 4,8% жақ сүйек 2 жасқа дейін сойылған жануарларға тиесілі. 43 жануардың 9-ы жүн өнімдерін алу мақсатында шаруашылықта ұзағырақ пайдаланылған. Ал тұрғындардың ет өніміне деген сұранысын қанағаттандыру үшін 3–4 жас аралығындағы қой-ешкілер көбірек сойылған. Сонымен қатар 2–3 жас аралығындағы 10 жануар және қалған 0–2 жастағы 2 жануардың сойылуы ет өніміне байланысты. Олай болса, зерттеліп отырған жақ сүйектердің 79,1 %-ы етке сойылған жануарларға тиесілі.

Қорытынды. Археозоологияда жануарлардың тістерін кесу әдістері де бар екендігі белгілі. Алайда

зерттеу жұмыстарында ондай күрделі әдістерді қолдану қиын. Біздің зерттеуіміздің мақсаты да осымен байланысты, яғни Грант әдісін қолдана отырып, жануар тістерін кеспей, олардың қажалу үдерісі арқылы жасы мен сойылған мезгілдерін анықтау болатын. Грант әдісін қолдану барысында үй жануарлары, оның ішінде уақ малдың жақ сүйектері бойынша жануарлардың нақты жасы мен сойылу мезгілдерін анықтауда тиімді екендігін көріп отырмыз. Сонымен талдау жүргізілген төменгі жақ сүйек бойынша еліміздің оңтүстік өңірлерінде ортағасырларда уақ малдың төлдеуі мен сойылуы жайлы қызықты ақпарат алынды. Жоғарыда көрсетілген зерттеу жұмыстары аймақ тұрғындарының жылдың төрт мезгілінде, оның ішінде жануарлар көктем және жаз айларында көбірек сойылғаны белгілі болды.

Ғылыми жетекші: Шағирбаев М.С.

ӘДЕБИЕТ

Grant A. The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates // Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites. Bob Wilson, Caroline Grigson and Sebastian Payne (ed.). BAR British Series, 109. 1982. P. 91-108.

Е.В. ЛЕВИНА

Екатерина Владимировна Левина,
Новосибирский государственный университет,
г. Новосибирск, Россия;
katlevina2002@gmail.com

К ПРОБЛЕМЕ ИДЕНТИФИКАЦИИ ТЕХНИК ПЕРФОРАЦИИ В ЭПОХУ ПАЛЕОЛИТА

Техника перфорации, зародившаяся как часть операционных последовательностей производства неутилитарных предметов эпохи палеолита, оказала значительное влияние на технологии древнейших производств. В данной работе на основе анализа полученных автором экспериментальных данных, опубликованных русско- и англоязычных научных работ обсуждаются проблемы выделения критериев разнообразных техник перфорации эпохи верхнего палеолита. По итогам проведенного исследования были отмечены основные особенности эволюции техник перфорации поделочных материалов, повсеместно доступных первобытным сообществам на протяжении всего каменного века. В результате работы были выделены несколько ключевых критериев идентификации техник сверления, существовавших в верхнем палеолите Евразии. Полученные данные могут быть использованы при идентификации техник производства сверленных отверстий в артефактах из различного поделочного сырья широкой хронологии и географии.

Ключевые слова: верхний палеолит, экспериментально-трасологический анализ, функциональный анализ, перфорация, сверление

ПАЛЕОЛИТ ДӘУІРІНДЕГІ ПЕРФОРАЦИЯ ӘДІСТЕРІН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Палеолит дәуіріндегі утилитарлық емес заттарды өндірудің операциялық тізбегінің бөлігі ретінде пайда болған перфорация техникасы ежелгі өндіріс технологияларына айтарлықтай әсер етті. Бұл жұмыста автор алған эксперименттік деректерді, жарияланған орыс және ағылшын тіліндегі ғылыми жұмыстарды талдау негізінде жоғарғы палеолит дәуіріндегі перфорацияның әртүрлі әдістерінің критерийлерін анықтау мәселелері талқыланады. Зерттеу нәтижелері бойынша тас дәуірінде қарабайыр қауымдастықтарға қолжетімді қолөнер материалдарын тесу әдістері эволюциясының негізгі ерекшеліктері аталды. Жұмыс нәтижесінде Еуразияның жоғарғы палеолит дәуірінде болған бұрғылау техникасын сәйкестендірудің бірнеше негізгі критерийі анықталды. Алынған мәліметтер ауқымды хронология мен географияның әртүрлі қолөнер шикізатынан алынған артефактілерде бұрғыланған тесіктерді өндіру әдістерін анықтауда қолданыла алады.

Түйін сөздер: жоғарғы палеолит, эксперименттік-трасологиялық талдау, функционалдық талдау, перфорация, бұрғылау

ON the PROBLEM of IDENTIFICATION of PERFORATION TECHNIQUES in the PALEOLITHIC ERA

The perforation technique, which originated as part of the operational sequences of the production of non-utilitarian objects of the Paleolithic era, had a significant impact on the technologies of ancient industries. In this paper, based on the analysis of experimental data obtained by the author, published Russian- and English-language scientific papers, the problems of identifying criteria for various perforation techniques of the Upper Paleolithic era are discussed. According to the results of the study, the main features of the evolution of perforation techniques of ornamental materials, which were universally available to primitive communities throughout the Stone Age, were noted. As a result of the work, several key criteria for the identification of drilling techniques that existed in the Upper Paleolithic of Eurasia were identified. The data obtained can be used to identify techniques for the production of drilled holes in artifacts from various ornamental raw materials of a wide chronology and geography.

Keywords: upper Paleolithic, experimental tracological analysis, functional analysis, perforation, drilling

Введение. Возникновение и широкое распространение разнообразных технологий производства перфорированных украшений часто рассматривается в современной историографии как одна из важнейших культурных и технологических инноваций представителей рода Homo. На территории Северной Евразии, древнейшие серии предметов личного орнамента в виде бусин и подвесок из кости и бивня мамонта, скорлупы крупных птиц, раковин моллюсков и поделочного камня происходят из контекста сибирских памятников: Денисова пещера, Кара-Бом, Каменка-А, Подзвонкая, Хотык, Усть-Каракол-1, Малая Сья, Ануй-2 [Лбова 2000; Деревянко, Рыбин 2003; Деревянко, Шуньков 2004; Лбова и др. 2014; Федорченко и др. 2020; Shunkov et al. 2020]. Сырьевое и типологическое разнообразие украшений, обнаруженных на этих стоянках, свидетельствует о глубоких познаниях в области обработки поделочных материалов и необходимости внутригрупповой и межгрупповой коммуникации среди первых верхнепалеолитических сообществ этой территории. Цель настоящей работы заключалась в обсуждении проблемы выделения критериев разнообразных техник перфорации эпохи верхнего палеолита на основе анализа экспериментальных данных, а также русско- и англоязычных научных работ.

Методы исследования. Современная методика палеолитических украшений базируется на комплексном подходе, который предполагает установление способов производства, функционального назначения и стилистических норм, определявших облик этих изделий и их роль в жизни палеолитических сообществ [Федорченко 2022]. Значимое место в таких изысканиях занимает экспериментальное моделирование технологий изготовления и использования конкретных форм изделий [Семенов 1957; Вис 2011; Gurova, Bonsall 2017; Зоткина и др. 2018]. На настоящем этапе исследований качественно новую базу для исследования техник перфораций предоставляют технологии 3D-моделирования и компьютерной томографии [Yang et al. 2016; Колобова и др. 2019].

Результаты. Результаты проведенного обзора позволяют наметить строгую взаимосвязь между технологическими возможностями используемого сырья и выбором конкретной техники его перфорации. Одними из первых поделочных материалов, используемых для производства украшений, являлись раковины моллюсков и зубы животных [Gwinnett, Gorelick 1998]. Начиная с эпохи среднего палеолита, человеком осуществлялся сбор раковин с естественными отверстиями для

дальнейшего использования в качестве простейших украшений [Vanhaeren et al. 2006]. Среди первых материалов, перфорированных древними людьми, были раковины и зубы животных, для получения отверстий в этих предметах применялись ручные каменные сверла [Gwinnett, Gorelick 1998]. Рабочий ход инструмента в данной случае всегда составлял менее 180°, сквозные углубления, создаваемые в обрабатываемом материале, как правило имели конический или биконический профиль [Лбова и др. 2014; Хаценович и др. 2017; Федорченко и др. 2020; Shunkov et al. 2020]. На ранних этапах верхнего палеолита ручное сверление нередко сопровождалось другими, более простыми приемами: процарапыванием, пропиливанием, истиранием, пробитием, прорезанием и т.д. [Семенов 1957].

Дальнейшая эволюция техник перфорации в финале позднего палеолита, мезолите и неолите привела к появлению более сложных способов получения отверстия – двуручного и лучкового сверления. В первом случае, рабочее лезвие орудия обладало большей скоростью вращения, и его поворот в процессе перфорации всегда составляло свыше 180°. Результатом двуручного сверления стало получение более длинных отверстий с профилем, приближающимся по форме к цилиндру. Концентрические следы внутри канала сверления отчетливо образуют правильные окружности и отчетливо параллельны друг другу [Федорченко 2015; Федорченко и др. 2018]. Технология перфорации претерпела важное изменение с внедрением лучкового сверла. Несмотря на то, что техника ручного сверления относительно проста в использовании, она не обеспечивает такой скорости и точности, как лучковое сверло, и в меньшей степени контролирует вертикальность вращения. Производимые отверстия, как правило, крупнее и менее симметричны, чем могло быть достигнуто посредством лучкового сверла. На стенках отверстий готовых изделий присутствуют ярко выраженные, практически не заглаженные параллельные линейные следы по всему внутреннему диаметру. При этом на стенках не отмечается характерных для ручного способа перерывов, и отверстия довольно регулярные [Altinbilek et al. 2001; Зоткина и др. 2018].

Обсуждение. Результаты анализа доступных экспериментальных и археологических данных позволяют отметить основные особенности эволюции техник перфорации поделочных материалов, повсеместно доступных первобытным сообществам на протяжении всего каменного века. Наиболее ранними способами получения отверстия выступали одноручное сверле-

ние и несвязанные со сверлением методы: процарапывание, пропиливание, прорезание, истирание, прямое и не прямое пробитие. Дальнейшее развитие технологий привело к появлению более совершенного способа перфорации – вращения между ладонями деревянного стержня с более симметричным и тонким каменным сверлом. Наиболее прогрессивная технология использования лучкового сверла обладает рядом отличительных характеристик, а также возможностью применения этого метода на более твердых и зернистых материалах, в сравнении с ручным сверлением.

Заключение. По итогам проведенного исследования были выделены несколько ключевых критериев идентификации техник сверления, существовавших в верхнем палеолите Евразии. Ключевой характеристикой, позволяющей определить тип сверла и особенности его использования, выступала форма отверстия в плане и его профиль. Не менее важными критериями являлись метрические параметры и рисунок стенок отверстия, а также сопутствующие следы на передней кромке перфорации. Полученные данные могут быть использованы при идентификации техник производства сверленных отверстий в артефактах из различного поделочного сырья широкой хронологии и географии.

Научный руководитель: Федорченко А.Ю.

ЛИТЕРАТУРА

- Деревянко А.П., Рыбин Е.П.* Древнейшее проявление символической деятельности палеолитического человека на Горном Алтае // Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты / Отв. ред. А.П. Деревянко. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. С. 27-50.
- Деревянко А.П., Шуньков М.В.* Становление верхнепалеолитических традиций на Алтае // Археология, этнография и антропология Евразии. 2004. № 3. С. 12-40.
- Зоткина Л.В., Павленок Г.Д., Таша В.И.* Технология производства бусин из скорлупы яиц страуса в финальном палеолите Западного Забайкалья // Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2018. № 1. С. 181-197.
- Колобова К.А., Федорченко А.Ю., Басова Н.В., Постнов А.В., Ковалев В.С., Чистяков П.В., Молодин В.И.* Применение 3D-моделирования для реконструкции облика и функции предметов неутилитарного назначения (на примере антропоморфной скульптуры из материалов могильника Турист-2) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. № 4. Т. 47. С. 66-76.
- Лбова Л.В.* Палеолит северной зоны Западного Забайкалья. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2000. 240 с.
- Лбова Л.В., Волков П.В., Долгорукова Н.А., Барков А.В., Ларичев В.Е.* Предметы неутилитарного назначения верхнепалеолитического местонахождения Малая Сыя (технологический аспект) // Вестник НГУ. 2014. № 5. Т. 13. С. 91-100.
- Семенов С.А.* Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) // МИА. № 54. М.: Изд-во АН СССР, 1957. 240 с.
- Федорченко А.Ю.* Каменные украшения VII культурного слоя Ушковских стоянок (Центральная Камчатка): технологический анализ // Вестник СВНЦ ДВО РАН. 2015. № 1. С. 100-114.
- Федорченко А.Ю., Белоусова Н.Е., Кулик Н.А., Шуньков М.В.* Украшения из серпентина ранней стадии верхнего палеолита со стоянки Усть-Каракол (Северо-Западный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2020. № 1. С. 3-15.
- Федорченко А.Ю.* Украшения верхнего палеолита как объект археологического исследования // Актуальная археология 6. Мат-лы междунар. науч. конф. молодых ученых (г. Санкт-Петербург, 4–7 апреля 2022 г.) / Ред. колл. М.И. Бажин, А.А. Бессуднов и др. СПб.: ИИМК РАН, 2022. С. 83-85.
- Федорченко А.Ю., Шнайдер С.В., Крайцаж М.Т., Романенко М.Е., Абдыканова А.К., Колобова К.А., Алишер кызы С., Тэйлор В., Кривошапкин А.И.* Технология изготовления каменных украшений из раннеголоценовых комплексов западной части Центральной Азии (по материалам стоянки Обишир-5) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2018. № 1. Т. 46. С. 32-45.
- Хаценович А. М., Рыбин Е.П., Гунчинсүрэн Б., Болорбат Ц., Одсүрэн Д., Ангарагдулгуун Г., Маргад-Эрдэнэ Г.* Человек и *Struthio asiaticus*: страница палеолитического искусства в восточной части Центральной Азии // Известия Иркутского государственного университета. 2017. Т. 21. С. 80-106.
- Altınbilek C., Coskunsu G., Debe Y., Lovino M., Lemorini C., Ozdogan A.* Drills from Cayonu. A combination of ethnographic, experimental and use-wear analysis // Beyond Tools. Redefining the PPN Lithic Assemblages of the Levant. Berlin: Ex oriente, 2001. P. 137-143.
- Buc N.* Experimental series and use-wear in bone tools // Journal of Archaeological Science. 2011. V. 38. P. 546-557.

Gurova M., Bonsal C. Experimental Replication of Stone, Bone and Shell Beads from Early Neolithic Sites in Southeast Europe / D.E. Bar-Yosef Mayer, C. Bonsall, A.M. Choyke (eds.) // Not just for show the archaeology of beads, beadwork and personal ornaments. Oxford: Oxbow Books, 2017. P. 159-167.

Gwinnett A., Gorelick L. A Brief history of Drills and Drilling \ BEADS: Journal of the Society of Bead Researchers. 1998. Vol. 10. P. 49-56.

Shunkov M.V., Fedorchenko A.Y., Kozlikin M.B., Derevianko A.P. Initial Upper Palaeolithic ornaments and formal

bone tools from the East Chamber of Denisova Cave in the Russian Altai // Quaternary International. 2020. V. 559. P. 47-67.

Vanhaeren M., D'Errico F., Stringer C., James S.L., Todd J.A., Mienis H.K. Middle Paleolithic Shell Beads in Israel and Algeria // Science. 2006. Vol. 312. P. 1785-1788.

Yang Y., Wang C., Gao X., Gu Z., Wang N., Xiao T., Wang C. Micro-CT investigation of ostrich eggshell beads collected from Locality 12, the Shuidonggou site, China // Archaeol. Anthropol. Sci. 2016. P. 1-9.

Г.М. ЛУЦ
Т.В. БАРАНОВ

Глеб Михайлович Луц,
Тимофей Владимирович Баранов
Башкирский государственный педагогический
университет им. М. Акмуллы,
Уфа, Россия;
lutzgl@yandex.ru;
ti.babm@yandex.ru

ОСОБЕННОСТИ ВИЗУАЛИЗАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ РАЗЛИЧНЫХ ВИДОВ в ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Современное содержание учебной дисциплины обществознание в старших классах обращается к категориям этнологии и антропологии, преподавание которых требует инновационных подходов, связанных с аспектами визуализации. Созданные на базе образовательных организаций технопарки, IT-CUBE и т.д. позволяют создавать 3D-модели предметов из археологических раскопок. Среди которых наиболее представительными стали археологические материалы памятников Нового времени. В течение последних лет проводится работа с применением VR-технологий в визуализации и презентации археологических материалов в курсе обществознания для школьников. Для этого проверяется и тестируется программное обеспечение, выбираются методы и приемы создания моделей артефактов с помощью 3D-сканера и 3D-принтера. Созданные на основе археологических материалов и раскопок системы визуализации позволяют не только виртуально изучать археологические артефакты, но и находиться «внутри» процесса проведения археологического исследования, как полевого, так и камерального этапов. В ходе работы над визуальными моделями появилась возможность выделить из массива археологических материалов следующие группы: 1. этномаркеры; 2. культурные символы и атрибуты; 3. артефакты, атрибутирующие хозяйственную деятельность народов, проживающих на исследуемой территории; 4. хрономаркеры.

Ключевые слова: археология, этнология, визуализация, археологические памятники Нового времени, методика преподавания обществознания, 3D-моделирование

БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ӘРТҮРЛІ ТИПТЕГІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жоғары сыныптардағы әлеуметтік ғылымдар пәнінің қазіргі мазмұны этнология және антропология категорияларына жүгінеді. Балаларды оқыту визуализация аспектілерімен байланысты инновациялық тәсілдерді қажет етеді. Білім беру ұйымдарының негізінде құрылған технопарктер, IT-CUBE және т.б. археологиялық қазбалардан табылған заттардың 3D-модельдерін жасауға мүмкіндік береді. Олардың ішіндегі ең негізгісі – қазіргі заман ескерткіштерінің археологиялық материалдары. Соңғы жылдары мектеп оқушыларына арналған әлеуметтік зерттеулер курсына археологиялық материалдарды визуализациялауда және таныстыруда VR-технологияларды қолданылып келеді. Ол үшін бағдарламалық жасақтама тексеріледі, 3D сканері мен 3D принтері арқылы артефакт модельдерін жасау әдістері мен тәсілдері таңдалады. Археологиялық материалдар мен қазба жұмыстары негізінде жасалған бейнелеу жүйелері археологиялық артефактілерді іс жүзінде зерттеуге ғана емес, сонымен қатар далалық және камералық кезеңдерде археологиялық зерттеу жүргізу процесінің «ішінде» болуға мүмкіндік береді. Көрнекі модельдермен жұмыс істеу барысында археологиялық материалдар массивінен келесі топтарды бөлуге болады: 1. этномаркерлер; 2. мәдени рәміздер мен атрибуттар; 3. зерттелетін аумақта тұратын халықтардың шаруашылық қызметін анықтайтын артефактілер; 4. хрономаркерлер.

Түйін сөздер: археология, этнология, бейнелеу, қазіргі заманның археологиялық ескерткіштері, әлеуметтік зерттеулерді оқыту әдістемесі, 3D-модельдеу

FEATURES of VISUALIZATION of ARCHAEOLOGICAL SITES of VARIOUS TYPES in the EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The modern content of the academic discipline of social studies in high school refers to the categories of ethnology and anthropology, the teaching of which requires innovative approaches related to aspects of visualization. Technoparks, IT-CUBE, etc., created on the basis of educational organizations, allow us to create 3D models of objects from archaeological excavations. Among which the most representative are the archaeological materials of the monuments of Modern times. In recent years, work has been carried out using VR technologies in the visualization and presentation of archaeological materials in a social studies course for schoolchildren. To do this, the software is checked and tested, methods and techniques for creating artifact models using a 3D scanner and a 3D printer are selected. Visualization systems created on the basis of archaeological materials and excavations make it possible not only to virtually study archaeological artifacts, but also to be “inside” the process of conducting archaeological research, both field and desk stages. During the work on visual models, it became possible to identify the following groups from the array of archaeological materials: 1. ethnomarkers; 2. cultural symbols and attributes; 3. artifacts attributing the economic activities of the peoples living in the studied territory; 4. chronomarkers.

Keywords: archaeology, ethnology, visualization, archaeological sites of Modern times, methods of teaching social studies, 3D modeling

Введение. Образовательная среда неразрывно связана с созданием виртуального пространства, которое осуществляется в рамках обновленных государственных федеральных стандартов. Первое знакомство с антропологией, этнологией и археологией начинается в средней школе, а теоретические понятия этих наук требуют дополнительной визуализации. За последние пять лет на базе образовательных организаций были открыты технопарки, точки роста, IT-CUBE и т.д. Таким образом, есть все условия для создания и применения 3D-моделирования и VR-технологий к материалам, полученным в ходе археологических раскопок. Не во всех школах Республики Башкортостан были созданы школьные музеи, а имеющиеся кабинеты башкирского языка и электронные системы «ЯКласс» не могут в полном объеме визуализировать базовые понятия этнологии и антропологии. Эти проблемы делают применения инновационных компьютерных методов востребованными и актуальными.

Методы исследования. Исследовательская работа использует несколько групп методов. Первая группа методов связана с традиционными методами исторической науки и археологии – это культурно-исторический и конструктивно-морфологический методы, также используется классификация археологического материала, типологический метод для последующей реконструкции и интерпретации материала. Во-вторых, предметы из археологических раскопок становятся основой для создания визуальных моделей для обучающихся. На базе Лаборатории методологии и методов гуманитарных исследований БГПУ им. М. Акмуллы создана база данных 3D-моделей археологических и антропологических материалов Казбуруновского архео-

логического микрорайона, Ново-Уфимского могильника, Уфимского Кремля (Древней Уфимской крепости). В ходе исследований и работы с археологическими материалами различных периодов – позднего бронзового века, раннего железного века, раннего средневековья, был получен вывод о том, что наибольшими визуальными возможностями для школьников обладают предметы из раскопок памятников Нового времени. В этот период уже сформированы культурные символы и этномаркеры народов Урало-Поволжья. Материальная культура населения понятна современным школьникам.

3D- и VR-технологии для преподавания этнологии и антропологии в курсе обществознания были применены на археологических материалах из раскопок Уфимского Кремля (Древней Уфимской крепости) [Щербаков, Шутелева и др. 2022: 121–124]. В ходе реализации визуальных моделей была проведена работа по выделению из массива археологических материалов следующих групп: 1. этномаркеры; 2. культурные символы и атрибуты (рис. 1); 3. артефакты, атрибутирующие хозяйственную деятельность народов, проживающих на территории города Уфы (рис. 2); 4. хрономаркеры. К первой группе артефактов были отнесены: монеты – украшения башкирского нагрудника, стеклянные бусы, как атрибут русского женского костюма, мужские перстни с эмалью и растительным орнаментом; ко второй группе можно отнести нательные кресты, изразцы; к третьей группе относятся артефакты, соотносимые с рыболовством, производством масла, хлеба, металлопроизводством; к четвертой группе были отнесены монеты, штампы (пломбы-печати) от стеклянных штофов и бутылок. Ряд артефактов могут одновременно

Рис. 1. Рельефно-полихромный печатный русский печной изразец XVIII в. Археологический артефакт и 3D-копия. Фото: Николай Щербаков

входить в несколько групп (монеты, бусы, украшения для нагрудников, изразцы и т.д.).

Следующий пакет методов связан с реконструкцией и созданием 3D-моделей изразцов с использованием 3D-сканера и 3D-принтера. Изразец помещается на стол оптического 3D сканера. Данный сканер работает по принципу триангуляции, проецируя на объект световую картину, фиксирует изменения этой картины с помощью камер, обрабатывает эти данные для создания 3D-модели. Производится 15 оборотов поворотного стола по 24 градуса каждый, в целях оптимального сочетания затрачиваемого времени и получаемого качества сканирования. Тем самым поворотный стол делает полный оборот на 360 градусов и получается цифровая копия физического объекта. Далее необходимо изменить положение изразца на поворотном сто-

ле сканера и повторить процедуру сканирования. Это делается по причине того, что сканер не может отсканировать часть объекта, недоступного для сенсоров сканера. Убедившись, что изразец отсканирован полностью, можно переходить на стадию постобработки. Алгоритмы программы из совокупности точек в пространстве выстраивают поверхность изразцов. Имеется возможность выбрать степень детализированности, в целях достоверности выбирается высокая детализация. Завершающим этапом сканирования является сохранение объекта, необходимо выбрать расширение типа *STL. Принцип 3D-печати заключается в создании объемных объектов из совокупности плоских слоев. Для этого необходимо цифровую модель изразца разделить на слои специальной программой слайсером, в нашем случае используется программа Cura 3D. Дан-

Рис. 2. Костяное «яблоко», навершие посоха XVIII в. Археологический артефакт и 3D-копия. Фото: Николай Щербаков

ная программа берет 3D–модель, преобразует ее в слои, которые будут выкладываться на рабочий стол, и создает набор инструкций для принтера — как он должен работать, слой за слоем. Эти инструкции являются текстовым документом с расширением *.gcode. Затем этот файл передается на 3D-принтер и начинается печать. Используется PLA филамент, толщина слоя 0,1 мм. После завершения печати необходимо удалить поддерживающие элементы и далее можно приступить к приданию цвета напечатанной модели.

Обсуждение. Технологические подходы к 3D-моделированию археологического материала основываются на трех группах программ. Это платные, лицензионные пакеты, в том числе входящее в программное обеспечение 3D-сканеров, ко второй группе могут быть отнесены условно-бесплатные программы, к третьей группе – бесплатное программное обеспечение.

При сканировании объектов археологии требуется применение отдельной методики к каждому объекту, так как каждый артефакт является уникальным. Опытным путем проводится подсчет необходимых оборотов поворотного стола и угол наклона, а также количество сканированных областей объемных артефактов. Также требуется создание 3D-моделей специальной программой – слайсером.

Результаты. Ресурсы виртуальной реальности создаются с помощью российской программы Varwin XRMS. Это программное обеспечение входит в Единый реестр российских программ для электронных вычислительных машин и баз данных. Программное обеспечение Varwin XRMS позволяет создавать как 3D-модели, так и визуализировать само пространство археологических раскопок, а также объектов в них [Щербаков и др. 2022: 121–125].

Приложение Varwin XRMS – это среда для создания и управления VR-проектами. Varwin должен быть установлен на всех компьютерах, участвующих в едином проекте. Varwin позволяет работать с 3D-моделями и создавать собственные VR-пространства и управлять ими с помощью визуальной среды Blockly. Для того, чтобы создать панорамную экскурсию по раскопу необходимо было перенести пространство выбранного археологического объекта в VR. Для этого необходимо было сделать специальные панорамные фотографии, чтобы поместить их в инструмент «панорамные сферы» в программе Varwin XRMS. После того как будут созданы панорамные сферы необходимо создать между ними переходы для того, чтобы перемещаться по нажатию кнопки между сферами. Для этого в Varwin XRMS есть специальный редактор логики объектов – Blockly. После настройки визуальной составляющей

панорам и переходов между ними, добавляются 3D-модели артефактов, возможно в месте их обнаружения или расчистки и разбора, также возможно в свободном порядке разместить их по распределению их по раскопу. Далее к находкам добавляются текстовые окна с описанием находок и их реальные фотографии, с масштабом, что делает реконструкцию более удобной для работы. Varwin XRMS поддерживает операционные системы Windows и Android, работает как на стационарных ПК, так и на мобильных устройствах, поддерживает режимы 3D и VR на проводных и беспроводных гарнитурах, поэтому просмотреть итоговый результат можно почти с любого устройства. Создание и использование 3D-моделей из археологических раскопок в изучении этнологии и антропологии в учебных курсах или виртуальных экскурсиях состоит из отбора археологических объектов, материалы которых подходят для работы в школе, анализа и группировки археологического материала, и собственно, создания виртуального пространства.

Заключение. В ходе реализации процессов 3D-сканирования и 3D-печати возникает возможность размещения археологических артефактов в виртуальном пространстве. Использование средств программного пакета Varwin XRMS позволяет интегрировать данные виртуальные элементы в общую базу, объединяющую возможности 3D-визуализации археологического пространства для дальнейшей работы с археологическими артефактами и визуальным представлением раскопов и процесса камеральной обработки.

Научный руководитель к.и.н. Щербаков Н.Б.

ЛИТЕРАТУРА

Щербаков Н.Б., Шутелева И.А., Леонова, Хакимова Л.С. Развитие южной части Уфимского кремля в XVIII – XIX вв.: проблемы истории, историографии, археологии / Н.Б. Щербаков, И.А. Шутелева, Т.А. Леонова, Л.С. Хакимова // Современная научная мысль. 2022. № 2. С. 121-124. DOI 10.24412/2308-264X-2022-2-121-124.

Щербаков Н.Б., Радюш О.А., Шутелева И.А., Леонова Т.А. Радыгин И.К., Хакимова Л.С. Цифровые формы организации самостоятельной работы студентов направления «История и обществознание» в системе технопарка универсальных педагогических компетенций / Н.Б. Щербаков, О.А. Радюш, И.А. Шутелева [и др.] // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. 2022. № 11. С. 121-125. DOI 10.37882/2223-2982.2022.11.39.

Е. МУРАТУЛЫ**Ерасыл Муратулы**Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан;
muratulye301@gmail.com**К ВОПРОСУ ОБ ИСКУССТВЕННОЙ ДЕФОРМАЦИИ ЧЕРЕПА
ДРЕВНИХ КОЧЕВНИКОВ ЕВРАЗИИ**

Деформация черепа была распространенным явлением у различных народов степной Евразии в раннем железном веке. Исследователи связывают распространение этой традиции с эпохой Великого переселения народов (IV вв. до н.э. – IV вв. н.э.). Исторически выделены различные виды деформаций. Первые обобщения выполнены Е.В. Жировым, В.В. Гинзбург. Цель статьи дать описание памятников, в которых найдены погребения с деформацией черепа, изложены происхождение и способы изменения формы черепа. Самым знаменитым среди них является Кенкольской могильник гуннов на Тянь-Шане. В степях Казахстана массовая деформация известна с позднесарматского времени. На территории Северного Казахстана к числу таких памятников относится могильник у села Покровка. Открытием последнего десятилетия в Западной Казахстане является позднесарматский могильник Акадыр. В настоящее время в современных теориях указывается, что черепная деформация осуществлялась для обозначения принадлежности к определенной этнической группе народов или для демонстрации элитарного социального статуса.

Ключевые слова: деформация черепа, кочевники, Евразия, сарматы, гунны, ранний железный век, антропология

**ЕУРАЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ БАС СҮЙЕГІНІҢ
ЖАСАНДЫ ДЕФОРМАЦИЯСЫ МӘСЕЛЕСІНЕ**

Бас сүйегінің деформациясы ерте темір дәуіріндегі дала Еуразиясының әртүрлі халықтарында кең таралған құбылыс болды. Зерттеушілер бұл дәстүрдің таралуын халықтардың ұлы қоныс аудару дәуірімен байланыстырады (б.д.д. IV ғ. – б.д. IV ғ.). Тарихи деформацияның бірнеше түрі бар. Бірінші жалпылауды Е.В. Жиров, В.В. Гинзбург жасаған. Мақаланың мақсаты – бас сүйектерінің деформациясы бар жерлеу кездесетін ескерткіштерге сипаттама беру. Олардың ішіндегі ең әйгілісі – Тянь-Шаньдағы кеңкөл ғұндар қорымы. Қазақстан даласында жаппай деформация кейінгі сармат дәуірінде кездеседі. Солтүстік Қазақстан аумағында мұндай ескерткіштердің қатарына Покровка ауылының жанындағы қорым жатады. Соңғы онжылдықтарда Батыс Қазақстан аумағында Акадыр кейінгі сармат қорымдары ашылды. Қазіргі теорияларға сәйкес, бас сүйегінің деформациясы халықтар тобына жататындығын немесе элиталық әлеуметтік мәртебені көрсетуге арналғандығын білдіреді.

Түйін сөздер: бас сүйегінің деформациясы, көшпенділер, Еуразия, сарматтар, ғұндар, ерте темір ғасыры, антропология

**ON the ISSUE of ARTIFICIAL DEFORMATION
of the SKULL of ANCIENT EURASIAN NOMADS**

Skull deformity was a common phenomenon among various peoples of steppe Eurasia in the early Iron Age. Researchers associate the spread of this tradition with the era of the Great Migration of Peoples (IV th centuries BC – IV th centuries AD). Historically, various types of deformations have been identified. The first generalizations were made by E.V. Zhiron and V.V. Ginzburg. The purpose of the article is to describe the monuments in which burials with deformity of the skull were found, the origin and methods of changing the shape of the skull are described. The most famous among them is the Kenkol burial ground of the Huns on the Tien Shan. In the steppes of Kazakhstan, mass deformation has been known since the Late Sarmatian period. On the territory of Northern Kazakhstan, such monuments include a burial ground near the village of Pokrovka. The discovery of the last decade in Western Kazakhstan is the late Sarmatian Akadyr burial ground. Currently, modern theories indicate that cranial deformity was carried out to indicate belonging to a certain ethnic group of peoples or to demonstrate an elite social status.

Keywords: skull deformation, nomads, Eurasia, Sarmatians, Huns, early Iron Age, anthropology

Введение. Искусственная деформация черепа выполнялось внешним механическим воздействием на голову в период ее роста и развития [Слепцова 2016: 57–60]. Достигается такими методами, как связывание черепа при помощи повязок или веревок или использование деревянных или металлических предметов. Изменение формы черепа связывалось с разными представлениями: от эстетических предпочтений до убежденности в том, что мозг человека способен выполнять определенные работы в зависимости от его формы. В теоретических разработках антропологов указано, что черепная деформация осуществлялась для обозначения принадлежности к группе народов или для демонстрации социального статуса, например элитарного [Жиров 1940; Алексеев, Гохман 1984; Балабанова 2013; Перерва 2006].

Методы исследования. В ходе подготовки статьи были собраны, систематизированы и проанализированы научные работы исследователей, занимавшихся разработкой данной проблематики.

Материалы. Деформация черепа в пространстве степной Евразии распространяется в эпоху раннего железного века. Наиболее часто деформированные черепа встречаются в погребениях позднесарматской и гуннской археологических культур. К числу самых известных памятников относится Кенкольский могильник в долине реки Талас, на территории Северного Кыргызстана. Курганы этого могильника начали изучать еще в конце XIX в. В 1938–1939 гг. раскопки этого могильника проводил А.Н. Бернштам, в 1956 году исследования были возобновлены П.Н. Кожемянко и продолжены И.К. Кожомбердиевым в 1957 г. Всего в материалах Кенкольского могильника учтено свыше 50 черепов [История Киргизской ССР 1984: 40; 167–170]. Характерным для погребений данного памятника является значительное преобладание черепов с прижизненной искусственной деформацией кольцевого типа, часто в комбинации с затылочной модификацией [Гинзбург, Трофимова 1972: 150].

Череп со следами искусственной деформации часто встречаются в погребениях позднесарматской культуры Южного Урала, Нижнего Поволжья и Дона. В 40-х гг. XX в. на основании сравнительного анализа савромато-сарматских черепов Е.В. Жиров отмечает значительное распространение циркулярной деформации черепов у сарматов и связывает появление этого обычая с движением гуннов на запад [Жиров 1940: 88–95]. Исследователь предлагает следующий хронологический ряд проникновения кольцевой деформации: 1) таласские могильники (Киргизская ССР), 2) сар-

матские захоронения Поволжья, Украины и Северного Кавказа, 3) «готские» могильники Крыма, 4) средневековые могильники Северного Кавказа и Закавказья и отдельные погребения в раннесредневековых могильниках Западной Европы [Гинзбург, Трофимова 1972: 329].

Наиболее ранние деформированные черепа у сарматов единично встречаются во II–I вв. до н.э. В начале нашей эры искусственная деформация черепа появляется у сарматов Поволжья и постепенно, в течение нескольких первых веков нашей эры, принимает у них массовый характер. В дальнейшем эта традиция распространяется на аланов предкавказских степей и, вероятно, на аваров территории Венгрии. Массовый расцвет обычая деформация черепа у сарматов Нижнего Поволжья и Западного Казахстана, по мнению В.В. Гинзбурга и Б.В. Фирштейна, падает на средний и особенно поздний сарматские периоды, т.е. IV–V вв. н.э. При этом они отмечают как случаи кольцевой, так и лобно-затылочной, комбинированной и другие формы искусственной деформации [Гинзбург, Трофимова 1972: 329–332].

Масштабные раскопки могильников раннего железного века в 50–60-е гг. XX в. приводят к росту находок деформированных черепов на территории Кавказа, Поволжья, Урала и Казахстана. Краниологические материалы этих могильников изучаются несколькими поколениями антропологов: В.В. Гинзбург, Г.Ф. Дебец, Б.В. Фирштейн, О.И. Исмагулов, Т.А. Трофимова.

На территории Казахстана крупные серии деформированных черепов найдены в Приаралье. По памятникам джетыясарской культуры можно говорить о том, что у этих народов в течение многих столетий существовала традиция искусственной деформации черепа. В общей сложности 72,5% имеют ярко выраженные кольцевые и лобно-затылочные деформации. Эти находки обнаружены в склепах могильников Томпакасар и Косасар (II–IV вв.) [Медникова 2023: 87].

В Центральном Казахстане деформированный череп единично встречен на черепе ребенка 5–6 лет, захороненного в могильнике Егиз-Койтас (III–I вв. до н.э.) [Гинзбург, Трофимова 1972: 124].

Под руководством Г.Б. Здановича в 60-х гг. XX в. были исследованы сарматские памятники на территории Северного Казахстана. В могильнике Покровка в курганах № 2 и № 4 были найдены черепа с искусственной деформацией [Зданович 1969: 74–75]. Реконструкцию облика погребенного из кургана № 4 выполнил М.М. Герасимов. Скульптура выставлена в экспозиции Северо-Казахстанского областного истори-

Рисунок 1. Могильник Покровка. Курган № 4.
Реконструкция внешнего облика (по: [Зданович 1969: 74–75])

ко-краеведческого музея в г. Петропавловске (рис. 1).

На территории Казахстана самые массовые находки деформированных черепов происходят из Западного Казахстана, относящегося к сарматской археологической культуре [Китов 2014; Китов, Карапетян 2021]. Одним из последних исследованных материалов по сарматской культуре является курган № 21 могильника Акадыр-2. Раскопки могильника Акадыр -2 проведены 2011 г. под руководством Я.А. Лукпановой. Могильник расположен в 3 км северо-восточнее пос. Акадыр. В ходе исследований в кургане № 21 выявлено погребения мужчины в возрасте 35 лет. На черепе мужчины фиксируются следы преднамеренной кольцевой деформации [Лукпанова, Жанузак 2023:128].

Обсуждение. Несколько поколений антропологов, изучая древности сарматской культуры, установили, что традиция искусственной деформации черепа относится к позднесарматскому периоду II-IV вв. н.э. При систематизации более 1000 черепов выявлено, что 30% – это черепа с деформацией. По данным М.А. Балабановой обладателями такого черепа становятся 88% сарматов [Балабанова 2013]. Если раньше предполагалось, что изменение облика характерно только для аристократии, то цифра 88% свидетельствует, что такая практика была характерна для всех сарматов и, скорее всего, подобным способом сарматы хотели

выделять себя среди других народов. Такое выделение не допускает смешения крови и позволяет всегда отличать своих от чужих.

При изучении краниологического материала с использованием современных методов выявляются новые факты видов и способов деформаций. М.А. Балабанова предполагает, что поздние сарматы применяли метод лобно-затылочной деформации черепа, который изменял форму черепа, заостряя его в области лба и затылка, различные вариации этого метода могли возникать из-за бытовых обстоятельств. Например, временно могла удаляться деревянная доска, фиксирующая затылочную часть черепа. Это могло привести к другой форме деформации, известной как лобно-теменная. В какой-то момент деформирующая конструкция целиком могла сниматься, и вместо нее использовались плотно прилегающие головные уборы, такие

как шапочки и другие подобные предметы. Таким образом, выясняется, что практика модификации черепа может быть подвержена изменениям в зависимости от конкретных условий и возможностей, включая временное удаление части конструкции и замену его другими артефактами для поддержания формы черепа [Перерва и др. 2013: 24].

В настоящее время уточнена первая типология деформаций, предложенная в 40-е гг. В.В. Гинзбургом и Е.В. Жировым:

1. Кольцевой тип деформации. Е.В. Жиров ссылался на данные П.С. Рыкова по Суловскому могильнику и исследования П.Д. Рау, указывая, что у сарматов Нижнего Поволжья был распространен кольцевой тип деформации. В.В. Гинзбург считал, что у поздних сарматов лобно-затылочная деформация часто сочеталась с кольцевой [Перерва 2006:178].

2. Лобно-затылочная деформация. Б.В. Фирштейн отмечала, что у большинства черепов позднего сарматского этапа можно наблюдать следы кольцевой деформации, но также были случаи лобной искусственной деформации. М.А. Балабанова предполагает, что поздние сарматы применяли лобно-затылочную деформацию, а также рассматривает вариации этого типа деформации в зависимости от обстоятельств [Перерва 2006:178].

Таким образом, исследования различных ученых позволяют увидеть, что у сарматов существовало разнообразие методов деформации черепов, а их сочетание могло зависеть от конкретных условий и культурных контактов в разные исторические периоды и среди разных популяций.

О практике модификаций черепа, применяемой кочевниками в период с II по IV в. н.э. писали многие исследователи, которые сталкивались с изучением сарматов [Балабанова 2013; Китов 2014; Слепцова 2016]. Согласно приведенным ими данным, процент деформированных черепов среди сарматов II-IV вв. н.э. составлял 67%, причем искусственная деформация чаще наблюдалась у женщин (75%) по сравнению с мужчинами (62%). Сравнение частоты деформированных черепов в погребениях II-III вв. между Нижним Поволжьем и Нижним Доном не выявило значительных различий. Это свидетельствует о том, что традиция деформации черепов была распространена одинаково среди сарматов различных хронологических этапов и территорий, несмотря на культурные изменения в погребальных обрядах [Перерва, Кривошеев 2021:99].

Заключение. Таким образом, проведенный анализ показал, что на территории Евразии некоторые кочевые народы, такие как сарматы, гунны, также практиковали искусственную деформацию черепов. Деформация черепов среди кочевников могла быть одним из способов сохранения и передачи культурных традиций и генетических особенностей от поколения к поколению и служить важным символом и культурным кодом для кочевых народов, позволяя им выразить свою идентичность и этническую историю через эту практику.

*Научный руководитель:
к.и.н., доцент Хабдулина М.К.*

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропологии азиатской части СССР. М.: Наука, 1984. 208с.

Балабанова М.А. Позднесарматское население Нижнего Поволжья и сопредельных территорий в антропологическом контексте раннего железного века и раннего средневековья: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. М., 2013. 65 с.

Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. М.: Изд-во «Наука», 1972. 375 с.

Жиров Е.В. Об искусственной деформации головы // КСИМК. 1940. Вып. 8. С. 88-95.

Зданович Г.Б. Покровский могильник на р. Ишим // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Каз.ССР, 1969. С. 69-79.

История Киргизской ССР с древнейших времен до середины XIX в. В 5 томах. Т. 1. Фрунзе: «Кыргызстан», 1984. 798 с.

Китов Е.П. Население позднесарматской культуры Южного Урала (по данным антропологии) // Известия Самарского научного центра РАН. 2014. № 3 (2). Т. 16. С. 611-616.

Китов Е.П., Карапетян М.К. Население Западного Казахстана в раннем железном веке по данным антропологии (на примере могильник Кос-Оба) // Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2021. №3. С. 205-221.

Лукпанова Я.А., Жанузак Р.Ж. Новые материалы позднесарматского времени из Западного Казахстана // Археология Казахстана 2023. № 4 (22). С. 127-139.

Медникова М.Б. Население Восточного Приаралья в эпоху миграций I тысячелетия по данным антропологического источника. М.: Институт археологии РАН, 2023. 226 с.

Перерва Е.В. К вопросу о некоторых патологических особенностях поздних сарматов с искусственной деформацией черепа // OPUS Междисциплинарные исследования в археологии. Искусственная деформация головы человека в прошлом Евразии / Отв. ред. М.Б. Медникова. М.: Институт археологии РАН, 2006. С. 177-187.

Перерва Е.В., Балабанова М.А., Зубарева Е.Г. Коллекция искусственно деформированных черепов научно-учебного кабинета-музея антропологии Волгоградского государственного университета. Волгоград: Изд-во ФГБОУ ВПО, 2013. 116 с.

Перерва Е.В., Кривошеев М.В. Кочевники Нижнего Поволжья второй половины III-IV в. н.э. по данным биоархеологии // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2021. № 1 (52). С. 93-104.

Слепцова А.В. Обычай искусственной деформации черепа у населения Притоболья эпохи великого переселения народов // Экология древних и традиционных обществ. Мат-лы V междунар. науч. конф. (г. Тюмень, 7-11 ноября, 2016 г.) / Ред. колл. В.Н. Адаев, Н.П. Матвеева, Н.Е. Рябогина, С.М. Слепченко. Вып. 5: в 2 ч. Ч. 1. Тюмень: Изд-во Тюменского государ. ун-та, 2016. С. 57-60.

В.В. ПИЧУГИНА

Василина Васильевна Пичугина,
Павлодарский педагогический университет им. А.Х. Маргулана,
г. Павлодар, Казахстан;
pichugina.vasilina@mail.ru

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТАНКОВ ЛОШАДИ ИЗ НЕКРОПОЛЯ БАЙДАЛА (по МАТЕРИАЛАМ 2021 г.)

Костные останки животных являются важным материалом для изучения хозяйственной деятельности древнего человека. В публикации представлена информация о результатах исследования скелета лошади из средневекового некрополя Байдала в Павлодарской области. В процессе исследования остеологического материала были получены данные о морфологических и морфометрических особенностях животного. Анализ костного материала показал, что особь имела большое количество изменений в скелете, затрудняющих ее жизнедеятельность. Методика, основанная на поперечном шлифе зуба, применявшаяся для настоящего исследования, дает возможность сделать выводы о предположительном возрасте и сезоне забоя лошади.

Ключевые слова: некрополь Байдала, археозоология, скелет лошади, морфология, измерения, патология, анализ

БАЙДАЛА ҚОРЫМЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ ҚАЛДЫҚТАРЫН АРХЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ АЛҒАШҚЫ НӘТИЖЕЛЕРІ (2021 жылы ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ)

Жануарлардың сүйек қалдықтары ежелгі адамның шаруашылық қызметін зерттеу үшін маңызды материал болып табылады. Жарияланымда Павлодар облысындағы ортағасырлық Байдала қорымындағы жылқы қаңқасын зерттеу нәтижелері туралы ақпарат берілген. Остеологиялық материалды зерттеу барысында жануардың морфологиялық және морфометриялық сипаттамалары туралы мәліметтер алынды. Сүйек материалдарды талдау барысында, жануардың қаңқасында, оның тіршілігінде көптеген қиындықтар туғызғанын дәлелдейдін өзгерістер болғаны анықталды. Тістің көлденең кесіндісінің аншлифін зерттеу әдісі негізінде, жылқының болжамды жасы мен өлген маусымы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Байдала қорымы, археозоология, жылқы қаңқасы, морфология, өлшемдер, патология, талдау

PRELIMINARY RESULTS of ARCHAEOZOOLOGICAL STUDY of the REMAINS of HORSE FROM the BAIDALA NECROPOLIS (BASED on RESEARCH in 2021)

The bone remains of animals are important material for studying the economic activities of ancient man. The publication provides information on the results of a study of a horse skeleton from the medieval necropolis of Baidal in the Pavlodar region. In the process of studying osteological material, data on the morphological and morphometric characteristics of the animal were obtained. Analysis of the bone material showed that the individual had a large number of changes in the skeleton, complicating its life activities. The technique based on transverse grinding of the tooth, used for this study, makes it possible to draw conclusions about the estimated age and season of slaughter of the horse.

Key words: Baidal necropolis, archaeozoology, horse skeleton, morphology, measurements, pathology, analysis

Введение. В публикации представлены результаты археозоологического изучения материалов из некрополя Байдала (курган 15 могила 2), предварительно датированный археологом Т.Н. Смагуловым X–XII вв. Объект исследования: полный скелет лошади из курганного погребения. Целью исследования является изучение морфофункциональных особенностей скелетных останков лошади. Чтобы выполнить поставленную перед нами цель, необходимо решить такие задачи, как: определение целостности скелетных останков, фиксация скелетных патологий, определение возраста, пола и сезона погребения. Полученные данные, в результате изучения остеологического материала, могут использоваться для дальнейших археозоологических исследований данного периода.

Материал и методы. Скелет лошади, в количестве одной особи, был обнаружен в ходе археологических раскопок в неповрежденном виде и послужил предметом для настоящего исследования. Сохранность определимых костей, нами была оценена как удовлетворительная. В исследовании использовался штангенциркуль ШЦ-I-125-0,1 кл.1 СТИЗ, бинокулярная лупа МБС-10, фотокамера Nikon D5100

При описании костей использована международная ветеринарная анатомическая номенклатура [Международная ветеринарная анатомическая номенклатура, 2003]. При исследовании костей изучались метрические и неметрические признаки, отмечались возрастные изменения: срослись или нет тела (*corpus vertebrae*) и дужки (*arcus vetebrae*) позвонка; окостенел или нет реберный хрящ (*cortilago costalis*); окостенел или нет грудной хрящ (*cortilago manubrii*); в какой степени срослись части грудины (*manubrium sterni, processus xiphoides, sternebrae, corpus sterni*); окостенел или нет лопаточный хрящ (*cortilago scapulae*); срослись или нет кости (*os ischii, os pubis, os ilium*) тазовой кости (*os coxae*), приросли или нет бугры на тазовой кости (*tuber coxae, tuber sacrale, tuber ischiadicum*), в какой степени срослись тазовые кости по симфизарной поверхности (*facies symphysialis*); состояние эпифизов – приросли или не приросли эпифизы на головке и ямке позвонков (*caput et fossa vertebrae*), головки ребер (*caput costae*), эпифизы на трубчатых костях (*humerus, ulna, radius, femur, tibia*), метаподиях (*metacarpalia III et metatarsalia III*), фалангах I и II (*phalanx I et II*) и бугор пяточной кости (*tuber calcaneus*). В тексте при описании позвонков

и тазовой кости приводятся те случаи, в которых кости не срослись. Относительно остальных костей изложено состояние связок, хрящей (окостенели или нет) и эпифизов (приросли или нет).

Морфометрическое описание костей проводилось по общепринятой методике [Eisenmann et al. 1988]. Возрастной состав животных определен по состоянию щечных зубов – смене молочных зубов на постоянные [Silver 1970] и степени стертости зубов – резцов [Красников 2019: 224-235], а также по состоянию эпифизов на костях [Silver 1970]. Реконструкция высоты в холке лошадей проводилась по методике В.О. Витта [Витт 1952], а массивность костей конечностей оценивалась по методике А.А. Браунера [Браунер 1916]. Пол определялся по наличию или отсутствию клыков. Для того чтобы определить приблизительный возраст и сезон гибели животного нами был использован метод основанный на исследовании откладывания ростовых слоев цемента и дентина зубов, ежегодно [Клевезаль 1988]. Возрастной состав животных определен по состоянию щечных зубов – смене молочных зубов на постоянные [Silver 1970] и степени стертости зубов – резцов [Красников 2019: 224-235], а также по состоянию эпифизов на костях [Silver 1970]. Реконструкция высоты в холке лошадей проводилась по методике В.О. Витта [Витт, 1952], а массивность костей конечностей оценивалась по методике А.А. Браунера [Браунер, 1916]. Пол определялся по наличию или отсутствию клыков.

Результаты. Материал полный скелет. Череп целый. Клыки отсутствуют. Зубы стерты, форма трущейся поверхности становится треугольной. Корневая звездочка овальная. На корнях окрайки прослеживается патология в виде кариеса. Такие же патологии видны на медиальной стороне на среднем резце и на каудальных краях зацепа. Все патологии прослеживаются с правой стороны верхней челюсти. Жевательная поверхность щечных зубов ровная. Все швы кроме носового облитерированы. На затылочной кости от вершины к большому отверстию имеется костный нарост. Мышечок имеет гладкую поверхность. По вертикали имеет среднелобый профиль. По горизонтали имеет горболобый профиль. Альвеолярный край резцовых зубов имеет обнажение канальцев и разрушение костной ткани. Промеры черепа скелета лошади при помощи методов [Eisenmann et al. 1988], [Driech 1976] указаны ниже в таблице 1 (табл. 1).

Табл. 1. Могильник Байдала. Курган № 15. Могила 2. Размеры черепа лошади

Признаки по: [Eisenmann et al., 1988]	мм	Признаки по: [Driech 1976]	мм
1	142	1	512
2	125,5	2	490
3	105	3	494
4	120	4	352
5	220,5	–	–
6	479	–	–
7	89,1	–	–
8	75,2	–	–
9	162,2	–	–
10	69	–	–
13	74	–	–
14	50,4	–	–
15	60,2	–	–
18	203	–	–
19	198,6	–	–
20	68,5	–	–
21	104,9	–	–
22	52,2	–	–
23	373	–	–
24	193,6	–	–
25	93,2	–	–
26	94	–	–

Нижняя челюсть целая. Клыки присутствуют. Жевательная поверхность щечных зубов ровная. Форма трущейся поверхности становится треугольной. Корневая звездочка на всех резцах круглая. Все резцы окружены цементом. Левый клык был сломан при жизни животного. Передняя петля нижних предкоренных и коренных зубов правой ветви нижней челюсти от р2 до м2 выше от задней. На цементе всех премоляров и моляров зубов хорошо выражена «гипоплазия». Все швы облитерированы. На поверхности мышечковых отростков имеется обнажение канальцев.

Для того чтобы узнать приблизительный возраст и сезон гибели животного (рис 2.) нами был использован метод поперечного аншлифа верхнего резца [Клевель 1988].

Посткраниальный скелет. Все эпифизы приросли. Хрящ между каудальными члениками не окостенел. Тазовые кости срослись между собой передними частями симфизного отдела. У первого шейного позвонка (*atlas*) на краниальном крае дорсальной дуги (*arcus dorsalis*) медиально от дорсального бугра (*tuber dorsalis*) имеется крупный бугристый костный нарост. По бокам атланта (*ala atlantis*) имеется утолщение. У второго шейного позвонка есть левое и правое латеральные отверстия. Гребень осевого позвонка имеет шероховатые бугорки. По бокам каудального сустава 7-го шейного позвонка имеется костные экзостозы. Грудных позвонков – во-

семнадцать, из них тела 17–18-х позвонков срослись. По краям краниальных и каудальных суставных отростков имеются костные наросты. Верхние концы 2–10-х грудных позвонков утолщены и успели окостенеть. У грудных позвонков суставы для сочленения с ребрами и суставы на краниальных и каудальных отростках имеют по периметру тонкие костные гребешки. У 15–16-х грудных позвонков каудальные суставы для сочленения передними суставами имеют бугристые поверхности и костные наросты. У 1–3-го поясничных позвонков связки на вентральной стороне начали окостеневать, по краям каудальных и краниальных суставов имеются костные экзостозы. У 4-5-х поясничных позвонков, тела срослись с левой стороны. Между 3–4-ми поясничными позвонками, с левой стороны тел, образовался крупный костный нарост. Концы поперечных отростков у 4-5-х поясничных позвонков срослись. Шестой поясничный позвонок полностью сросся с крестцом. У крестца тело и концы остистых отростков полностью срослись. Остистый отросток 1-го позвонка начал срастаться с телом 2-го позвонка крестцовой кости. Конец 5-го крестцового позвонка начал срастаться с отростком 4-го позвонка. Суставы позвонков имеют гладкую поверхность. Суставные поверхности на бугорках всех ребер имеют по периметру тонкие костные гребешки. Реберные хрящи на 1–2-х ребрах начали окостеневать. Суставы почти всех костей конечностей

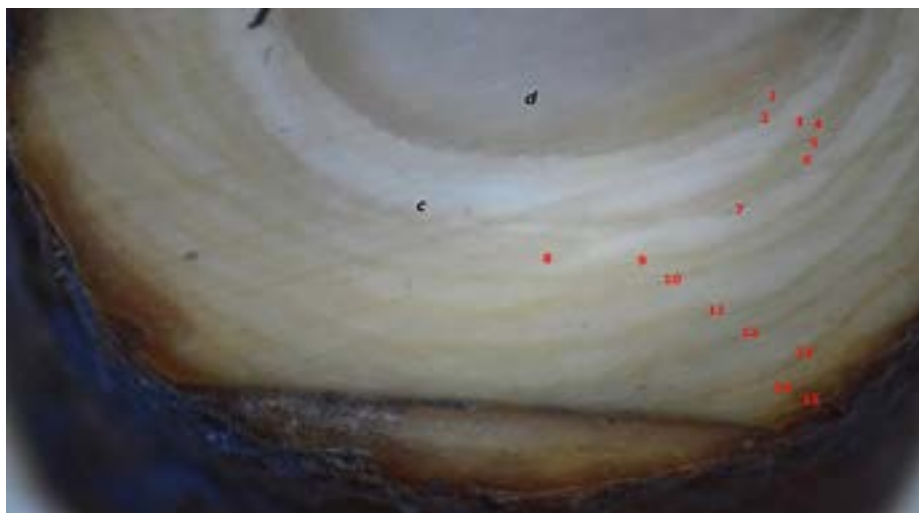

Рис. 1. Участки поперечного шлифа резца лошади из некрополя Байдала, курган №1. Резец (J1) лошади; 17-18 лет, сезон гибели весна-лето (с – цемент, d – дентин; цифры показывают зимние линии). Бинокулярный микроскоп МБС-100: 42-х кратное увеличение. Фото: Василина Пичугина

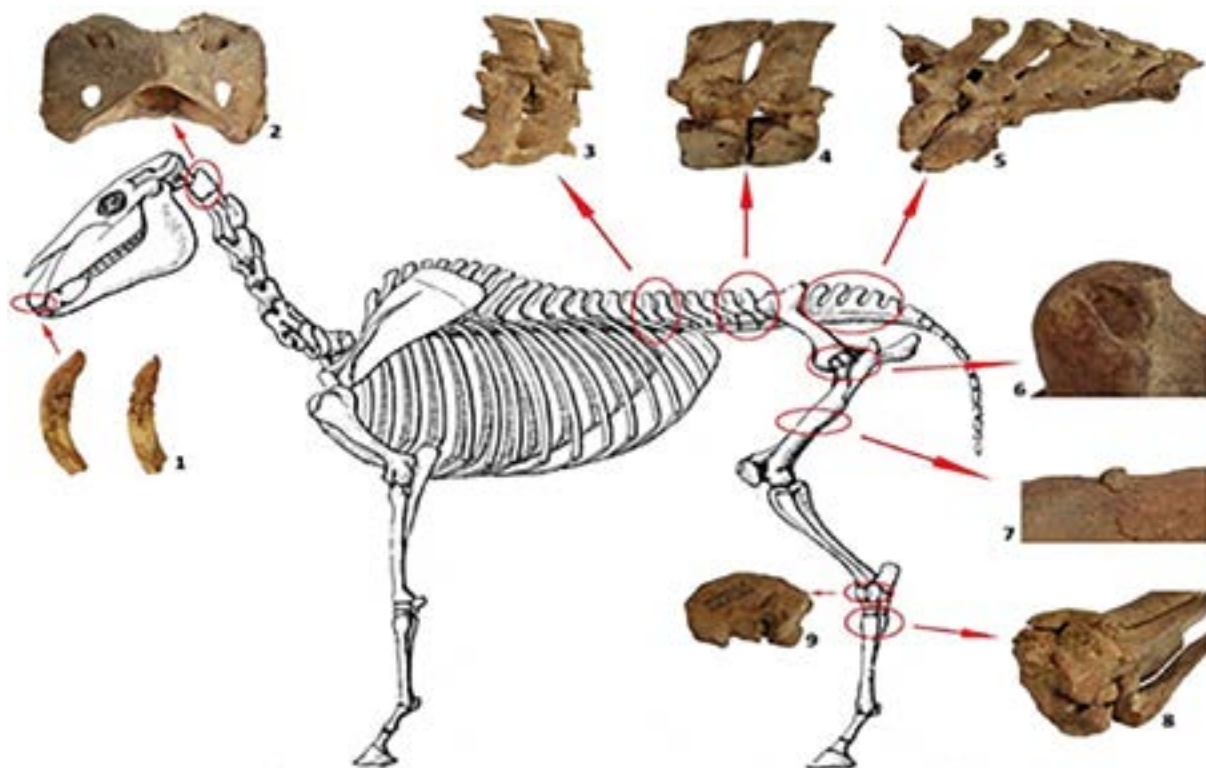

Рис. 2. Патологические особенности скелета лошади из некрополя Байдала, курган №1: 1 – зубной кариес; 2 – костные наросты на атланте; 3 – костные наросты на грудных позвонках (Th 17-18); 4 – срастание позвонков поясничного отдела (L4-5); 5 – срастание последнего поясничного позвонка (L6) с крестцом; 6 – головка бедренной кости имеет гладкую поверхность; 7 – костный нарост на бедренной кости; 8 – срастание костей плюсны с заплюсневыми костями; 9 – срастание костей заплюсны. Фото: Василина Пичугина

имеют гладкую поверхность. Лопаточные хрящи начали окостеневать. По краниальным каудальным краям лопатки имеются костные гребешки. На каудальной поверхности левой бедренной кости, питательное отверстие имеет костный нарост. Такой же нарост на правой бедренной кости меньшего размера. У берцовых костей на нижней поверхности латеральной мыщелки имеются костные наросты. Центральная заплюсовая кость срослась с четвертой и пятой заплюсовыми костями. Левая плюсовая кость имеет патологию. Верхний конец плюсовой кости сросся вместе с третьей, четвертой (пятой) и центральной заплюсовыми костями. Верхние концы грифельных костей срослись на плантарной части плюсны. По медиальной поверхности плюсны имеются поражения костной ткани. Центральная кость заплюсны имеет неправильную пропорцию поверхности.

Помимо найденных в раскопе костных останков лошади были обнаружены фрагменты костей скелета мелкого рогатого скота расположенного в районе тазовой части животного. По прирастанию эпифизов на кости плюсны, нами был сделан вывод, что их возраст составлял примерно 1,5 года.

Размеры. Длина 1–7 шейных позвонков – 535 мм; 2–7 шейных позвонков – 490 мм; 3–7 шейных позвонков – 365 мм; 1–18 грудных позвонков – 730 мм; 1–6 поясничных позвонков – 290 мм; 2–6 поясничных позвонков – 235 мм.

Обсуждение. На основании результатов полученных морфометрических измерений черепной коробки лошади, возможно установить градации индекса ширины лба. По полученным промерам, мы установили среднеლობь (по вертикали) и горболобь (по горизонтали) черепа.

Для получения более точных данных возраста и сезона гибели был применен метод поперечного шлифа верхнегорезца [Клевезаль 1988]. В результате исследования сезон забоя животного пришелся на весна-лето. Возраст изученный по растущим годовым слоям цемента и дентина составил 17–18 лет.

Выявленные патологические изменения в скелете в основном связаны с прижизненными возрастными особенностями. Вероятнее всего, морфологические изменения в осевом скелете, а именно в грудном и поясничном отделах, были вызваны нагрузками, связанные с использованием лошади в качестве ездовой силы (рис 3. 4; 5; 6).

Заключение. Скелет принадлежал лошади в возрасте 17–18 лет, ниже среднего роста, среднему,

среднеლობу (по вертикали) и горболобу (по горизонтали). Началось окостенение связок между остистыми отростками позвонков; часть связок окостенела. На ряде костей хорошо выражена дегенеративно-дистрофические изменения. У животного при жизни болели верхние резцы. Костные ткани вокруг верхних резцов поражены кариесом. Предположительно, это могло быть следствием заболевания (отсутствие надкостницы в области резцов верхней челюсти), перенесенного животным в молодом возрасте, вероятно, до 2 лет, что стало следствием отсутствия клыков в верхней челюсти.

Благодарности. Автор выражает глубокую благодарность научному сотруднику Института археологии им. А.Х. Маргулана М.С. Шагирбаеву за консультации при изучении материалов и подготовке научной публикации.

ЛИТЕРАТУРА

Браунер А.А. Материалы к познанию домашних животных России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губернии // Записки Общества сельского хозяйства Южной России России. Т. 86, кн. 1. Одесса: [Б.и.], 1916. 184 с.

Витт В.О. Лошади Пазырык. 1952. М.; Л.: Изд-во АН СССР. 1952. С. 165-207.

Зеленевский Н.В. Международная ветеринарная анатомическая номенклатура на русском и латинском языках. 4-я редакция. М.: Мир, 2003. 352 с.

Клевезаль Г.А. Регистрирующие структуры млечопитающих в зоологических исследованиях. М.: Наука, 1988. 285 с.

Кулешов П.Н., Красников А.С. Определение возраста сельскохозяйственных животных М.: Государственное издательство, 1928. 121 с.

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. 1976. Bulletin 1. 136 p.

Eisenmann V., Alberdi, M.-T., De Giuli, C. and Staesche, U. 1988. Studying fossil horses. Volume I. Methodology // Collected papers after the "New York International Hipparion Conference, 1981" /Ed. M. Woodburne, P. Sondaar. Leiden: Brill. P. 1-77.

Silver, I.A. 1970. The ageing of domestic animals. In: Science in archaeology: A survey of progress and research. New York: Praeger Publishing. P. 283-302.

Н.С. РОМАНЧЕВА

Наталья Сергеевна Романчева,

Павлодарский педагогический университет им. А. Х. Маргулана,

г. Павлодар, Казахстан;

romanchevanatasha89@gmail.com

ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ из КУРГАНА в УРОЧИЩЕ КОКТАС

В статье представлены предварительные результаты исследований антропологического материала, обнаруженного из одиночного кургана в урочище Коктас в 2023 году под руководством научного сотрудника Института археологических исследований Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана Т.К. Айлыбаева. Памятник датирован эпохой раннего железного века. В результате изучения скелетного материала было сделано поло-возрастное определение и приведено полное описание морфологических характеристик. Реконструкция физического показателя длины тела осуществлялась на основе формул В.В. Бунака и Г.Ф. Дебеца. Автор приходит к выводу, что скелет принадлежал мужчине 45-55 лет.

Ключевые слова: археология, антропология, погребение, курган, краниология, остеология

КӨКТАС ШАТҚАЛЫНДАҒЫ ҚОРҒАННАН ТАБЫЛҒАН АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ АЛДЫН АЛА СИПАТТАМАСЫ

Мақалада Павлодар педагогикалық университетінің археологиялық зерттеулер институтының ғылыми қызметкерінің басшылығымен 2023 жылы Көктас шатқалындағы жалғыз қорғаннан табылған антропологиялық материалдар талданады. Ерте темір дәуіріне жататын ескерткіштен анықталған адам сүйегінің жасы-жынысы анықталып, морфологиялық ерекшеліктеріне анықтама берілді. Дене ұзындығының физикалық көрсеткішін қалпына келтіру В.В. Бунак пен Г.Ф. Дебес формулалары негізінде жүзеге асырылды. Зерттеу нәтижесінде адам сүйегі 45-55 жастағы адамға тиесілі деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: археология, антропология, оба, краниология, остеология

PRELIMINARY DESCRIPTION of ANTHROPOLOGICAL MATERIALS from the MOUND in the KOKTAS GORGE

The article analyzes anthropological materials found in a single mound in the Koktas gorge in 2023 under the guidance of a researcher at the Institute of archaeological research of Pavlodar Pedagogical University. The age-sex of the human bone, identified from the monument dating back to the early Iron Age, was determined and its morphological features were determined. The restoration of the physical indicator of body length was carried out on the basis of the formulas of V. V. Bunak and G. F. Debets. The author comes to the conclusion that the human bone belongs to a person 45-55 years old.

Keywords: archaeology, anthropology, plague, craniology, osteology

Введение. Раскопки одиночного кургана в урочище Коктас проводились в 2023 году под руководством научного сотрудника Института археологических исследований Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана Т.К. Айлыбаева. В результате раскопок обнаружено захоронение взрослого человека с сопутствующим погребальным инвентарем в виде точильного камня и бронзового ножа, предварительно датированное ранним железным веком. В погребении был выявлен не потревоженный рабителями челове-

ческий скелет, лежавший вытянуто на спине, головой – на северо-запад, кости рук вытянуты вдоль осевого скелета. Кости погребенного отличались хорошей сохранностью и лежали в анатомическом порядке.

Методы исследования. В процессе лабораторно-аналитических работ был произведен первичный анализ остеологического материала, в результате которого выявлены определенные морфологические особенности скелета, вызвавшие интерес к более углубленному изучению данных антропологических материалов.

В связи с чем целью работы является половозрастное определение останков индивида, а также описание и анализ патологических изменений краниального и посткраниального скелета погребенного.

Обработка и анализ материалов осуществлялись по стандартным антропологическим методикам [Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966]. С опорой на полученные данные выполнялось половозрастное опреде-

ление индивида. Краниометрические и остеометрические характеристики приведены (табл. 1). Реконструкция физического показателя длины тела осуществлялась на основе формул В.В. Бунака и Г.Ф. Дебца [Алексеев 1966]. Оценка параметров длинных костей производилась с использованием нескольких рубриций [Пежемский 2011; Хохлов, Григорьев 2020].

Таблица 1 - Одиночный курган в урочище Коктас. Краниометрические и остеометрические данные

Мозговой отдел	Коктас, объект 16	Плечевая кость	П	Л
1. Продольный диаметр	186,0	1. Наибольшая длина	329,0	325,0
1в. Прдольный диам. от орh	182,0	2. Полная длина	324,0	319,0
8. Поперечный диаметр	141,0	Ширина верхнего эпифиза	49,5	50,0
17. Высотный диаметр b-br	135,0	9. Вертик.д.головки	45,0	45,0
20. Ушная высота	116,5	4. Ширина нижнего эпифиза	59,5	60,0
5. Длина основания черепа	104,0	5. Наиб. диаметр серед. диафиза	22,5	22,0
40. Длина основания лица	99,0	6. Наим.диаметр серед.диафиза	16,0	16,0
9. Наименьшая ширина лба	94,5	7. Наим.окружность	58,0	57,0
10. Наибольшая ширина лба	115,0	7а. Окр.серед.диафиза	63,0	63,0
11. Ширина осн. черепа	127,5	Межмышцелк.отв.	-	-
12. Ширина затылка	116,0	Локтевая кость		
23а. Горизонт.окружность	523,0	1. Наибольшая длина	274,0	271,0
24. Поперечная дуга	325,0	2. Физиол.длина	242,0	241,0
25. Сагиттальная дуга	369,0	11. Передне-задний диаметр	13,5	14,0
26. Лобная дуга	121,0	12. Поперечный диаметр	18,0	18,0
27. Теменная дуга	134,0	3. Наименьшая окружность	36,0	34,0
28. Затылочная дуга	111,0	Лучевая кость		
29. Лобная хорда	108,5	1. Наибольшая длина	247,0	245,0
30. Теменная хорда	123,0	2. Физиол.длина	236,0	234,0
31. Затылочная хорда	90,5	4. Поперечный диаметр диаф.	17,0	16,5
Высота изгиба лба	21,5	5. Сагит.диаметр диаф.	11,0	10,5
Высота изгиба затылка	29,0	3. Наименьшая окружность	39,0	38,0
Верхнелицевой отдел		Ключица		
43. Верхняя ширина лица	109,0	1. Длина	146,0	151,0
45. Скуловой диаметр	140,0	6. Окружность	33,0	34,0
46. Средняя ширина лица	92,0	Лопатка		
47. Полная высота лица	108,0	1. Морфол. высота	158,0	-
48. Верхняя высота лица	68,0	2. Морфол.ширина	-	-

Продолжение таблицы 1.

51. Ширина орбиты	46,0	Бедренная кость		
51a. Ширина орбиты от d.	-	1. Наиб.длина	453,0	453,0
52. Высота орбиты	33,0	2. Длина физиол.	451,0	452,0
54. Ширина носа	25,0	4. Общая длина от б.вертела	430,0	432,0
55. Высота носа	50,5	Шир.верхн.эпифиза	89,5	86,0
60. Длина альвеол.дуги	52,5	21. Мыщелковая ширина	-	76,0
61. Ширина альвеол.дуги	58,5	6. Сагитт.диаметр середины д.	31,5	31,0
62. Длина неба	46,0	7. Попер.диаметр середины д.	27,0	27,0
63. Ширина неба	38,0	9. Верх.попер.диаметр	32,0	30,5
Ss. Симотическая высота	6,0	10. Верхний сагитт.диаметр	24,0	23,0
Sc. Симотическая ширина	10,5	8. Окружность сер. Диафиза	90,0	88,0
Ms. Максиллофронт.выс.	4,5	Окружность шейки	94,0	94,0
Mc. Максиллофронт. шир.	16,0	Вертик.д.головки	47,0	46,0
Ds. Дакриальная высота	-	Третий вертел		
Dc. Дакриальная ширина	-	Большеберцовая кость		
FC. Глубина клыковой ямки	4,0	1. Полная длина	372,0	373,0
Нижняя челюсть		5. Наиб.ширина верхн.эпифиза	-	71,0
65. Мыщелковая ширина	128,0	6. Наиб.шир.нижнего эпифиза	52,0	52,0
66. Угловая ширина	104,0	8. Сагит.д.сер.д.	29,0	28,0
67. Передняя ширина	41,0	9. Попер.д.сер.д.	24,0	21,0
69. Высота симфиза	31,5	8a. Сагит.д.на ур.пит.отв.	31,0	33,0
69/1. Высота тела	26,5	9a. Попер.д.на ур.пит.отв.	25,0	23,0
69/3. Толщина тела	11,5	10. Окр.сер.д.	81,0	81,0
71a. Ширина ветви	34,0	10б. Наим.окр.	73,0	73,0
C. У.выступания подбородка	69,0	Малоберцовая кость		
Угловые размеры		1. Наиб.длина	-	-
32. У.профиля лба от n.	79,0	Таз		
Угол профиля лба от gl.	70,0	1. Высота	210,0	213,0
72. Общий лицевой угол	88,0	12. Ширина подвзд.кости	-	-
73. Средний лицевой угол	87,0	2. Иллео кристальная ширина	252,0	
74. У.альвеолярной части	91,0	7. Ширина между вертл.впадинами	118,0	
75. У. наклона нос.костей	53,0	Крестец		
75/1. У.выступания носа	-	5. Верхн.ширина	109,0	
77. Назомалярный у.	138,0	2. Пер.высота	-	
Zm. Зигомаксилл. у.	128,0			
УПИЛ. У.попер.изг.лба	-			

Окончание таблицы 1.

Форма и рельеф				
Надпер (1-6)	4,0			
Надбр.дуги (1-3)	2,0			
Затыл.бугор (0-5)	2,0			
Сосц.отросток (1-3)	2,0			
Пер.-нос.ость (1-5)	3,0			
Н.край груш.отв.				

Обсуждение. Osteологический материал представляет собой неполный скелет, состоящий из 137 костей. Череп хорошей сохранности, имеет повреждения, не прижизненные. При взгляде сверху черепная коробка имеет форму овоида (ovoïdes) с выраженным рельефом в области глабеллы и надбровных дуг.

Зубы стерты значительно, притом на имеющихся зубах-антагонистах (зуб, контактирующий своей жевательной поверхностью с зубом верхней или нижней челюсти соответственно) наблюдается равномерная стираемость, которая может зависеть не только от возраста, но и от диеты или вида деятельности человека [Бужилова и др. 1998: 101]. Большинство из них (особенно большие коренные) покрыты зубным камнем. Альвеолярный отросток верхней и нижней челюсти имеет мелкие дефекты по лункам, обнажая их полости. Судя по давности зарращения лунки, 3 зуб на верхней челюсти слева (клык) был потерян еще при жизни. 1, 2, 8 зубы справа и 1, 2 слева утрачены посмертно. На нижней челюсти 2 зуб справа (резец) также был утрачен посмертно, а в лунке 5 (второй премоляр) осталась часть корня.

В районе 2 зуба (резца) справа на верхней челюсти и 3 зуба слева (клык) нижней челюсти наблюдаются отверстия (разрушение наружной костной пластинки), которые могли быть получены в результате травмы или же воспалительных процессов, распространившихся на кость и повлекших ее разрушение. Интересным также является расположение зуба, прорезавшегося в нёбе верхней челюсти в районе резцового отверстия, из которого выходят сосуды и нервы, позади верхних медиальных резцов. Данная патология могла развиться в результате неправильного расположения и роста зуба или же сверхкомплектности (гипердонтии) [Кишкурно 2023: 134].

При рассмотрении осевого скелета, на позвонках поясничного отдела (L1–L5) выявлены патологические изменения, выраженные в перестройке суставных кра-

ев костей и развитии на них костных наростов (остеофитов). Подобные изменения редко считаются самостоятельной патологией, чаще всего они являются признаками дегенеративных или воспалительных заболеваний, к примеру артроза или остеохондроза. Так же костные наросты могли появиться в результате травмы нижнего отдела позвоночника [Рохлин 1965: 182].

Среди костей антропологической коллекции интересным фактом является обнаружение тонкой, словно окостеневшей пористой пластины, которая, согласно морфологическим характеристикам, вероятно является окостеневшим щитовидным хрящом. Данный объект состоит из двух симметричных половинок, образующих по середине своеобразный угол. Верхний центральный край на месте смыкания двух частей имеет углубление. По бокам нижней части пластин располагаются утолщенные короткие отростки. Вероятнее всего в верхней части располагались отростки аналогичного вида, только тоньше и были утеряны в процессе деградации костного материала, так как в этом месте остались только небольшие обломки.

Окостенение хряща и дальнейшее его сохранение в погребении вероятно произошло в результате возрастных изменений индивида. Имеются данные, что после 19 лет в области щитовидного хряща появляются первые очаги окостенения ткани, которые с годами распространяются все больше, начиная свой путь от нижних рожек и постепенно переходя в верхние отделы хряща. Таким образом, при помощи исследования процессов обызвествления хрящей гортани (в т.ч. щитовидного) и замещением их костной тканью можно определить примерный возраст индивида с погрешностью 8,4 года, чем пользуются в судебно-медицинской идентификации личности [Пиголкин, Полетаева 2017: 23].

Совместно с этим так же был найден продолговатый объект, уплощенной вытянутой вперед формы, имеющий так же признаки окостенения. По описанию и

Рис. 1. Одиночный курган в урочище Коктас, погребение.
Череп. Фото: Наталья Романчева

внешнему виду описанный объект похож на тело подъязычной косточки [Синельников 2009: 134].

Результаты. Череп умеренно длинный и широкий, имеет мезокранный мозговой отдел (по черепному показателю), по высотно-продольному указателю – ортокранный (рис. 1). Лоб средней ширины (метриометоп), средненаклонный. Лицевой скелет широкий и низкий на верхнем и среднем уровне, по указателю – зуриен, ортогнатный по углам вертикальной профилировки и по указателю выступающего лица. В горизонтальной плоскости лицо клиногнатное на верхнем и среднем уровне. Орбиты широкие и низкие, хакеконхные. Нос среднеширокий, мезоринный, сильновыступающий. Небо среднее (мезурация). Швы мозгового отдела венечный и стреловидный заросли в значительной степени.

Кости посткраниального скелета в целом имеют хорошую сохранность. Плечевые кости средней длины. Их массивность незначительная. Диафизы плечевых костей уплощены. Кости предплечья и ключицы имеют среднюю длину. Продольные параметры бедренных и большеберцовых костей попадают в категорию «выше среднего». Их массивность средняя. Бедренным костям свойственна платимерия. По форме сечения диафизы большеберцовых костей отличаются мезокнемией и зурикнемией.

Соотношения длин конечностей и их сегментов, судя по указателям, средние. Длина тела, реконструированная по формулам В.В. Бунака и Г.Ф. Дебеца по правой стороне скелета [Алексеев 1966] составила 167,8–172,2 см. Элементы рельефа в местах прикрепления мускулатуры развиты выше среднего.

Заключение. По совокупности краниологических характеристик, анатомического строения костей таза, а также возможного окостенения щитовидного хряща скелет принадлежал мужчине, возраст которого можно определить категорией *Maturus II* (45–55 лет). Значения назомолярного и зигомаксиллярного углов попадают в категорию «европеоидность».

По остеометрическим данным можно предположить, что развитый рельеф в местах прикрепления мускулатуры, остеофитоз позвонков поясничного отдела и увеличение рельефности черепа в области присоединения мышц могут быть индикаторами механического стресса, связанного как с верховой ездой, так и с занятием ремеслом [Бужилова и др. 1998: 169].

Формирование зубного камня может выступать индикатором, во-первых, низкого уровня гигиены полости рта, во-вторых, диеты. Высокий уровень потребления протеиновой пищи с содержанием кальция, а также большого количества углеводов образуют налет на зубах и ускоряют его минерализацию. В теории зубной камень также содержит патогенную микрофлору, которая способствует возникновению воспалительного процесса в альвеолах, в результате чего, по-видимому, произошло разрушение костной ткани [Кишкурно 2023: 133].

Благодарности. Автор благодарит заведующего Лабораторией физической антропологии Института археологии им. А.Х. Маргулана Р.Ж. Жанузак за консультацию при написании методической части работы.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований М.: Наука, 1966. 250 с.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 128 с.

Бужилова А.П., Козловская М.В., Медникова М.Б. Историческая экология человека. Методика биологических исследований. М. Старый сад Москва, 1988. 260 с.

Кишкурно М.С. Результаты исследования заболеваний зубочелюстной системы населения Верхнего Приобья раннего железного века (по материалам могильника Быстровка-3) // *Camera praehistorica*. 2023. № 2 (11). С. 130-143.

Пежемский Д.В. Изменчивость продольных размеров трубчатых костей человека и возможности рекон-

струкции телосложения: дисс. ... канд. биол. наук. М., 2011. 326 с.

Пиголкин Ю.И., Полетаева М.П., Золотенкова Г.В. Использование лучевой диагностики для определения биологического возраста человека по морфометрическим параметрам щитовидного хряща // *Russian electronic journal of radiology*. 2017. № 7 (4). С. 23-29.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. Рипол Классик, 2013. 296 с.

Синельников Р.Д., Синельков Я.Р., Синельников А.Я. Анатомический атлас: учеб. пособие: В 4 т. Т. 1. 7-е изд. перераб. М.: Новая волна, 2009. 344 с.: ил.

Хохлов А.А., Григорьев А.П. К методике оценки метрических данных по основным абсолютным признакам и указателям скелета человека (по антропологическим материалам некрополей г. Самары XVIII-XIX вв.) // *Вестник Московского университета. Сер. 23: Антропология*. 2020. № 3. С. 68-76.

С.С. САВРИДДИНИ

Саидзода Сайдамир Савриддини

Институт история, археология и этнография им. А. Дониш,
г. Душанбе, Таджикистан;
savriddin.saidzoda.98@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ РЕСТАВРАЦИИ «БУДДА В НИРВАНЕ»

Данная статья посвящена анализу реставрационной работы глиняной скульптуры «Будда в нирване», найденной на памятнике Аджинатеппа в Южном Таджикистане. Реставрация Будды проходила в несколько этапов. Первый этап проходил у памятника Аджинатеппа и носил полевой характер. Второй этап был завершен в Институте истории Национальной академии наук Таджикистана и занял много времени. Этот этап начался в 1966 году и продолжался до 2000 года. В реставрации статуи Будды основную роль играли П.И. Костров, Л.П. Новикова, В.А. Фоминых и др. сотрудники. Реставрация Будды открыла новые методы реставрационных работ, а также стала причиной возникновения первых реставрационных лабораторий в Таджикистане. Для реставрации Будды вышеупомянутые реставраторы испытали несколько методов и материалов. Перед работами реставраторы изучили реставрационные работы Буддийских монастырей Китайского Туркестана. Реставраторы изначально применяли поливинилацетат, затем заменили его поливинилбутиралем и после длительных испытаний остановились на полибутилметакрилате.

Ключевые слова: Будда, реставрация, консервация, фрагмент, скульптур Таджикистан

«НИРВАНАДАҒЫ БУДДАНЫ» ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТАРИХЫНАН

Бұл мақала Тәжікстанның оңтүстігіндегі Аджинатепп ескерткішінен табылған «Нирванадағы Будда» саз мүсінінің қалпына келтіру жұмыстарын талдауға арналған. Будданы қалпына келтіру бірнеше кезеңнен өтті. Бірінші кезең Аджинатепп ескерткішінің жанында өтті және далалық сипатта болды. Екінші кезең Тәжікстан Ұлттық Ғылым Академиясының Тарих институтында аяқталды және көп уақытты алды. Бұл кезең 1966 жылы басталып, 2000 жылға дейін жалғасты. Будда мүсінін қалпына келтіруге П.И. Костров, Л.П. Новикова, В.А. Фомин және басқа да қызметкерлер үлкен үлес қосты. Будданы қалпына келтіру қалпына келтіру жұмыстарының жаңа әдістерін ашты, сонымен қатар Тәжікстандағы алғашқы қалпына келтіру зертханаларының пайда болуына себеп болды. Будданы қалпына келтіру үшін жоғарыда аталған реставраторлар бірнеше әдістер мен материалдарды сынап көрді. Жұмыс алдында реставраторлар Қытай мен Түркістандағы Будда монастырларының қалпына келтіру жұмыстарын зерттеді. Қалпына келтірушілер бастапқыда поливинилацетатты қолданды, содан кейін оны поливинилбутиралмен алмастырды және ұзақ сынақтардан кейін полибутилметакрилатқа тоқтады.

Түйін сөздер: Будда, реставрация, консервация, бөлік, мүсіндер, Тәжікстан

FROM the HISTORY of the RESTORATION of the «BUDDHA in NIRVANA»

This article is devoted to the analysis of the restoration work of the clay sculpture «Buddha in Nirvana» found at the Ajinateppe monument in Southern Tajikistan. The restoration of the Buddha took place in several stages. The first stage took place at the Ajinateppe monument and was of a field nature. The second stage was completed at the Institute of History of the National Academy of Sciences of Tajikistan and took a long time. This phase began in 1966 and lasted until 2000. P.I. Kostrov, L.P. Novikova, V.A. Fomin and others played the main role in the restoration of the Buddha statue. The restoration of the Buddha opened up new methods of restoration work, and also became the reason for the emergence of the first restoration laboratories in Tajikistan. For the restoration of the Buddha, the aforementioned restorers have tested several methods and materials. Before the work, the restorers studied the restoration work of Buddhist monasteries in Chinese Turkestan. Restorers initially used polyvinyl acetate, then replaced it with polyvinyl butyral and, after lengthy tests, settled on polybutyl methacrylate.

Keywords: Buddhas, restoration, conservation, fragment, sculptures Tajikistan

Введение. Предметом данного исследования является анализ реставрационной работы глиняной скульптуры «Будда в нирване», обнаруженной на археологическом памятнике Аджинатеппа в Южном Таджикистане. Целью исследования является оценка эффективности примененных методов и материалов в процессе реставрации, а также выявление новых подходов в реставрационной практике. Задачами исследования выступают: анализ этапов реставрации скульптуры, оценка роли и вклада отдельных специалистов в процесс реставрации, изучение примененных реставрационных материалов и методов, а также оценка влияния реставрационной работы на развитие реставрационных лабораторий в Таджикистане. Гипотеза исследования заключается в том, что реставрация скульптуры «Будда в нирване» способствовала развитию новых методов и материалов в реставрационной практике. Это в свою очередь, положительно повлияло на сохранение культурного наследия Таджикистана.

Методы исследования. При написании статьи об анализе реставрационной работы глиняной скульптуры «Будда в нирване», найденной на памятнике Аджинатеппа в Южном Таджикистане, были применены методы исторического анализа. Исторический анализ позволяет изучить исторические источники, архивные данные и предыдущие исследования, связанные с памятником Аджинатеппа и самой скульптурой, для глубокого понимания контекста и значимости объекта реставрации. Это позволяет выявить уникальные подходы, тем самым обогащает понимание процессов реставрации и сохранения культурного наследия.

Обсуждение. Аджинатеппа – один из самых известных буддийских монастырей на территории Средней Азии. Он расположен в долине реки Вахш. Археологические раскопки, которые начались в 1961 г. помогли извлечь из земли свыше полутысячи памятников искусства: скульптур, рельефов, фрагментов настенной живописи, оставшихся от буддийского монастыря VII–VIII вв. В 1964 г. в обходном коридоре вокруг центральной ступы – была открыта глиняная статуя Будды в нирване. Сохранившиеся ее части составляли в длину 10,43 м при максимальной высоте (от поверхности постаментов до верхней точки левой руки) 1,82 м [Литвинский 1971: 31].

Фигура и постамент сохранили 2 слоя окраски. Плащ Будды имел красный цвет, а пальцы ног – белый. Работы, проведенные для первичной консервации статуи, прояснили технику ее изготовления. Основа статуи сделана из горизонтальных рядов сырцовых кирпичей. Грубая поверхность выполнялась толстым слоем саманной штукатурки, которую накладывали мно-

гократно по мере высыхания очередной обмазки. По самой верхней прослойке лепились складки одежды, причем их накладывали по заранее намеченным линиям, сверху фигура была обмазана слоем скульптурной глины, толщиной в 4–5 мм и раскрашена. Таких слоёв было несколько, поскольку при первичной консервации П.И. Костров снял оболочку скульптуры толщиной от 1 до 6 см.

В 1966 г. статуя была извлечена из раскопа и перевезена в реставрационно-технологическую лабораторию Института истории АН ТССР. Выемку скульптуры из раскопа и ее первичную консервацию осуществили реставраторы мастерской реставрации монументальной живописи Государственного Эрмитажа М.П. Винокурова, Р.М. Беляева, Г.И. Тер-Оганьян, В.М. Соколовский и реставраторы-практиканты Института истории АН ТССР Л.П. Новикова и М.П. Страдомская. Работами руководил ведущий реставратор Государственного Эрмитажа П.И. Костров, а затем Е.Г. Шейнина (рис. 1).

Первичное закрепление фрагментов заняло много времени, учитывая, что при выемке статуя фигуры, голова и постамент были разделены на 72 фрагмента, из которых 30 крупных (130x120x40 см, 145x50x55 см и т.п.), со сложной конфигурацией. Консервация фрагментов велась по методике, разрабатывавшейся с 1949 г. П.И. Костровым и его помощниками применительно к стенным росписям и глиняной скульптуре, открытым на городище древнего Пенджикента [Костров 1954: 159–190]. Основной элемент этой методики – использование для консервации и реставрации стенных росписей и глиняной скульптуры полибутилметакрилат, превосходящего по своим характеристикам клеи, применявшиеся ранее для этих же целей. П.И. Костров учел уроки закрепления нескольких подобных памятников, работы С.М. Дудина по снятию и консервации буддийских храмовых росписей из Китайского Туркестана, и аналогичные работы, проведенные А.Грюнведем с буддийскими и манихейскими храмовыми росписями [Дудин 1918: 21–25].

Восстановление гигантской статуи длилось два года. П.И. Костров провел серию проб, подыскивая наиболее эффективные синтетические закрепители. Он вел работы с поливинилацетатом, затем заменил его поливинилбутиралем и после длительных испытаний остановился на полибутилметакрилате – чрезвычайно прочной синтетической смоле, раствор которой на ксилоле оказался эффективным закрепителем [Винокурова 2001: 69]. Этот закрепитель обладал наибольшей растяжимостью и эластичностью пленки, глубоко проникал в закрепляемый материал и легко растворялся после затвердения. Из многих растворителей П.И. Ко-

Рис. 1. Реставрация Будды П.И. Костровым (по: [Костров 1954])

стров остановился на ксилоле, обеспечивающем максимальное проникновение смолы в толщу плотного лёсса.

Для реставрации глиняной фигуры Будды в нирване, в Институте истории им. А. Дониша АН ТССР была организована реставрационная лаборатория. Вначале руководители лаборатории решили использовать методику Е.Ф. Федорович и ее коллег, т.е. работать с помощью мономера, с последующей полимеризацией его в сушильном шкафу. Однако от этой методики пришлось отказаться, поскольку испытуемый фрагмент потрескался, произошли внутренние разрывы на всю глубину и во всех направлениях. «Больше всего пострадали пальцы: они вспухли, увеличились в объеме почти в два раза. Произошло расслоение, растрескивание красочного слоя (ганча) и полное отслоение его от поверхности скульптуры» [Новикова 1973: 259]. Проводились и другие эксперименты, которые нанесли определенный ущерб скульптуре.

В 1970–1980 гг. Л.П. Новикова и сотрудники лаборатории осуществили, следуя методике П.И. Кострова, большой объем работы по реставрации и консервации фрагментов и их описанию. Работы производились в невероятно тяжелых условиях, когда не хватало оборудования, помещений, химикатов. К началу 90-х гг.

XX в. коллектив душанбинской лаборатории под руководством Л.П. Новиковой практически завершил реставрацию фрагментов статуи (оставалось обработать 4–5 фрагментов из 72). Однако в Таджикистане началась гражданская война. Л.П. Новикова и другие русские сотрудники лаборатории вынуждены были покинуть республику. В связи с этим, монтаж фрагментов и реконструкция статуи была отложена на многие годы.

Результаты. Во время экспедиции фрагменты статуи обрабатывались в упаковочных ящиках, в которых каркасом служили плотно утрамбованные опилки. После снятия днища ящика, в котором находился фрагмент, извлекались опилки, затем ацетоновыми компрессами с поверхности тыльной стороны фрагмента снималась марля и в парах ксилола пленка внедрялась внутрь фрагмента. Операции эти осложнялись тем, что с лицевой стороны многих фрагментов марля отделялась с большим трудом, особенно с наиболее засоленных частей статуи – со складок рукава, кисти левой руки, ступни левой ноги, с верхних складок плаща. После снятия марли с поверхности фрагментов удалялись остатки поливинилацетата и начиналось закрепление раствором полибутилметакрилата на ксилоле. Пропитку лицевой стороны фрагментов вели до полного насыщения толщи скульптуры. Иногда раз-

рыхленные расслоившиеся фрагменты покрывались раствором 30–35 раз. После закрепления проводились обессоливание посредством пульпирования и расчистка фрагментов. Длительный и очень трудоемкий процесс обработки приводил, в большинстве случаев, к восстановлению первоначальной фактуры фрагментов.

Подготовка к монтажу фрагментов осложнялась еще и тем, что лаборатория Института истории не располагала необходимыми условиями для стыковки обрабатываемых фрагментов. «Поиски монтировочных материалов, пригодных для скульптуры больших размеров, требовали много времени. Сотрудниками лаборатории были предприняты попытки использовать для временных каркасов такие материалы, как гипс, этакрил, папье-маше, однако это не дало положительных результатов». В конце концов, выбор пал на каркас из деревянной конструкции на воско-канифольной мастике, который был использован на практике при монтаже скульптурного глиняного фриза из Пенджикента. Для монтировки статуи Будды в нирване предстояла еще одна процедура – напенивание фрагментов [Новикова 1980: 416].

Предстояло вновь обработать имеющиеся фрагменты, реконструировать утраченные части и смонтировать статую. Прежде всего, пришлось удалить густой слой пыли, накопившийся на всех фрагментах за двадцать пять лет, прошедших со времени первичной консервации. Фрагменты были расположены по схеме, составленной в 1966 г. при извлечении скульптуры из раскопа с каждого фрагмента, необходимо было убрать фольгу, припаявшуюся при напенивании к пенополиуретану и удалить с лицевой поверхности некоторых фрагментов натечки, появившиеся за эти годы. Необходимо было также спилить излишки пенопласта в ряде фрагментов и напротив, добавить там, где его не доставало. Четыре фрагмента, прошедшие ранее лабораторную обработку, не были напены, их пришлось полностью монтировать на пенополиуретан от складок плаща. После этого резы каждого фрагмента предстояло замастиковать для будущей стыковки.

При монтировке 5 фрагментов, образующих ступни, возникли большие трудности т.к. на некоторых участках края этих фрагментов были деформированы, что осложняло их стыковку. Приходилось выправлять деформации, чтобы край одного фрагмента совпадал по рельефу с краем другого, и чтобы эти соединения были незаметными. Затем зазоры между фрагментами заполнялись пенополиуретаном, закреплялись раствором в ацетоне и замастиковывались. После подгонки по резам фрагменты скреплялись между собой рейка-

ми по вертикали, противоположные части фрагментов стягивались с помощью шурупов рейками по горизонтали.

После этого монтировались три блока – ноги Будды, состоящие из 10 фрагментов. К нижним устойчивым большим фрагментам с помощью кронштейнов крепились верхние горизонтальные, соединенные попарно. На соединениях швы, как и на ступнях, обрабатывались и замастиковывались.

Для дальнейшего монтажа скульптуры – сохранившихся частей левой руки и прилежащих к ней фрагментов были сделаны мощные деревянные конструкции с наклонным верхом, на которые эти фрагменты были установлены и закреплены. Реконструировать предстояло также еще одну большую утраченную часть скульптуры – под рукой Будды. Для этого на деревянный каркас, изготовленный из реек по форме скульптуры, крепился пенополиуретан, пропитанный раствором полибутилметакрилатом в ацетоне. Посредством мастиковки лессом была восстановлена поверхность, имитирующая форму утраченной части ног [Фоминих 2003: 308].

Заключение. Реставрация скульптуры «Будда в нирване» не только открыла новые методы реставрационных работ, но и стимулировала создание первых реставрационных лабораторий в Таджикистане, что представляет собой значимый вклад в развитие культурной и научной сферы региона.

Верхняя часть скульптуры была сильно разрушена, сохранились лишь разрозненные фрагменты: нижняя часть груди, предплечье, часть валиков-подушек, верхняя часть головы (часть прически и лоб), фрагмент щеки. Важную роль в соединении этих кусков играл небольшой фрагмент треугольной формы, соединяющий грудь с предплечьем. После установки этих фрагментов выяснилось место валиков-подушек. Для определения положения головы необходимо было, прежде всего, осуществить реконструкцию недостающей части валиков-подушек, от которых сохранился лишь один фрагмент под предплечьем. По размеру сохранившейся передней части прически и фрагмента щеки были реконструированы голова и ушниша (шиньон на голове Будды): фрагменты головы были скреплены деревянной конструкцией, на нее крепились пенополиуретановые бруски, при обработке которых создавалась форма лица Будды. После пропитки полибутилметакрилатом в ацетоне реконструированная часть головы была замастикована лессом в тон подлинных сохранившихся фрагментов. Голова была установлена и закреплена на реконструированной части подушек. От прически был отделен фрагмент ушниши размером

Рис. 2. Будда после реставрации в Музее древностей.
Фото: Саидзода Савриддини

30x40 см, который при первичной реставрации был неправильно смонтирован. Была изготовлена форма ушницы (диаметром 64 см, высотой 25 см), установлена и закреплена в надлежащем месте. Самые крупные утраченные части скульптуры связаны с верхней частью туловища - плечо и предплечье левой руки, грудь, кисть правой руки. На месте этих утраченных частей была изготовлена деревянная основа, оббитая асбестовыми плитами, пропитанная в ацетоне и замастикованная лёссом.

Таким образом была завершена реставрационная реконструкция глиняной скульптуры Будда в нирване – одного из наиболее известных памятников Южного Таджикистана. Таджикистан – это место, в котором буддизм господствовал на протяжении многих столетий. Самая крупная в мире глиняная статуя Будды предстала перед посетителями Музея древностей в день 10-летия независимости Таджикистана (рис. 2). И по сей день скульптура занимает почетное место в истории мирового буддийского искусства.

Научный руководитель: к.и.н. Абдували Ш.

ЛИТЕРАТУРА

Винокурова М. Применение полибутилметакрилата при реставрации памятников живописи и скульптуры // СГЭ. 2001. № 59. С. 62-67.

Дудин С.М. Техника стенописи и скульптуры в древних буддийских пещерах и храмах Западного Китая // СМАЭ. Пг.: Тип. Рос. акад. наук, 1918. Т. 5. Вып. 1. С. 21-92.

Костров П.И. Техника живописи и консервация росписей древнего Пянджикента // Живопись древнего Пянджикента / Ред. А.Г. Подольский. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 159-197

Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И. Аджина-тепа. Архитектура. Живопись. Скульптура. М.: Искусство, 1971. 260 с.

Новикова Л.П. Проблемы реставрации Будды в нирване // АРТ. 1975. Вып. XI. С.80-100.

Новикова Л.П. Деятельность реставрационно-технологической лаборатории за 10 лет (1971–1980 гг.) // АРТ. АРТ. 1980. Вып. XX. С. 416-433.

Фоминих В.А. Реконструкция монументальной глиняной скульптуры Будды в Нирване из Аджина-Тепе // АРТ. 2003. Вып. XXVIII. С.308-325.

А.К. СЫЗДЫКОВА**Ажар Куанышбаевна Сыздыкова**М.Қозыбаев ат. Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл қ., Қазақстан;
azhara.syzdykova1537@mail.ru

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ ТРАСОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР (ҚАЗАҚСТАН НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада XX–XXI ғасырлардағы археологиялық және этнографиялық объектілерді зерттеу үшін эксперименттік-трассологиялық әдісті өзірлеудің маңыздылығы қарастырылады. Автор бұл әдістің ежелгі құралдарды құру және пайдалану тәсілдерін түсінудегі және тарих ғылымының танымдық мүмкіндіктерін кеңейтудегі маңыздылығын атап көрсетеді. Зерттеу жұмысының мақсаты Қазақстандағы трассологиялық зерттеулердің тарихын, сонымен қатар болашақтағы даму маңыздылығын көрсетуге бағытталған. Ежелгі еңбек құралдарындағы адам қызметінің іздерін зерттеудің эксперименттік-трассологиялық әдісін жасаған С.А. Семеновтың еңбектеріне ерекше назар аударылады. Зерттеу барысында Г.Ф. Коробкова мектебі сияқты ғылыми мектептердің трассологиялық талдау әдісін тереңдетуге, зерттеулердің уақыт ауқымын кеңейтуге, сондай-ақ ежелгі қоғамдардың экономикалық құрылымын түсінуге қосқан үлесі атап өтілген. Зерттеу барысында қол жеткізілген ғылыми нәтижелерінде мамандардың жаңа бағыттарды құру және заманауи жабдықты пайдалану арқылы трассологияны дамытудағы маңыздылығы туралы айтылады. Археологиялық ғылымды және тарихи қайта құруды жетілдіру үшін эксперименттік-трассологиялық әдістің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: археология, трассология, ғалымдар

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даяланды.

ТРАСОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ в АРХЕОЛОГИИ (на ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

В статье рассматривается важность разработки экспериментально-трассологического метода в изучения археологических и этнографических объектов XX–XXI веков. Автор подчеркивает важность этого метода в понимании способов создания и использования древних средств и в расширении познавательных возможностей исторической науки. Цель исследовательской работы: показать историю трассологических исследований в Казахстане, а также важность будущего развития. Особое внимание уделяется трудам С.А. Семенова, разработавшего экспериментально-трассологический метод исследования следов человеческой деятельности в древних орудиях труда. В исследовании отмечается вклад школы Г.Ф. Коробковой, в углубление метода трассологического анализа, расширение временных масштабов исследований, а также понимание экономической структуры древних обществ. В научных результатах, достигнутых в ходе исследования, говорится о важности специалистов в развитии трассологии путем создания новых направлений и использования современного оборудования. Демонстрирует важность экспериментально-трассологического метода для совершенствования археологической науки и исторической реконструкции.

Ключевые слова: археология, трассология, ученые

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2024 гг., ИРН BR18574223.

TRASOLOGICAL RESEARCH in ARCHAEOLOGY (on the EXAMPLE of KAZAKHSTAN)

The article discusses the importance of developing an experimental-traceological method of studying archaeological and ethnographic objects of the XX–XXI centuries. The author emphasises the importance of this method in understanding the ways of creation and use of ancient tools and expanding the cognitive capabilities of historical science. The

purpose of the research work is to show the history of traceological research in Kazakhstan, as well as the importance of further development. Special attention is paid to the works of S.A. Semenov, who developed an experimental traceological method of studying traces of human activity on ancient implements. During the research was noted the contribution of such scientific schools as the school of G.F. Korobkova in deepening the method of traceological analysis, expanding the time frame of research, understanding the economic structure of ancient societies. The scientific results achieved in the course of the research show the importance of specialists in the development of traceology through the creation of new paths and the use of modern equipment. The importance of the experimental-traceological method for the improvement of archaeological science and historical reconstruction is shown.

Keywords: archaeology, tracology, scientists

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2024, IRN BR20280993.

Кіріспе. Бүгінгі таңда тәжірибелік-трасологиялық әдісті дамыту өткен ғасырдың технологияларын зерттеу үшін аса маңызды. Бұл археологиялық және этнографиялық объектілердегі іздерді салыстыруға және оларды жасау мен пайдалану тәсілдерін қайта құруға мүмкіндік береді. Мақалада жалпы Қазақстан аймағындағы трасологиялық зерттеулердің дамуын көрсете отырып, осы саланы кеңінен тарату керектігін көрсету міндеттеліп отыр. Трасологиялық әдістің негізі құралдардың бетіндегі макро және микроіздерін зерттеу болып табылады [Коробкова, Щелинский 1996: 8]. Құрал бетіндегі тозу іздерінің болуы бірден-бір қолданыста болғандығының дәлелі, құрал жұмысының кинематикасын, өңделген материалдың сипатын, құралдың пайдаланылу ұзақтығын және оның қызметі жөнінде қорытынды шығаруға мүмкіндік береді.

Материал және зерттеу әдістері. С.А. Семеновтың жасаған эксперименттік-трасологиялық әдісі ежелгі еңбек құралдармен өңделген нысандардағы адам қызметінің іздерін зерттеуге, сондай-ақ ежелгі адамның өндірістік іс-әрекетінің үдерістерін физикалық модельдеуге негізделген. Бұл әдіс зерттеушілер үшін ежелгі дәуірдегі нысандарды зерттеудегі ақпараттық жүйені құрастырып қана қоймай, танымдық мүмкіндіктерін едәуір кеңейтуге мүмкіндік берді.

Талқылау және нәтижелер. Бүгінгі күні археологиялық материалдарды зерттеуде трасологиялық әдісті қолданудың айтарлықтай зерттеу тәжірибесі жинақталды. 1950-ші жж. С.А. Семеновтың іргелі зерттеулерінің арқасында ғылыми негізделген және қолданбалы әдіске айналған болатын, сонымен қатар әрі қарай жетіліуіне себепкер болды. Бұл тәсіл дәстүрлі археологиялық зерттеу мен жаратылыстану әдістерінің үйлесуінен туындайды. Аталмыш трасологиялық зерттеулер бинокулярлы, макро- және микрофотографияны қолдану арқылы жүргізілді.

Қазіргі таңда музейлер мен университет қорларында әлі күнге дейін трасологиялық талдау жасал маған,

ғылыми айналымға еңбеген еңбек құралдарының көптігі трасологиялық мамандар санын көбейтуді қажет етеді.

Қазақстан аймағында алғашқы зерттеулер ХХ ғ. 60 жж. бастау алады. Шығыс Қазақстан Усть-Нарым материалдарына трасологиялық талдау жасаған Г.Ф. Коробкова: «аңшылық пен егіншілік басты рөлде», – деген тұжырым жасады [Коробкова 1963: 232]. С.А. Семенов Қазақстан аймағындағы ерте көшпелілердің зергерлік өндірісіне микроталдаулар жүргізген [Семенов 1965: 156–175].

О.А. Артюхова өз монографиясында тас дәуірінің тұрақтарынан табылған тастан жасалған еңбек құралдарын зерттеуде Х.А. Алпысбаевтың, А.Г. Медоев пен М.Н. Клапчуктің үлестері бар екенін келтіріп өтеді [Артюхова 2012: 10].

А.А. Плешаков Солтүстік Қазақстанның ежелгі ескерткіштерін трасологиялық тұрғыдан сараптай келіп, көптеген тұрақтарда кездесетін құралдарды экспериментті трасология негізінде талдайды [Плешаков 2003: 55–143]. Сонымен қатар атақты Ботай энеолиттік қонысының материалдарын трасологиялық талдау әдісімен зерттеген.

В.И. Заитов 1985 ж. Ботайдан 3000 жуық дисктердің цилиндрлі, сопақша және шеңберлі болып келетінін, оның бетіндегі сызықтар жөнінде айта келіп, олардың культтік тұрғыда пайдаланылуы мүмкін деген тұжырымға келеді [Заитов 1985: 26–30].

С.Я. Зданович пен Г.Ф. Коробкова Солтүстік Қазақстандағы Петровка II қонысының 200 данадан астам сүйек және тас құралдарын трасологиялық әдес негізінде зерттеген [Зданович, Коробкова 1988: 61].

Қарағанды XV және Зеленая Балка тұрақтарын зерттей отырып, А.Ю. Чиндин кандидаттық диссертациясында экспериментті трасологияны қолданады [Чиндин 1992: 20].

В.К. Мерц Шідерті 3 ескерткішінен табылған қырғыштарына жүргізілген трасологиялық сараптама

негізінде оны неолиттің ерте кезеңіне жатқызады [Мерц, 2006:10–23].

О.А. Артюхова мен И.В. Горашук Каспий аймағының тас ғасырына тән ескерткіштерден табылған тас құралдарға, әсіресе, қырғыштарға типологиялық, трасологиялық талдаулар жүргізді [Мамиров, Артюхова, 2020].

Н.Ю. Кунгурова Кент қонысы материалдарын зерттеп, металлургия мен шаруашылықта қолданыста болған құралдардың классификациялаған [Кунгурова, Варфоломеев 2013: 198–217].

И.В. Горашук Абылай қонысы археологиялық материалдарын толығымен зерттеп, жер шаруашылығының жақсы дамығанын ғылыми есебінде көрсетеді.

Жетісу өңірінде орналасқан Бутаковка, Түрген I, Қызылбұлақ 4, Қайнар I, Бесмойнақ қоныстарынан табылған тас құралдарды трасологиялық талдау жүргізген А.Е. Ержанова мен И.В. Горашук тұрғындардың жер өңдеу және егіншілікпен айналысқанын айтады [Ержанова и др., 2020: 125].

Н.В. Валукинский зерттеген Кресто Центр, Милықұдық пен Сорқұдық қоныстарынан табылған материалдарды А.Е. Ержанова Орталық Қазақстанның Ұлытау- Жезқазған металлургиялық орталығының қола дәуірі қоныстарының еңбек құралдарын зерттей отырып, қоныстардың тау-кен ісімен және металлургиямен айналысқанын айтады [Ержанова 2021:164; Ержанова, Ауезов 2021: 104–108].

С.А. Семенов және қазір Г.Ф. Коробкова басқаратын зертхана шетелде де танылды. Бұл зертханада әлемнің әртүрлі елдерінен келген адамдар білімін шыңдауда. Санкт-Петербург трасологиялық мектебін аяқтаған бірқатар ғалымдар, өздерінің докторлық диссертацияларын қорғау барысында трасологиялық бақылаулар мен әзірлемелерді кеңінен қолданады. Мұндай жұмыстардың қатарына Мәскеуден И.Г. Жилин [Жилин 1999] Новосибирскіден П.В. Волков [Волков 2000], Өзбекстаннан Т. Мирсаатов [Мирсаатов 1989], Болгариядан К. Кинчев [Кинчев 1990] жұмыстарын атап айтуға болады. Эксперименттік-трасологиялық зертхана бүкілресейлік және халықаралық деңгейде танымал [Массон 2003: 66].

Г.Ф. Коробкова ұйымдастырған мектептің шәкірті В.Е. Щелинскийдің жұмысына тоқталсақ, ол негізінен палеолит дәуіріне тән тұрақ кешендерін және оларды өндірісте пайдалану процесі мен физикалық модельдеуді зерттеді. Зерттеу барысында оның назары тек жоғарғы палеолит дәуіріне ғана емес, сонымен қатар ежелгі материалдарға да аударылды, дегенмен оларды зерттеу еңбек операцияларында және

құралдардың қалай қолданғанын анықтауда белгілі бір қиындықтарға тап болды. В.Е. Щелинский ағашты кесу құралдарымен, жануарлардың терісін қырғыштармен өңдеу және жануарлардың өлекселерін кесу бойынша бірқатар тәжірибелер жүргізді. Осы жұмыстардың нәтижесінде сызықтық іздерге тән белгілер анықталды. Эксперименттік жұмыстар әртүрлі ескерткіштердің археологиялық материалдарын зерттеу барысын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік берді.

Бүгінгі таңда ең тәжірибелі трасолог Е.Ю. Гиря өз жұмыстарында трасологияда түрлі материалдардан жасалған артефактілерді зерттейтін жаңа бағыттарды құруға баса назар аударады. Е.Ю. Гиря жаңа зерттеу міндеттерін шешу кезінде, атап айтқанда, петроглифтерді орындау техникасын және тас, сүйек, мүйіз артефактілерін дайындау және пайдалану ерекшеліктерін зерделеу кезінде қазіргі заманғы жабдықтарды белсенді пайдалануды қолдайды.

Қорытынды. Жоғарыда айтылған мәліметтерге сүйіне отырып, эксперименттік-трасологияның өзіндік бай тарихы бар екенін және ғалымдардың арқасында осы бағыттың берік іргетасы қалыптасқанын байқай аламыз. Өткен ғасырда пайда болған бұл әдіс әлемнің түпкір түпкірінде қолданылады. Іздерді зерттеу, құралды пайдалану технологиясын түсінуге, сонымен бірге белгілі бір қоныста немесе тұрақта қолданылған еңбек үрдістерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Алайда, жүз жылға жуық тарихына қарамастан, археологиялық трасология әлі күнге дейін жалпыға қол жетімді және кеңінен қолданылатын зерттеу әдісіне айналған жоқ. Іздерді байқау және бекіту үшін арнайы техникалық құралдар қажет, оларды пайдалану арнайы білім, дағдылар мен жұмыс тәжірибесін қажет етеді. Сондықтан да қазіргі таңда Қазақстанда жүргізіліп жатқан трасологиялық зерттеулердің функционалдық мақсатын зерттеп, эксперименттік әдісін тереңірек қарастыруымыз қажет. Тек қана далалық экспедициялармен шектелмей, сонымен қатар лабораториялық жұмыстарға аса зор мән бергеніміз жөн.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Плешаков А.А.

ӘДЕБИЕТ

Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. Т. 1. 400 с.: ил.

Ержанова А.Е., Горячев А.А., Горашук И.В. Каменные орудия с древних поселений Северных

склонов Иле Алатау // Маргулановские чтения–2020: матер. междунар. науч. практ. конф. «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.) / Гл. ред. Б.А. Байтанаев в 2-х т. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. Т. 1. С 180-187.

Ержанова А.Е. Трасологический анализ каменных орудий рудокопов и металлургов из Жезказганских месторождений меди // Поволжская археология. 2021. № 3 (37). С. 166-181.

Ержанова А.Е., Ауезов К.Ж. Каменные орудия с поселения Соркудук (по результатам трасологического анализа) // Маргулановские чтения–2021: матер междунар. науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы қ., 26–27 қазан 2021). В 3-х т. / Гл. ред. А. Онгар. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. Т. 3. С. 104-109.

Заитов В.И. Характеристика каменных орудий поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Челябинск: ЧелГУ, 1985. С. 17-33.

Зданович С.Я., Коробкова Г.Ф. Новые данные о хозяйственной деятельности населения эпохи бронзы (по данным трасологического изучения орудий труда с пос. Петровка II) // Проблемы археологии Урало-Казахстанской степей: сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.Б. Зданович. Челябинск: Изд-во ЧелГУ, 1988. С. 60-79.

Коробкова Г.Ф. Результаты изучения производственных функций каменных орудий из Усть-Нарыма //

Новые методы в археологических исследованиях: сб. науч. тр. / Гл. ред. С.И. Руденко. М.; Л.: АН СССР, 1963. С. 215-233.

Кунгурова Н.Ю., Варфоломеев В.В. Орудия и изделия из камня поселения Кент (по результатам трасологических исследований) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии: сб. научн. статей, посвящ. 65-летию Ж. Курманкулова / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2013. С. 198-217.

Мамиров Т.Б., Артюхова О.А. Палеолит Северо-Восточного Прикаспия. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 240 с.: ил.

Массон В.М. Петербургская школа трасологии и методологическая значимость трасологических разработок. СПб: Изд-во ИИМК РАН, 2003. С. 312-318.

Мерц В.К. Индустрия четвертого слоя стоянки Шидерты 3 // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья: сб. науч. ст. Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. С. 10-23.

Плешаков А.А. Реконструкция хозяйственных комплексов мезолита-неолита Северного Казахстана. Петропавловск: СКГУ, 2003. 236 с.

Семенов С.А. Приложение 1. Технология ювелирного производства у ранних кочевников Казахстана (по данным микроанализа) // Черников С.С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». М.: Наука, 1965. С. 156-176.

Чиндин А.Ю. Каменные индустрии племен Центрального Казахстана эпохи мезолита-энеолита: на основе типологии, трасологии, эксперимента: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. СПб., 1992. 275 с.: ил.

Д.Қ. ТАҒЫТОВА
Б.У. ИДРИШЕВА

Дания Қайратқызы Таңғытова,
Балжан Улановна Идришева
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
daniyakatieva21@gmail.com,
balzhanidrisheva@icloud.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАСТЕК ҚАЛАСЫНЫҢ ОСТЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫН АРХЕОЗООЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ (2022 ж. барлау материалдары бойынша)

Мақалада ортағасырлық Қастек қаласында 2022 жылғы барлау жұмыстары кезінде жинастырылған остеологиялық материалдарды археозоологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері қарастырылады. Барлығы 59 сүйек материал жануар түрлеріне қарай ажыратылып, қаңқа элементтерінің құрамы анықталды. Үй жануарларының құрамында ірі қара сүйектері басымдық танытады. Сонымен қатар, шаруашылықта ауыр жұмыс күшіне жылқы, түйе және есекті де қолданған. Уақ малды қала тұрғындары бірінші кезекте ет өнімін қамтамасыз ету үшін пайдаланған. Зерттеу барысына анықталған статистикалық мәліметтер Іле өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің археозоологиялық мәліметтерімен салыстырылып, фауналық талдау жүргізілді. Қастек қаласының тұрғындары үй жануарларының барлық түрін пайдаланумен қатар, құланды (*Equus hemionus*) арнайы аулаумен айналысқан. Қастек қаласының бұрын жарияланған археозоологиялық материалдары жаңа зерттеулермен нақтыланып, биофаунаның тұрақтылығы анықталды.

Түйін сөздер: Іле өңірі, ортағасыр, археозоология, мал шаруашылығы, аңшылық

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2022–2024 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR21882346-ОТ-23 даярланды.

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОСТЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КАСТЕК (по материалам разведки 2022 г.)

В статье рассматриваются результаты археозоологических исследований остеологических материалов, собранных во время разведки средневекового городища Кастек в 2022 году. Всего было определено 59 экз., костных остатков по видам животных, определен состав элементов скелета. Установлено, что в составе домашних животных доминируют кости крупного рогатого скота. Кроме того, в хозяйстве, наряду с лошадью и верблюдом, в качестве тяжелой рабочей силы использовались ослы. Мелкий рогатый скот горожане использовали в первую очередь для обеспечения мясной продукцией. В ходе исследования были сопоставлены выявленные статистические данные с археозоологическими данными средневековых памятников Илийского региона, проведен фаунистический анализ. Помимо использования всех видов домашних животных, жители городища Кастек также занимались специальной охотой на кулана (*Equus hemionus*). Ранее опубликованные археозоологические материалы городища Кастек были уточнены новыми исследованиями и показали устойчивость биофауны.

Ключевые слова: Илийская долина, средневековье, археозоология, животноводство, охота

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2022–2024 гг., ИРН BR21882346-ОТ-23.

THE RESULTS of an ARCHAEOZOOLOGICAL STUDY of OSTEOLOGICAL MATERIALS of the MEDIEVAL CITY-SITE of KASTEK (based on the materials of exploration in 2022)

The article examines the results of archaeozoological studies of osteological materials collected during the exploration of the medieval city-site of Kastek in 2022. In total, 59 specimens were identified, bone remains by animal species, and the composition of skeletal elements was determined. It has been established that the bones of cattle dominate in

the composition of domestic animals. In addition, donkeys were used on the farm along with horses and camels for heavy labor. Small cattle were used by the townspeople primarily to provide meat products. In the course of the study, the revealed statistical data were compared with the archaeofaunal data of medieval monuments of the Ili region, and a faunal analysis was carried out. In addition to using all kinds of domestic animals, the inhabitants of the Kastek settlement also engaged in special hunting for the kulan (*Equus hemionus*). The previously published archaeological materials of the Kastek settlement have been clarified by new studies and have shown the stability of the biofauna.

Keywords: Ili Valley, the Middle Ages, archeozoology, animal husbandry, hunting

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022–2024, IRN BR21882346-OT-23.

Кіріспе. Оңтүстік-Шығыс Қазақстан аймағының ортағасырлық тұрғындарының мал шаруашылығы отандық археологияда аз зерттелген тақырыптардың бірі. Таулы өңір мен жазық аймақтардағы тұрғындардың шаруашылығындағы айырмашылықтарды жануар сүйектерімен нақты сипаттаудың ғылыми сенімділігі шынайы деуге толық негіз бар. Осы тұрғыдан алғанда, ортағасырлық ескерткіштердің остеозоологиялық коллекциясына үздіксіз зертханалық сараптама жасалып, нәтижелері ғылыми айналымға енгізіліп отыруы маңызды.

Шу-Іле тау аралығындағы мал шаруашылығының даму динамикасы, ежелгі жабайы фауна ареалдарының өзгеру үдерістері, үй жануарларының көршілес аймақтардағы ескерткіштермен салыстырмалы айырмашылығы мен ерекшеліктері – зерттеу жұмысының пәні болып табылады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – ортағасырлық Қастек қаласынан табылған жануар сүйектеріне археозоологиялық сараптама жүргізу, мал шаруашылығының құрылымы, жануарлардың жас ерекшеліктерін анықтау және салыстырмалы талдау. Археозоологиялық зерттеу жүргізуде келесі міндеттерді шешу алға қойылды: 2022 жылы жинастырылған остеологиялық материалдарды жануар түріне қарай ажырату, сүйектерге статистикалық талдау жүргізу және алынған нәтижелерді басқа ескерткіштермен салыстыру.

Ортағасырлық Қастек қаласы Алматы қаласынан батыста 65 шақырым, қазіргі Қастек ауылынан оңтүстікке қарай 2,5 шақырым жерде, Суық-төбе тауының етегінде, Қастек өзеннің сол жағалауында орналасқан (1-сур.). Географиялық координаттары: 43°03'03,54 С., 75°59'09,11 Ш., теңіз деңгейінен биіктігі – 1296 м. Бұған дейін аталған ескерткіштің археозоологиялық материалдары Д.О. Гимранов [Нуржанов, Гимранов 2019: 529–538] және М.С. Шагирбаевтың [Нуржанов, Шагирбаев 2021: 185–193] тарапынан зерттелді. Соңғы жылдары қордаланған материалдар бұрын белгілі ақпараттарды

толықтырумен қатар, кейбір жануар түрлерінің тұрақты пайдаланылғанан айғақтай түседі.

Материал және зерттеу әдістері. Остеологиялық материалдар 2022 жылы Қастек қаласына жүргізілген барлау жұмыстары кезінде, 2021 жылы жүргізілген қазба аумағынан М.С. Шагирбаевтың тарапынан жинастырылған. Барлығы 59 дана сүтқоректі жануарлардың сүйектері зерттеліп, оның 55 данасы (93,2%) нақты түрге (*species*) ажыратылды. Археозоологиялық зерттеу нәтижесінде 5 үй жануары (*Ovis et Capra*, *Bos taurus*, *Equus caballus*, *Camelus bactrianus*, *Equus asinus*) және 1 жабайы тақтұяқты жануар (*Equus hemionus*) анықталып (1-кесте), қала тұрғындарының шаруашылығы мен аңшылық кәсіптері туралы талдаулар жасауға мүмкіндік туды.

Остеологиялық коллекцияны талдау қалыптасқан археозоологиялық әдістерге сай жүргізілді. Сүйек материалдар жануар түрлеріне, қаңқа элементтеріне, жас ерекшеліктеріне қарай топтастырылды. Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған сүйектер Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты зооархеология зертханасының эталон коллекциясымен морфологиялық белгілері арқылы салыстырылып, таксономиялық жүйесі анықталды. Үй жануарларының жас ерекшеліктерін (жақ сүйектердегі тістердің өсу/жетілу үдерісі, түтікшелі сүйектердің эпифиздері және т.б.) анықтауда И. Сильвердің әдістемелік еңбегі [Silver 1969: 283–302] пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері. Уақ мал – *Ovis et Capra*. Уақ малға қаңқаның әртүрлі бөліктеріне жататын үш дана сүйек тиесілі. Оның ішінде төменгі жақ сүйектің краниальды бөлігі (*pars incisiva*), жауырынның ортаңғы қыры (*spina scapulae*) және омыртқаның денесі анықталып отыр. Барлық сүйек кемінде бір ересек жануардан тарайды. Қаңқа бөліктері бойынша бас сүйек, кеуде және аяқтың жоғарғы бөлігі деп бөлінеді. Сүйектерде ешқандай өңдеу, кесу іздері байқалмайды. Уақ мал сүйектері үй жануарларының ішінде сүйек бойынша төртінші, ал, жануар саны саны бойынша ірі қарадан кейінгі (басқа үй жануарларымен бірдей) орын-

Кесте 1 – Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған сүйек қалдықтардың жануар түрі бойынша құрамы (2021 ж. қазба)

Жануар түрі	Сүйек/жануар саны	Сүйек саны (%)
Үй жануарлары		
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	31/6	59,6
Уақ мал – <i>Capra et Ovis</i>	3/1	5,8
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	13/1	25,0
Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	4/1	7,7
Есек – <i>Equus asinus</i>	1/1	1,9
Жиыны	52/10	100
Жабайы жануарлар		
Құлан – <i>Equus hemionus</i>	3/1	
Барлығы (дана)	55/11	
Сүтқоректілер – <i>Mammalia indet</i>	4	

да. Төменгі жақ сүйектің альвеолярлы қатарында сақталған азу тістердің ішінде екінші моляр бар, алайда соңғы моляр әлі жақ сүйекті жарып шықпаған. Бұл аталған жануардың 1,5-2 жас аралығында сойылғанын көрсетеді.

Ірі қара – *Bos taurus*. Ірі қара малға барлығы 31 дана сүйек тиесілі. Бас сүйек бөлшектері қаңқа элементтерінің кемінде алты жануардан тарайтынын айғақтайды. Аталған жануардың сүйектері үй жануарларының ішінде ең көп кездесіп отыр (1-кес-

те). Қаңқа бөліктерінің құрамында бас сүйекке тиесілі элементтер саны 45% құрайды. Басқа бөліктердегі сүйектердің мөлшері өзара шамалас. Ірі қараға тиесілі жақ сүйек бөлшектерінде сақталған тістерді талдау арқылы екі жас тобы анықталып отыр. Оның ішінде, жақ сүйектердің альвеолярлы қатарларында соңғы моляр (м3) тісі бар жануар саны 83,3% құраса, үшінші моляр әлі жарып шықпаған жақ сүйектер саны – 16,7% (кесте 2).

Кесте 2 – Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған үй жануарларының жас ерекшеліктері бойынша құрамы (2021 ж. қазба)

Жас ерекшелігі		2022 жылғы барлау материалдары	
		абс.	%
Уақ мал			
12–24 ай	м2 бар, м3 жоқ	1	100,0
Ірі қара			
28 айдан жоғары	м3 бар	5	83,3
18–28 ай	м2 бар, м3 жоқ	1	16,7
Жылқы			
Ересек жануар		1	100,0
Түйе			
Ересек жануар		1	100,0
Есек			
Ересек		1	100,0
Жиыны		10	100,0

Жылқы – *Equus caballus*. Аталған үй жануарына тиесілі кемінде бір жануардан тарайтын 13 дана қаңқа элементі анықталды. Сүйек коллекциясының басым бөлігі ұсақталып тек фрагмент түрінде сақталған. Қаңқа сүйектерінің құрамында төрт дана тіс, алдыңғы

(*metacarpale*), артқы сирақтар (*metatarsale*) және асық бүтін сақталған. Қаңқа бөліктерінің құрамында аяқтың төменгі бөлігі мен жеке тістер басымдық танытады. Ірі қараға қарағанда жылқы сүйектерінің ішінде бас сүйекке тиесілі бір ғана элемент табылды.

1-сур. Ортағасырлық Қастек қаласының орналасу картасы. Қызыл сызық және бағыттауышпен сүйек жинастырылған қазба аумағы көрсетілген. Орындаушы: М.С. Шағирбаев

Жылқы сүйектерін анатомиялық жүйелеуде барлығы кемінде ересек бір жануардан тарайтыны белгілі болды. Сүйек коллекциясының барлығы бөлшектенген және мүжу, кесу және шабу іздері сақталған. Бұл жануар сүйектерінің әдеттегі «ас қалдығы» екенін білдіреді. Сүйектердің сыртқы бөліктерінде басқа модификациялық өзгерістер (остеофагия, өңдеу және т.б.) байқалмайды.

Түйе – *Camelus bactrianus*. Қастек материалдарының құрамында түйеге тиесілі төрт дана қаңқа элементі кездесті. Оның ішінде жартылай сынған тіс, бүтін атлант, жауырын және кәрі жіліктің бөлшектері. Жануардың сүйектері нашар сақталған, сүйек тіндері бұзылуға ұшыраған. Барлық сүйектер ересек бір жануарға тиесілі.

Есек – *Equus asinus*. Остеологиялық коллекцияның құрамында бір дана есекке тиесілі бүтін артқы сирақ (*metatarsale*) табылды. Сүйектегі төменгі эпифиздердің жетілуі, жауардың қартайған шағында өлгенін байқауға болады.

Құлан – *Equus hemionus*. Қастек қаласының мәдени қабатынан құланға тиесілі бүтін және проксимальды эпифизи жетілмеген асықты жілік (*tibia*), бүтін тұсамыс сүйек (*phalanx 1*) табылды. Екі дана асықты жілік жануардың екі аяғына (*dexter/sinister*) тиесілі, бұл сүйектердің бір жануардан тарайынын айғақтайды.

Сүтқоректілер – *Mammalia*. Остеологиялық коллекцияның құрамында төрт дана сүйек анықтауға келмейді. Сүйек тіндерінің ерекшеліктерін ескере

келе, барлығы да ірі сүтқоректі жануарға (мүмкін үй жануарлары) тиесілі деп көрсетілді.

Талқылау. Зерттеу барысында анықталғандай, 2021 ж. материалдардың ішінде ірі қара сүйектерінің қаңқа бөліктерінің құрамы ерекше назар аудартып отыр. Барлығы 31 дана сүйектің 45% тек бас сүйектің бөлшектері. Бұл аталған қазба жүргізілген нысанда қаңқаның осы бөлігіне (бас сүйек) ерекше мән бергенін көрсетеді. Жылқы сүйектерінің құрамында жеке тістердің саны басым. Алайда, бұл ерекшелікті бас сүйек немесе төменгі жақ сүйектегі альвеолярлы қатардан тістердің ыдырап/босап, кейін түсіп қалуымен байланыстыруға болады. Жануарлардың жас ерекшеліктері бойынша алынған нәтижелер (2-кесте) уақ малдың ет өнімі үшін пайдаланылғанын растайды. Әдетте тағам қалдықтары болып табылатын жануар сүйектерінің құрамында жас жануарға тиесілі сүйектер басым болса, бұл тұрғындардың тіршілігінде ет өніміне деген қажеттілік көбірек болған деп тұжырым жасауға жанама түрде негіз бола алады. Ірі қараның ішінде (барлығы 6 бас жануар) басым бөлігінің ересек болуы, оларды сүт өнімі үшін шаруашылықта ұзағырақ ұстағанын білдіреді. Алайда, қала тұрғындары сиыр етін де тұрақты тұтынған. Бұл пікірімізді бір ірі қараның 18–28 ай аралығында сойылуымен түсіндіруге болады (2-кесте). Түйе сүйектері бұған дейінгі зерттеулерде кездескенімен, сүйек/жануар саны бойынша соңғы орында. Сонымен қатар, сойылған түйенің ересек болуын да жануарды шаруашылықта ұзақ

пайдаланғанын көрсетеді. Есек сүйектері Қастек қаласының тұрғындары үшін таңсық жануар емес. 2019 және 2021 жылы жарияланған материалдардың құрамында ересек жануарлардың (есек) сүйектері табылған. Яғни Қастек қаласының шаруашылығында ауыр жұмыстарды есектің күшімен жүзеге асыруы ықтимал. Сонымен қатар, бұл жерде Қастек асуын да назардан тыс қалдырмау қажет. Аталған асу арқылы Қастек қаласынан оңтүстік-шығыста 60 шақырым жерде орналасқан Шығыс Жіңішке, Ыстөбе төрткүлдері және Қысмышы қалаларымен байланыс болғаны анық. Осы аралықта түйек, жылқы және есек секілді жануарларды жүк тасымалдауда ұзақ пайдаланып, қартаю бастаған шағында етке пайдалануы мүмкін. Есек сүйектерінің басқа жануар сүйектерімен бірге кездесуі, жануардың етін тағам рационында қолданылғанын білдірмейді. Біріншіден, есек сүйектерінде ешқандай модификациялық белгілер (шабу, кесу және т.б.) кездеспейді. Екіншіден, барлық қаңқа элементтері бүтін сақталған.

Іле өңірінің ортағасырлық шаруашылығы мен аңшылық кәсіптері туралы мәліметтер ортағасырлық Талғар, Шеңгелді және Қастек қалаларының материалдары негізінде көрініс тапты. Аталған ескерткіштердің материалдары шағын болғанымен, зерттеудің қазіргі деңгейінде қол жеткізілген нәтижелерді өзара салыстыру арқылы, биоалуантүрліліктің тұрақтылығын байқауға болады. Ортағасырлық Шеңгелді төрткүліндегі жабайы жануарлардың құрамы күрделі болғанымен, негізгі материалды құлан сүйектері құрайды [Савельева, Шагирбаев 2020: 392, 1-кесте]. Қастек қаласының бұрын зерттелген материалдарында да құлан сүйектері кездесіп отыр. Бұл ортағасырларда Іле өңірін аталған жануардың тұрақты мекендегенін көрсетеді. Қазіргі таңда құлан жойылған жануарлар қатарына жатады. Қазақстан территориясындағы қорықтарда Түркімен құланы репродукцияланған [Пластеева и др., 2023: 1189]. Ірі қара сүйектері Талғар қаласының материалдарында басымдық танытса [Шагирбаев 2020: 117, 1-кесте], Қастек қаласының 2021 жылғы материалдарында да көп табылған [Нуржанов, Шагирбаев 2021: 186, 1-кесте]. Бұл мәліметтер таулы алқаптағы тұрғындардың шаруашылығында ірі қараға ерекше мән берілгенін көрсетеді. Бұл ескерткіштер орналасқан ландшафтының ірі қараның жайылымы үшін қолайлы болуымен де байланысты.

Қорытынды. Ортағасырлық Қастек қаласының археозоологиялық материалдарын зерттеу нәтижелері таулы ландшафтта орналасқан ескерткіштің фауналық құрамы туралы келесідей тұжырым жасауға негіз болады. Біріншіден, Қастек қаласының шаруашылығында

үй жануарларының барлық түрі болған және оның ішінде ірі қара негізгі орын алған. Екіншіден, сүйектерге жүргізілген статистикалық талдаулар, Іле өңірінде үй жануарларының құрамы ескерткіштің орналасқан жеріне байланысты өзгеруі мүмкін екендігін көрсетті. Үшіншіден, археофаунаға жүргізілген салыстырмалы талдаулар, ортағасырлық тұрғындардың тақтұяқты жануарды аулауға ерекше мән бергенін анықтап берді. Ірі сүтқоректі (тақтұяқты) жануарды жиі аулау, XI–XIII ғғ. Іле өңіріндегі қала тұрғындарының тіршілігінде ет өніміне сұраныстың артқанын көрсетеді.

Ғылыми жетекші: М.С. Шагирбаев

ӘДЕБИЕТ

Нуржанов А.А., Гимранов Д.О. Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековья городища Кастек // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19–20 апреля 2019 г.) / Гл. ред. Б.А. Байтанаев. Нур-Султан: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2019. С. 529–538.

Нуржанов А.А., Шагирбаев М.С. Археозоологические исследования костных остатков из средневекового городища Кастек (по материалам раскопок 2020 г.) // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 20–21 мамыр, 2021 жыл) / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 185–193 бб.

Пластеева Н.А., Косинцев П.А., Шагирбаев М.С., Гасилин В.В., Девяши М.М. История голоценового ареала кулана (*Equus hemionus*, Equidae, Perissodactyla) в Казахстане // Зоологический журнал. 2023. № 10. Т. 102. С.1189–1200.

Савельева Т.В., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы из караван-сарая Шенгельды // Вестник КазНПУ им. Абая. Сер. «Исторические и социально-политические науки». 2020. № 1 (64). С. 390–400.

Шагирбаев М.С. Остеологические материалы средневекового городища Талғар // Культурное наследие научный журнал. 2020. №4. С. 115–128.

Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York, 1969. P. 250–268.

Ш.Т. ШАХАРБЕК

Шалқар Төлеубекұлы Шахарбек

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Астана қ., Қазақстан;
shalkar.shex111@gmail.com

ЕСКЕРТКІШТЕР ЖИНАҒЫН КАРТОГРАФИЯЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

Картографиялық деректерді жинау және талдау – еліміздің мәдени мұрасын сақтау мен зерттеуде маңызды рөл атқарады. Бұл жоба Қазақстандағы мәдени, тарихи, сәулет және табиғи ескерткіштердің орналасуы мен сипаттамалары туралы ақпаратты қамтитын цифрлық карталарды жасауға, сондай-ақ мысал ретінде Солтүстік Қазақстан облысының Айыртау ауданы үшін геодезиялық деректер мен географиялық ақпараттық жүйелерді (ГАЗ) құруға бағытталған.

Түйін сөздер: ескерткіш, картография, SRTM, геоақпараттық жүйелер, геоақпараттық картография, геодеректер, цифрлық карталар

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2024 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR18574223 даярланды.

КАРТОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КОЛЛЕКЦИЙ ПАМЯТНИКОВ

Сбор и анализ картографических данных играют важную роль в сохранении и изучении культурного наследия нашей страны. Данный проект направлен на создание цифровых карт, содержащих информацию о расположении и характеристиках культурных, исторических, архитектурных и природных памятников в Казахстане, а также создание геодезических данных и географических информационных систем (ГИС) для района Айыртау Северо-Казахстанской области в качестве примера.

Ключевые слова: памятник, картография, SRTM, геоинформационные системы, геоаппаратная картография, геоданные, цифровые карты

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2024 гг., ИРН BR18574223.

CARTOGRAPHIC SUPPORT of MONUMENT COLLECTIONS

The collection and analysis of cartographic data play an important role in the preservation and study of the cultural heritage of our country. This project is aimed at creating digital maps containing information about the location and characteristics of cultural, historical, architectural and natural monuments in Kazakhstan, as well as the creation of geodetic data and geographic information systems (GIS) for the Ayirtau district of North Kazakhstan region as an example.

Key words: monument, cartography, SRTM, geoinformation systems, geo-hardware cartograph, geodata, digital maps

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2024, IRN BR18574223.

Кіріспе. Ескерткіштерді картографиялық қамтамасыз ету әртүрлі аймақтардың мәдени мұрасын сақтау мен зерттеуде шешуші рөл атқарады. Заманауи географиялық ақпараттық технологиялар мен картографиялық әдістерді пайдалана отырып, сәулет, тарих, мәдениет және табиғат ескерткіштерін тиімді құжаттауға, талдауға және басқаруға мүмкіндік беретін цифрлық инфрақұрылым құрылуда. Бұл ескерткіштердің орналасуы, түрі, сипаттамалары мен жағдайы туралы ақпаратты қамтитын егжей-тегжейлі

картографиялық материалдарды жасауды қамтиды. Геоақпараттық картография – бұл геоақпараттық жүйе және картографиялық мәліметтер мен білім базаларына негізделген карталарды құру және пайдалану. Егер соңғы 25 жылда орын алған карталарды құру технологиясындағы, алуан түрлілі, кеңістікті бейнелеу әдістеріндегі және т.б. өзгерістерді қарастыратын болсақ, онда Геоақпараттық жиынтық-бұл қазіргі заманғы интеграциялық картографиялау [Оразбаева 2021].

Зерттеу әдістері және материалдар.

Геоақпараттық картографиялау: классификация және кодтау жүйесі – кеңістіктік объектілерді және олардың қасиеттерін классификациялық тобы (классы) бойынша орналастыру әдістерімен ережелерінің және оларды шартты белгілермен (код) белгілеу жинағы болып табылады. Мақалада кеңістіктік талдау әдісі қолданылады. Бұл әдісті қолдана отырып ескерткіштердің нүктелік орның, өзара арақашықтығын, қиылысу бұрыштарын, ауданың және қандай проекцияда жұмыс жасалатының анықтаймыз.

Векторлық талдау – бұл бар геометриялық объектілерді талдауға және жаңаларын құруға мүмкіндік беретін құралдар жинағы. Векторлық талдаудың барлық операциялары үш түрді: нүкте, сызықтық және аймақ сандарын қолданады. Объекттерді біріктіру – белгілі бір атрибуттың бірдей мәндерімен біріктіру арқылы таңдалған өлшем бойынша біртекті болып табылатын жаңа үлкен объектілерді (аймақтар) құру.

Ескерткіштерді картографиялау негізінде қарастырылып отырылған аудан бұл Солтүстік Қазақстан обылысының Айыртау ауданы.

Нәтижелер. Археологиялық зерттеулер барысында келесі міндеттер шешілді:

- 1) өзірлеу және пайдалану негізінде археологиялық объектілерді картаға түсіру әдістемесін сыңау спутниктік жүйесінің қашықтан зондтау деректері;
- 2) қола, темір және орта ғасырлардағы барлық белгіленген нысандарды бір картаға түсіру;
- 3) Аудан бойынша ескерткіштер жинағы кесте түрінде көрсетілген.

Жинақталған ескерткіштер бойынша Айыртау ауданың әр ауылына ескерткіштердің орны көрсетілген масштабы 1: 400 000, 1: 250 000 карталар жасалынды. Тақырыптық карталар жасау үшін карталардың шартты белгілері таңдалып алынды. Осы жерде айта кету керек, Қазақстанда тарихи және археологиялық нысандардың қабылданған біріңғай шартты белгілердің тізімі жоқ. Бұл жағдай әр карта авторының өзінше бір шартты белгілердің жүйесін ойлап табуына алып келеді. Түрлі авторлар өз нұсқасын ұсынуы уақыт пен қосымша қаржылай шығындарға әкеліп жатады.

Кескінді түрлендірудің негізгі операцияларының бірі координаталық сілтеме болып табылады. Далада кеңістіктік координаттарды нақтылау үшін GPS басқару нүктелерінің желісі қолданылады және географиялық тұрақты орындар таңдалды. SRTM (жердің цифрлық моделі) үш өлшемді кеңістік объектілерін (жер бедерін) биіктіктер және басқа қолданбалы мәндер жиынтығы ретінде үш өлшемді деректер түріндегі цифрлық математикалық бейнелеу құралы болып табылады.

Цифрлық картаның үлгілерін жасау кезінде біз екі деректер көзін пайдаландық: биіктік белгілері, жол нүктелері GPS-те бекітілген және есептелген жылы алынған биіктіктердің абсолютті нәтижелері өйделеді. Аппроксимация рельефтің сандық сипаттамаларын, сапалық (морфологиялық) және сандық (морфометриялық) қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік береді [Баранов және т.б. 1999].

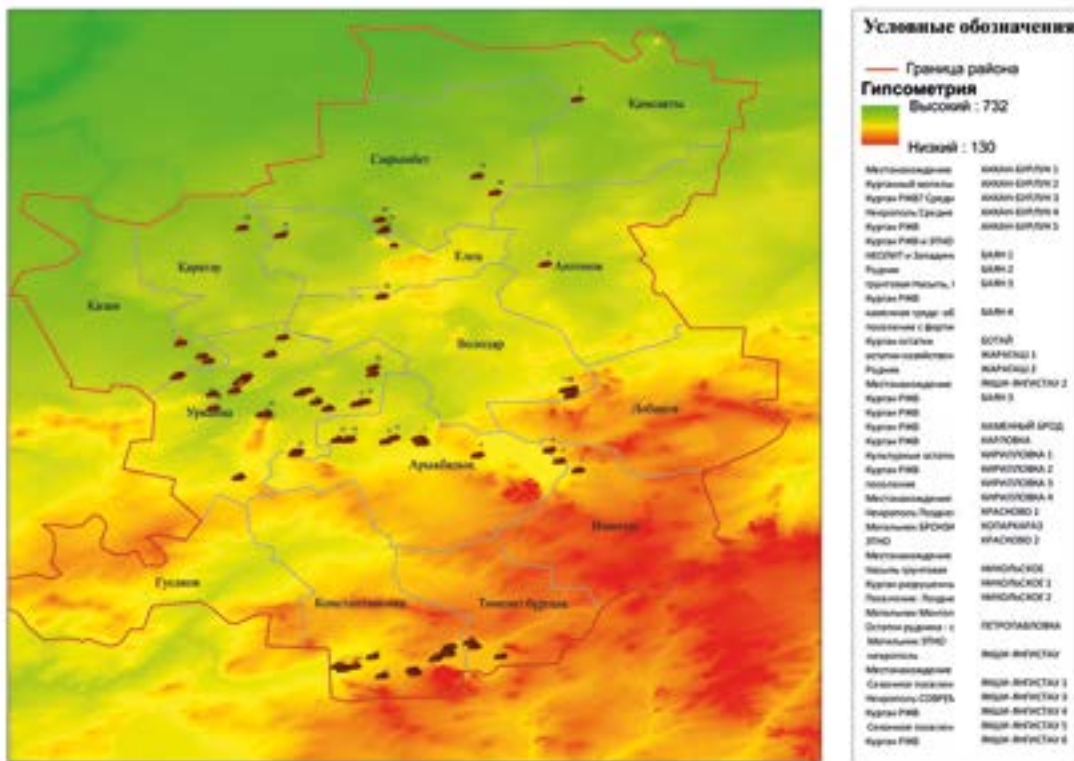
Аудан бойынша ескерткіштердің көбі ерте темір дәуіріне жататын қорғандар екендігін айқындалды. Базаның ішіндегі мәліметтерді категориялар бойынша топтастыру жұмыстары жүргізілді (1-кесте).

1-кесте – Айыртау ауданы бойынша ескерткіштер саны

Ескерткіштер	Ескерткіштердің саны	Ескерткіштердің Түрлері мен саны	Ескерткіштердің кезеңдері мен саны
Зерттеулерге дейін	34	Мола 19 Қорған 14 Қоныс 1	Ерте темір дәуірі 23 Қола дәуірі 5 Ортағасыр 4 Энеолит 2
Зерттеулерден кейін	75	Мола 9 Қорған 21 Қоныс 12	Ерте темір дәуірі 24 Қола дәуірі 2 Тас дәуірі 1 Ортағасыр 6 Этнографиялық 7 Неолит 1

Осы кесте негізінде бірнеше тақырыптық карталар алынды. Келесі кезеңде карта құрастыру, картографиялық дизайнға сәйкес редакциялау жүргізілді.

Географиялық ақпараттық жүйенің көмегімен түрлі масштабтағы, тақырыптағы карталарды үлкен дәлдікпен және жылдам дайындауға болады. Аудан картасының негізінде осы ауданға қарасты ауылдық

1-сур. Айыртау ауданының ескерткіштері. Орындаушы: Калибек Асылбеков

округтердің де карталары жасалды. Бұл әр нысанға деген жергілікті билік өкілдерінің нақты жауапкершілігін анықтауға да мол мүмкіндік береді. Осындай геоақпараттық жүйенің көмегімен Айыртау ауданына кіретін барлық нысандары болашақта картографияланатын болады.

Ең бірінші ескерткіштердің түрін анықтап, олардың қай ғасырға жататыны көрсетілді. Ескерткіштердің табылған орнына сәйкес координаталық орны анықталып, оларды 10-дық градусқа ауыстырылды және осы алынған мәліметтердің барлығы Excel форматында толықтай енгізіліп, ескерткіштер бойынша кестелер толтырылды.

Arg Gis бағдарламасының Arg Map қосымшасы арқылы шекараларды WGS 1984 проекциясына салып, аудан ауыл ауылға бөлінді. Ескерткіштерді осы жасалынған карталарға қосу үшін оларды бірінші Google Earth Pro қосымшасы арқылы 10-дық градустарды қолданып ескерткіштердің нүктелері алынды. Алынған нүктелерді Kml форматында сақтап оны Arg Map қосымшасына құрал жабдықтарды қолдану арқылы қосылады.

Қорытынды. Ескерткіштерді, соның ішінде «Солтүстік Қазақстан облысының аудандарын» картаға түсіру барысында бірқатар қиындықтар мен мәселелер

пайда болды. Олардың арасында деректерді жинау, өңдеу және талдаудың техникалық аспектілері ғана емес, сонымен қатар қорғау, басқару және назар аудару мәселелері де болды. Жасалған жұмыстың басты жетістіктерінің бірі – археологиялық ескерткіштерді есепке алу және бақылау процесін жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар зерттеушілердің кең ауқымына осы ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін интеграцияланған географиялық ақпараттық жүйені құру.

Ғылыми жетекшісі: Асылбеков К.М.

ӘДЕБИЕТ

Оразбаева Н.К. Проблемы и тенденции геоинформационного картографирования // <https://infohub.kz>. URL: <https://infohub.kz/kz/article/geoaqparattiq-kartografyyalau-problemalari-men-tendesyyalari.html> (қаралған күні: 16.03.2024).

Баранов Ю.Б., Берлянт А.М., Капралов Е.Г., Кошкарев А.В., Серапинас Б.Б., Филиппов Ю.А. Геоинформатика: Толковый словарь основных терминов. М.: ГИС-Ассоциация, 1999. URL: <http://www.gisa.ru/geoinfoslovar.html> (қаралған күні: 16.03.2024).

ЭТНОЛОГИЯ

Б.Қ. АЙТЕНОВ

Бағжан Қуанышұлы Айтенов,
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан;
aitenov.bagzan@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ «ТАҒДЫР» ҰҒЫМЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ: ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Бұл жұмыстың мақсаты түркі жазба ескерткіштерін, ортағасырлық әдеби дереккөздерді және ғалымдардың ғылыми еңбектерін талдау арқылы қазақ мәдениеті мен қоғамындағы «тағдыр» ұғымының генезисін зерттеу болып табылады. Автор қазақтарда тағдыр ұғымының қалай қалыптасып, дамығанын, бұл ұғым қандай ұғымдармен және нанымдармен байланысты екенін, олардың ғасырлар бойы қазақ халқының өмірі мен мәдениетіне қалай әсер еткенін зерттеуді міндет етіп отыр. Этнографиялық талдау қазақтардың тағдырды қабылдау ерекшеліктерін, сондай-ақ тарих бойы қалыптасқан тағдырды өзгерту әдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ ғалымдарының еңбектерінде кездесетін «тағдыр» түсінігі оң да, теріс те мәнге ие, қазақ мифологиясында да өз орны бар. Бұл ұғымды этнографиялық талдауға, яғни қазақ өміріндегі оның әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халықтық наным мен аңыз сияқты әртүрлі аспектілеріндегі көрінісін зерттеуге баса назар аударылатын болады.

Түйін сөздер: тағдыр, ислам, түркі жазба ескерткіштері, тағдыр кітабы, «төшлек салу», жазмыш жібі, Ұмай құдайы, мифология

ГЕНЕЗИС ПОНЯТИЯ “СУДЬБА” у КАЗАХСКОГО НАРОДА: ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Целью данной работы является изучение генезиса понятия «судьба» в казахской культуре и обществе путем анализа памятников тюркской письменности, средневековых литературных источников и научных трудов ученых. Автор ставит задачу изучить как сложилось и развилось у казахов понятие судьбы, какие понятия и верования связаны с этим, и как они повлияли на мировоззрение и культуру казахского народа на протяжении веков. Этнографический анализ позволяет выявить особенности восприятия судеб казахами, а также методы изменения судьбы, сложившиеся на протяжении всей истории. Понятие «судьба», встречающееся в трудах казахских ученых, имеет как положительное, так и отрицательное значение и даже нашло свое место в казахской мифологии. Особое внимание будет уделено этнографическому анализу этого понятия, то есть изучению его проявлений в различных аспектах жизни казахов, таких как обычаи, традиции, народные верования и легенды.

Ключевые слова: судьба, ислам, памятники тюркской письменности, книга судьбы, «тошлек салу», нить судьбы, богиня Умай, мифология

GENESIS of the CONCEPT of “FATE” in the KAZAKH PEOPLE: ETHNOGRAPHIC ANALYSIS

The purpose of this work is to study the genesis of the concept of «fate» in Kazakh culture and society through the analysis of turkic written monuments, medieval literary sources and scientific works of scientists. The author sets the task of studying how the concept of fate was formed and developed in the Kazakhs, what concepts and beliefs are associated with this concept, how they influenced the life and culture of the Kazakh people over the centuries. Ethnographic analysis makes it possible to identify the features of the perception of fate by Kazakhs, as well as the methods of changing fate that have developed throughout history. The concept of «fate», which is found in the works of Kazakh scientists, has both positive and negative significance and has taken its place in Kazakh mythology. Special attention will be paid to the ethnographic analysis of this concept, that is, to the study of its manifestations in various aspects of the life of Kazakhs, such as customs, traditions, folk beliefs and legends.

Keywords: fate, islam, monuments of turkic writing, the book of fate, «toshlek salu», the thread of fate, the goddess Umai, mythology

Кіріспе. Өмірдің қиын сәттерін адам өзі жеңе алмайтын күшпен байланыстыру көптеген халықтарға тән. Қазақ халқының сенімдеріне сәйкес, барлық оқиғалар басынан бастап құдайлық мәнге ие болып, оның еркімен орындалады. Іс-әрекеттер, әр қадам, әркімнің бақытты және бақытсыз өмірі ол туылғанға дейін Құдайдың күшімен немесе Аспанмен алдын-ала анықталып маңдайына жазылған. Негізгі ұлттық тұжырымдамалардың бірі – тағдыр. Қазақ тілінде тағдырды белгілеу үшін «пешене» немесе «жазымыш» терминдері қолданылады. Тағдырдың мағынасында «жазу» сөзі де кездеседі. Мысалы, тағдыры ауыр адамдарға қатысты халық арасында «өмірі жазулы» деген сөздерді еститінбіз. Бұл сөздердің барлығы тағдырдың нормативтік сипатын көрсететін «жазу» түбірінен бастау алады. Қазақта осыған байланысты мақал-мәтелдер кездеседі: «Жазуым болса быламыққа да тіс сынар», «Болмаймын дейді қайғысы, болдырмаймын дейді төңір ісі», «Алланың өмірінсіз пенденің табанына тікен кірмейді».

Зерттеу әдістері және материалдары. Тағдыр түсінігі жайлы қомақты мәліметтерді қазақ ғалымдары арасында Ш. Уәлиханов, Ө.Т. Төлеубаев, Ө.Х. Марғұлан, Б. Хинаят, Н. Базылхан, З. Наурызбаева және Е. Тұрсынов еңбектерінде кездестіре аламыз. Ө.Т. Төлеубаевтың «Қазақ халқы этнографиясының мәселелері» атты 2 томдық еңбегінде қазақ халқында орын алған тағдырды болжау әдістері жайлы баяндалады. Негізгі әдіс ретінде жауырын арқылы орындалған болжамдар қарастырылған. Яғни, қазақ халқында орын алған жауырыншы институты жайлы зерттеулерді қамтиды. Бұл да адамның болашағын, тағдырын болжау үшін қолданылған бірден бір әдіс деп айтсақ даусыз болар. Ө.Т. Төлеубаев жазғандай: «Халықта қойдың жауырынындағы сызықтардан адамдардың тағдыры, алдағы болатын оқиғалар, жол сапарларды болжауға болады деген сенім қалыптасқан» [Төлеубаев 2013: 276].

Түркітанушы ғалымдар Ш. Уәлиханов, Н. Базылхан, З. Наурызбаева, Е. Тұрсынов еңбектерінде «тағдыр» ұғымының түркі кезеңіндегі өзектілігін байқай аламыз. Түркі мифологиясын зерттеген З. Наурызбаева деректерінде адамдардың тағдыр жібін иіретін – Ұмай ана бейнесін байқай аламыз [Наурызбаева]. Түркі жазба ескерткіштерін зерттеген Нәпіл Базылхан еңбектерін қарастырсақ түркі қағандары арасында «тағдыр» ұғымы сакральды мәнге ие болғанын көре аламыз. Түркі фольклорын зерттеген Едіге Тұрсынов еңбектерінде тағдырды алдын ала түсінде көрген ертегі кейіпкерлері орын алады [Турсунов 2001: 85]. Демек, тағдырды

алдын ала көріп әртүрлі әдістер арқылы оған әсер етіп өзгерту мысалдары Ерте түркі дәуірінде де орын алған.

Талқылау. Ислам қабылданғаннан кейін «тағдыр» сөзі кең мағынаға ие болды. Тағдыр, яғни алдын ала тағайындау, Алланың тағдырын білдіреді. Сондай-ақ, «тағдырға жазылу», «тағдыр тақтасы» сияқты сөздер бар. Сол мағынада «бөлік», «несібе», яғни үлесі де қолданылады. Әр адамның үлесі – оған бөлінген өмір, бақыт, қайғы. «Тағдыр» сөзі ең алдымен бақыт немесе бақытсыздық пен әр адамның өмір сүруіне бөлінген уақытты білдіреді. Осыған байланысты филология ғылымдарының докторы, профессор Жиренов Саян Аманжолұлы өзінің «Ғаламның тілдің бейнесі: «Өмір – Өлім» концептісінің танымдық табиғаты» еңбегінде осындай анықтама береді: «Адам өзінің дәрменсіздігін тек өлімнің және тағдырдың алдында ғана түсінеді және өлімді тағдырдың құрылымдық элементі ретінде қабылдайды» [Жиренов 2007: 189].

Сондықтан «тағдыры жетті» сөз тіркесіне «ақырзаман келді», «өмірдің соңы» мағынасы беріледі. Адам өмір бойы өліммен күреседі. Бұл күрес мәңгілік өмір туралы адамның арманынан бастау алып, өз іздерін қазақ фольклорының керемет бейнелерінен табады. Мысалы, мәңгілік өмірді – Қорқыт ата, ал, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған мекен – «жерұйықты» – Асан қайғы іздеген.

Түркі жазба ескерткіштеріндегі тағдыр жайлы ескертулерді біз орыс және кеңес түркітанушысы С.Е. Маловтың еңбектерінде көптеген мәліметтер кездестіре аламыз. Ғылымда қалыптасқандай түркі халықтарының тағдырмен байланысты сенімдерінің ең көне үлгілері Орхон-Енисей эпиграфиялық ескерткіштерінде сақталған. Мысалы, Білге қағанның атына тұрғызылған стеллада, оның бүкіл өмірі – бұл оған Аспанмен берілген тағдыр деп жазылған [Малов 1951: 28]. Руникалық жазба ескерткіштерде тағдыр «ülüg» сөзімен белгіленген. Бұл жазбаларда бәрі тағдырға, Құдайдың немесе аспанның шешімі мен тағдырына байланысты екендігі көрсетілген.

Түргеш қағанатының қағаны Баға тарханның, кейбір деректерде Күли-Шор, жазбаларында бүгінгі күнге дейін тұрақты өрнек ретінде сақталған «жазымышы солай», «тағдыры осындай» деген сөздері бар. Осы жазулардың барлығында тағдырдың шыңы ретінде «Көк» (аспан) немесе «Төңір» (Тенгри) деп аталады.

Сол сияқты «Құтты білікте»: «Барлық адамның тағдыры бір жерде түйіседі, құл да өледі, қожайын да өледі; Өлім барда қаза бар, ажал барда тағдыр бар». Бұл мақал-мәтелдер кез-келген тағдыр өліммен аяқталады деген ойды көрсетеді [Баласағұн 2019: 160].

Ежелгі түркілер тағдырға әсер етуге болады деп санаған. Бұны біз VIII–IX және IX–X ғғ. жататын «Ырық бітіг» кітабы немесе «Сәуегейлік кітабы» деп танылған ежелгі түркілердің алғашқы қолжазбаларының бірінде байқай аламыз. Бұл кітапта жолдардың Құдайы туралы айтылады: «Мен ала атты жол Тәңірімін. Мен таңертең немесе кешке жолда жүремін. Менен қорықпа, мен зиян келтірмеймін, мен бақыт сыйлайтын адаммын» [Малов 1951: 80]. Әрі қарай мәтінде ол тағы бірнеше рет «Мен қара жолдың Тәңірімін» деп кездеседі [Малов 1951: 83]. Бұл ескерткіштерде тағдыр адамның өміріне әсер ететін және оған бақыт сыйлайтын Құдай ретінде бейнеленген. Бақыт бұл туралы сұраған адамға беріледі, демек, адам өзінің тағдырын Құдайға жүгіну арқылы өзгерте алады: «Ер адам Құдайға жорғалап, оған бақыт беруін өтінді, Құдай күлді және оған бақыт берді» [Малов 1951: 90].

Түркі халықтарының мифологиялық сюжеттері мен фольклорлық мәтіндеріне сәйкес тағдыр арнайы кітапқа жазылды. Қазақ халқында сақталған мақал-мәтелдерге сәйкес, ол адамның маңдайына да жазылды: «Маңдайға жазылған тағдырды термен өшіруге болмайды». Ислам мифологиясында адамның тағдыры алдын-ала «Лаухель Махфузға», яғни «Тағдыр кітабына» жазылады және оның тағдырын ғана емес, кейінгі ұрпақтың тағдырын да анықтайды [Пиотровский 1994: 96].

«Тағдыр кітабының» бейнесі түркі халықтарының көптеген эпикалық мәтіндерінде кездеседі. Алтай халықтарының фольклорында Тағдыр кітабы «Ай – Судур» немесе «Судур – Бичик» деп аталады, сонымен қатар «Ойгор бичиг» («дана кітап») нұсқасы да бар. Бұл кітапта эпикалық кейіпкердің өмірбаяны баяндалып, ол одан өзінің болашағы туралы біле алған.

Мысалы, көптеген түркі халықтарының ортақ игілігі болып табылатын «Қозы Көрпеш Баян Сұлу» дастанында басты кейіпкер Қозы Көрпеш тағдыр кітабын алып, одан өзінің кім екенін ғана емес, тағдырын және болашақ келіні туралы да біледі. Осылайша, Баян Сұлуда тағдырдың бір бөлігі болғанын көре аламыз:

«Қозы Көрпеш батыр

Дана кітапты оқи бастады

Ол бүкіл өмірін көрді» [Әуезов 2012: 274]

Тағдыр кітабы ұйғыр жазбалары «Алтын жарық» ескерткішінде де айтылған. Ол «Ан битиг» («Тағдыр кітабы») деп аталады. Бұл кітапта бүкіл өмір жолы, өмір сүру ұзақтығы және адамға бөлінген уақыт көрсетілген [Малов 1951: 155].

Зерттеу нәтижелері. Тағдырды болжау әдістері халық арасында көп кездеспегенімен, біз олардың

болғанын жоққа шығара алмаймыз. Мысалы, жоғарыда атап өткен жауырын арқылы болжау әдісін Ә.Т. Төлеубаев, Бабақұмар Хинаят және т.б. ғалымдардың еңбектерінде кездестірсек, бұл сәуегейлік жайындағы ең ерте мәліметтерді XIII ғ. жатқызамыз. 1253 ж. Моңғолияға барған Гильом де Рубрук Мөнке ханның күйдірілген қойдың жауырындары арқылы жасалған сәуегейлік сессиялары туралы егжей-тегжейлі жазады [Төлеубаев 2013: 68].

Болашақты, тағдырды білуге деген ұмтылыстан қалыптасқан бір дәстүр – «Төшлек салу» немесе «Төшлек салдыру», яғни түске тапсырыс беру. Түркі халықтары арасында түстердің түсіндірмелері және түстердің аудармашылары өте танымал болды. Бұл бейнелер тек фольклорда ғана емес, түркі әдебиетінде де сақталған [Камалиева және т.б. 2022]. Түркі фольклорында және ортағасырлық әдебиетте түс сюжетті ұйымдастыруда үлкен рөл атқарады және тағдырмен байланысты мотивтердің бірі болып табылады. Түстердің мотиві дастандарда да көрініс тапты. Мысалы, «Қозы Көрпеш Баян Сұлу» поэмасында ұлының саяхаты қалай өтетінін және оның қалай аяқталатынын алдын ала білу үшін анасы «жол түсін» көреді:

«Бүгін мен жаман түс көрдім, балам,

Үйімнің артында бәйтерек көрдім, балам,

Үйдің төбесіне құлады, балам,

Есігімнің алдында сары жылан, балам,

Менің жолымда созылды, балам!» [Әуезов 2012: 89].

Анасы ұлына өлім мен Бәйтеректің құлауын болжайды. Бәйтерек түркі халықтарының қасиетті ағашы болып саналады және эпоста ол көбінесе аза тұту символикасымен қатар өлімнің хабаршысы болып табылады.

Ежелгі және ортағасырлық қазақ әдебиеті мен түркі фольклорында тағдыр туралы хабар ретінде түс көптеген шығармаларда кездеседі. Олардың ерқайсысында тағдырдың еріксіздігі, адамның алдындағы дерменсіздік көрінеді. Сонымен қатар, түсінде кейіпкер өзінің тағдыры туралы ғана емес, басқа да жаңалықтар ала алады. Мысалы, Құл Ғалидің «Кисса-и Жүсіп» поэмасында түстер тек батырлардың ғана емес, бүкіл мемлекеттің тағдырын болжайды [Турсунов 2001: 85].

Халықтың тағдыр туралы иірілген жіп немесе бір шүйке жіп түріндегі идеялары «жазмыш шумағы» және «жазмыш жібі» сияқты тіркестерде сақталған. Тағдыр туралы бұл жіп – идеялары көптеген халықтарға ортақ: Хетт мифологиясында тағдыр құдайлары –

ирушілер, грек мифологиясында мойра Клото – адам өмірінің жіптерін иіреді, Скандинавия мифологиясында тағдыр құдайлары Норналар – өмір жіптерін иіретін бейнелер [Криничная 1995: 5]. Осылай қазақ халқының исламға дейінгі Тәңіршілдік сенімдерінде бұл идеяны кездестіре аламыз. Ұмай құдайы – өмірдің жіптерін, әр адамның тағдырының жіптерін иіреді. Бұл жайлы З. Наурызбаеваның деректерінде егжей-тегжейлі айтылады. Адамды Аспанмен байланыстыратын бұл жіп фольклорда «тұт жаны» ретінде, шабандоздың немесе оның жылқысының жолына тартылған жіп (арқан) ретінде түсіндіріледі. Салт-дәстүрлік тәжірибеде өрілген өрім адамдар әлеміне жататындығының белгісі ретінде қызмет етті. Мәселен, айдар еркек өрімі еркін, тең құқылы жауынгердің әлеуметтік мәртебесін бейнеледі, оның абыройын, белгілі бір шеңберге жататындығын айқындады [Наурызбаева].

Мұндай кейіпкерлер қазақ халқының мифологиясында да кездеседі. Мысалы, ормандағы жалғыз үйде тұратын Мыстан кемпір адасқан батырға жіп тастап, дұрыс жол тауып, мақсатына жетуге көмектесе алған деседі.

Қорытынды. Мақалада біз этнографиялық талдау призмасы арқылы қазақ халқындағы «тағдыр» ұғымының генезисін қарастырдық. Біз қазақ мәдениетіндегі тағдыр қазақ халқының дүниетанымының дуализмін бейнелейтін тағдыр мен ерік бостандығының үйлесімі екенін көрдік. Біз сондай-ақ осы ұғыммен байланысты қазақ мәдениетінің негізгі элементтерін және олардың халық санасына әсерін зерттедік. Зерттеу «тағдыр» ұғымының терең тарихи тамыры бар екенін және қазақтардың ұлттық бірегейлігімен тығыз байланысты екенін көрсетті.

Тағдыр қазақ мәдениетіндегі басты мифологемалардың бірі. Қазақ және түркі эпостары мен әдебиет туындыларын талдау барысында адамның тағдыры (яғни өмірдің негізгі сәттері, оның ұзақтығы, ондағы бақыт немесе бақытсыздықтың болуы) ол туылғанға дейін алдын-ала анықталғанын

көрсетеді. Бір жағынан, бұл сөзсіз және Құдайдың еркіне байланысты, бірақ сонымен бірге адамның өзінің жолды таңдау құқығы бар. Шешім қабылдау, жақсы немесе жаман әрекет, бақытты немесе бақытсыз жол таңдау тағдырды түбегейлі өзгерте алады.

ӘДЕБИЕТ

Әуезов М. Фольклор туралы зерттеулер. Алматы: Әдебиет Әлемі, 2012. 382 б.

Баласағұн Ж. Құтты білік. Алматы: BRK Press, 2019. 579 б.

Жиренов С. Ғаламның тілдік бейнесі: «Өмір – Өлім» концептісінің танымдық табиғаты: филол.ғалым. ... канд.дис. Алматы, 2007. 30 б.

Камалиева Г.З., Закирова И.Г., Каримова Л.К. Представления о судьбе и преопределении в культуре тюркских народов: фольклорно-литературный контекст // Электронный научный журнал «orientalistica.su». 2022. №2 (5). С. 354-365. <https://doi.org/10.31696/2618-7043-2022-5-2-354-365>

Криничная Н.А. Нить Жизни (Реминисценции образов божеств судьбы в мифологии и фольклоре, обрядах и верованиях). Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского университета, 1995. 41 с.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 452 с.

Наурызбаева З. Мифоритуальные основания казахской культуры // Сайт о казахской культуре, музыке и мифологии. URL: <https://otuken.kz/miforitualnye-osnovaniya-kazahskoj/> (қаралған күні 15.03.2024).

Пиотровский М. Б. Ислам и судьба. Понятие судьбы в контексте разных культур. Научный совет по истории мировой культуры. Москва: Наука, 1994. С. 92-97.

Төлеубаев Ә.Т. Қазақ халқы этнографиясының мәселелері Алматы: Servis Press, 2013. Т. 2. 496 б.

Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 172 с.

Д.К. ЖАНАТАЕВ

Диас Кумырбаевич Жанатаев

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
г. Якутск, Республика Саха (Якутия), Российская Федерация;
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Республика Казахстан;
dias.zhanatayev.02@gmail.com

НАБОРНЫЕ ПОЯСА в ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ ЯКУТОВ (САХА) XVIII–XX вв.

Целью данной статьи является попытка составления авторской типологизации наборных поясов народа саха, на основе визуальных, конструктивных и структурных особенностей. Установленный хронологический интервал располагает наиболее обширными и устойчивыми данными, которые служат прочной основой для исследования. Основу для типологизации составили всесторонние материалы из археологических, этнографических исследований, а также музейных коллекций и экспозиций на территории Республики Саха (Якутия). Так же был привлечен материал с сопредельных территорий для сравнительно-сопоставительного анализа и поиска аналогий. В работу вошли фундаментальные труды исследователей разного периода, ранее исследовавшие данное направление. По мимо этого в исследование вошли материалы автора, ранее получившие апробацию. Результатами исследования стала авторская типологизация и выявленные для нее характерные черты.

Ключевые слова: пояс, наборный пояс, бисерный пояс, мужской пояс, женский пояс, детский пояс, якуты, саха

XVIII–XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЯКУТТАРДЫҢ (САХА) ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ БЕЛДЕУЛЕРІНІҢ ЖИЫНТЫҒЫН

Бұл мақаланың мақсаты-визуалды, конструктивті және құрылымдық ерекшеліктерге негізделген саха халқының белдеулерінің жиынтығын авторлық жүйелеуге тырысу. Белгіленген хронологиялық интервал зерттеуге берік негіз болатын ең кең және тұрақты деректерге ие. Жүйелелу үшін археологиялық, этнографиялық зерттеулердің, Саха Республикасының (Якутия) аумағындағы музей коллекциялары мен экспозицияларының жан-жақты материалдары негіз болды. Сондай-ақ салыстырмалы-талдау және ұқсастықтарды іздеу үшін іргелес аумақтардан материалдар қарастырылды. Жұмысқа бұрын осы бағытты зерттеген әртүрлі кезеңдегі зерттеушілердің іргелі еңбектері кірді. Сонымен қатар, зерттеуге бұрын сынақтан өткен автордың материалдары да еніп отыр. Зерттеу нәтижелері Сібір мен Орта Азияның теру белдеулеріне тән жалпы мотивтер, композициялар, тенденциялар және т.б. болды.

Түйін сөздер: белбеу, теру белбеу, ерлер белбеуі, әйелдер белбеуі, балалар белбеуі, якуттар, сахалар

TYPESETTING BELTS in the TRADITIONAL CULTURE of the YAKUTS (SAKHA) of the XVIII–XX CENTURIES

The purpose of this article is an attempt to compile an author's typologization of the typesetting belts of the Sakha people, based on visual, constructive and structural features. The established chronological interval has the most extensive and stable data, which serve as a solid basis for research. The basis for typologization was made up of comprehensive materials from archaeological, ethnographic studies, as well as museum collections and expositions on the territory of the Republic of Sakha (Yakutia). Material from neighboring territories was also used for comparative analysis and the search for analogies. The work includes the fundamental works of researchers from different periods who previously studied this area. In addition, the study included the author's materials that had previously been approved.

Keywords: belt, set belt, men's belt, women's belt, children's belt, Yakuts, Sakha

Введение. История – это наука, связывающая прошлое, настоящее и будущее человека. За прошедшие века человек и его культура претерпевала различные изменения и многие элементы его бытия трансформировались или видоизменились. Подобные процессы породили массу исследований, направленных на изучение прошлого. Одним из подобных направлений выступает изучение материальной и духовной составляющей посредством традиционной одежды, воинской экипировки, предметов снаряжения и вооружения. Специализированные работы, направленные на изучение определенного предмета, позволяют более детально раскрыть и охватить объем информации скрытых при общем изучении. В рамках данного исследования внимание автора будет сосредоточено на наборных поясах якутов (народа саха) как отдельного предмета одежды в период с XVIII–XX вв.

Цель исследования – выявить четкую типологизацию наборных поясов якутов (саха) на основе изучения всестороннего материала.

Для выполнения поставленной цели, были поставлены следующие задачи:

- раскрыть понятие и значимость «наборного пояса» в культуре народа саха;
- проанализировать данные из археологических, этнографических и музейных материалов;
- изучить художественное оформление и декор поясов и его компонентов;
- осмотреть детали наборных поясов и надлежащий им инвентарь;

Тема изучения наборных поясов хорошо отражена в исследованиях В. Н. Добжанского, А.И. Саввинова, Л.Р. Павлинской, С.И. Петровой и др. В своих фундаментальных работах исследователи дали обширный материал о наборных поясах кочевых народах Сибири, в частности, якутов, а также с сопредельных территорий для проведения аналогий. Основу их работ составили данные археологических, этнографических и музейных материалов. При полном комплексном подходе учёные рассматривали наборный пояс преимущественно как один из элементов воинского снаряжения. Исследователи акцентировали свое внимание не столько на определенном этносе, а на географическом регионе и всех проживающих народах на выбранной территории. В связи с этим целенаправленное, спе-

циализированное изучение наборных поясов якутов (саха) XIX–XX вв. не проводилось. Именно по данной причине исследование является актуальным, так как позволит обобщить и интерпретировать имеющийся материал в строгих хронологических и географических рамках.

Методы и материалы исследования. В качестве основы для изучения наборных поясов послужили опубликованные материалы вышеупомянутых археологов, этнографов, историков, реконструкторов. Так же в работу включены ранее опубликованные материалы автора исследования, прошедшие апробацию. В исследовании применены следующие методы исследования: сравнительный, типологический, хронологический, семиотический.

Обсуждение и результаты. Наборные пояса – это элемент костюма, состоящий из кожанной основы, металлической фурнитуры и подвесных предметов и украшений. Они являются обязательным атрибутом ношения и тесно переплетены с ритуально-обрядовой деятельностью [Добжанский 1990: 45–50]. Вопрос о начале ношения наборных поясов в народе саха остается открытым. Достоверных сведений о традициях опоясывания юноши или девушки на данный момент нет. Данные из археологии и этнографии разнятся, но имеющиеся результаты позволяют уверенно предположить о существовании дестких наборных поясов [Павлинская 2006: 306; Петрова 2013: 120–121] Выступая базовым атрибутом ношения наборные пояса имели 3 основные функциональные задачи: А) практическая – фиксация одежды, подвешивания инвентаря и украшений и пр. предметов; Б) семиотическая – оформленные художественные композиции, орнаментации и декоров служили защитно-охранительными свойствами от воздействия темных сил; В) статусная – пояс за счет поясных украшений, материалов изготовления, художественного оформления выступал маркером социального статуса владельца [Добжанский 1990: 45–50].

В традиционном обществе наборные пояса якутов делятся на 3 типа: мужской, женский и детский (табл. 1). До гендерного разделения наборные пояса якутов (саха), не делись и активно эксплуатировались как женским, так и мужским сословием. Однако позже наборные пояса в силу своего практического и символического назначения получили разделение [Саввинов 2001: 55; Павлинская 2006: 306; Жанатаев 2023: 389].

Таблица 1 – Наборные пояса якутов (саха) XVIII–XX вв.

Предмет	Наборные пояса		
Принадлежность	Якуты (саха)		
Период	XVIII–XX вв.		
Тип	Мужской	Женский	Детский
Конструкция	Цельные, Составные	Цельные	Цельные (предположение)
Размеры	Ширина: 3–5 см Длина: 60–80 см	Ширина: 3–5 см Длина: 60–80 см	?
Материал основы	Кожа, замш: Коровья, конская, ло- синая	Кожа, замш: Коровья, конская, ло- синая	Кожа, замш: Коровья, конская, (предположение)
Материал металлических компонентов	Железо, серебро, медь	Серебро, золото, медь	?
Застежка	Пряжка (круглая или восьмиугольная)	Пряжка + крючок Система нахлест (скры- тые ремешки)	Пряжка
Форма металлических компонентов	Сердцевидная, Розетка, Шестиугольник	Квадрат, Прямоугольник, Круг	?
Декор, орнаментация	Растительный, Надписи	Растиельный, Лировидный, Геометрический, Надписи	?
Дополнительные матери- алы во внешней облицовке	Бархат	Бархат, бисер	Бархат, бисер (бархат предположение)
Подвесной инвентарь	Нож с ножнами, Сумочка, Курительная трубка	Сумочка, Игольника, Амулеты, Украшения, Повески, Кисет	Нож с ножнами, Сумочка, Украшение

Тип I – узкие пояса (шириной 3–5 см, длина 60–80 см) (рис. 1 1). Данный тип пояса более характерен для мужского общества. Конструктивные и структурные особенности выявляют его как пояс, имеющий двойную кожаную основу и украшенный металлическими пластинами различной конфигурации [Саввинов 2001: 55]. По способу соединения кругообразная или чаще всего восьмигранная пряжка, установленная на правом конце пояса. Пояса I – узкого типа бывают цельными и составными. Вышеприведенное описание характерно для цельного пояса. Составной вариант пояса во многом аналогичен. Отличительными особенностями выступает основа, которая выполнена не из монолитного фрагмента кожи, а из ряда коротких кожаных отрезков

(рис. 1 2). На пояс подвешивался нож с ножнами, огниво и др. предметы, которые регламентировались временем [Павлинская 2006: 310–320]. Подобные образцы: РЭМ 7200-201, ИИИа-510, РЭМ 11985-2, МОКМ КП-4236 (рис. 1 3–6).

Тип II – широкие пояса (шириной 6-10 см, длина 120-130 см) (рис. 2 1) Наборный пояс данного типа носили преимущественно женщины и опоясывали им свои шубки [Саввинов 2001: 55]. Данный пояс состоял из кожаной основы и был украшен металлической фурнитурой на лицевой стороне. Лицевая сторона имела строго оформленную ритмичную композицию, состоящую из прямоугольных или квадратных пластин (от 12 до 24 шт.). Между ними в строгом порядке располага-

лись три пластины круглой формы. Две пластины находились по бокам, а одна сзади по центру (была крупнее двух боковых). По нижнему краю боковых круглых пластин расположены по три кольца на каждой. Данные кольца служили для подвешивания украшений, оберегов, и поясной сумочки посредством цепочек, кожаных ремней и др. Соединялись концы ремня внахлест друг на друга посредством скрытых равнодушных ремешков [Павлинская 2006: 310–320]. Подобный образец: РЭМ 8762–34211, МАЭ № 4282–111, ПИ–2378 (рис. 2 2–4)

Тип III – детские наборные пояса. Этот тип требует дополнительного изучения. На данный момент о детских наборных поясах известно из работы Л.Р. Павлинской и авторской реконструкции С.И. Петровой. В работе Л.Р. Павлинской упоминается детский наборный пояс, который получал владелец, когда самостоятельно мог передвигаться в седле [Павлинская 2006: 306]. По всей видимости, это могло означать обряд инициации. Второе упоминание детских наборных поясов имеется в работе С.И. Петровой, где приводится гипотетическая реконструкция бисерного наборного пояса (рис. 3). На реконструкции пояс соединяется через пряжку, с левой стороны подвешены ножны и украшение, а с правой поясная сумочка. Лицевая сторона пояса и подвесных предметов украшена бисером белого и синего цвета [Петрова 2013: 120–121].

Материалы изготовления зависели от социального положения и личных предпочтений заказчика. Основу наборных поясов составляла органический материал в виде кожи или замши из лошади, коровы, в редких случаях лося. Позже с развитием торговых отношений появились сукно, бархат и пр. материалы дорогого происхождения, которыми обшивали кожаную основу. Сама основа была двойной и прошивалась нитками по центру или по краям. Примечательно, но шов мог проходить как по тыльной, так и по лицевой стороне кожи. Нитки изготавливались из жил или конского волоса.

Рис. 1. Наборный пояс I типа – узкий, мужской:

- 1 – цельный наборный пояс («кур», «харах кур», «эр киһи кура сунньөх көмүс кур» (якут.). Реконструкция мастера Х. Стручкова);
- 2 – составной пояс («Мадьяры» (якут.). Реконструкция наборного пояса Мазары Бозёкова, XVII в. Мастер Х. Стручков);
- 3 – пояс мужской («кур» (якут.), конец XIX – нач. XX в. РЭМ 7200–201);
- 4 – пояс мужской, парадный («Сунньөх көмүс кур» (якут.). Регистрационный номер: 12987096. Инвентарный номер: ИИИа-510. Якутский государственный музей им. Ем. Ярославского);
- 5 – пояс мужской (якуты конец XIX – нач. XX в. РЭМ 11985-2);
- 6 – пояс мужской («боят» (якут.), конец XIX – нач. XX вв. Якутия. Этническая принадлежность: эвены, якуты. КП-4236. Магаданский областной краеведческий музей)

* Письменные источники

Рис. 2. Наборный пояс II типа – широкие пояса, женский:
 1 – пояс с набедренными подвесками (сер. XIX в., по: [Павлова]);
 2 – пояс наборный (якуты, тунгусы, чукчи, ламуты. Россия, Якутия (Саха), конец XIX – нач. XX в. МАЭ № 4282–111);
 3 – пояс наборный женский («Сирэй көмүс кур» (якут.). Регистрационный номер: 11866663. Инвентарный номер: ПИ-2378. Якутский государственный музей им. Ем. Ярославского);
 4 – пояс (якуты, сер. XIX в. Инвентарный номер: РЭМ 8762–34211)

Металлические элементы были литыми и украшены насечками, гравировкой и пр. приемами обработки металла. Закреплялись на основе при помощи шпеньков или штырей, которые проходили по краям пластин и расплющивались на внутренней стороне кожаной основы [Жанатаев 2024: 326–327].

Подвесной инвентарь, который подвешивался на пояс, зависел от хронологического периода и условий проживания. В указанный временной диапазон как описывалось выше мужчины носили нож с ножнами, кiset, курительную трубку, огниво, сумочку и пр. вещи. Женский набор характерен игольницей, украшениями, амулетами, оберегами, подвесной сумочкой для хранения принадлежностями для ухода и т. д. Подвешивался инвентарь к поясу посредством колец, в которые продевались дужки накладных металлических пластин, а также посредством цепочек [Павлинская 2006: 317–320].

Украшение пояса разнообразными металлическими, кожаными и тканевыми элементами имеет большое значение в культуре народа саха. Пояса украшались медью, золотом и серебром, при этом узкие пояса украшались медью, а широкие – только серебром. Эти украшения несут символическую нагрузку, отражая мифологические, мистические и религиозные убеждения якутов. Например, золото символизирует солнце, Верховное божество, Мировое древо, священную птицу, небесный огонь и свет, а также мужское начало. Серебро же ассоциируется с верхним миром, ночным небом, луной и женским началом. Медь олицетворяет Земной мир и связана с духами предков, хозяевами земли и теллурическими божествами. Железо же символизирует подземный мир. Также стоит отметить, что в определенных случаях разные металлы могут нести символические значения других металлов. т. е. медь – золото, серебро – железо и наоборот [Павлинская 2006: 323–324]. Орнаментация и декор были разнообразны: геометрический, растительный, лировидный. Так же на металлических пластинах изображались: инициалы владельца, год и стоимость изготовления и пр. исходя из предпочтений заказчика [Жанатаев 2024: 328].

Особое внимание во внешней отделку поясов составляет бисер. Бисерные наборные пояса получили менее широкое распространение.

Связано происходящее с ритуально-обрядовым участием бисерных наборных поясов. В основном бисер представлен тремя цветами: черный, белый, синий (голубой). В редких случаях красный и желтый [Петрова 2010: 79]. Подобный образец находится в коллекциях МАЭ № 4128–194/1. В археологическом плане имеется вариант бисерного пояса из погребения Кыыс Унуога [Мир древних якутов 2016: 41]. Оба экземпляра являются бисерными и относятся к поясу «невесты».

Заключение. Подводя итоги, автор склонен считать, что наборные пояса якутов имеют определенные параллели с центральноазиатскими, но с рядом локальных отличий. Наборные пояса якутов (саха) имеют более длительную и уникальную историю формирования требующую дополнительного изучения. Особенно требует дополнительного изучения наборные пояса бисерного происхождения. Дальнейшее исследование автора по теме будут направлены в период средневековья для выявления генезиса и преемственности поколений.

Научный руководитель: к.и.н. Яковлева К.М.

Благодарности. Автор работы выражает благодарность Прокопьевой Александре Николаевне археологу, научному сотруднику лаборатории «Человек в Арктике» Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера Сибирского отделения Российской академии наук.

ЛИТЕРАТУРА

Добжанский В. Н. Наборные пояса кочевников Азии. // Новосибирск: НГУ. 1990. 164 с.

Жанатаев Д. К. Мужской наборный пояс в традиционной культуре казахов и якутов XVIII–XIX вв. LVI УПАСК (Уфа, 31 января – 2 февраля 2024 г.): материалы Всерос. науч. конф. с междунар. участием / Отв. ред. И.И. Бахшиев, В.И. Мухаметдинов. Уфа: Изд-во «Самрау», 2024. С. 326–329.

Жанатаев Д.К. Наборные пояса казахов и якутов (саха) XIX–XX вв. в коллекциях МАЭ и РЭМ // Всеросийский форум молодых исследователей – 2023: сборник статей III Всерос. науч.-практ. конф. (25 декабря 2023 г.) / Ред. И.И. Ивановская, М.В. Поснова. В 2-х

Рис. 3. Детский бисерный пояс. Кожа, сукно, бисер, металл. Гипотетическая реконструкция С.И. Петровой из фонда ЯГОМИКНС (по: [Петрова 2013])

частях. Часть 1. Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2023. С. 387–402

Мир древних якутов: опыт междисциплинарных исследований (по материалам саха-французской археологической экспедиции) / Под ред. Эрика Крюбези, Анатолия Алексева. Якутск: Издательский дом СВФУ, 2012. 226 с.

Павлинская Л. Р. Наборные пояса в культурах Сибири середины XIX – начала XX в. // Украшение народов Сибири. СПб.: МАЭ РАН, 2006. С. 302–341.

Павлова А. Украшения якутской невесты XIX века // Цифровая платформа для создания лендингов и презентаций. URL: <https://deziign.com/project/b8d7e76fbbc64b0aae9a76360fc92dde> (дата обращения 10.03.2024).

Петрова С. И. Якутская национальная одежда: традиции, проблемы современной реконструкции и адаптации // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. №4. 2010. С. 76–81.

Петрова С.И., Заболоцкая З.М. Народный костюм якутов: историко-этнографическое и искусствоведческое исследование. Новосибирск: Наука, 2013. 206 с.

Саввинов А.И. Традиционные металлические украшения якутов: XIX — начало XX в.: Ист.-этногр. исслед. / Отв. ред. Н.А. Алексеев; Рос. акад. наук. Сиб. отд. Ин-т проблем малочисл. народов Севера. Новосибирск: Наука, 2001. 170 с.

Н.Ә. ЖҰМАНАЗАРОВ

Әлиасқар Назарбекұлы ЖұманазаровЛ.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан;
na.aliaskar@mail.ru

БАҚСЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҒЫС СІБІРДЕГІ ХАЛЫҚТАРМЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Мақалада қазақтар мен Шығыс Сібір халықтарының бақсылық институтының салыстырмалы талдау нәтижелері көрсетілген. Зерттеу барысында аталған халықтарының осы құбылысқа тән жалпы және ерекше белгілері талданды. Шаманизм – бұл ежелгі дін, ол рәсімдер кезінде бақсының рухтармен қарым-қатынасына негізделген. Қазақ қоғамында шамандар «бақсылар» деп аталады. Шығыс Сібір мен қазақ халықтарындағы шаманизм халық емшілерінің көп жылдық тәжірибесіне негізделген. Қазіргі адамдардың бір бөлігі әлі күнге дейін бақсылардан немесе шамандардан көмек сұрайды, олар табиғаттан тыс күштерге ие деп санайды. Шаманизм, пұтқа табынушылық дәстүрлердің басқа көріністері сияқты, қазақ халқы мен Шығыс Сібір халықтарының мәдениетінің бір бөлігіне айналды.

Түйін сөздер: шаманизм, «бақсылық», Қорқыт, Шығыс Сібір, Ямало-Ненецтер

ШАМАНСТВО и ЕГО СХОДСТВО с НАРОДАМИ ВОСТОЧНОЙ СИБИРИ

В статье отражены результаты сравнительного анализа шаманизма у казахов и народов Восточной Сибири. Для проведения исследования были проанализированы общие и специфические черты, присущие этому явлению. Шаманизм — это древняя религия, в основе которой лежит общение шамана с духами во время проведения ритуалов. В казахском обществе шаманов называют «баксы». Шаманизм у казахов и народов Восточной Сибири основан на многолетнем опыте народных целителей. Часть современных людей до сих пор обращается за помощью к шаманам, или «баксы», считая, что они обладают сверхъестественными способностями. Шаманизм, как и другие проявления языческих традиций, стали частью культуры казахского народа и народов Восточной Сибири.

Ключевые слова: шаманизм, «баксылық», Коркыт, Восточная Сибирь, Ямало-Ненцы

WITCHCRAFT and ITS SIMILARITIES with the PEOPLES of EASTERN SIBERIA

The article reflects the results of a comparative analysis of shamanism among the Kazakhs and the peoples of Eastern Siberia. To conduct the study, the general and specific features inherent in this phenomenon were analyzed. Shamanism is an ancient religion based on the communication of a shaman with spirits during rituals. In the Kazakh society of shamans, they are called “bucks”. Shamanism among the Kazakhs and peoples of Eastern Siberia is based on the long-term experience of traditional healers. Some modern people still turn to shamans, or “bucks,” for help, believing that they have supernatural abilities. Shamanism, as well as other manifestations of pagan traditions, have become part of the culture of the Kazakh people and the peoples of Eastern Siberia.

Keywords: shamanism, «baksylyk», Korkyt, Eastern Siberia, Yamalo-Nenets

Кіріспе. Бақсылық – бұл рухтар мен адамдар әлемі арасындағы байланыс болып табылатын діни нанымдардың бір түрі. Қазақи дүниетанымда «бақсылық» аталған діни сенімнің түрі Қиыр Шығыс және Сібір халықтарында «шаманизм» ұғымымен байланыстырылады. Шаманизм тек рухтарға деген

сенім емес екенін түсіну маңызды. Шаман сөзі ол Тунгус Маньчжур тілінен шыққан [Берік 2010: 15].

Қазақ халқындағы бақсылық өз дәстүрін халық емшілері ретінде өткен замандағы қазақ бақсыларының тәжірибесінен алынған көп нәрсені бойына сіңіріп, өз қызметін жалғастыруда.

Бақсылардың бойындағы қасиетті ежелден қара күштермен араласады, сондықтан адамдар бақсылардан көмек сұраған. Оларда адамға әсер ететін және қарапайым адамдарда жоқ қабілеттер болған.

«Бақсы» сөзі түркі тіліндегі «бақ» (қарау, көру) түбірінен шыққан. Бақсыларға басқа дүниенің күштерімен байланысу, болашақты болжау, емдеу, сиқырлау және пайғамбарлық ету қабілеттері берілді. Біздің ата-бабаларымыз да жер бетіндегі өзге халықтар секілді сенім-наным болған. Наным-сенімсіз өмір сүрудің өзі мүмкін емес. Төбеміздегі төңкеріле жауып тұрған аспанның ар жағында әлемді басқарып, адамзатты жаратқан белгісіз күш иесі бар екендігін түйсік арқылы сезген бабаларымыз оның атын Тәңірі деп есептеген. Тәңірі, айналып келгенде, барлық халықтарға ортақ бір Құдай, яғни жаратушы ие деп түсінілгеніне ешқандай шек жоқ. Көзге көрініп тұрғаны төбемізде көк аспан болғандықтан, оны бабалар Тәңірінің рухы деп есептеген. Нәтижесінде, аспанға, Тәңіріге табыну пайда болады [Касабекова 2021: 61].

Тәңірі тұратын қабаттан кейінгі ортадағы әлемде табиғатты қоршаған рухтар тұрады. Олар – орман, тау, асулар мен қайнар көздердің қожайындары. Ал басқа аруақтар болса, олар басқа нысандардың және өлген адамдардың рухы. Сол рухтар көзге көрініп тұратын әлемді басқарады, сондықтан да адамдарға өте жақын деген сенім болған.

Сонау бірнеше ғасырлардың қиын соқпақ жолынан өтіп, жазу мен тәрбие болмаған кездерде, олардың әдет-ғұрыптары, дана дәстүрлерін сақтауда - бақсылық үлкен тәрбиелік рөл атқарған.

Зерттеу әдістері және материалдары. Шаманизм ғылыми тұрғыда XVIII ғ. зерттеле бастады, әсіресе ол Ресей ғалымдарының қызығушылығын тудырды. Сібір мен Орта Азия халықтарының бақсылары туралы Еуропадан келген зерттеушілер мен саяхатшылардың жазбаларынан белгілі [Валиханов 2007: 291].

XIX ғ. екінші жартысынан бастап, шаманизм әртүрлі халықтар арасындағы діни феномен ретінде зерттеушілер тарапынан жан-жақты зерттелді.

Қазіргі ғылымда діни-наным сенімдер бақсылық туралы нақты деректік материалдар ғана емес, оны зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдерін ғылыми бағытта қолдануда [Касабекова 2021 : 60].

Қазақ бақсылары Қорқытты өздеріне қамқоршы әрі пір ретінде санаған. Ол оғыз тайпасынан шыққан түрік, ал шешесі қыпшақ болған деген болжам бар. Ғылыми мәліметтерге сүйенсек, Рим Папасының

кітапханасында шамамен XV–XVI ғғ. жазылған «Қорқыт атамның кітабы» деген еңбектің бар екені анық. Онда Шығыста өте құрметке ие болған бір қарт туралы айтылып: “ол тақуалық өмір салтын ұстанған, данышпан болған және әскери жорықтарда хандарға батасын берген”.

Қазіргі ислам діни тұрғысынан шаман немесе бақсылармен араласу күнә болып саналады. Алайда қазіргі қазақтардың кейбірі түркі тілінде «бақсы» деп аталған адамдарға әлі де көмек сұрап, олардың табиғаттан тыс күштері бар деп санап, оған жүгінетіндер бар. Оның үстіне Орталық Азия мен Ресейдің оңтүстігінде шаманизмге деген қызығушылық қазіргі күнде де арта бастаған.

Шамандық мифология жоғарғы, орта және төменгі деңгейлерге бөлінген. Ұлы бақсылар барлық ауруларды емдеп, ішкі ағзаларға хирургиялық оталарды жасай алған, босану кезінде көмектескен, қиын жағдайларда босанған әйелден зұлым рухтарды – албастыларды қуып жіберетін және үнемі жақсы рухтарды көмекке шақырған [Аташ 2022: 181].

Ауыр сырқаттардан емдегенде ұлы бақсылар қылышты ұштарына дейін жұтып, қызған темірді жалап, кеудесіне балтамен ұратын. Бақсылар науқастың ішінен шайтандарды – зұлым рухтарды қуып шығару мен науқасты айнала жүгіріп, қамшымен ұрып-соғып отырған. Осы қағидаларды О. Поярков өзінің қол жазбаларында келтірген.

Қазақтар арасындағы бақсылық феноменін алғаш зерттеуші Шоқан Уәлиханов «Қырғыздар арасындағы шамандық ізі» атты еңбегінде алғаш рет жазды. «Шамандық, бір жағынан, жалпы және жеке табиғатты қастерлеу. Адам табиғаттың ықпалымен әрекет етеді және өмір сүреді. Бұл мағынада шаманизм шектен шыққан материализмді білдіреді. Екінші жағынан, өлген кезде адамның өзі құдайға айналады – бұл шектен шыққан руханият» [Валиханов 2007: 86–87].

Бақсылардың музыкаға әуесқойлығы, қобызда ойнау және «сарын» деп аталатын бақсылық жырлау арқылы жасалды. Осының бәрін жасай алатын бақсылардың күшті қасиеті болуымен; мұндай бақсы шын, немесе нағыз бақсылар деп саналған.

Қазақтың бақсысы болмыстың сырын ұғынған дарынды болған. Оларда сиқырлық, шешендік, музыка ойнау қабілеті және сөзсіз дәрігерлік әдістер болған. Шаманизмнің, жалпы тәңіршілдіктің негізі болып, адам табиғаттың бір бөлігі ретінде, оның күштеріне тәуелді, барлық табыстар мен сәтсіздіктер, сәттіліктер мен

бақытсыздықтар оған аспаннан түсетінін түсіну болды, бақылықтың бағыты-адамдарды ізгі рухтардың кеңестерін орындауға бағыттау болған. Зұлым рухтар – перілер, шайтандар, албастылар, жындар, адамдарға жан-жақты зиянын тигізу, жақсы істердің орын алуына жол бермеу, адамдарды ақиқат жолдан айыру үшін жаратылған деп түсіндірілген. Босану кезінде әйелді зұлым күштер мен албастылар күтіп алады, олар оның оңай және бақытты босануына кедергі жасайды. Босанған әйелдің денесінен бақылылар жындарды қуып жіберіп отырған. Адамдарды жындар мен перілерден құтқара отырып, баксы жақсы рухтардың кеңесін айтып және болашақты болжап отырған. Қазақ бақылылары рухтардың – жындардың (жынның) көмегіне сүйенген. Жындар мұсылман және пұтқа табынушы, жақсы мен жаман болып екіге бөлінді [Досмурзинов 2023: 182].

Көптеген халықтардың өмірінде бақылық наным-сенімдерден туындаған шамандық элементтері анық байқалады. Сонымен, бір кездері озық өркениетімен ерекшеленген түріктер бақылық қабілеттерге басты орын берді, көшпелі империялардың жоғарғы билеушілері мемлекетті басқарған кезде бақысы – бақылылардың көмегіне жүгінді. Адамдар табиғат алдында дәрменсіз сезіне отырып, ауру мен бақытсыздықтан құтылудың басқа жолын білмеді. Осының барлығы халық арасында бақысының «билігін» нығайта түсті. Осылайша, түркі дәуірінде пайда болған шамандық феномені көшпелілер өркениеті кезінде де өзектілігін жойған емес. Ислам діні бақылылар шақыратын жындардың, шайтандардың және аруақтардың бар екенін жоққа шығармады, бірақ олармен қарым-қатынас орнату бірқатар ауыр күнәлар болып саналды. Кеңес үкіметінің саясаты шаманизмнің дамуына кедергі болды. Кейін еліміз егемендік алған тұста оның осал тұстары анда-санда байқала бастады [Аташ 2022: 181].

Бақылылар да көріпкелдікпен айналысқан. Бақысының болашақты болжауға, адам тағдырын шешуге, оның ой танып, өткенді ашық айта алатынына, табиғи өзгерістер туғызатынына, аруақтарын қуа алатынына халық қай заманда да сенген.

Бақысыға тән тағы бір қасиет – сауықтыру. Жүйке жүйесіне әсер ету, қобыз тарту, түсініксіз сөздер айту, аруақтармен тілдесу, гипнозға түсу, жонглёрлық сияқты әрекеттер арқылы қазақтың иірімдері науқастың сауығып кетуіне ықпал еткен.

Халық музыкасында шамандық күйлер сақталған. Бақылылар ертеде асатаяқ, кепшік, дауылпаз сияқты

ұрмалы аспаптарды пайдаланғанымен, олардың негізгі музыкалық қасиеті қобыз болған. Бақылылардың әуендері халық музыка мәдениетінің стильдік ерекшеліктері мен тарихи негіздерін зерттеу үшін аса қажет маңызды мұра болып табылады. Ондай адамдар тек қана адамдарды емдеп қоймай, сонымен қатар олардың өмірін өзгерту үшін әртүрлі әдістерді қолданған. Олар осындай ем-дом үстінде еліріп, билеп, айғайлап, жануарлардың дауысын салып терең трансқа түсетін болған.

Нәтижелерді талқылау. Дәстүрлі дүниетанымының, әсіресе Сібірдегі байырғы халықтардың шамандығы ондаған жылдар бойы отандық және шетелдік зерттеушілердің назарында болды. Ямало-ненец автономиялық округінің аумағында тұратын халықтардың, ең алдымен, ненецтердің шамандығы сарапталған. Ямало-ненец шамандарының дәстүрлі көзқарасы ғылымда бөлек орын алады [Кенин-Лопсан 2007: 206].

XIX және XX ғғ. ғылыми еңбектерде, шамандардың мәдениеті мен фольклорына ерекше мән берілген. Нәтижесінде шамандар жүргізетін рәсімдер туралы әрбір зерттеуші өзінің қол жазбаларында жазды.

Ненец шаманизмінің ең алғашқы деректері XVI ғ. жатады. 1556 ж. олардың қатарында болған ағылшын саяхатшысы Ричард Джонсон оған қатысуға рұқсат етілген шамандық рәсімді сипаттады. Ненецтердің сенімдері, атап айтқанда шамандығы туралы бөлек мәліметтерді XVI ғ. аяғында голландиялық экспедиция жинады [Харитоновна 2006: 372].

Алайда этнографиялық материалдарды жүйелі жинақтау тек өткен ғасырда, негізінен оның екінші жартысында ғана басталды. Соңғы онжылдықтарда Сібірдің шағын халықтарының дәстүрлі мәдениетін зерттеу міндеті ерекше әлеуметтік мәнге ие болды. Өйткені байырғы халықтардың мәдени мұраларына деген қызығушылықтары тереңірек және сапалы бола бастады. Қазір бұл халықтардың көптеген өкілдері, оның ішінде, ненецтер, өз болашағын ата дәстүрлерімен, соның ішінде ішкі дүниетанымының діни сенімдердің, дәстүрлердің сақталуымен тығыз байланыстырады. Дәстүрлі мәдениет пен тұрмыс элементтерінің бірі ретінде шаманизмнің сипаттамасы берілген. Ненец шаманизмі діни идеялар мен культтік жүйенің, әлеуметтік қатынастардың және діни қызметкерлер институтының, сондай-ақ психологияның, фольклор мен өнердің ажырамас бірлігін білдіреді.

Ненецтердің діни мәдениетінде өте көп және күрделі пантеон бар, оның ішінде ондаған кейіпкерлер: Нум – жаратушы құдай, Нга – жер асты әлемінің құдайы, Илебям Пертя – адамдарға бұғы беретін молшылық құдайы, Сиу – Нга-Нися – жеті өлімнің әкесі, Я Минья – қамқоршы құдай, Ямал Не – Ямал құдайы және т.б. Бұл құдайлар негізінен табиғат күштері мен элементтерінің бейнесі болып табылады және адам қызметінің әртүрлі қамқоршы ретінде әрекет еткен [Досмурзинов 2023: 285].

Ненец мифологиясы бойынша, жоғарғы әлем тоғыз деңгейден тұрады, олардың алғашқы жетеуін аспан, ал аспанның үстінде сегізінші және тоғызыншы қабаттар (шексіз кеңістік) орналасқан. Барлық деңгейлер бірінің үстінен тігінен орналасқан. Жоғарғы Құдай, ғаламның жаратушысы Нум Вэсоко және құдай Йа'Минья жетіден тоғызға дейінгі кедергілердің артындағы жоғарғы қабатта, жұлдыздардың, айдың үстінде, күннен алыс жерде тұрады. Нумның әкесінен бөлек тұратын жеті ұлы бар және олардың әрқайсысы белгілі бір қабаттың билеушісі. Сонымен қатар, Нумның ұлдары жеке Ненец кландарының меценаттары болып саналады. Аспанның бірінші қабаты Нувхоба деп аталады, онда Нумның үлкен ұлы Яв'Мал тұрады. Нуманың қалған ұлдары аспанның басқа қабаттарында тұрады – Хынгартее, Якха'Мюй, Сабетха Якха, Хамба Якха, Яптнк хехе. Жоғарғы әлем аспанының жетінші қабатында Нумның кенже ұлы Нумгимпой тұрады деп мәлімет еткен [Стасевич 2009: 84].

Төменгі әлемнің Иесі – бұл мұңды Нга – көптеген зұлымдық пен қараңғы күштердің билеушісі. Нга бейнесі қорқынышты тудырады – адамдарды қудалайтын қараңғылық күштерінен қорқу, сондықтан адам ешқашан өзін қауіпсіз сезінбейді. Жер асты әлемінің ең қорқынышты тұрғындары ауру жіберетін рухтар болып саналады – Хабцянго Минрепа, Мадна, Нгуцяда, Хапсосяда, Тери Нгамге, Сустана, Мал'Тенга, Ненші орманы және т.б. Олар ауру рухтарын өлімнің ұлы рухы Нгаға бағынатын өлім рухтары деп санайды [Харитоновна 2006: 126].

Ненецтердің діни көзқарастары бойынша бақыларды екі топқа бөледі: «мат адебья» және бастамашыл дап ұстаған бақсы – «тадебья си мя деб». Белгілі сынаулардан өткендер, белгілі бір мәртебеге ие болды және діни рәсімдерді орындау құқығына ие болды. Білімсіз бақылар да көп болды, олар шаруашылықпен айналысты. Білімсіз бақылардың әрқайсысының шамандық дүниетанымға байланысты

өз білім шеңбері, өз тәжірибесі болған. Олардың кейбіреулері көрнекті ақыл-ой, байсалдылық, жақсы есте сақтау қабілетімен туыстарының үлкен құрметіне ие болып, білімі мен өнері бойынша тіпті адал бақылардан да асып түскені ғылыми дерек көздерінен байқауға болады [Шаманы и боги 1998:126].

Бірақ сонымен бірге олар өздерінің қызметтік құқықтарының шегінен шықпады, әйтпесе наным-сенімге сәйкес, рухтар немесе құдайлар оларды жазалай алады. «Мал тадебья» қатарына Юдарт бақыларының келесі категориялары кіреді – армандағы оқиғаларды болжаушы; Севтана – алысты көріп, ауруды ішкі күшімен тани білетін; Илтана – өмір беруші, көріпкел; Тэлтана – бақсы аудармашы, Ипгұтапа – кеңесші, көріпкел. Мал тадебья негізінен негізгі бақылардың салт-жоралары кезінде көмекшілері ретінде қарастырылды [Кенин-Лопсан 2007: 206].

Қорытынды. Қорытындылай келе, бұл жұмысты жазуда ғылыми дерек материалдардың орасан зор мөлшеріне қарамастан, қазақ және сібір бақыларының дәстүрлі діни дүниетанымы туралы толық көрсету мүмкін болмады. Жиналған материалдар бақысының өзін зерттеуге, олардың дәрежелерін талдауға және құрылымын сипаттауға мүмкіндік туғызды. Демек, қазақтар мен шығыс сібірліктердің «шамандық сыйға» ие болу туралы ойлары көп жағынан ұқсас екенін көреміз. Көбінесе адамдар қасшаманға дейінгі рухтың әсерінен бақсы болуы да, бақылардың ең күшті деп саналуы ғажап емес. Бақылар зұлым рухтармен күресті, олар туралы идеялар өте ерекше аурулар туралы көзқарастарға негізделген. Сондықтан қазақ және сібір бақыларының дәстүрлі әдет-ғұрыптарының негізгі мақсаты – ауруды емдеу болды.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к. Ибадуллаева З. Ө.

ӘДЕБИЕТ

Аташ Б.М., Танжаров М.И. Көне түркі-түркі-қазақ даласындағы шаманизмнің генезисі мен эволюциясы: тарихи-танымдық бағдарлар // Адам әлемі. №2 (92) 2022. 173-187 бб.

Берік Жүсіп. Бақылық // Қазақ әдебиеті. 2010. №3 (3167). 15 б.

Валиханов Ч.Ч. Этнографическое наследие казахов. Астана: Алтын кітап. 2007. 291 с.

Дарханова А.И. Неошаманизм как точка бифуркации в развитии шаманизма // Вестник Бурятского го-

сударственного университета. Сер. философия, социология, политология, культурология. Улан-Удэ, 2008. Вып. 14. С. 73-76.

Досмурзинов Р.К. Шаманские практики в системе верований казахов и тувинцев (1920 – 1960-е гг.): сравнительный анализ // Новые исследования Тувы. 2023, № 1. С. 280-288. DOI: <https://doi.org/10.25178/nit.2023.1.16>

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 4-х томах. Т. I. Алматы: Атамұра, 1996. 544 с.

Касабекова Е., Табашев Г., Тутинова Н. Религиозные традиции казахского народа до ислама // Вестник КазНУ. Сер. Религиоведения. 2021. № 4. Т. 28. С. 58-65.

Кенин-Лопсан М.Б. Алгыши тувинских шаманов. Якутск: Бичик. 2007. 206 с.

Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-казацкого народа // Этнографическое обозрение. Кн. 111–112. № 3–4. 1916. С. 123-155.

Фильструп Ф. А. Из обрядов жизни киргизов начала XX века. Москва: Наука. 2002. 300 с.

Харитонова В. И. Феникс из пепла? Сибирский шаманизм на рубеже тысячелетий. Москва: Наука. 2006. 372 с.

Шаманы и боги. Тюмень: Институт проблем освоения Севера СО РАН. 1998. 126 с.

А.С. ИСАКОВА

Айсана Сериковна Исакова,
Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі,
Орал қ., Қазақстан;
Aisana_1990@mail.ru

ӘЙЕЛДЕР ӘШЕКЕЙІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЭТНОЛОГИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада жұптастырылған білезіктерді қолдану дәстүрін талдаудың алдын ала нәтижелері келтірілген. Дереккөз сармат уақытының (б.з.д. V–IV ғғ.) Ұрысай 2 кешенінен алынған олжалар және жұптасқан білезіктер Тақсай 1 оба кешенінің № 6 обасындағы элиталық жерлеу рәсімінен (б.з.д. V–IV ғғ.) шыққан. Дәл осы олжалар жұптасқан білезік тағу дәстүрінің таралуын зерттеудің бастапқы нүктесі болды. Этнографиялық материалды зерттеуге, оның ішінде қазақ мәдениетіндегі осы дәстүрдің рөлін талдауға ерекше назар аударылды. Кейінгі уақыттардағы аталған білезіктердің кездесуі, таралуы, жасалу жолдары айтылады. Сонымен қатар білезіктерді археологиялық, этнологиялық зерттеу арқылы әйел адамның қоғамдағы орнын, беделін анықтауға мүмкіндік жасадық. Осы тұста қазақ этнологиясындағы зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасау арқылы қазіргі қоғамдағы білезіктердің маңыздылығын айттық.

Түйін сөздер: этнология, Ұрысай 2, Тақсай 1, оба, зергерлік өнер, білезік, археология

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. гранттық қаржыландыру аясында орындалды, жобаның ЖТН АР 14870513

ЖЕНСКИЕ УКРАШЕНИЯ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ЭТНОЛОГИИ

В статье изложены предварительные результаты анализа традиции использования парных браслетов. Источником послужили находки, полученные из комплекса сарматского времени (V–IV вв. до н.э.) Урысай 2, и парные браслеты из элитного погребения в кургане № 6 могильника Таксай 1 (V–IV вв. до н.э.). Именно эти находки послужили отправной точкой для исследования распространения традиции ношения парных браслетов. Особенное внимание уделено изучению этнографического материала, в том числе анализу роли данной традиции в казахской культуре. Упомянуты встречи, распространение, способы изготовления упомянутых браслетов в более поздние времена. Кроме того, благодаря археологическому, этнологическому изучению браслетов удалось определить место, авторитет женщины в обществе. В этой связи, проанализировав труды исследователей казахской этнологии, мы подчеркнули важность браслетов в современном обществе.

Ключевые слова: этнология, Урысай 2, Таксай 1, курган, ювелирное искусство, браслет, археология

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2024 гг., ИРН проекта АР 14870513.

WOMEN'S JEWELRY and THEIR REFLECTION in MODERN ETHNOLOGY

The article presents preliminary results of an analysis of the tradition of using paired bracelets. The source of the findings is from the complex of the Sarmatian period at Uryсай 2 (5th-4th centuries BC) and paired bracelets also originate from an elite burial in mound No. 6 of the Taksay-1 burial ground (5th-4th centuries BC). These findings served as the starting point for studying the spread of the tradition of wearing paired bracelets. Particular attention is paid to the study of ethnographic material, including an analysis of the role of this tradition in Kazakh culture. The meetings, distribution, and methods of making the mentioned bracelets in later times are mentioned. In addition, thanks to the archaeological and ethnological study of bracelets, it was possible to determine the place and authority of a woman in society. In this regard, after analyzing the works of researchers of Kazakh ethnology, we emphasized the importance of bracelets in modern society.

Keywords: ethnology, Uryсай 2, Taksay 1, mound, jewelry art, bracelet, archeology

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022–2024. AR 14870513.

Кіріспе. Зергерлік өнердің қазақ мәдениетінде алатын орыны ерекше. Зерттеулерге сүйенсек, тарихы тереңнен келе жатырған бұл өнер өз негізін – Қазақстан аймағында мыс, қалайы, алтын сияқты бағалы металдарды игеріп бастаған, ерте заманнан алады. Мақаланы жазудағы мақсатамыз – әшекей бұйымды, нақтырақ айтсақ, білезікті археологиялық, этнологиялық деректерді пайдалану арқылы зерттеу болып табылады. Ал негізгі міндетімізге – Батыс Қазақстан облысында жүргізілген тарихи, археологиялық зерттеулер арқылы әртүрлі ескерткіштерден табылған білезіктерді анықтау жатады. Батыс Қазақстан облысы, Шыңғырлау ауданы маңындағы Ұрысай 2 кешені, № 13 обадан қола жұп білезік, Тақсай 1 кешені, № 6 обадан алтын білезік, сонымен қатар, Ақтөбе облысы территориясындағы Тасқопа V ескерткішінен екі қолына тағылған екі білезік табылды. Осы зергерлік бұйымдарды сипаттай келе қазіргі этнологиядағы білезіктердің маңызы, олардың түрлері мен ұқсастықтары баяндалды.

Зерттеу әдістері және материалдары. 2021 ж. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің, тарих және археология бөлімінің аға ғылыми қызметкері Я.А. Лукпанованың жетекшілігімен Батыс Қазақстан облысы Шыңғырлау ауданындағы Ұрысай 2 қорымына археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында № 13 обадан екі адам сүйегі анықталды, бірі ер адамның сүйегі, ал екіншісі оның артқы жағына жерленген әйелдің қаңқасы, ол шұңқырдың солтүстік қабырғасында орналасқан. Сонымен қатар әйел адамның мойын омыртқасы жанынан әртүрлі мөлшердегі моншақтар тіркелді. Ал қола білезіктер әйелдің білегіне тағылған. Өлшемі 5,6×6,6 см болатын қола білезіктің қиылыспайтын ұштары бар, қимасы дөңгелек (1-сур.) [Лукпанова 2022: 82].

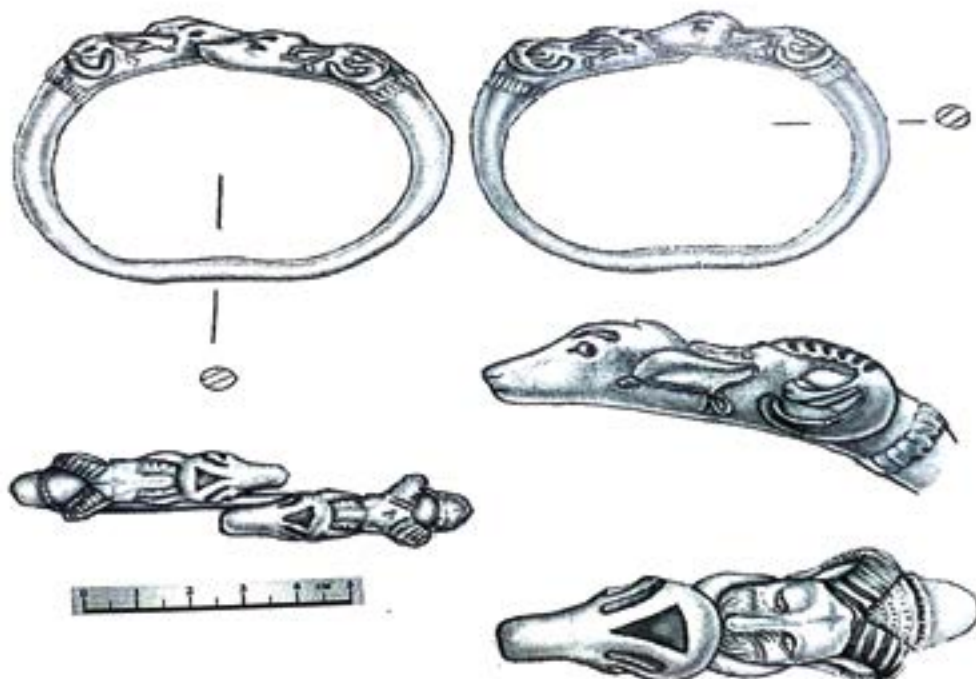
Келесі Тақсай 1 оба кешені Батыс Қазақстан облысы Теректі ауданының Долина ауылынан оңтүстікке қарай 8 км қашықтықта орналасқан. Бұл кешен 2012 жылдың мамыр айында анықталып, № 1–6 обаларға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Зерттеу нәтижелері бойынша диаметрі мен биіктігі жағынан № 1 (өлшемі 2,5×60 м), № 2 (өлшемі 4×70 м) обалар ең ірілері болып саналады. № 6 обаның мерзімі б.д.д. VI ғ. аяғы – б.д.д. V ғ. басына, яғни, ежелгі сармат кезеңіне, ал, № 3, № 4 обалары б.д. II–IV ғғ. кезеңделетін соңғы сармат уақытысына жатқызылады [Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері 2013: 99–102]. № 6 обадағы № 3 негізгі жерлеу орнынан табылған әйел адамның қолына екі алтын білезік тағылған. Білезіктен мүйізді жыртқыштың ауызы ашылған түрде шөп қоректі жануарға шабуылдаған сәті бейнеленген қысқа көрініс байқалады. Жасалуы жағынан осы түрдегі білезіктерді скиф кезеңіне тән бұйымдармен салыстыруға болады [Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері 2013: 136].

Жұп білезіктің біреуі – жұмыр қималы болып келген, дөнекерлену арқылы жасалған Білезіктің сақталуы орташа деңгейде, сыртқы ені 8,0 см, ішкі ені 6,5 см, шетіне дейінгі ұзындығы 4,0 см, ішкі биіктігі 5 см, сыртқы биіктігі 6,5 см. Саламағы 182 г. Екі жұп білезіктің айырмашылығына – екінші білезікте бейнеленген шөпқоректі жануардың маңдайында орналасқан ұшбұрышты ойықта сұр-көкшіл түсті жапсырма қалдықтарының сақталып қалғандығы жатады (2-сур.) [Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері 2013: 182–186].

Келесі білезік Ақтөбе облысы, Темір ауданында орналасқан, ерте темір дәуірінің элиталық ескерткіштерінің бірі саналатын Тасқопа V, № 1 обасынан анықталды. Оның биіктігі 2,2 м, диаметрі 33 м. Осы

1-сур. Ұрысай 2, № 13 оба. Қола білезіктер ([Лукпанова 2022: 83] бойынша)

2-сур. Тақсай 1, № 6 оба. Алтын білезіктер
([Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері 2013:185] бойынша)

обадан археологиялық зерттеу барысында сүйектің екі қолына екі темір білезік тағылған. Білезіктердің ені 2 см, диаметрі 6–7 см, дөңгелек пішінді [Бисембаев и др. 2021: 47].

Қазақ халқының зергерлік өнері жайында көптеген ғалымдар өз еңбектерінде баяндап келеді. Солардың бірі С. Касиманов «Қазақ халқының қолөнері» атты еңбегінде зергерлік өнердің басты үлгілері, соның ішінде, білезік туралы жазады. Жалпы қазақ зергерлері жасап жүрген білезіктердің қос, бес, жұмыр, орама, бұрама, кавказ, көзді, қолқа деген түрлері бар [Касиманов 1996: 145]. Мысалы, жұмыр білезік – білезік салатын кісінің қалауынша жуандығы әр түрлі жұмыр күмістен иіліп дайындалады. Білезікті кейде қолдың басынан білекке қарай киілетін етіп, екі басы түйістірілген шығыр пішіндес етіп жасайды. Келесі бұрама білезік – бұл дайындалуы жағынан өте онай, жарасымды білезік. Білезік екі не үш жұмыр күміс шыбықтарды қосып, бұрау арқылы әзірленеді. Оның екі басына әр алуан бедері бар бунақтар, бұршақтар, жидектер қойылып, кейде олардың үстіне тас көздер орнатып әшекейлеген.

Көзді білезік – жұмыр немесе жалпақ күмістің не

алтынның бетіне бедерлі ернеулер жасап, ақ, көк, қызыл, жасыл түсті асыл тас көздер орнату арқылы жасалған. Көздерді ұстап тұратын ернеулі ұялар батыру, сызу, бедерлеу, бұрыштау әдістерімен өрнектелген [Касиманов 1996: 146].

Бұл білезіктердің үлкен-кішілігі, ауыр-жеңілдігі шебердің қалауынша түрлене береді. Мысалы, қос білезік – жалпақ бауырлы тұтас келеді де үстінгі беті қатарласқан қос жұмыр болады. Бұған көбінесе «сыңыр өкше», «ырғақ», «бұрма», «көз» сияқты өрнектер салынады. Қос білезік жасау Солтүстік Қазақстан аймағында да көбірек кездеседі [Касиманов 1996: 145].

Нәтижелер және тақылау. Мақаламызға өзек болған білезіктерді археологиялық зерттеулер барысында Ұрысай 2, Тақсай 1, Тасқопа V ескерткіштерінен табылып, зерттелді. Зерттеу нәтижесінде жерленген әйелдердің қоғамдағы дәрежесін көруге болады. Білезік буын ауруларының алдын алады, қолдың тазалығын күшейтеді, жын-перілерді қуады деген ұғым халық арасында кеңінен таралған. Соның ішінде, білезік адам бойындағы күш-қуатын сақтайды [Тоқтабаева 2011: 116–119]. Бұл нәтижелерден біз әйел адамдарының

өміріндегі беделінің биік екенін және де адам емдеген болуы мүмкін деген қортындыға келеміз. Жалпы этнологияда қандай да бір бұйымды сәндікпен қатар мән-мағынамен тағып отырған. Қазақ этнологиясында білезік – әйелдер күнделікті тастамай тағып жүретін ең сүйікті әшекейлерінің бірі болған. Әдетте әйел адамдар жұп білезіктен, кейде, екі қолына қос-қостан білезік таққан.

Қорытынды. Мақаламызды қорытындылай келе қазақ халқының қай өнер бағыты болмасын өзіндік терең тамыры бар, тарихы сонау әріден бастау алатын құбылыс. Зергерлік өнері этнос мәдениетін құрайтын маңызды бөліктерінің бірі. Археологиялық, этнологиялық зерттеулерге сүйенсек қай заманда да бұл әшекей бұйымдардың маңыздылығы жойылмаған. Археологиялық қазбадан табылған білезіктердің сүйекпен бірге жерленуі де жайдан жай емес. Қоладан бастауын алған білезіктердің уақыт ағымына қарай, әр түрлі металлдардан жасалып, жалғасып келеді. Жалпы қазақ халқы, ертеден тазалықты, әдемілікті жақын тартқан. Кейінгі уақыттарда әйел затының әшекей бұйымдарының күмістен жасалуы осыған дәлел. Өңірде, халық арасында жаңадан түскен келінде, жалпы әйел адамның қолында күміс білезігі болмаса,

ұсынған асын таза деп есептемеген деген салт бар. Болашақта бұл ұмытылып бара жатырған салтты қайта толықтай зерттеп, жаңғыртуды мақсат етіп қойдым.

Ғылыми жетекшісі: Лукпанова Я.А.

ӘДЕБИЕТ

Бисембаев А.А., Жамбулатов К.А., Хаванский А.К., Ахатов Г.А., Жанузак Р.Ж. Могильник Таскопа V – памятник элиты кочевников раннего железного века Западного Казахстана // Уфимский археологические вестник. 2021. № 1. Т. 21. С. 42-58.

Лукпанова Я.А. Исследования курганного комплекса Урысай-2 // Қазақстан археологиясы. 2022. № 2 (16) С. 74-93.

Батыс Қазақстанның ежелгі көшпенділері / М.Н. Сдыков, Я.А. Лукпанова. Орал: Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы, 2013. 291 б.

Тоқтабаева Ш. Қазақтың зергерлік өнері. Алматы: Кітап, 2011. 238 б.

Касиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1969. 248 б.

**МУЗЕЙТАНУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ
МҰРАНЫ ҚОРҒАУ**

**МУЗЕЕВЕДЕНИЕ И ОХРАНА
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

К. Б. МАМИРОВ
А. Ж. ӘБДЕНОВ
Р. Н. ТӨЛЕНТАЙ
Д. Н. ҚАБЫЛАШЕВА
Х. А. ДАРИБАЕВА

Кайрат Базарбаевич Мамиров
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Ақтөбе қ., Қазақстан;
kairatm_1985@mail.ru

**Айдын Жақсанұлы Әбденев,
Раушан Нұрбекқызы Төлентай,
Дана Русланбекқызы Қабылашева,
Хадиша Абаевна Дарибаева**
Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан;
Aidyn_617@mail.ru
raushan2605t@mail.ru
danakabylasheva28@gmail.com
tendernessluv21@gmail.com

ТӨЛЕУБҰЛАҚ ШАҒЫН АУДАНЫНЫҢ ТУРИСТІК ӨЛЕУЕТІ

Мақалада туризмді дамытудағы Төлеубұлақ шағынауданының археология, тарих және этнография, сонымен қатар табиғат нысандарының маңыздылығы қарастырылады. Төлеубұлақ Үлкен үңгірінің маңына алғашқы адамдар тас ғасырында-ақ қоныстанған екен, бұған соңғы кездері осы аймақтан анықталған көптеген заттар дәлел. Үңгірдегі суреттер Қазақстан аумағындағы ең ежелгі суреттер болып табылады. Қаракөл ауылы жанында, Орқаш қорықшасы аумағында орналасқан Орқаш I қорымы, Орқаш шатқалы, Қарағұл тамы кесенесі осы шағынауданға туристерді тартуда ерекше рөл атқарады. Жоғарыда аталған барлық нысандар Ақтөбе облысының киелі ескерткіштер тізіміне енді. Табиғат нысандарының ішінен Тұздықөл көлін, Шиелі кратерін атап өтуге болады. Ескерткіштер арасындағы қашықтықты ескере отырып, 5 адамға арналған 3 күндік туристік бағдар ұсынылады. Бұл Ақтөбе облысының ішкі туризмін дамытуға арналған бір бағыт ретінде қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: Төлеубұлақ шағынауданы, Мұғалжар ауданы, ескерткіштер, туризм, бағдар

Қаржыландыру көзі: Жұмыс ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған іргелі ғылыми зерттеулер жобасы аясында, ЖТН BR20280993 даярланды.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ МИКРОРАЙОНА ТОЛЕУБУЛАК

В статье рассматривается значение объектов археологии, истории и этнографии, а также природы микрорайона Тoleубулак для развития туризма. Окрестности Большого грота Тoleубулак были заселены первобытными людьми еще в каменном веке, о чем свидетельствуют многочисленные находки, обнаруженные здесь в последнее время. Рисунки в гроте являются самыми древними на территории Казахстана. Особую роль для привлечения туристов в этот микрорайон играют могильник Уркач-I, урочище Уркач, расположенные вблизи с. Каракөл и находящиеся в пределах заказника Орқаш, мавзолей Карагул тамы. Все вышеперечисленные объекты вошли в реестр сакральных памятников Актюбинской области. Среди объектов природы можно назвать соленое оз. Туздыколь и кратер Шиели. Учитывая расстояние между памятниками, предлагается трёхдневный туристический маршрут на пять человек, который в дальнейшем может использоваться как один из направлений для развития внутреннего туризма в Актюбинской области.

Ключевые слова: микрорайон Тoleубулак, Мугалжарский район, памятники, туризм, маршрут

Источник финансирования: Работа выполнена в рамках проекта фундаментальных научных исследований Комитета науки МНВО РК на 2023–2025 гг., ИРН BR20280993.

THE TOURISTIC POTENTIAL of the TOLEUBULAK MICRODISTRICT

The article examines the importance of archaeological, historical and ethnographic objects, as well as the nature of the microdistrict Toleubulak for the development of tourism. The neighbourhood of the Big grotto Toleubulak was inhabited by primitive people in the Stone Age, as evidenced by numerous finds discovered here recently. The drawings in the grotto are the oldest on the territory of Kazakhstan. The Urkach-I burial mound, Urkach tract, located near Karakol village and within the Orkash preserve, and Karagul tamy mausoleum play a special role in attracting tourists to this microdistrict. All the above mentioned objects are included in the register of sacral monuments of Aktobe region. Among the objects of nature we can name the salt lake Tuzdykol and Shieli crater. Taking into account the distance between the monuments, it is proposed a 3-day tourist route for 5 people, which can be used as one of the directions for the development of domestic tourism in Aktobe region.

Keywords: Toleubulak microdistrict, Mugalzar district, monuments, tourism, route

Source of funding: The work was carried out as part of the implementation of the tasks of the project of fundamental scientific research of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, IRN BR20280993.

Төлеубұлақ шағынауданының туристік әлеуеті қазіргі кезде Ақтөбе облысының ішкі туризм саласында зерттелмеген, әрі қолданылмаған өзекті бағыттардың бірі болып отыр. Сол себепті осы тақырып аясында шағын ауданда шоғырланған әртүрлі нысандардың туристер үшін маңыздылығына тоқталып, ескерткіштерді тамашалау үшін 3 күнге арналған туристік бағдар ұсынылып отыр.

Төлеубұлақ шағынауданы Ақтөбе облысының Мұғалжар ауданы аумағында Мұғалжар тауларының батыс баурайында орналасқан. Шағын ауданда Төлеубұлақ үңгірі маңы ескерткіштері, Орқаш I қорымы, Орқаш қорықшасы, Тұздықөл көлі, Қарағұл тамы кесенесі және басқа да нысандар туристер үшін қызығушылық тудырады (1-сур.).

Тас ғасырына жататын Төлеубұлақ петроглифтері Бұлақты ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 13 км жерде, Мұғалжар жартасты жыныстарының жер бетіне шыққан жерінде орналасқан. Төлеубұлақ үңгіріндегі петроглифтер Қазақстандағы ең ежелгі жартастағы суреті бар ғибадатхана болып табылады. Жел салдарынан кремнийлі құмтас жартасты қалдықтарында шағын үңгірлер пайда болған. Оларды ежелгі адамдар сурет салуға арналған киелі орын ретінде қолданған.

Үңгірдегі петроглифтердің негізгі идеясы палеолит дәуірінде басталған және ұзақ уақыт бойы сақталған құнарлық ғұрпымен байланысты. Тас ғасырында адамзат қауымдастығы арасындағы өмір сүрудің қиын жағдайлары, тұрақты азық көзінің болмауы, туудың және өмір ұзақтығының төмен болу деңгейі, өлудің жоғары болуы ұрпақты жалғастырумен байланысты ғұрыптың мағынасының тереңдеуіне алып келді. Осылайша, Қазақстан халқы үшін киелі Төлеубұлақ петро-

глифтері табиғат, тарихи-мәдени мұра нысандарының тізіміне енді [Байпаков және т.б. 2017: 80].

Сонымен қатар Төлеубұлақ петроглифтері және оған салыстырмалы түрде жақын маңда шоғырланған әртүрлі тарихи дәуірлерге жататын ескерткіштер мен табиғи орындар Ақтөбе облысының киелі географиясы нысандарының тізіміне енген болатын Олар: Орқаш I қорымы, Орқаш қорықшасы, Қарағұл тамы кесенесі [Байтанаев және т.б. 2021: 289, 365, 372, 437].

Шағынауданда осындай нысандардың орналасуын ескеріп, туристік әлеуетін көтеру мақсатында шілде айында 3 күнге созылатын отбасылық туризмді жүзеге асыру үшін туристік бағдар ұсынылып отыр. Бұл жерде нысандар туралы мәлімет бере алатын археолог-гид болуы керек.

Саяхат жасау ауданы анықталғаннан кейін карта бойынша нақты бағдар жоспарланды. Бағдар күндерге бөлініп, тиімді жолдар бойынша күндіз жүру бағдарлары өлшенді. Сонымен қоса түнеу орындары, тамақтанатын жерлер анықталды [Бардин 1981: 33].

Үш күнге бөлінген бағдардың жалпы қашықтығы 550 км құрады. Бұл қашықтықты жүріп өту үшін автокөлік қажет. Автокөлікті жалға алу мәселесі – туризм саласындағы маңызды мәселе, өйткені белгілі бір өлкедегі туристік саяхаттар үшін қозғалыс құралы ретінде автокөлік қолданылады. Қазіргі таңда бірнеше күнге созылатын отбасылық туризм үшін жол талғамайтын жеңіл көліктер туристер тарапынан сұранысқа ие. Жалға алынатын автокөлік мүмкіндік болса жүргізушісімен болғаны дұрыс [Биржаков және т.б. 2007: 199].

Туристік саяхатқа шықпастан бұрын қажетті құрал-жабдықтарды (туристік заттар, киім, азық-түлік, ауыз

1-сур. Төлеубұлақ шағынауданының туристік әлеуеті. Орындаушы: Қайрат Мамиров

су, дәрі-дәрмек және т.б.) жинақтап, реттеп, дайындап алған жөн.

Сонымен 1-ші күні келесідей бағдар ұсынылып отыр: Ақтөбе қаласы – Қандыағаш қаласы – Жұрын ауылы – Қаракөл ауылы – Орқаш I қорымы – Орқаш шатқалы – Қаракөл ауылы – Қаралаатсай ауылы – Бұлақты ауылы – Төлеубұлақ бұлағы (231,5 км).

Бағдар бойынша 1-ші нысан – Орқаш I қорымы. Қорым Қаракөл ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 5,6 км жерде Орқаш қорықшасы аумағында суайрық үстірті үстінде орналасқан. Археологиялық ескерткіш шамамен 40-қа жуық жерлеу-ғұрыптық нысандардан (қорғандар, ғибадатханалар) тұрады. Қорықтағы ең ірі нысан – диаметрі 40 м, биіктігі 4 м болатын № 1 қорған. 1992 жылы 12 қорғанда қазба жұмыстары жүргізілді, зерттеулер нәтижесі олардың ерте темір дәуірінде тұрғызылғандығын көрсетті [Мамедов және т.б. 2022: 17].

Орқаш I қорымында кейінгі кезеңдерге жататын бірқатар ескерткіштерге қазба жұмыстары жүргізілді.

Осылайша бұл археологиялық кешеннің ерте темір дәуірінен ортағасыр уақытына дейін адамдарды жерлеу орны болғандығы анықталды [Бисембаев және т.б. 2013: 50].

Қорымның Ақтөбе облысының тарихы үшін маңыздылығымен танысқаннан кейін туристер осы қорықша алқабында орналасқан келесі нысан – Орқаш шатқалына бағыт алды. Орқаш шатқалындағы тоғай құмтастардың үгілуі нәтижесінде түзілген құмды массивте орналасқан. Жерасты суларының жер бетіне жақын жатуына байланысты құмды төбелер арасындағы бұлақ көздері маңында қайың және көктерек ағаштары тараған. Орқаш тоғайында барлығы 300-ден аса өсімдік түрі кездеседі, олардың 32-сі бұл өлке үшін сирек болып келеді.

Мұнда Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек, әрі эндемикалық түрлердің ішінде Талиев кекіресі, Мұғалжар кекіребасы, Комаров жоңышқасы, теңгежапырақты шықшөп, теппекбас сүйсін, қатпарлы гүлтөжі кездеседі [Байтанаев және т.б. 2021: 365–366].

Осы жерде табиғат аясында түскі ас ішіп, бағдар бойынша 61 км қашықтықтағы Төлеубұлақ бұлағына қарай бет алады. Кешке бұлаққа жетіп, туристік лагерь құрылады, кешкі ас дайындалады. Осылай 1-ші күннің қорытындысы жасалып, туристер бұлақтың жанында түнейді.

Екінші күні экспедиция мүшелері Төлеубұлақ Үлкен үңгіріне жолға шығады. Төлеубұлақ Үлкен үңгірінің символдық белгілері тасты кесудің және соғудың аралас техникасымен жасалып, шеттері қатты тегістелген. Жасау уақыты бойынша ойықтар, белгілер және кесу сызықтары арасында үзіліс жоқ. Негізінен, мұндағы белгілер тегістікте бірнеше өзара байланысқан мәнді композициялар құрайтын әр түрлі қуыстардың (диаметрі 17-25 см, тереңдігі 6 см болатын кесе тәрізді ойықтар) болуымен, сонымен қатар үңгірдің көлбеу еденіндегі «бұршақ тәрізді» («бүйрек тәрізді», «тұяқ секілді» және «жүрек тәрізді») бірегей контурлық бейнелермен сипатталады.

Төлеубұлақ Үлкен үңгірінен солтүстікке қарай 400 м жерде кішігірім Төлеубұлақ 2 үңгірі орналасқан. Мұнда негізінен сызықтық-геометриялық пішіндер және кесе тәрізді ойықтар басым болып келеді. Бұл жартасты жотаның солтүстік беткейінде, Төлеубұлақ 2 үңгірінен батысқа қарай 100 м жерде кейінгі уақытқа жататын, қағу әдісімен салынған бірнеше пішіндер (түйе, жылқы, антропоморфты бейнелер) орналасқан [Төлеубұлақ <...> 2021: 84–88].

Жоғарыда аталған нысандарды тамашалағаннан кейін Төлеубұлақ Үлкен үңгірінен солтүстік-солтүстік-батысқа қарай 4 км жерде орналасқан Тұздықөл көліне барып, танымдық туризммен қатар рекреациялық туризмнің негізін құрайтын физикалық, психикалық және эмоционалдық күштерді қалпына келтіруге бағытталған табиғат аясында денсаулықты жақсартуға болады. Себебі рекреациялық туризм қазіргі кезде туризмнің кең тараған бір түрі болып табылады [Кусков 2008: 30].

Тұздықөл көлі «Ақтөбе облысының су объектілеріне және су шаруашылығы құрылыстарында көпшіліктің демалуына, туризмге және спортқа арналған орындарды белгілеу туралы» Ақтөбе облысы әкімдігінің 2016 жылғы 1 маусымдағы № 227 қаулысына өзгеріс енгізу туралы Ақтөбе облысы әкімдігінің 2023 жылғы 9 қаңтардағы № 2 қаулысында демалыс аймағы ретінде тіркелген [«Ақтөбе облысының <...>» 2023].

2020 ж. Т.Б. Мамиров басқарған «Төлеубұлақ үңгірі-ғибадатханасының петроглифтері және оның мәдени-тарихи округі (Мұғалжардың алғашқы қоғамдарының

киелі ескерткіштері)» атты Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институтының отряды осы жерде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде жерленген мәдени қабаты бар неолит-энеолит уақытына тиісті бірқатар бұлақтық тұрақтар анықталды [Мамиров және т.б. 2020].

Сонымен Төлеубұлақ үңгірі маңында салыстырмалы түрде аз аумақта палеолиттен қола дәуіріне дейінгі әр түрлі уақытқа жататын тас жәдігерлер жиналды, ал бұл өз кезегінде археологиялық кешеннің тұрақты түрде жұмыс істегенін дәлелдейді [Мамиров және т.б. 2021: 118].

Жалпы, Бұлақты ауылы маңында Жем өзенінің жоғарғы бөлігінде палеолит дәуіріне жататын 60-тан астам ескерткіш анықталып отыр. Тас құралдарын жасау үшін осы жерде кең тараған құмтастың түрлі жыныстары қолданылған [Таймагамбетов және т.б. 2012: 110].

Тұздықөлден кейін Төлеубұлақ бұлағы маңына келіп, туристер түскі ас ішіп, Бөрлі ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 10 км, Қайыңды ауылынан солтүстік-солтүстік-батысқа қарай 27 км жерде орналасқан XIX ғ. аяғында тұрғызылған Қарағұл тамы кесенесіне бет алады. Нысан күйдірілген (сыртқы қабырғасы) және күйдірілмеген кірпіштен сазбен қаланған күмбезді-орталықтанған ескерткіш болып табылады. Кесенедің 17 қырлы жұлдызды барабан орнатылған. Кесененің биіктігі 6,7 м. Ескерткіштің бірегейлігі – оның киіз үй тәріздес пішінде салынуы [Байтанаев және т.б. 2021: 289].

Кесенені тамашалағаннан соң, Төлеубұлақ бұлағына қайта оралып, лагерь құрылып, кешкі ас дайындалады. Осы жерде екінші күннің нәтижесі талқыланып, экспедиция мүшелері түнейді.

Үшінші күн Қаракөл ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 16,7 км, Көбелей ауылынан солтүстік-солтүстік-батысқа қарай 4,6 км жерде орналасқан Шиелі метеориттік кратерін тамашалауға арналады. Шамамен 46+/-7 млн жыл бұрын эоцен дәуірінде жер бетіне құлаған Шилі метеориттік кратерінің орны спутниктік карталардан анық көрінеді [Вишневицкий және т.б. 2004: 3–36].

Қазіргі кезде Ақтөбе облысының экономикасында ішкі туризмнен түсетін табыстың мөлшері аз. Ішкі туризмнің дамуы экономикаға оң әсерін тигізіп қана қоймай, жергілікті жердің инфрақұрылым деңгейінің жоғарылуына алып келеді. Ол үшін табиғи және тарихи ресурстар секторы бойынша бағдарлардың, демалыс орталықтарының, бақылау орындарының жағдайын жақсарту керек [Сергеева және т.б. 2016: 186–187].

Төлеубұлақ шағынауданының туристік әлеуеті жоғары екендігі анықталып отыр. 3 күнге арналған танымдық, рекреациялық туризмді дамытуға негізделген отбасылық туристік саяхат жасау үшін бағдарлар ұсынылды. Бағдарлар нысандарға жету мақсаттары бойынша ең тиімді, әрі қолайлы жолдар арқылы жасалып, межелі жерге жылдам жетуге негізделген, ас ішу, түнеу орындары көрсетілген.

Мақалада қарастырылып отырған аудандағы түрлі ескерткіштер мен нысандардың орналасу картасы жасалып, жоспарланған бағдарлар (1-сур.) бейнеленді.

Сонымен, Төлеубұлақ шағынауданында орналасқан түрлі археологиялық, этнографиялық және табиғи нысандардың туристік әлеуетінің зор екендігін көруге болады. Болашақта осы нысандарды жергілікті және шетел туристеріне насихаттау үшін туризм саласын дамытқан жөн. Жоғарыда аталған ескерткіштер бойынша ұсынылып отырған бағдарлар ішкі туризмдегі туристік бағдарлар қатарында орын алады деп айтуға толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТ

«Ақтөбе облысының су объектілеріне және су шаруашылығы құрылыстарында көпшіліктің демалуына, туризмге және спортқа арналған орындарды белгілеу туралы» Ақтөбе облысы әкімдігінің 2016 жылғы 1 маусымдағы № 227 қаулысына өзгеріс енгізу туралы Ақтөбе облысы әкімдігінің 2023 жылғы 9 қаңтардағы № 2 қаулысы // Әділет – Қазақстан Республикасының нормативті құқықтық актілердің ақпараттық-құқықтық жүйесі URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V16C0004975/compare> (қаралған күні 20.02.2024).

Байпаков К.М., Кабульдинов З.Е., Аяган Б.Г., Савельева Т.И., Ажигали С.Е., Курманкулов Ж., Смагулов Е.А., Талеев Д.А., Ускембаева Г.Ж., Мықтыбаева Ж.К., Джумабекова Г.С., Сатенова М.Р., Манпова А.М., Базарбаева Г.А., Воякин Д.В., Ахатов Г.А., Акымбек Е., Козыбаева М.М. Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Под общ. ред. академика НАН РК Б.А. Байтанаева Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. Вып. 1. 904 с.

Байтанаев Б.Ә., Мамиров Т.Б., Ахатов Ф.А., Мықтыбаева Ж.Қ., Шалманова Ә.Б., Бекназаров Р.А., Жұмабекова Г.С., Бисембаев А.А., Базарбаева Ф.А., Байтілеу Д.А., Мамедов А.М., Шағырбаев М.С., Қалдыбаева Г.А. Ақтөбе облысының киелі географиясы. Табиғат, археология, сәулет және этнография

нысандарының тізілімі. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2021. 532 б.

Бардин К.В. Азбука туризма (О технике пешеходных путешествий). Пособие для учителей, руководителей туристских походов со школьниками. М.: Просвещение, 1981. 232 с.

Биржаков М.Б., Никифоров В.И. Индустрия туризма: Перевозки. Издание третье, переработанное и дополненное. СПб.: Издательский дом Герда, 2007. 528 с.

Бисембаев А.А., Бекназаров Р.А., Бидағұлов Н.Т., Баиров Н.М., Дүйсенғали М.Н., Мамедов А.М., Мамиров Т.Б., Мамиров К.Б., Мәден А.Т., Ткачев В.В., Амелин В.А., Шильмағанбетов Н.А. Ақтөбе облысының тарихи-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері. 13 томдық. 8 т. Мұғалжар ауданы. Ақтөбе, 2013. 214 б. қазақша, орысша.

Вишневецкий С.А., Коробков В.Ф. Купол Шийли в Западном Примугоджарье: эоценовая морская импактная структура // Уральский геологический журнал. 2004. №1. С. 3-36.

Кусков А.С. Основы туризма: учебник / А.С. Кусков, Ю.А. Джададян. М.: КНОРУС, 2008. 400 с.

Мамедов А.М., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Погребальные комплексы древних и средневековых кочевников бассейна реки Жем (по материалам могильников Урках-І, Жагабулак І, ІІ). МИАК. Т. XIV. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. 192 с.

Мамиров Т.Б., Таймағамбетов Ж.К., Байтілеу Д.А., Куандық С.Р., Мамиров К.Б. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Петроглифы грота-святылища Төлеубулак и его культурно-исторический округ (сакральные памятники первобытных обществ Мугалжар)». Алматы, 2020.

Мамиров Т.Б., Таймағамбетов Ж.К., Куандық С.Р., Мамиров К.Б. Рекогносцировочные работы в окрестностях Төлеубулак в 2021 г. // Қазақстан археологиясы. Алматы, 2021. № 4 (14). С. 105-120.

Сергеева А.М., Әбденев А.Ж., Мамедов А.М., Сулейменова Г.Ж., Досмуратов Ф.С. Ақтөбе облысының табиғи, тарихи-мәдени мұралары: қорғау және тиімді пайдалану. Астана: Qazaq Geography, 2016. 208 б.

Таймағамбетов Ж.К., Мамиров Т.Б. Палеолит Арало-Каспийского региона. Алматы: Қазақ университеті, 2012. 254 с.

Археологический комплекс Төлеубулак и его окрестности (книга-альбом) / Сост Т.Б. Мамиров, Д.А. Байтілеу, Ж.К. Таймағамбетов, С.Р. Куандық, К.Б. Мамиров. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; Ақтөбе: АКОИМ, 2021. 116 с.

Қ.Б. МАНАСБАЙ

Қайырбек Батырбекұлы Манасбай
Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан;
manasbai2004@mail.ru

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ ЖАҢАҚОРҒАН АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: САҚТАЛУЫ мен ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада Қызылорда облысы Жаңақорған ауданындағы тарихи-мәдени ескерткіштердің көп жылғы зерттеу нәтижелері қысқаша сипатталады. Қазіргі таңда аудан көлемінде 45 ескерткіш қорғауға алынған. 2004–2005 жылдары Тұран археологиялық экспедициясының жетекшісі т.ғ.д., профессор Мадияр Елеуовтің ашып, есепке алған ескерткіштері 2007 және 2011 жылдары орыс және қазақ тілінде шығарылған Қызылорда облысының ескерткіштер жинағы еңбегіне енгізілген. Зерттеу барысында 205-ке жуық ескерткіш есепке алынып, аудан аймағында ескерткіштерде жұмыс істеген өлкетанушы ғалымдардың еңбектеріндегі баламалану мәселесі көтерілген.

Түйін сөздер: Қызылорда облысы, Жаңақорған, Сырдария, археология, барлау, Мәдени мұра, ескерткіш

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. гранттық қаржыландыру аясында орындалды, жобаның ЖТН АР19676962.

СОХРАНЕНИЕ и ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ ИСТОРИИ и КУЛЬТУРЫ ЖАНАКОРГАНСКОГО РАЙОНА КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье кратко описываются результаты многолетних исследований памятников истории и культуры Жанакорганского района Кызылординской области. В настоящее время в районе охраняется 45 памятников историко-культурного наследия. В 2004–2005 годах Туранской археологической экспедицией под руководством д.и.н., проф. М.Елеуова обнаружены новые объекты, которые вошли в Свод памятников истории и культуры Кызылординской области, изданном на русском и казахском языках в 2007 и 2011 годах. В ходе исследования было зафиксировано около 205 памятников, а также поднят вопрос о локализации памятников в трудах ученых и краеведов.

Ключевые слова: Кызылординская область, Жанакорган, Сырдарья, археология, разведка, культурное наследие, памятник

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2025 гг., ИРН проекта АР19676962.

PRESERVATION and STUDY of HISTORICAL and CULTURAL MONUMENTS of ZHANAKORGAN DISTRICT, KYZYLORDA REGION

The article briefly describes the results of long-term research of historical and cultural monuments in Zhanakorgan district of Kyzylorda region. Currently, 45 monuments are protected in the district. In 2004–2005, the head of the Turan archaeological expedition professor Madiyar Eleuov's discovered and recorded monuments. They were included in the collection of monuments of Kyzylorda region published in Russian and Kazakh in 2007 and 2011. During the research, about 205 monuments were recorded, and the issue of equivalence in the works of local historians who worked on monuments in the region was raised.

Keywords: Kyzylorda region, Zhanakorgan, Syrdarya, archaeology, exploration, cultural heritage, monument

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022–2025. IRN AP19676962.

Кіріспе. Адамзат мыңдаған жылдар бойы жинақтаған мәдени және рухани туындыларды сақтауды және оны болашақ ұрпаққа жеткізуді қалайды. Тарихи және мәдени құндылығы бар нысандар қазіргі мәдениеттің негізі тірегі болып табылады. Тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау, қорғау мемлекеттіміздің басым бағыттарының бірі болып табылады.

Ата-бабалардан қалған тарихи-мәдени мұра, материалдық және рухани құндылықтар, сондай-ақ қазақ халқының бірегейлігін сақтау, дамыту және олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесін анықтау үшін ескерткіштер, нысандар, тарихи мәдени аумақтар маңызды.

Тарихи мұраға бай аймақтардың бірі қазіргі Қызылорда облысының Жаңақорған ауданы аумағы. [Елеуов 2005: 93–97].

Аудан тарихы 1928 жылдан басталады. Орталығы — Жаңақорған кенті. Батысында Шиелі ауданымен және Өзбекстан Республикасымен, шығысында Түркістан облысының Созақ, Сауран, оңтүстігінде Отырар аудандарымен шектеседі. Бұл аймақтан арқылы Батыс Қытай және Батыс Еуропа тас жолы және Ташкент–Орынбор темір жолы өтеді.

Қазіргі таңда аудан аумағында Қызылорда облысының ескерткіштер қорғау мекемесінің тізімінде барлығы – 45 ескерткіш тіркелген. Соның ішіндегі республикалық маңызы бар ескерткіштер тізімінде – 5, жергілікті маңызы бар ескерткіштер саны – 16, алдын ала тізіміге енгізілген ескерткіштер саны – 24 ескерткіш ұсынылған [Елеуов 2007].

Зерттеу әдістері. Тарихи-мәдени және табиғи мұра – кең және жан-жақты ұғым. Оны зерттеу әртүрлі аспектілер тұрғысынан қарастырылады.

Зерттеу барысында Жаңақорған ауданы аумағында ескерткіштердің пайда болуы, зерттелуі, қалыптасуы үдерісін қазіргі көзқараспен баяндау мүмкіндігін туғызған, археологиялық барлау және археологиялық экспедициялар нәтижелері пайдаланылды. Жұмыс барысында салыстырмалы – тарихи зерттеу әдістері негізгі алынды.

Мәселені талдауда соңғы жылдары отандық археология ғылымында болып жатқан теориялық және методологиялық өзгерістер негізге алынды. Бұған дейін жекелген аймақтағы археологиялық зерттеулердің қалыптасуы мен дамуы жайында тек жалпылама немесе өлкетанушылық тұрғысынан баяндалып келгендігін ескере отырып, зерттеу методологиясы объективтік, жүйелілік, тарихи-салыстырмалық тәрізді ғылыми таным принциптеріне негізделді. Ресми деректер қатарындағы патшалық, кеңестік дәуірлер

тұсындағы құжаттар мен зерттеулер сын көзбен, тарихи салыстырулар негізінде талданды.

Талқылау. Аймақтағы көне ескерткіштер туралы алғашқы деректер антикалық жазбалардан кездеседі. Дегенмен ғылыми ізденістер XVIII–XIX ғғ. үлесіне тиесілі. Көптеген ескерткіштердің орналасқан жері, көлемі, тіршілік еткен уақыты, туралы И. Гладышев, Д.В. Муравин, С. Ремезов, П.Н. Рычков, А.И. Левшин, И. Кастанье, П.И. Лерх т.б. тұңғыш мәлімет береді [Елеуов, Бахтыбаев, 2011].

XIX ғ. 90-жылдарынан бастап Қаратаудың ортағасырлық қалаларын зерттеуге Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің мүшелері елеулі үлес қосты. Үйірме мүшелері Е.Т. Смирнов, В.А. Каллаур, Н. Локошин, А.О. Руднев т.б. осы аймаққа қатысты құнды деректер қалдырған. Ескерткіштер мен кездейсоқ табылған жәдігерлер жайлы ақпараттарды жергілікті «Туркестанские ведомости» және «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің отырыстары мен жаңалықтары» атты басылымдарда жарық көрді.

XX ғ. басында осы өңірдің археологиялық ескерткіштерін зерттеуде Орынбор мұрағат комиссиясы белсенді кірісіп, оның мүшелері ескерткіштерді есепке алу, қорғау мәселесін көтерді. Осы комиссия мүшесі И.А. Кастанье «Древности киргизских степи и Оренбургского края» атты еңбегінде археологиялық, сәулет өнері ескерткіштерінің сипаттамасын жазып, алғашқы классификациясын жасады [Кастанье, 1910].

1966 ж. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының Сырдария бағыты тобы Түркістан оазисінде, Сырдарияның сол жағасында және Сығанақ оазисінде барлау жүрген кезде Түркістан қаласынан 18 км оңтүстік-батыста орналасқан Ақтөбе және 21 км жердегі оңтүстік Қостөбе елді мекендерін ашып, Шорнақтөбе, Садықата қалаларында қайта зерттеу жүргізді. Экспедиция Сырдарияның сол жағасындағы ортағасырлық Қаратөбе, Абызтөбе, Келінтөбе қалаларында қосымша зерттеулер жүргізіп, Мейрамтөбе қаласының жанындағы елді мекенді ашып, Сығанақ оазисіндегі ортағасырлық Ордакент пен Ақтөбенің тарихи-топографиялық құрылымын зерттеді.

1979–1980 жж. ОҚКАЭ-ның ирригациялық, Қаратау топтары Сығанақ оазисінде, Сырдарияның сол жағасында, Түркістан оазисінде зерттеу жүргізді. 1979 ж. ОҚКАЭ-ның ирригациялық тобы (В.А. Грошев) Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі ортағасырлық қалалардың суландыру жүйесін зерттеу кезінде Сығанақ қаласының төңірегіндегі Төменарық, Бұзықөзек каналдарын және онан шағын екі каналдың ескі арнасын ашты. 1980–81 жылдары осы топ Сырдарияның

сол жағалық орта ағысындағы Артықата, Бұзық, Ақтөбе қалаларын, Қандөз төрткүлін суландырған Шолақарықты және Мейрамтөбе, Қотан, Қаршығалықты суландырған Мейрамарық ортағасырлық каналын ашып, олардың бағыттарын, ұзындығын анықтады [Елеуов, Бахтыбаев 2011].

Т. Қоңыратбевтың 1996 ж. жарыққа шыққан «Ертедегі ескерткіштер» атты еңбегінде Сауран, Сығанақ, Көкесене, Өзгент, Қорасаната, Оқшыата, Бестамға қатысты зерттеулерге шолу жасалған [Қоңыратбаев 1996].

Осы деректерге негізделе отырып орындалған зерттеу осы аймақтағы ортағасырлық археологиялық ескерткіштердің зерттелу тарихын ХІХ ғғ. екінші жатысынан бастап 1935 ж. дейінгі, 1936–1960 жж. аралығындағы және 1961–1990 жылдар аралығы және 1991 ж. бүгінгі күнге дейінгі аралықтағы зерттелу тарихын кезеңдерге бөле отырып, әр кезеңдегі зерттеулерге жан-жақты талдаулар жасалды.

2003–2023 жылдан бастап ежелгі Сығанақ қаласын А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің Сығанақ археологиялық экспедициясы зерттеу жүргізіп келе жатыр [Жолдасбаев 2010; 2012; Жолдасбаев және т.б. 2016].

2004 ж. Республикалық «Мәдени мұра» бағдарламасының «Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау» тақырыбы мақсатында ХҚТУ Археология ғылыми-зерттеу орталығы т.ғ.д. проф. М. Елеуов басқарған Тұран археологиялық экспедициясы Қызылорда облысының Шиелі мен Жаңақорған аудандарында кең көлемді барлау жұмыстарын жүргізді.

2004 ж. барлау жұмыстары Жаңақорған ауданында – Сырдарияның сол жағасымен 15–20 км аралықта Балтакөл-Бәйкенже ауылдары аралығында, оң жағасында-Қаратаудың оңтүстік беткейіне дейінгі аралықта жүргізілді. 2005 ж. зерттеулер Қаратаудың осы екі ауданға қатысты оңтүстік беткейінде Бесарық өзенінен Жалғыз ағаштың бұлағы дейінгі аралықта, Сарысу өзенінің төменгі ағысы, Телікөлдiң айналасында жүргізілді.

Кейіннен осы аймақтағы ескерткіштер өңіріндегі жаңа археологиялық зерттеулер нәтижесінде қалалық мәдениеттің керемет антикалық және ортағасырлық қалалар туралы «Қазақстанның киелі орындарының географиясы» және «Сыр бойының сакральді ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар» атты жинақтарға енгізілген. Бұл жинақтарда қалалардың анықтамалары беріліп, бұл нысандарды республикалық және аймақтың қасиетті орындар тізімі-

не енгізілген [Қазақстанның киелі орындарының географиясы 2017; Сыр бойының сакральды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар 2019: 332–351].

Нәтижелер. Жаңақорған ауданы аумағында ірі археологиялық ескерткіштердің бірі Құмиян қалашығы Келінтөбе ауылының оңтүстік-батыс жағында 10 шақырым жерде, Сырдарияның құрғап қалған арнасынан 3–4 шақырым қашықтықта орналасқан. Қала бетіндегі жиналып алынған қыш ыдыстары негізінде шамамен VII–XII ғғ. өмір сүрген. Құмиян қалашығының жоспары тік төртбұрышты қамал қала, көлемі 210x180 метр, қала сыртындағы қорғанның кейбір сақталған биіктігі 5–6 метр, дуалының ені шамамен 3–3,5 м болады. Қаланың оңтүстік жағындағы екі бұрышындағы мұнараның құлаған орны 2,5 м төбе болып үйіліп жатыр. Қорғанның құрылыс жүйесіне қарағанда төрт жағында бес-бестен мұнара болған. Мұнаралардың арасы 35 м болады. Қаланың қақпасы оңтүстік-шығысында орналасқан. Қорғанның сыртында айналдыра ені 8 метр, тереңдігі 1,5–2 м ор болған. Құмиянның ортасында көлемі 45x45 м цитаделі сақталған. Алайда екеуінің ішінде ешбір құрылыстың ізі байқалмайды. Дегенмен солтүстік-батыс жағындағы бұрышта шағын ғана төбенің орны байқалады. Соған қарағанда шаһристан ішінде құрылыс жүйелері болған деген ой тудырады [Елеуов 2011:238].

Құмиян қалашығын 1910 жылы алғаш ашқан жүргізген В.А. Каллаур болатын. Ескерткішті 1969–1970 ж. К.А. Ақышев қайта зерттеді. Ал, 2004 ж. археолог, профессор М. Елеуов зерттеп қаланың нақты өлшемі жасалынып Қызылорда облысының ескерткіштері жинағына енгізілген.

Құмиян қалашығы туралы Патшалық Ресейдің картографиялық карталарында, «Развалины Кумиян» деген атаулар кездесіп отыр [Құмиян қалашығы].

Қорытынды. Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы аумағы ХІХ ғ. ортасынан бастап жүргізіле бастаған археологиялық зерттеулер ежелгі және ортағасырлық тарихымызға, мәдениетімізге қатысты өте үлкен ауқымды мағлұматтар берді. Зерттеулерді патшалық Ресей зерттеушілері, кейіннен кеңестік дәуірдегі ғалымдары және Тәуелсіз Қазақстан археологтары 2004–2005 жж. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жүргізген. Профессор М. Елеуов кешенді барлау жұмыстарын жүргізіп, 205 ескерткіштердің суреттерін, географиялық координаттарын, жоспарларын біріктіріп жасаған. Қазіргі таңда бұл мәліметтер тек Қызылорда облысының ескерткіштер жинағында ұсынылған.

Ғылыми жетекші: Құрманязов Ы.С.

ӘДЕБИЕТ

Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж. Сырдарияның көне сағалары қалыптасу және қоныстану тарихы // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы / Жауап. ред. М. Елеуов, Ж. Жетібаев. Алматы: Аруна, 2011. 9-44 бб.

Елеуов М. Жаңақорған мен Шиелі аудандарының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы // ҚазҰУ хабашысы. Тарих сериясы. 2005. №3(38). 93-97 бб.

Елеуов М. Құмиян қалашығы // Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы / Жауап. ред. М. Елеуов, Ж. Жетібаев. Алматы: Аруна, 2011. 238-239 бб.

Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан: Туран, 2011. 447 с.

Елеуов М. Ескерткіштер жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 154 б.

Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X–XVIII ғғ.). Түркістан: Тұран баспаханасы, 2010. 224 б.

Жолдасбаев С. Позднесредневековые города на северных склонах Каратау. Туркестан: Тұран баспаханасы, 2012. 109 с.

Жолдасбаев С Жетібаев К.М. Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Сығанақ жәдігерлері. Түркістан: Тұран баспаханасы, 2016. 182 б.

Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы на реке Сыр-Дарье, в восточной части Перовского уезда // Протоколы заседаний и сообщений членов Тур-

кестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисл. и сост. М. Елеуов, М.М. Бахтыбаев. Туркестан: «Туран», 2011. 447 с. илл.

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // Труды ОУАК. Оренбург, 1910. Вып. 22. 332 с.

Кастанье И.А. Развалины древнего города Суганак или Сунак. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. 2-е изд. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 516 с.

Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы / Жауап. ред. М. Елеуов, Ж. Жетібаев. Алматы: Аруна, 2011. 504 б.

Қазақстанның киелі орындарының географиясы: табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізімі/ Жалпы ред. басқарған Б.Ә. Байтанаев Алматы: Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институты, 2017. 1 шығ. 904 б.

Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер: Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениеті зерттеу. Алматы: Өнер, 1996. 272 б.

Құмиян қалашығы Ресей империясының картографиялық карталарында // Это место.ru Топографические карты. URL <http://www.etomesto.ru/kyzylorda/> (қаралған күні 17.03.2024).

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область / Под ред. А. Маулен. Алматы: Аруна, 2007. 375 с.

Сыр бойының сақралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар / Жоба авторы: С. Қосан, жауап. ред. А. Жұмабекқызы. Қызылорда: «Тұмар» баспасы, 2019. 432 б.

А.К. СУЛТАНОВА

Аягоз Канатовна Султанова,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан;
kanatovna160695@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ЭКСПОЗИЦИОНИРОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ТЮРКОВ в НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ КАЗАХСТАНА

В статье рассматриваются проблемы экспозиционирования материального и духовного наследия тюрков в зале Древнетюркской цивилизации Национального музея Республики Казахстан, где публике были представлены письменные и поминальные памятники, вооружение и конское снаряжение древнетюркской эпохи. Открытие отдельного зала для демонстрации материального наследия тюрков дает возможность для сближения современных тюркоязычных народов, переосмысления духовной культуры кочевой цивилизации, реабилитации статуса государственного языка в современном обществе Казахстана как одного из «наследников» древнетюркского языка. В процессе исследования были изучен опыт экспозиционирования предметов археологии средневековой эпохи казахстанских, российских и зарубежных музеев, применены методы социальной психологии в процессе интерпретации предметов культурного наследия. В статье также был сделан сравнительный анализ экспозиции залов с экспонатами древнетюркской эпохи Национального музея Республики Казахстан и Государственного военно-исторического музея Вооруженных сил Республики Казахстан, находящиеся в Астане.

Ключевые слова: музейные предметы, экспонаты, музейная экспозиция, тюрки, Национальный музей Казахстана, культурное наследие, Каракаба, Күлтегін

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНДЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЭКСПОЗИЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Көне түркі дәуірінің жазба мәдениеті мен басқару құрылымы қалыптасқан мемлекет тарихының даму үрдісін, мағыналық сипаты мен маңызын көрсететін жәдігерлер орын алған Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Көне түркі өркениеті залы түркілердің материалдық және рухани мұралары экспозициясының мәселелері қарастырылған. Аталмыш экспозициялық алаң қазіргі түркітілдес халықтарды жақындастыруға, көшпелілер өркениетінің рухани мәдениетін заттай деректермен пысықтап қайта қарауға және қазіргі Қазақстан қоғамындағы мемлекеттік тілдің мәртебесін көне түркі тілінің «мұрагерлері» ретінде қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында ортағасырлық дәуірдегі археологиялық жәдігерлердің отандық, ресейлік және шетелдік музейлердегі экспозиция тәжірибесі зерттеліп, мәдени мұра нысандарын түсіндіру барысында әлеуметтік психологияның әдістері қолданылды. Сондай-ақ мақалада Астана қаласында орналасқан Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мен Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Мемлекеттік әскери-тарихи музейінің көне түркі дәуірінен қалған жәдігерлер қойылған көрме залдарына салыстырмалы талдау жасалды.

Түйін сөздер: музей заттары, жәдігерлер, музей экспозициясы, түркілер, Қазақстанның Ұлттық музейі, мәдени мұра, Қаракаба, Күлтегін

PROBLEMS of the EXPOSITION of TURKIC CULTURAL HERITAGE at the NATIONAL MUSEUM of KAZAKHSTAN

The article deals with the problems of exposition of material and spiritual heritage of the Turks in the hall of the Ancient Turkic civilization of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, where the written and memorial monuments, weapons and horse equipment of the ancient Turkic era were presented to the public. The opening of a separate hall for the demonstration of the material heritage of the Turks provides an opportunity for the rapprochement of modern Turkic-speaking peoples, rethinking of the spiritual culture of nomadic civilization, rehabilitation of the status of the state language in the modern society of Kazakhstan as one of the «heirs» of the Old Turkic language. In the process of the research the experience of exposition of archaeological objects of the medieval epoch of Kazakh, Russian and foreign

museums was studied, methods of social psychology in the process of interpretation of cultural heritage objects were applied. The article also made a comparative analysis of the exposition of the ancient Turkic epoch of the National Museum of the Republic of Kazakhstan and the State Military History Museum of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, located in Astana.

Keywords: museum objects, exhibits, museum exposition, Turks, National Museum of Kazakhstan, cultural heritage, Karakaba, Kul Tigin

Введение. В ноябре 2020 г. в Национальном музее Республики Казахстан состоялось торжественное открытие зала Древнетюркской цивилизации, где были представлено материальное и духовное культурное наследие Древнетюркского каганата. В экспозиционном зале находятся 42 различных материальных предмета, датируемых VI–X вв., среди которых имеются копии письменных стел Культегина, Иль Етмиш Бильге кагана, Тоньюкука, памятников Долодой, оригинальные каменные изваяния 6–10 веков из разных регионов Казахстана, некоторые предметы вооружения, а также детали конского снаряжения. Открытие данного зала было нацелено на сохранение и популяризацию материального и духовного наследия древнетюркской цивилизации, как незыблемого наследия современных тюркских народов [Казинформ].

Опираясь на вещественные материалы, которые были объединены в едином пространстве, музейные экспозиции интегрируют различные блоки знаний. Предметы древнетюркской эпохи и ранее были представлены в экспозиции Национального музея в зале Древней и средневековой истории, которые были продемонстрированы в рамках одной витрины, а письменные и поминальные памятники занимали небольшое пространство в данном зале. Но большое количество предметов, обнаруженных археологами в 2014–2018 гг. и переданных в музейный фонд, дало возможность для открытия специального зала. Как отмечают исследователи в области музееведения, многоаспектность воздействия музейной экспозиции и ее продуманные интерпретации способны формировать в обществе конкретные установки и стереотипы [Основы музееведения 2015: 7]. Открытие отдельного зала для демонстрации материального наследия тюрков дает возможность для сближения современных тюркоязычных народов, переосмысления духовной культуры кочевой цивилизации, реабилитации статуса государственного языка в современном обществе Казахстана как одного из «наследников» древнетюркского языка.

Задачей данного исследования является изучение проблем визуализации и интерпретации материальных предметов в рамках экспозиции зала Древнетюркской цивилизации согласно общепринятым правилам

экспонирования предметов археологии.

Материал и методы исследования.

Объектом исследования является экспозиция зала Древнетюркской цивилизации в Национальном музее Республики Казахстан. На основе знаний в области музееведения, социальной психологии были рассмотрены проблемы визуализации и экспонирования предметов материальной и духовной культуры тюрков.

В процессе исследования был изучен опыт экспонирования предметов археологии средневековой эпохи казахстанских, российских и зарубежных музеев, применены методы социальной психологии в процессе интерпретации предметов культурного наследия. В статье также был сделан сравнительный анализ экспозиции залов с экспонатами древнетюркской эпохи Национального музея Республики Казахстан и Государственного военно-исторического музея Вооруженных сил Республики Казахстан, находящихся в Астане.

Обсуждение. Слово «экспозиция» в переводе с латинского языка означает размещение предметов, представленных для обозрения. Семантически оно обозначает создание условий для установления коммуникативных связей между тем, кто выставляет напоказ (сотрудник музея) через выставляемый предмет, с тем, кто его обозревает (музейная аудитория). Сам предмет служит знаком событий или явлений. Тем самым создаются условия для установления и развития основной функции музея – музейной коммуникации, передающей знания, сведения о событиях и явлениях [Тельчаров 2021: 152].

Трансляция исторических и культурных смыслов той или иной эпохи происходит через интерпретацию музейных текстов и образов, включенных в экспозиции, которые претерпевают изменения в зависимости от социокультурной ситуации и конкретных форм общения. Согласно знаниям в области музееведения, музейным текстом для посетителей является сама экспозиция, которая требует прочтения и подкреплена сопровождаемыми комментариями. Символическая реальность демонстрируемых предметов создает условия в музейном пространстве для практической работы перехода от описания к событию и включения

посетителя в качестве заинтересованного и непосредственного участника этого события [Основы музееведения 2015: 8]. Поэтому для научных сотрудников, экспозиционеров и других музейных сотрудников, причастных к созданию экспозиций, важно использовать полученные знания для правильной презентации собранных материалов.

Основополагающим этапом при создании экспозиции является проектирование, который включает в себя процесс разработки необходимой документации для последующего авторского надзора при реализации замысла создателей экспозиции. В 1970-х годах в советской музейной практике ложилось определенная последовательность производства проектных работ, включая научное, художественное, техническое и рабочее проектирование. Будучи в составе СССР, музейная система Казахстана придерживается правил, которые были заложены во второй пол. XX в. Такую же процедуру проходят и зарубежные музеи, поэтому в исследовании были использованы определенные рекомендации по созданию экспозиций.

Согласно статистическим данным Бюро национальной статистики рост туристов в столице с 2020 по 2022 г. вырос в 2,7% [Статистика туризма, электронный ресурс]. Растет интерес к культурным местам, среди которых Национальный музей является одним из наиболее популярных: например, в 2023 г. количество посетителей за 10 месяцев составило более полумиллиона [Ескендинова 2023]; в 2022 г. количество гостей составляло 330 тысяч человек [Optimism.kz 2023]. Одной из причин увеличения количества посетителей стало открытие зала Палеонтологии. Для ознакомления с экспозициями палеонтологической коллекции гости музея проходят через зал Древнетюркской цивилизации, поэтому экспозиция данного зала должна быть наиболее привлекательной.

Одной из проблем данного зала является отсутствие научной концепции. Научная концепция определяет цель и способы достижения цели любой экспозиции, которая является результатом научной работы по заявленной теме. На основе научной концепции создаются и другие документы, позволяющие правильно выстроить экспонаты в пространстве, – архитектурно-художественная концепция, экспозиционный план, тематико-экспозиционный план. Естественно, что подобная схема не является догмой и каждый музей выбирает для себя наиболее рабочий инструмент [Основы музееведения 2015: 227]. При коллективном решении некоторые материалы могут быть исключены, но научная концепция является одной из основополагающих доку-

ментов, так как в ней даны не просто цели и методы ее достижения, но и основные идеи, разделы экспозиции. Вероятно, ввиду того, что решение об изменении экспозиции было принято во время пандемии, некоторые документы были утеряны. Отсутствие научной концепции привело, во-первых, к непониманию посетителями идеи структурной композиции экспонатов, во-вторых, к выбору многочисленных, тождественных между собой экспонатов, лишая, тем самым, их уникальности, и, в-третьих, к неправильному расположению некоторых музейных предметов, лишая их должного внимания со стороны зрителей.

В результате археологических раскопок в 2012–2015 гг. на памятнике Каракаба, расположенном в Катон-Карагайском районе Восточно-Казахстанской области, был обнаружен струнный музыкальный инструмент, относящийся к VIII–IX вв. На территории Казахстана подобный музыкальный инструмент был обнаружен впервые, ранее такие находки были сделаны в Монгольском Алтае, на территории Украины, а их изображения были найдены в танских древностях Китая и кимакских памятниках Верхнего Прииртышья [Самашев 2016: 408]. Обнаружение такого артефакта в средневековых курганах говорит, по мнению ученых, об особом положении погребенного и сакральной роли музыки среди алтайских тюрков. Важность такого музейного предмета была лишена неправильным расположением музыкального инструмента (рис. 1). Во-первых, он находится за искусственной стеной в самом конце экспозиционного зала, что лишает посетителей возможности ознакомиться с ним; некоторые гости могут просто не заметить музыкальный инструмент. Во-вторых, данный артефакт расположен вплотную к стене, что исключает полное взаимодействие и визуальное изучение такого уникального экспоната.

В экспозиционном зале древности до XIX в. Государственного военно-исторического музея Вооруженных сил Республики Казахстан одним из главных экспонатов является геральдический пояс древнетюркского воина, датируемого VI–VII вв. Подобные наборные пояса являются знаком отличия и главным атрибутом тюркского воина [Панкова и др. 2012: 182]. По сравнению с экспозиционированием музыкального инструмента, в зале представлен полный обзор геральдического пояса, давая возможность ознакомиться с экспонатом.

В экспозиции для более глубокого ознакомления с экспонатом демонстрируются различные вспомогательные предметы. Одним из основных экспонатов зала Древнетюркской цивилизации является копия стелы Культегина, который был обнаружен в конце XIX в.

экспрессивности и информативности. Экспрессивность – это свойство музейного предмета действовать на эмоциональную сферу зрителя [Шляхтина 2022: 20], а информативность предполагает способность предмета выступать в качестве источника сведений о явлениях культуры, природы, исторических событиях и т.д. [Шляхтина 2022: 17].

Выше перечисленные проблемы тесно связаны между собой и воздействуют друг на друга. Не определив главных целей в экспозиционировании материального наследия тюрков в научной концепции, авторы данной экспозиции неправильно расположили некоторые музейные предметы, «спрятав» их и лишая возможности изучения всех экспонатов зрителями. Один только музыкальный инструмент раскрывает материальную, духовную и религиозную основу жизни древних тюрков. Кроме того, он дает информацию о социальной стратификации племен древних кочевников Казахского Алтая.

Заключение. Музей, согласно исследованиям ученых, имеют важные социокультурные функции, включающие в себя функции документирования и образовательно-воспитательные. Согласно этому, экспозиция представляет собой «своеобразную, специфическую форму «публикации» научной работы, которая происходит в процессе атрибуции и изучения музейных предметов» [Шляхтина 2022: 57]. Поэтому при создании любой экспозиции важно учитывать принципы научности и коммуникативности для выполнения свойств музейного предмета – информативности и экспрессивности. Отсутствие данных свойств приводит к тому, что музейный предмет перестает быть истинно музейным.

Современные информационные технологии позволяют создавать шедевры в разных сферах искусства, в том числе, и в музейной экспозиции. Сложные взаимосвязи одного экспоната с другим часто дополнены многослойностью и многозначностью экспозиционных образов. Подобная многослойность или полная информационная доступность и открытость дает возможность зрителю любого возраста, пола и национальности изучать историю какого-либо события и явления через историю музейного предмета. Казахстанские музеи находятся на начале пути развития музейного дела на территории Центральной Азии – опыт советских, российских, зарубежных музеев

стали основой для дальнейшей плодотворной работы современных музеев Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

Ескендинова А. Свыше полумиллиона человек посетили Национальный музей // ИП «El.kz». URL: https://el.kz/ru/svyshe-polumilliona-chelovek-posetili-natsionalnyu-muzeu_97644/ (дата обращения: 21.02.2024).

Жолдасбеков М.Ж., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников. Астана: Күлтегін, 2006. 360 с.

Зал «Древнетюркская цивилизация» открылся в Национальном музее РК // Информационное агентство «Казинформ». URL: https://www.inform.kz/ru/zal-drevnetyurkskaya-civilizaciya-otkrylsya-v-nacional-nom-muzee-rk_a3718400 (дата обращения: 21.02.2024).

Майерс Д., Туенж Ж. Элеуметтік психология. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. 560 б.

Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. ред. Э.А. Шулёпова. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2015. 432 с.

Панкова С.В., Торгоев А.И. Тюркоязычные кочевники раннего средневековья: эпоха каганатов. Кочевники Евразии на пути к империи. Каталог выставки [«Эрмитаж — Казань», 28.VI.2012 — 31.III.2013] // СПб: «Славия». 2012. С. 180-195.

Посещаемость Национального музея РК возросла // Информационный портал Optimism.kz. URL: <https://optimism.kz/2023/07/22/poseshhaemost-nacziionalnogomuzeu-rk-vozroslo/> (дата обращения: 21.02.2024).

Самашев З. Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу Евразийских древностей. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. С. 379-409.

Статистика туризма // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://old.stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/7> (дата обращения: 21.02.2024)

Тельчаров А.Д. Музееведение. М.: Научный мир, 2021. 184 с.

TÜRİK BITİG //Языковой комитет Министерства культуры и информации. URL: <https://bitig.kz/?lang=r&m=1&tid=1&oid=15&m=1> (дата обращения: 27.02.2024)

Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. СПб.: Лань: Планета музыки, 2022. 248 с.

ХРОНИКИ

Д.Е. ПОЛЕЖАЕВ
Г.В. СКОРАЯ
Д.Ю. ТУПИКОВ

Демьян Евгеньевич Полежаев,
Галина Васильевна Скорая,
Даниил Юрьевич Тупиков

Костанайский Региональный университет им. А. Байтұрсынұлы,
г. Костанай, Казахстан;
danil.tupikov.99@mail.ru
skorayalina@mail.ru
demyanpolezhaev@mail.ru

LVI УРАЛО-ПОВОЛЖСКАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ СТУДЕНТОВ и МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ 2024

С 31 января по 2 февраля 2024 года в г. Уфа на базе Уфимского университета науки и технологий прошла LVI Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых учёных (УПАСК). На секциях конференции были заслушаны в очной и онлайн-формах доклады и сообщения 140 студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых из 37 университетов и научно-исследовательских организаций, представляющих 26 городов России и Казахстана. Делегация из Казахстана представлена студентами Костанайского регионального университета им. А. Байтұрсынұлы (Костанай) Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева (Петропавловск), Карагандинского университета им. Академика Е.А. Букетова (Караганда) и Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва (Астана).

Ключевые слова: УПАСК, археология, студенты, конференция

СТУДЕНТТЕР мен ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ LVI ОРАЛ-ВОЛГА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫ 2024

2024 жылы 31 қаңтар мен 2 ақпан аралығында Уфа қаласындағы Уфа Ғылым және технологиялар университетінің базасында студенттер мен жас ғалымдардың LVI Орал-Волга археологиялық конференциясы (УПАСК) өтті. Конференция секцияларында Ресей мен Қазақстанның 26 қаласынан қатысқан 37 университет пен ғылыми-зерттеу ұйымдарының 140 студенттері, магистранттары, аспиранттары мен жас ғалымдарының баяндамалары мен хабарламалары күндізгі және онлайн форматта тыңдалды. Қазақстаннан келген делегацияда А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті (Қостанай), М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті (Петропавл), Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды) және Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің (Астана) студенттері болды.

Түйін сөздер: УПАСК, археология, студенттер, конференция

LVI URAL-VOLGA REGION ARCHAEOLOGICAL CONFERENCE of STUDENTS and YOUNG SCIENTISTS 2024

From January 31 to February 2, 2024, the LVI Ural-Volga archaeological conference of students and young scientists (UVASC) was held in Ufa on the basis of the Ufa University of Science and technology. The conference featured presentations and reports in both in-person and online formats by 140 students, graduate students, postgraduates, and young researchers from 37 universities and research institutions representing 26 cities across Russia and Kazakhstan. The delegation from Kazakhstan included students from A. Baitursynov Kostanay Regional University (Kostanay), M. Kozybayev North Kazakhstan University (Petropavl), E.A. Buketov Karaganda University (Karaganda), and L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan).

Keywords. UVASC, archeology, students, conference

С 31 января по 2 февраля 2024 года в г. Уфа на базе Уфимского университета науки и технологий прошла LVI Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых учёных (УПАСК) [LVI УПАСК]. На форуме участвовало 26 научных коллективов из 30 городов. Студенческие делегации из университетов России и Казахстана представили научные доклады по проблемам археологии Урала, Поволжья, Казахстана и прилегающих регионов. На конференции работали секции «Археология каменного века», «Археология эпохи палеометаллов», «Археология раннего железного века», «Археология эпохи средневековья», «Археология эпохи Нового времени». УПАСК – одна из самых масштабных конференций, собирающих молодых исследователей по разным направлениям в археологии на одной площадке (рис. 1).

Пленарное заседание. Приветственное слово произнес первый заместитель Руководителя Администрации Главы Республики Башкортостан Урал Кильсенбаев, отметив важность проведения научных конференций и развития археологии в регионе. Также выступили перед аудиторией ведущий научный сотрудник Института археологии РАН Юрий Цетлин, начальник Башкультурнаследия Салават Кулбахтин, директор Институ-

та истории и государственного управления Уфимского университета Амина Уразова, директор Института этнологических исследований им. Р.Г. Кузеева УФИЦ РАН Сергей Емелин, директор Научно-производственного центра по охране и использованию недвижимых объектов культурного наследия республики Данир Гайнуллин, и.о. заместителя директора Национального музея Республики Башкортостан Рида Русланова и директор научно-образовательного центра «Археология 2.0» Уфимского университета, председатель Археологического общества Республики Башкортостан Илшат Бахшиев.

В конференции участвовали четыре делегации из Республики Казахстан.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана) представил доклады: «Колесничные комплексы в памятниках бронзового века Сарыарки: погребальная архитектура, воинское снаряжение», «Погребальная практика федоровской культуры Сарыарки: новые открытия», «Геоинформационные методы в реконструкции сакральных пространств элитных некрополей сакской эпохи», «Архитектура сакральных памятников сарматов на Устюрте», «Керамика погребально-поминальных комплексов раннего

Рис. 1. Участники LVI Урало-Поволжской археологической конференции студентов и молодых ученых

железного века Сарыарки», «Новые открытия каменных изваяний в крупных курганах тасмолинской археологической культуры», «Культурологические факторы распространения вводимых погребений как особого вида ритуальной (погребальной) практики номадов», «Золотоордынские традиции в культовой архитектуре сырцовых мавзолеев нового времени».

Студенты Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынұлы (Костанай) презентовали работы на темы: «Детские синташтинские погребения Тургая», «Исследование «геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жулдыз 1)». Доклад Галины Скорой о детских синташтинских погребениях Тургая был признан лучшим в секции эпохи палеометаллов.

Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (Петропавловск) представил темы: «Вещественные комплексы эпохи бронзы (на примере могильника Баганаты-3)», «Поселенческие комплексы андроновских древностей Северного Казахстана», «Новые сведения о батырах Северного Казахстана (институт батырства)».

Делегация из Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова (Караганда) приняла заочное участие в конференции с докладами: «Керамика поселения Коктас-1», «Резная кость поселения Аккезен», «Рекогносцировочное обследование поселение Уста в Центральном Казахстане».

Помимо основных программных мероприятий конференции, организаторы предоставили участникам возможность принять участие в вечере бардов и экскурсий в национальный музей республики Башкортостан и Музей Археологии и этнографии ИЭИ УФИЦ РАН. Кроме того, были организованы неформальные встречи, способствующие сотрудничеству и укреплению взаимоотношений в научном сообществе.

В ходе работы конференции были обобщены результаты исследований студентов, аспирантов и молодых ученых в области археологии, обсуждены итоги новых полевых и камеральных исследований по археологии Волго-Уральского региона от эпохи палеолита до нового времени, большое внимание уделено применению современных методов археологической науки, особенно ГИС. Установленные в результате совместной работы научные контакты будут способствовать дальнейшему развитию науки.

ЛИТЕРАТУРА

LVI Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых ученых (Уфа, 31 января – 2 февраля 2024 г.): материалы Всерос. науч. конф. с междунар. участием / отв. ред. И.И. Бахшиев, В.И. Мухаметдинов. Уфа: Изд-во «Самрау», 2024. 364 с.

А.К. СЫЗДЫКОВА

Ажар Куанышбаевна Сыздыкова

М. Қозыбаев ат. Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл қ., Қазақстан;
azhara.syzdykova1537@mail.ru

АҚБАУЫР КЕШЕНІНДЕГІ ЖАС ҒАЛЫМДАРҒА АРНАЛҒАН ДАЛАЛЫҚ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МЕКТЕП

2023 жылдың 5-15 шілдесі аралығында Ақбаур кешенінде Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты мен Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейімен бірлесіп Халықаралық жазғы далалық археологиялық мектебін ұйымдастырды. Жазғы мектеп жұмысына Қазақстандағы бірнеше оқу орнының студенттері, жас ғалымдар және шетелдік мамандар қатысты. Мектеп аясында физикалық антропология, зооархеология, керамика және археологиядағы геоақпараттық жүйелер бойынша арнайы дәрістер мен тәжірбиелік сабақтар өткізілді. Қатысушылар «Берел» музей-қорығына барып, тарихи-мәдени мұраны зерттеу бойынша дөңгелек үстел ұйымдастырылды. Жазғы мектеп аяқталғаннан кейін жас ғалымдар мектепті бітіргені туралы сертификаттармен марапатталды.

Түйін сөздер: археология, жазғы мектеп, жас ғалым, Ақбауыр, Берел

ПОЛЕВАЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА ДЛЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ на КОМПЛЕКСЕ АКБАУР

С 5 по 15 июля 2023 года Институтом археологии им. А.Х.Маргулана и Восточно-Казахстанским областным историко-краеведческим музеем была организована Международная летняя полевая археологическая школа на комплексе Акбаур. В работе Летней школы приняли участие студенты нескольких высших учебных заведений Казахстана, а также молодые ученые и зарубежные специалисты. В рамках школы были проведены специальные лекции и практические занятия по палеоантропологии, зооархеологии, керамике и геоинформационным системам в археологии. Участники посетили музей-заповедник «Берел», где был организован круглый стол по изучению историко-культурного наследия. По окончании школы молодые ученые были награждены сертификатами подтверждающими участие в летней школе.

Ключевые слова: археология, летняя школа, молодой ученый, Акбаур, Берел

FIELD ARCHAEOLOGICAL SCHOOL for YOUNG SCIENTISTS at the AKBAUR COMPLEX

From July 5 to 15, 2023, Margulan Institute of Archaeology and the East Kazakhstan Regional Museum of Local Lore organized an International summer field archaeological school at the Akbaur complex. The Summer school involved students from several higher education institutions in Kazakhstan, as well as young scientists and foreign specialists. Special lectures and practical sessions on paleoanthropology, zooarchaeology, ceramics, and geoinformation systems in archaeology were conducted as part of the school. The participants visited the museum-reserve «Berel», where a roundtable discussion on the study of historical and cultural heritage was organized. Upon completion of the school, the young scientists were awarded certificates of confirming their participation in the summer school.

Keywords: archaeology, summer school, young scientist, Akbaur, Berel

2023 жылы шілде айының 5-15 аралығында Ә.Х.Марғұлан ат. Археология институты мен Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі бірлесіп жас ғалымдар мен болашақ мамандарға арналған халықаралық жазғы далалық археологиялық мектеп ұйымдастырылды (1-сур.).

Жазғы мектеп жұмысына Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің (Астана), Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің (Алматы), М. Қозыбаев ат. Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің студенттері (Петропавл), «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі (Атырау) және Өзбекстан

Республикасы Ғылым академиясының Ұлттық археология орталығының (Ташкент) магистранттары мен жас зерттеушілері қатысты.

Мектеп барысында Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының ғылыми қызметкерлері Р.Ж. Жанұзақ (физикалық антропология), М.С. Шағырбаев (зооархеология), С.Ж. Рахымжанова (керамика), сондай-ақ Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің аға ғылыми қызметкері А. Пушкарев (геоархеология) арнайы дәрістер өткізді. Спикерлер далалық зерттеу жұмыстарын жүргізу саласындағы білімдерімен бөлісті, сондай-ақ археологиялық қазба жұмыстарының негіздері мен әдістері туралы сабақтар жүргізді.

Мектеп жұмысы 4 модульден тұрды.

Палеоантропология. Палеоантропология тақырыбына арналған сабақтарға екі күн бөлінді. Бірінші күні «Палеоантропологияға кіріспе», «Даладағы палеоантропологиялық материалдармен жұмыс» тақырыптарында, ал екінші күні «Краниологиялық және остеологиялық зерттеулердің негіздері» атты тақырыпта физикалық антропология зертханасының меңгерушісі Р.Ж. Жанұзақ дәрістер өткізді. Осы уақыт шеңберінде жас ғалымдар қаңқа сүйектер арқылы жерленген адамның жасын, жынысын тануды, сондай-ақ краниологиялық және остеометриялық формаларды толтыруды үйренді. Канифольды балауыз мастикасын пайдаланып М.М. Герасимовтың әдісі бойынша бас

сүйекті қалпына келтірудің практикалық сабағы болды.

Зооархеология. Зооархеология зертханасының меңгерушісі М.С. Шағырбаев жазғы мектептің қатысушыларымен зооархеология бағытындағы зерттеу әдістерді және жануардың сүйектерін талдауды қарастырды. Практикалық сабақтар барысында Ақбауыр археологиялық кешенінде табылған төрт түлік малдың тістерін пайдаланып, мал сою маусымын анықтау үшін арнайы эксперимент жасалды. Тістің көлденең кесілген аншлифін зерттеу арқылы қысқы «өсу сызықтары» анықталып, жануардың қай уақытта сойылғанын білуге мүмкін екенінен хабардар етті. Сонымен қатар, қатысушылар бинокулярлық микроскоппен жұмыс жасауды үйренді. Мектеп тыңдаушылары мұндай заманауи технологияларды пайдаланып көне тарихтан сыр шертетін палеозоологиялық материалдардан көптеген мәліметтер алуға болатынына қанықты.

ГАЗ – археологиядағы геоақпараттық жүйелер. Археологиядағы геоақпараттық жүйелердің материалдарын талдау 3 күнді қамтыды. Сабақтарды Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінің аға ғылыми қызметкері Андрей Пушкарев өткізді. Жас ғалымдар теориялық мазмұнмен шектеліп қана қоймай, тахеометр құралының көмегімен өлшемдер жасап, алынған мәліметтерді карта бетіне түсіруді тәжірибе арқылы үйренді. Нәтижесінде далалық зерттеу жұмыстарында алынған координаттар

1-сур. Ақбаур кешеніндегі Халықаралық жазғы далалық археологиялық мектебін ұйымдастырушылары және қатысушылары. Фото: Айдын Жүнісханов

жүйесі талданып, олардың сапасы мен мазмұны қарастырылды.

Керамика. Керамика дәрістері барысында С.Ж. Рахимжанова өз тәжірбиесімен бөлісті. Жазғы мектеп қатысушылары саздың құрамын талдауды, белгілі бір ыдыстың шыққан жерін анықтау тәсілдерін үйренді. Сондай-ақ тәжірбиелік бөлімде мөртабандар жасауға арналған құралдарды бөлшектеп, өз қолдарымен саз балшықтан ыдыстарды формаға келтіріп жасап көрді.

Жазғы далалық археологиялық мектеп жұмысы аясында қатысушылар Шығыс Қазақстан облысының Қатонқарағай ауданында орналасқан «Берел» музей-қорығына барып қайтты. Әлемге әйгілі Берел қорғандарына музей-қорық қызметкерлері экскурсия өткізіп, музей экспонаттарымен таныстырды.

Музей-қорықта тарихи-мәдени мұраны зерттеу, сақтау және насихаттау мәселелері бойынша дөңгелек үстел ұйымдастырылды. «Берел» музей-қорығының қызметкері, қару-жарақ зерттеушісі Р. Асимов Еуразияның ежелгі және ортағасырлық көшпенділерінің садақтары мен жебелерін жасау және қолдану бойынша шеберлік сабағын көрсетті. Сондай-

ақ, зооархеолог М.С. Шағырбаев жануарлардың тұтас қалдықтарымен жұмыс істеу бойынша шеберлік сабағын өткізді.

Далалық мектептің аяқталуына арналған қорытынды кеште Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д., профессор З. Самашев «Қаған бейнесін сакрализациялау» тақырыбында мектеп қатысушыларына дәріс оқыды. Барлық қатысушылар «Жас ғалымдардың жазғы археологиялық мектебін» аяқтағанын растайтын сертификаттармен марапатталды.

Өткізілген халықаралық далалық археологиялық мектептің нәтижесін қорытындылай келе, мектеп қатысушылары ұйымдастырылған іс-шараның жоғары ғылыми және практикалық маңыздылығын атап өтті. Заманауи зерттеу әдістерін кеңінен қолдана отырып, археологиялық ескерткіштерді кешенді зерттеу әдістерін практикалық игеруге бағытталған ғылыми-білім беру курсы ұйымдастыру археология институтының алғашқы тәжірибесі болып табылады. Жас ғалымдар бұл жобаның одан әрі дамуын тілеп, оны үнемі жұмыс істейтін ғылыми-білім беру курсына айналдыру қажеттілігі туралы пікірлер қалдырды.

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ – СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АВЕС –	Археология Восточно-Европейской степи. Волгоград
АКИН –	Агентство по культурно-историческому наследию. Горно-Алтайск
АлтГУ –	Алтайский государственный университет. Барнаул
АН КазССР –	Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата
АН СССР –	Академия наук СССР. Москва
АН ТССР –	Академия наук Таджикской ССР. Душанбе
АОИКМ –	Актюбинский областной историко-краеведческий музей. Актюбе
АРТ –	Археологические работы в Таджикистане. Душанбе
АСГЭ –	Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград, Санкт-Петербург
БГПУ –	Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы. Уфа
БКНИИ –	Бурятский комплексный научно-исследовательский институт. Улан-Удэ
БНЦ СО РАН –	Бурятский научный центр СО РАН. Улан-Удэ
ВИМАИВиВС –	Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи. Санкт-Петербург
ВКО –	Восточно-Казахстанская область
ГИМ –	Государственный исторический музей. Москва
ДБ –	Древности Боспора. Москва
ЕҚМ –	Есік қорық музейі. Есік

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева –	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. Астана
ЗКГУ им. М. Утемисова –	Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова. Уральск
ИА КН МНВО РК –	Институт археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Алматы
ИА РАН –	Институт археологии РАН. Москва
ИАЭт СО РАН	Институт археологии и этнографии СО РАН. Новосибирск
ИГИиПМНС СО РАН –	Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов севера СО РАН. Якутск
ИИАЭ –	Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Алма-Ата
ИИМК РАН –	Институт истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург
ИПОС СО РАН –	Институт проблем освоения Севера РАН. Тюмень
ИЭИ УФИЦ РАН –	Институт этнологических исследований им. Р.Г. Кузеева Уфимского федерального исследовательского Центра РАН. Уфа
КазНПУ	Казахский Национальный педагогический университет. Алматы
КГУ –	Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова. Костанай
КРИПКипРО –	Кузбасский региональный институт повышения квалификации и переподготовки работников образования. Кемерово
КСИИМК –	Краткие сообщения института истории материальной культуры. Москва
Қазақ КСР ҒА –	Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы Ғылым Академиясы. Алма-Ата
ҚазҰУ –	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы
ҚР ҒЖБМ –	Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
ЛГУ –	Ленинградский государственный университет. Ленинград
МАИАСП –	Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. МГУ им. М.В. Ломоносова, Тюменский государственный университет, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Израиль, г. Нес-Циона
МАЭ РАН –	Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. Санкт-Петербург
МГУ –	Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР. Москва
МИАК –	Материалы и исследования по археологии Казахстана. Астана, Алматы
МИАР –	Материалы и исследования по археологии России. Москва
МИЦАИ –	Международный институт центрально-азиатских исследований. Самарканд

МКИ РК –	Министерство культуры и информации Республики Казахстан. Астана
МНСК –	Международная научная студенческая конференция
МОКМ –	Магаданский областной краеведческий музей. Магадан
МХЭ –	Материалы Хорезмской экспедиции. Москва
МЦНП	Международный центр научного партнерства «Новая наука». Петрозаводск
НАН РК –	Национальная академия наук. Алматы
НГУ –	Новосибирский государственный университет. Новосибирск
НИЦИА «Бегазы-Тасмола» –	Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола». Алматы
ОҚКАЭ –	Оңтүстік Қазақстанның кешенді археологиялық экспедициясы
ОмГУ –	Омский государственный университет. Омск
ОУАК –	Оренбургская учёная архивная комиссия. Оренбург
ПГУ –	Павлодарский государственный университет (Торайгыров университет). Павлодар
РАН –	Российская академия наук. Москва
РГО –	Русское географическое общество. Санкт-Петербург
РИВШ –	Республиканский институт высшей школы. Минск
РИЦ ЗКГУ –	Редакционно-издательский центр Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова. Уральск
РОССПЭН –	Российская политическая энциклопедия. Москва
РЭМ –	Российский этнографический музей. Санкт-Петербург
СА –	Советская археология. Москва
САИ –	Свод археологических источников. Москва
САИПИ –	Сибирская ассоциация исследователей первобытного искусства. Кемерово
СВНЦ ДВО РАН –	Северо-Восточный научный центр Дальневосточного отделения РАН. Магадан
СВФУ –	Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова. Якутск
СГЭ –	Сообщения Государственного Эрмитажа. Ленинград/Санкт-Петербург
СКАЭ –	Северо-Казахстанская археологическая экспедиция
СКГУ им. М. Козыбаева –	Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева. Петропавловск
СМАЭ АН СССР –	Сборник Музея антропологии и этнографии Академии наук СССР. Ленинград
СНВ –	Страны и народы Востока. Москва

СНЦ РАН –	Самарский научный центр РАН. Самара
СО РАН –	Сибирское отделение РАН. Новосибирск
СПбГУ	Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург
СЭ –	Советская этнография. Москва
ТИИАЭ –	Труды Института истории, археологии и этнологии Академии наук КазССР. Алма-Ата
ТИЭ –	Труды института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Москва
ТХАЭЭ –	Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Москва
УПАСК –	Урало-Поволжская археологическая студенческая конференция
УРО РАН –	Уральское отделение РАН. Екатеринбург
ФАН –	Филиал Академии наук
ФГБОУ ВПО –	Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение Высшего профессионального образования
ФИА –	Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана КН МНВО РК. Астана
ХҚТУ –	Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан
ЧелГУ –	Челябинский государственный университет. Челябинск
ЧПИ –	Чимкентский педагогический институт (Южно-Казахстанский государственный педагогический университет). Шымкент
ЮУрГУ –	Южно-Уральский государственный университет. Челябинск
ЯГОМИКНС (ЯМ) –	Якутский государственный объединенный музей истории и культуры народов Севера им. Ем. Ярославского (Якутский музей). Якутск
AF –	Archaeological fund. Azerbaijan History Museum. Bakı
AMEA AE –	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və etnologiya İnstitutu. Bakı
AMM –	Azərbaycan Maddi Mədəniyyət. Bakı
Kml –	Keyhole Markup Language
SRTM –	Shuttle Radar Topography Mission
WGS –	World Geodetic System

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ

İsmailova A.	
About the function of ceramics found in the medieval city of Ganja.....	8
Агаларов М. Э.	
Типология сельджукских фаянсов с территории Азербайджана.....	12
Акшабаева Е. Б.	
Шығыс Сарыарқа өңірінің петроглифтер кешені.....	15
Аққалиева А. Ш.	
Орталық Қазақстанның тас мүсіндерін жүйелеу.....	20
Амантурлин Ұ. С., Жолдыбай Е. Б.	
Қызылжар I қорымындағы археологиялық қазба жұмыстарының алдын ала нәтижелері.....	25
Ахмедова Г. Р.	
Производство стекла и ее технология в средневековом городе Шамкир.....	31
Әбілқайыр Г. М.	
Ақтөбе облысының ғұн-сармат кезеңі ескерткіштеріндегі 14-қырлы моншақтар.....	36
Боранбаева А. Қ., Утемисова Д. Н.	
Ақтөбе облысындағы «мұртты» қорғандардың археологиялық зерттелу тарихы.....	41
Ботанов Д. Е.	
Менгиры поселения Акбауыр-1.....	48
Валиева Р. З.	
Элементы украшений женских костюмов у кимаков Восточного Казахстана.....	53
Воловенко В. Д., Қуандық С. Р.	
Новые памятники каменного века в Каргалинском районе Актыбинской области (по материалам 2022 года).....	56
Даутеев Б. К.	
Каменный жертвенник из могильника Жагабулак I.....	61
Досмурзинов Р. К.	
История изучения культуры хунну (сюнну) в мировой науке.....	65
Дүйсенбеков А. М.	
Жоғарғы Ертіс өңіріндегі қимақ ескерткіштерін зерттеу тарихы.....	72
Жакупова К.Е.	
Кельтеминарские наконечники Тургая.....	77

Жамалбай Е. А.	
Ортағасырлық Қазақстан туралы жазба деректер.....	81
Исаев А. И.	
Вооружение кимаков Восточного Казахстана (историографический аспект).....	85
Камалдинов И. Р.	
Керамический сосуд с городища Оксыз.....	89
Каримбаева З. Р.	
Анализ и сравнения мужских серег на территории Казахстана и Якутии.....	93
Кембаева А. К.	
Ременные металлические украшения средневековых кочевников Шуйской долины (по материалам исследований городища Аспара и его округи).....	97
Қайрғазы Д. Т., Жириндинова Қ. Р., Меделбек Ш.	
Ақбауыр тарихи-археологиялық кешенін зерттеу тарихы	102
Қосжанова А. М.	
«Есік» музей-қорығы коллекциясындағы қазандар (мәдени-хронологиялық талдау).....	108
Қуандық С. Р., Исенғалиев Е.І.	
Полевые исследования стоянки Жамансу 2 в Актюбинской области в 2023 году.....	113
Мамедов А.	
Из истории изучения бус средневекового Хорезма	118
Наджафов Ш. Н., Мурсагулиев М. Г., Алиева С. Б.	
Курганы эпохи бронзы равнины Джейранчель и зона их распространения.....	123
Новгородов А. П.	
Общее и особенное в средневековом вооружении якутов и казахов.....	130
Нургалиева М. Ш.	
Каменные орудия из жилища поселения Камысты (по материалам исследований 2022–2023 гг.)	134
Нұрғали Н. Б.	
Ортағасырлық қалалардағы анитарлық-гигиеналық құрылғылар	137
Нүрділлә С. О.	
Ортағасырлық Қарашық қаласындағы жаңа зерттеулер	143
Полежаев Д. Е.	
Каменные стелы и изваяние «Геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жұлдыз 1).....	147
Рахатов М. А.	
Памятник Дуаналы эпохи бронзы – раннего железного века	150

Рахманов Б. Ж.	
Бронзовые зеркала гунно-сарматского периода Актюбинской области	154
Сембаева Ә. С.	
Сарыарқаның мұртты обаларындағы тас мүсіндер	158
Скорая Г. В.	
Керамический комплекс из жилища с поселения Камысты: проблема культурной атрибуции.....	162
Туленбаев Н. С., Урстемов М. Е.	
Средневековые мусульманские надмогильные памятники центральной части Тургая.....	166
Тупиков Д. Ю.	
Тамгообразные знаки «Геоглифа» Кара-Тургайское кольцо (Кызыл Жұлдыз 1).....	171
Тұрмахан Н. Ж	
. Ф.А. Кушаевтың Батыс Қазақстан ерте көшпенділер зерттеулеріндегі орыны.....	174
Чмир М. С.	
Развитие интереса к археологической науке: прошлое и современность.....	179
Шишкина О. О.	
Факторы разрушения петроглифов на курганных камнях (на примере Тепсейского археологического микрорайона)	184

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР.

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В АРХЕОЛОГИИ

Бағытжан А. Ф.	
Ұлытау-Жезқазған аймағындағы қола дәуірі қоныстарынан табылған тау-кен ісіне қатысты еңбек құралдарына шолу	191
Балымбетова А. И.	
Величие в деталях: реставрация резных дверей усыпальницы Ходжи Ахмеда Ясави	196
Дәулетханов Д. Қ.	
Ақбауыр қонысындағы ежелгі металлургтердің шаруашылығы мен тұрмысы.....	202
Джекбаева Ә. С., Уразмагамбетов Н. Н.	
Ақтөбе облысындағы палеометал дәуірінің тарихи-мәдени мұра нысандарын зерттеуге геологтардың қосқан үлесі	206
Квак Н. А.	
Консервация и реставрация средневекового деревянного седла (по материалам кургана Байдала)	211

Қалдыбай Ш. Б.	
Ортағасырлық малшаруашылығын жүргізудің маусымдық ерекшеліктерін анықтаудағы Грант әдісінің рөлі (уақ малдың төменгі жақ сүйектері бойынша).....	216
Левина Е. В.	
К проблеме идентификации техник перфорации в эпоху палеолита.....	221
Луц Г. М., Баранов Т. В.	
Особенности визуализации археологических объектов различных видов в образовательной среде	225
Муратулы Е.	
К вопросу об искусственной деформации черепа древних кочевников Евразии.....	229
Пичугина В. В.	
Предварительные Результаты археозоологического исследования останков лошади из некрополя Байдала (по материалам 2021 г.)	233
Романчева Н. С.	
Предварительная характеристика антропологических материалов из кургана в урочище Коктас	238
Савриддини С. С.	
Из истории реставрации «Будды в нирване»	244
Сыздыкова А. К.	
Археологиядағы трасологиялық зерттеулер (Қазақстан негізінде)	249
Таңғытова Д. Қ., Идришева Б. У.	
Ортағасырлық Қастек қаласының остеологиялық материалдарын археозоологиялық зерттеудің нәтижелері (2022 ж. барлау материалдары бойынша)	253
Шахарбек Ш. Т.	
Ескерткіштер жинағын картографиялық қамтамасыз ету	258

ЭТНОЛОГИЯ

Айтенов Б. Қ.	
Қазақ халқындағы «тағдыр» ұғымының генезісі: этнографиялық талдау	262
Жанатаев Д. К.	
Наборные пояса в традиционной культуре якутов (саха) XVIII–XX вв.....	266
Жұманазаров Ә. Н.	
Бақсылық және оның Шығыс Сібірдегі халықтармен ұқсастықтары	272
Исакова А. С.	
Әйелдер әшекейі және олардың қазіргі этнологиядағы көрінісі	277

МУЗЕЙТАНУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАНЫ ҚОРҒАУ

МУЗЕЕВЕДЕНИЕ И ОХРАНА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Мамиров К. Б., Әбденев А. Ж., Төлентай Р. Н., Қабылашева Д. Р., Дарибаева Х. А.

Төлеубұлақ шағын ауданының туристік әлеуеті 282

Манасбай Қ. Б.

Қызылорда облысы Жаңақорған ауданының тарихи-мәдени ескерткіштері:
сақталуы мен зерттелуі 287

Султанова А.К.

Проблемы экспозиционирования культурного наследия тюрок в Национальном музее
Казахстана 291

ХАБАРЛАР / ХРОНИКИ

Полежаев Д. Е., Скорая Г. В., Тупиков Д. Ю.

LVI Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и
молодых учёных 2024 297

Сыздыкова А. К.

Ақбауыр кешеніндегі жас ғалымдарға арналған далалық археологиялық мектеп 300

Ғылыми басылым

Ахынжанов оқулары–2024:

студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференциясы материалдары
(Алматы қ., 24–26 сәуір 2024 ж.). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2024.

Научное издание

Ахинжановские чтения–2024:

материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых
(г. Алматы, 24–26 апреля 2024 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024.

Компьютерлік беттеу және дизайн: А.А. Исмаилова
Компьютерная верстка и дизайн: А.А. Исмаилова

Түпнұсқа макет Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды
050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 05.04.2024 ж. қойылды. Пішім 84×108 1/16.
Шартты б. т. 19,5. Arial гарнитурасы. Таралымы 70 дана.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии имени А.Х. Маргулана
050010, г. Алматы, пр. Достык, 44
Подписано в печать 05.04.2024 г. Формат 84×108/16.
Усл. п.л. 19,5. Гарнитура Arial. Тираж 70 экз.

ISBN 978-601-7106-91-1

«Хикари» баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»
hikari.kz24.online